

ARŞIV VE TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÜR

PROF. DR. ATILLA ÇETİN'E
ARMAĞAN

ARŞIV VE TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÖR

PROF. DR. ATILLA ÇETİN'E ARMAĞAN

EDİTÖR
TURGUT SUBAŞI

**ARŞİV VE TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÜR
PROF. DR. ATILLA ÇETİN'E ARMAĞAN**

Sakarya Büyükşehir Belediyesi
Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı

Sakarya Kitaplığı
Yayın No: 39
ISBN: 978-605-9978-08-8

Editör: Turgut Subaşı

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Arif BİLGİN
Prof. Dr. M. Yaşar ERTAŞ
Doç. Dr. Haşim ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Kerim İlker BULUNUR

Tashih: Fatih Altıntaş
Kapak ve Dizgi: Erdi Serin
Baskı: Bilnet Matbaacılık
Birinci Basım
Adapazarı – Aralık 2016

© 2016
www.sakarya.bel.tr
kultur.sanat@sakarya.bel.tr

(1 Mart 1941 - 4 Haziran 2015)

İÇİNDEKİLER

11	Takdim
13	Sunuş
17	Editörden
19	Aylin ÇETİN Ağabeyim Atilla Çetin
21	Turgut SUBAŞI Prof. Dr. Atilla Çetin'in Hayatı ve Eserleri
51	Enver KONUKÇU Nikomedia'nın Tatar Asıllı İdarecisi: Nogaylılardan Koutzimpakis
61	Azmi ÖZCAN Şark Meselesi Kimin Meselesidir?
69	Süleyman BEYOĞLU Sivas'ta Ermeni Faaliyetleri
95	Enis ŞAHİN Ali Fuat Paşa-Mustafa Kemal Paşa İlişkilerinin Karakteri ve 1938 Sonrası Ali Fuat Paşa'nın Siyasî Faaliyetleri

- 105 **Mevlüt KOYUNCU**
Emevi Valilerinden Kuteybe B. Müslim'in Maveraünnehr Bölgesinde İslam'ı
Yaymak İçin Yaptığı Çalışmalar
- 111 **Ebubekir SOFUOĞLU**
Trablusgarp'ın İşgali
- 123 **İbrahim ŞİRİN**
Mustafa Asım Çalikoğlu'nun Hayatı ve Eserleri
- 135 **Fahri YETİM**
Savaş Basın Propaganda: II. Dünya Savaşı'nda Türk Basınında Alman
Propagandası
- 151 **Emine GÜMÜŞSOY**
Sevinci Acıya Dönüştürmek: Osmanlı Düğünlerinde Yaşanan Asayiş
Problemleri
- 161 **Zeynep İSKEFİYELİ**
İzmitli Bir Patrik: Horen Aşıkyan
- 191 **Vedat TURGUT**
XVI. Yüzyıl Sonları Niğbolu Sancağı'nda Vakıflar ve Şehirleşme
- 227 **Süleyman UYGUN**
Osmanlı Çağdaşlaşma Sürecinde Bir Sosyal Çatışma Örneği: Fransız Paquet
Kumpanyası "Circassie" Vapurunda Yaşanan Hadise
- 241 **Halim DEMİRYÜREK**
Ertuğrul Sancağında Bulaşıcı Hastalıklar (1894-1914)
- 247 **Dilara USLU**
Paris Barış Konferansı'nda İzmir'in İşgal İzni ile İlgili Basında Yunan
Propagandası
- 259 **Resül NARİN**
Osmanlı Devleti'nde Bir Ticaret Şehri Adapazarı ve Gümrüğü
- 273 **Emel Bengü BAL**
Atilla Çetin'in Adapazarı ile İlgili Çalışmaları Üzerine
- 301 **Fotoğraflarla Prof. Dr. Atilla ÇETİN**

TAKDİM

Kıymetli Hemşehrilerim,

Sakarya Büyükşehir Belediyesi olarak, yerleşik görevlerimizin yanında kültür ve sanat alanlarında da büyük bir gayret içerisindeyiz...

Aralıksız devam eden etkinliklerle, her ay ülkemizin güzide düşünür ve sanatçılarını şehrimizde ağırlıyoruz. Sakarya'nın gelecek ufku için kültür ve sanatın, temel kurucu değerlerimizden olacağına inancımız tam. Bu inançla şehrimize dünya standartlarında bir Kültür ve Kongre Merkezi kazandırıyoruz. Bu merkez, şehrin aralıksız süren kültür iklimini daha üst seviyelere taşıyacaktır...

Arşiv ve Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Atilla Çetin'e Armağan adıyla yayınlıyor olduğumuz bu eser; şehrimizin tarihi üzerine çalışmış bir bilim adamını, bir tarihçimizi anmamıza imkan vereceği gibi; Sakarya Üniversitesi ile birlikte şehrin hafızasına dair kaynak çalışmalar yapmak için de bir adım olacaktır.

Değerli bilim insanlarımızın, çalışma ve örnek yaşamlarına dair eserler yayınlamaktan büyük bir memnuniyet duyduğumu da ifade etmeliyim...

Zeki TOÇOĞLU

Büyükşehir Belediye Başkanı

SUNUŞ

Tarih, insan hikâyelerinden oluşur. Sıradan her insan, farkedilmese de, kayda geçmiş eylemleri ve ürettikleriyle tarihin oluşumuna katkı sağlar. İnşa edilen tarih, tarihçinin yazıp çizdikleri ile görünür kıldığı, hayat verdiği ve öne çıkardığı yaşanmışlıklardan ibarettir. Tarihçinin ilgisine mazhar olan olaylar sıradanlıktan çıkar. Benzer şekilde, tarihçi tarafından kaleme alınan hayatlar da kolektif belleğe işlenerek unutulmaktan kurtulurlar. Bu bilinçten hareketle, Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü olarak, araştırmaları ve yayımları ile tarih camiasında yer edinmiş ancak görev ve sorumluluklarını bizlere devrederek emekli olmuş bölüm hocalarımızı, dostlarımızı ve meslektaşlarımızı tarihin önemli birer aktörü olarak kabul edip hatıralarını ölümsüzleştirmeyi bir gereklilik olarak görmekteyiz.

Bu düşünce ile bölüm yönetimi olarak, bölümümüzde hizmet etmiş ve tarihçiliğimize büyük emek vermiş ancak emekli olmuş veya terk-i dünyâ eylemiş hocalarımızın her biri için armağan kitabı hazırlama kararı aldık. Hocalarımızın hâtirasını küçük bir katkı ile de olsa yâd etme ve bu yolla bölümümüzün kurumsal kimliğine ve belleğine sahip çıkma amacı güden bu kararı yaklaşık bir yıl önce almıştık. Ancak 15 Temmuz 2016'da vuku bulan elim darbe girişimi, ilk eserin basım tarihinde altı aylık bir geçimye sebep oldu. Elinizdeki kitap, Armağan kitaplarımızın ilki olarak 2008 yılında emekli olan ve geçtiğimiz yıl rahmet-i Rahmân'a kavuşan bölümümüz öğretim üyelerinden Prof. Dr. Atilla ÇETİN için hazırlanmıştır. Önümüzdeki günlerde biri daha önceden emekli olmuş, diğeri de Şubat 2017'de emekliye ayrılacak hocamız olmak üzere iki armağan kitabı daha yayımlayacağız. Hazırlıklarımız sorunsuz bir şekilde devam etmektedir.

Armağan kitabı geleneği, Türkiye’de 20. yüzyılda ortaya çıkmış ve kendi geçmişinin farkında olan hemen her kurum tarafından sahiplenilmiştir. Armağan kitabı, hem vefa duygusunun bir ifadesi hem de kurumsal hafızanın oluşumu ve aktarımının bir göstergesidir. Armağan kitabı hazırlamak özellikle biz tarihçiler için çok daha derin anlamlar içermektedir. Kurumsal hafızanın oluşumuna katkı yanında, biz tarihçilerin asıl işlevi olan ‘geçmişe bakarak geleceğin inşâsına katkı yapma’nın, bu sefer meslektaşları üzerinden gerçekleştirilme biçimidir. Daha açık bir ifade ile, emekli meslektaşlarımızın hayatını ve eserlerini anarak/görünür kılarak onların rolünü her daim akılda tutacak bir bilinç oluşturuyor ve aynı zamanda onların tecrübelerini seleflerine aktararak daha sağlıklı bir gelecek inşâsına destek oluyoruz.

Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü, kuruluşunun üzerinden yirmi yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen henüz genç bir bölümdür. Nispeten güçlü akademik kadrosu ve son zamanlardaki bilimsel çalışmaları ile Türkiye’de yıldızı hızla parlayan bölümlerden biridir. Bununla birlikte bölümümüzün kurumsal kimliği ve belleği yeterince olgunlaşmış değildir. Bu nedenle, öğretim üyelerimizin, düzeyi ne olursa olsun bölümümüze yönelik emeklerinin bir şekilde takdir edilmesi ve mütevazı bir karşılık olarak armağan kitabıyla ödüllendirilmesini kurumsal bilincin artmasına katkı sağlayacağı için anlamlı buluyoruz. Muradımız, sadece bugün işimize yarayan geçmişi hatırlamak değil, bölümümüzün ortak hafızasını temsil eden geçmişin tamamını hatırlamak, anmak ve bizden sonrakilere aktararak bireysel ve kurumsal gelişmeye kararınca destek olmaktır.

Atilla Hoca, bölümümüzdeki diğer tarihçiler gibi, ilgilendiği alanla alakalı çok sayıda çalışması bulunan bir hocamızdı. Ancak onun başka bir hususiyeti daha vardı: Atilla Hoca, ebeveyninin memleketleri olan Sakarya ve Kocaeli’ne yönelik hatırı sayılır düzeyde araştırmalar yaptı. Atilla Hoca’yı her tarihçi bir şekilde tanır. Bu tanışıklık birebir olmasa bile muhakkak surette eserleri vasıtasıyla gerçekleşirdi. Ben de Sakarya’ya gelmeden önce Atilla Hoca’yı yalnızca eserlerinden ve üniversiteye intisap etmeden önce çalıştığım Osmanlı Arşivi’nde onunla ilgili dinlediğim hikâyelerden tanıyordum. Yüzyüze tanışmamız, Sakarya Üniversitesi’ne atandığım 2003 yılında oldu. Yüksek ses tonu, sürekli yüzünüze bakarak konuşması ve hikâyeci anlatımı ilk dikkat çeken özellikleriydi. Hoca konuşmayı sever fakat karşı tarafın ne ile ilgilendiğini, neler yaptığını da öğrenmek ister, ona işin detaylarına yönelik sorular yöneltirdi. Bu özelliği dolayısıyla Atilla Hoca, herkesin zihninde hoşsohbet bir tarihçi olarak yer edinmiştir.

Atilla Hoca, hayatına çok sayıda tecrübeyi sığdırdığı için oldukça renkli bir kişilikti. O nedenle öğrencileri, akademik birikimi yanında derslerinde bu renkliliklerinden de yararlanmak ister, kendisine sık sık hayat tecrübelerinden sorular tevcih ederlerdi. Öğrencileri, hocanın isim hafızasının oldukça güçlü olduğunu belirtmektedir. Birçok tarihçinin ve çalıştığı üniversite-dışı kurumlardaki bazı insanların hayat

hikâyesine yönelik başka muhitlerde duyamayacağınız detayları hocanın yanında olanlar dinleme imkânı bulmuştur. Bu nedenle lisansüstü öğrencileri, hocayı, tarihçi olmanın ötesinde “yaşayan bir tarih” olarak da tanımlamaktaydılar. Hocanın bir güzel yanı da açık sözlü olmasıydı. Tepki göreceğini bilse bile sözünü esirgemezdi.

Atilla Çetin Armağı'nın ortaya çıkışında birçok kişinin katkısı oldu. Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI, eserin editörlüğünü üstlenerek yıllarca birlikte çalıştığı hocamıza dikkate değer bir kadirşinaslık gösterdi. Eserin yayınlanma sürecinde metinleri gözden geçirerek hataları minimize etme görevi benim de içinde olduğum, diğer üyeleri Prof. Dr. M. Yaşar ERTAŞ, Doç. Dr. Haşim ŞAHİN ve Yrd. Doç. Dr. Kerim İlker BULUNUR'dan oluşan bir ekip tarafından yürütüldü. Hocamızın kardeşi Aylın ÇETİN Hanımefendi, sürecin her aşamasında elinden geleni yaptı. Kendilerine müteşekkirimiz.

Bölüm olarak ortaya çıkmasından dolayı büyük onur duyduğumuz bu eserin basımını Sakarya Büyükşehir Belediyesi tarafından gerçekleştirildi. Belediye Başkanı Sayın Zeki TOÇOĞLU ile Sosyal ve Kültür İşleri Daire Başkanı İbrahim AKTÜRK nezdinde katkısı olan herkese şükranlarımızı sunarız.

Hocamıza rahmet, geride kalanlara sabır dileklerimizle...

Prof. Dr. Arif BİLGİN
SAÜ, Tarih Bölüm Başkanı

EDİTÖRDEN

Bu armağan kitap, ömrünün 50 yılını Arşivcilik ve Tarihçilik mesleğine adayan merhum, Prof. Dr. Atilla Çetin'in meslektaşları ve öğrencilerinin katkılarıyla hazırlanmıştır. Ailesi Adapazarı'nın yerlilerinden olan Prof. Dr. Atilla Çetin, uzun ve meşakkatli süren tahsil hayatında karşılaştığı birçok zorluğa rağmen, yüreği ilim aşkıyla dolu değerli bir ilim adamıdır. Hayatı boyunca annesi Ferhunde Çetin'in "Doğru ol, dürüst ol. Allah doğruları, dürüstleri tutar" öğüdüne sıkı sıkıya bağlı kalan Atilla Çetin, öğrencilerine de hâl ve davranışlarıyla bu sözü daima telkin etmiştir.

Onun Adapazarlı oluşu ve Adapazarı sevgisi, Tarihçilik mesleği boyunca meyvesini vermiş, şehir tarihi kapsamında, Kocaeli (İzmit) ve Sakarya (Adapazarı) tarihlerine ilişkin, birçok özgün nitelikte eser meydana getirmiştir. Kendisiyle, tarihçiliği ve ilim yolculuğu hakkında yapılan röportajlarda, Kocaeli ve Sakarya şehirlerinin folklorunun bilinmediğini, Osmanlı Dönemi'nde bu şehirlerin idare şekilleri ve bölgedeki tarihi şahsiyetler üzerine hiçbir çalışma yapılmadığını ifade eden Prof. Dr. Atilla Çetin, bu yönüyle yaptığı esaslı araştırmaları ile şehir tarihçiliği alanında hatırı sayılır bir değere sahiptir.

Prof. Dr. Atilla Çetin, üniversite öğrenimini tamamladıktan sonra gazetecilik ve bir müddet lise öğretmenliği yapmış ve daha sonraki yıllarda Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'nde "Eski Metinler Telhisçisi" görevine tayin edilmiştir. Hiç şüphesiz arşivde çalıştığı yıllar, ilmi deneyimlerini pekiştirdiği yıllar olmuştur. Nitekim Prof. Dr. Atilla Çetin, Arşiv ve Arşivcilik alanı ile ilgili olarak Fransa'da da ihtisas yapmış ve çalışmalarının sonunda "Arşiv Belgelerinin Restorasyonu, Arşiv Terimleri

ve Deyimleri”, “II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler”, “Başbakanlık Arşivi Kılavuzu” gibi önemli eserler meydana getirmiştir.

1987 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde doktoraasını tamamlayan Prof. Dr. Atilla Çetin, 1988 yılında Doçent olmuş ve 1996 yılında ise Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Anabilim dalına Profesör olarak atanmıştır. Yaklaşık 13 yıl görev yaptığı Sakarya Üniversitesinden, 1 Mart 2008 tarihi itibarıyla emekli olmuştur. Akademisyenlik hayatı boyunca öğrencileri ve meslektaşları tarafından ilminden feyz alınan, Prof. Dr. Atilla Çetin, gönlü Kocaeli ve Sakarya sevgisi ile dolu, tarihi ve kültürel değerlere sıkı sıkıya bağlı olan, yaptığı çalışmalarıyla geçmişle gelecek arasında bir köprü kurmayı amaçlayan saygın bir ilim adamıdır.

Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı emekli öğretim üyesi olan merhum Prof. Dr. Atilla Çetin için armağan bir kitap çıkarılmasına karar vererek, editörlüğünü bana tevdi etme nezaketini gösteren Tarih Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Arif Bilgin’e, yazılarıyla katkıda bulunan dostlarım ve meslektaşlarıma, bu kitabın basımını üstlenen Sakarya Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı’na, özellikle Sayın İbrahim Aktürk’e, daha önce Atilla Çetin ile ilgi yaptığı çalışmayı ve bu konuda elindeki bilgi ve belgeleri benimle paylaşan eski öğrencim Sayın Yahya Aydın’a, bu kitabın hazırlanmasının bütün aşamalarında katkılarını esirgemeyen doktora öğrencim Sayın Emel Bengü Bal’a ve emeği geçen herkese teşekkür ederim.

04 Haziran 2015 tarihinde aramızdan ayrılan Prof. Dr. Atilla Çetin’i rahmet ve saygıyla anıyorum. Ruhu şâd, mekânı cennet olsun.

Turgut Subaşı

Editör

AĞABEYİM ATILLA ÇETİN

Aylin ÇETİN *

1 Mart 1941’de doğan ağabeyim Atilla Çetin, ailemizin en büyük çocuğuydu. Onun benim hayatımda müstesna bir yeri vardır. Babam ve annemin vefatından sonra, ağabeyim evimizin direği, benim de en büyük destekçim ve koruyucum olmuştur. Onun varlığıyla kendimi hep güçlü hissettim. Ağabeyimle aynı evde neşeyi, sevinci ve hüznü birlikte yaşadık ve birlikte paylaştık. Allah bütün güzel vasıfları onun duygusal, saf ve temiz kalbine sığdırmıştır. Ağabeyim Atilla Çetin; saf, temiz, berrak, ince ruhlu, nazik bir insanıydı. Öyle saf ve öyle temiz bir kalbi vardı ki, yedi yaşındaki bir çocuk gibi kalbi iyilik ve güzelliklerle doluydu.

Hasetlik, fesatlık, yalan dolan bilmezdi. Doğruluğu, dürüstlüğü her zaman ve her şartta ilke edinmişti. Kalbi, ömrünü adadığı tarih ve arşiv sevgisi ile doluydu. Daima okur ve belgelerle meşgul olurdu. Onda vefa duygusu çok gelişmişti. Kendisine yapılan iyiliği hiç bir zaman unutmazdı ve daima yâd ederdi. Hocası Mithat Sertoğlu, kendisini arşive aldığı için ona ömür boyu minnet duymuş ve yâd etmiştir. Fakat nedense, bazıları bu güzel kalpli ve iyi niyetli, babacan tavırlı insanı anlayamamış veya anlamak istememişlerdir. Bu durum ağabeyimi çok üzen bir konu olmuştur. Hiç kimseye bir kötülüğü dokunmamıştır. Kul hakkına son derece dikkat eder, dostlarını unutmazdı. Depremde ölen öğrencilerine, vefatını duyduğu arkadaşlarına ve dostlarına düzenli bir şekilde “Yasin” okurdu.

Ağabeyim daima bir şeyler üretmek, yeni bilgiler bulmak ve o bilgileri başkala-

---

[*]Uzm. Dr., Prof. Dr. Atilla Çetin’in kız kardeşi.

ıyla paylaşmak isterdi. Ana-baba diyarı olan Sakarya ve Kocaeli bölgesinin tarihi ile uğraşmaktan büyük bir zevk alırdı. Bölge tarihine ve kültürüne çok meraklıydı. Osmanlı Arşivi'nde bulduğu Sakarya ve Kocaeli tarihine ait belgeler üzerinde incelemeler yapar, yeni bilgilere ulaştığı zaman da çok mutlu olur ve onları gece gündüz demeden kaleme alırdı. Bu araştırma ve incelemeler sonucu, elde ettiği bilgileri değerlendirip bunlardan kitap, bildiri ve makaleler kaleme alırdı.

Bölge tarihiyle ilgili yaptığı çalışmaların basımını kendi imkanlarıyla yapar, öğrencilerine, dostlarına ve kütüphanelere hediye olarak dağıtırdı. Yaptığı çalışmalardan maddi bir beklentisi olmazdı. Sakarya'da halen bir mahalle, bir camii ve bir okulda ismi yaşayan Karaosman Ağa'nın hayatını ve faaliyetlerini araştırdı buldu ve hiçbir karşılık beklemeden bu bilgileri yayınladı. Mezarını tespit etmek için de çok çaba sarf etti ve sonunda onu da buldu. Yine Sakarya ve Kocaeli'nde görev yapan üst düzey yöneticiler hakkında da önemli bilgilere ulaşarak bunları yayınladı.

Ömrünü arşiv ve tarihçiliğe adayan ve 04 Haziran 2015 tarihinde hakkın rahmetine kavuşan ağabeyim, eskilerin deyimiyle: ahlak-ı hamide ile mümtaz, edep ve erkân bilen, ilim ve irfan sahibi bir zattır. Sağlığında kendi el yazısıyla kalem aldığı, *"Bu dünyada para, mevki, makam, rütbe, titr her şeyin gelip geçici olduğunu iyi biliyorum. Bâki kalan; güzel insanlık ve erdemli, faziletli olmak, bir iz bırakmak, gönüllere girmek, gerisi boş"* satırları onun hayat felsefesinin göstergesidir.

Son olarak, ağabeyim için, gecikmiş de olsa, bir armağan kitap hazırlanmasına karar veren Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Arif Bilgin'e, bu armağan kitabın editörlüğünü üstlenen Sayın Yrd. Doç. Dr. Turgut Subaşı'na, yazılarıyla katkıda bulunan ağabeyimin dostlarına, bu kitabı basma sorumluluğunu üstlenen Sakarya Büyükşehir Belediyesi'ne ve emeği geçen herkese şükranlarımı arz ediyor, ağabeyim Atilla Çetin'i rahmet ve saygıyla anıyorum.

Ruhu şâd, mekânı cennet olsun.

PROF. DR. ATILLA ÇETİN'İN HAYATI VE ESERLERİ

Turgut SUBAŞI *

Ailesi ve Tahsil Hayatı

Atilla Çetin, 1 Mart 1941 tarihinde İstanbul-Beykoz'da dünyaya geldi. Babası Mehmet Tevfik Çetin, Adapazarlı olup annesi Ferhunde Çetin ise İzmit Kandıralıdır. Çetin ailesinin üç çocuğundan en büyüğü olan Atilla Çetin'in Aylin ve Kadriye Tülin adlarında iki kız kardeşi vardır. Ancak bu kardeşlerden Kadriye Tülin küçük yaşta Malatya-Pütürge'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Babasının memuriyeti sebebiyle birçok il ve ilçe gezen Atilla Çetin, ilköğrenimine 1948 yılında Tokat-Turhal Şeker İlkokulunda başlamış, daha sonra Sivas-Sümer, Kandıra-Akçakoca, Akyazı-Merkez İlkokullarında okuyarak, 1954 yılında ilkokulu Akyazı'da tamamlamıştır. Ortaokulu ise 1958 de Malatya-Pütürge'de bitirmiştir.

Atilla Çetin lise eğitiminin ilk yılını Adana Erkek Lisesi'nde okumuş, Bursa'ya taşınmalarından dolayı, 1961 de Bursa Erkek lisesinden mezun olmuştur. Son sınıfa geldiğinde tarih öğretmeni Yılmaz Boyunağa sayesinde Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nun varlığından haberdar olan Çetin, onun teşvikleriyle hem bu okulun, hem de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin sınavlarına katılmıştır. Sınavları kazanarak Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nda yatılı okuma şansını elde etmiştir. ^[1] Atilla Çetin, Çapa'da Prof. Dr. Fatma Varış, Prof. Dr. Cahit Tanyol, Ord. Prof. İsmail

---

[*] Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

[1] Çapa Yüksek Öğretmen Okulu, günümüz akademik dünyasına Hakkı Dursun Yıldız, Mahmut Şakiroğlu, Necmi Ülker, Salih Özbaran, Cahit Bilim, Birol Emil, Zeki Arıkan, Mehmet Özsait, Meral Alpay, Günay Kut gibi önemli isimler kazandırmıştır.

Hakkı Baltacıoğlu, Prof. Dr. A. Cevat Eren, Çağatay Uluçay, Niyazi Akşit, Mesut Talaslıoğlu, Orhan Şaik Gökyay, Nusret Köymen gibi saygın hocalardan dersler almıştır.

Bir taraftan yatılı okuduğu Çapa Yüksek Öğretmen Okulunun gece derslerine devam ederken, diğer taraftan ise Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü'ndeki derslerini sürdürmüştür. Yakınçağ Kürsüsü'nden tez alan Atilla Çetin, Şubat 1966 tarihinde Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur.

Meslek Hayatı

Atilla Çetin yükseköğrenimini tamamladıktan sonra, mecburi hizmet gereği Kars Alparslan Lisesi'ne atandı. Burada 1966-68 yılları arasında iki buçuk yıl öğretmenlik yapan Çetin, Ekim 1968 yılında askerlik görevini yapmak için Kars'tan ayrıldı. 95. Dönem yedek subay olarak askere alınan çetin, ilk altı ay İstanbul Halıcıoğlu'ndaki okuluna devam etmiş, daha sonra ise bir buçuk yıl Ankara'da Genelkurmay Karargâh ve Destek Kıtalarında, bir yıl ise Lv. Asteğmen ve sonra altı ay Lv. Teğmen olarak askerliğini tamamlamıştır.

Atilla Çetin, askerlik hizmetini tamamladıktan sonra, Öğretmen olarak Siirt'e atandı. Ancak ailevi sebeplerden dolayı İstanbul'da olması gerektiği için bu görevine gitmeyerek, İstanbul'da iş imkânlarını araştırmaya başladı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürü Mithat Sertoğlu'nun destekleriyle "Eski Metinler Telhişçisi" unvanıyla arşivde bu göreve atandı. Ancak Milli Eğitim Bakanlığına karşı mecburi hizmeti söz konusu olduğu için bu görevine hemen başlayamadı. Bakanlık ile yapılan gerekli yazışmalar sonucu, mecburi hizmeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğüne devredildi, böylece ilerideki meslek hayatında bir dönüm noktası olan arşivdeki görevine başladı. Arşivde ilk görev yeri ise "Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Arşivi" olmuştur.

Fransa'da Arşivcilik İhtisası ve Yayın Hayatı

Atilla Çetin 1971 yılı başında Fransa'ya "Arşivcilik Stajı" için Genel Müdür Mithat Sertoğlu tarafından aday gösterildi. Annesinin gönlü pek razı olmasa da Fransa'ya gitmeye karar verdi. Fransa'ya gidene kadar yoğun bir şekilde Fransızca eğitimi aldı. 1971 yılının Ekim ayında Fransa'nın "Vichy" kentinde "Cavilam" adlı dil merkezine devam etti. Böylece değişik mesleklerde, değişik milletlerden birçok insanla tanışma fırsatı yakalamıştır. Staj programı çerçevesinde Japon ve Taylandlı arşivciler ile bir arada çalışmış, ayrıca Sağlık Bakanlığı'ndan gelen Sıdıka Köftecioğlu, Spor Bakanlığı'ndan Yavuz Yalçınkaya, İlahiyatçı Mustafa Fayda, Yüksek hâkimlerden Cevat Bey, Nurettin Bey gibi Türk araştırmacılarla da burada dostluklar kurmuştur.

Cavilam adlı dil merkezindeki eğitiminden sonra, 1973 yılı başından itibaren

Paris'e geçen Atilla Çetin, burada ilk üç ay Fransa devlet arşivleri tarafından organize edilen "1973 Uluslararası Arşiv Teknik Stajı'na" katılmıştır. Bu stajda, başta Fransa Devlet Arşivleri Genel Müdürü Guy Dubosq olmak üzere, alanında uzman Fransız arşivcilerden 3 ay dersler aldı. O bu dersleri tamamladıktan sonra, Nisan 1973'ten itibaren 3 ay da Fransa Milli Arşivi Kütüphanesi'nin Restorasyon Atölyelerinde "Arşiv Malzemelerinin Restorasyonu" konusu üzerine staj programı çerçevesinde eğitim aldı.

Atilla Çetin, Paris'te bulunduğu yıllarda yalnızca arşiv üzerine araştırma yapmakla kalmamış, aynı zamanda birçok anıt ve müzeyi ziyaret etme fırsatı da bulmuştur. Fransa'daki arşivcilik stajının son bölümünde ise, bölgesel arşivlerde çalışmış ve bu arşivlerin yapısı hakkında araştırmalar yapmıştır. Bu çerçevede Fransa'nın güney batısında bulunan "Toulouse Arşivi" ve kuzey batısında bulunan "Caen Arşivi" gibi önemli yerel arşivleri de görme fırsatı elde etmiştir.

Fransa'dan döndükten sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü'nde çalışmaya devam eden Çetin, merkez arşivde altı yıla yakın takip elemanı olarak çalıştıktan sonra, Teknik İşler Şube Müdürü olmuştur. Hazine-i Hassa Nezareti evrakının ilk tasnifini yapmak da Atilla Çetin'e kısmet olmuştur.

Bu arada 1976'dan itibaren hazırladığı çalışmalar yayınlanmaya başladı. İlk çalışmaları daha çok çeviri ve derleme tarzındadır. Zamanla daha özgün çalışmalar yapan Atilla Çetin'in yazıları, Prof. Dr. Münir Aktepe tarafından fakülte dergisinde yerini almaya başladı. Onun en önemli çalışmalarından biri de Enderun Kitabevi tarafından basılan "Başbakanlık Arşivi Kılavuzu"dur.

Çalıştığı kurumda Şube Müdürü, Genel Müdür Yardımcısı ve Genel Müdür Vekilliği (27 Ocak 1980-13 Mayıs 1980) gibi önemli görevlere yükselen Atilla Çetin, arşivciliğin yanında kütüphanecilikle de ilgilenmiş ve Türk Kütüphaneciler Derneği'nin bültenlerinde yer alan mesleki yazıları takip etmeye başlamıştır. 1976 yılından sonra arşiv belgelerinin restorasyonu hakkında uzunca bir rapor hazırlamış, daha sonra bu çalışması "Arşiv Belgelerinin Restorasyonu" adıyla, Ankara Milli Kütüphane Genel Müdürü olan Dr. Müjgân Cumhur'un onayıyla, Kültür Bakanlığı tarafından 1977 yılında basılmıştır.

Atilla Çetin'in yayın hayatındaki diğer önemli başarısı da "Başbakanlık Arşivi Kılavuzu" adlı kitabının İtalyancaya çevrilip basılmasıdır. Ekim 1980'de, Prof. Dr. Ziya Umur tarafından, aralarında Prof. Dr. Enrico De Leone'da bulunduğu bir grup İtalyan akademisyen Arşive ziyaret için getirilmiş, Atilla Çetin de Enrico De Leone ile bu ziyaret sırasında tanışmıştır. Tanzimat Dönemi Osmanlı reformları hakkında çalışmaları olan Leone, Atilla Çetin'e Başbakanlık Arşivi hakkında yeni bir kitap olup olmadığını sormuş, Çetin de bir yıl önce kendisinin yayınladığı "Başbakanlık Arşivi Kılavuzu" adlı kitabından bahsetmiştir. Bunun üzerine Leone bu kitabın ken-

di dillerine çevrilmesi için girişimlere başlayarak, İstanbul İtalyan Kültür Merkezi Müdürü Prof. Dr. Adelia Rispoli'den bu kitabın İtalyancaya çevrilmesi talebinde bulunmuştur. İtalyan tarihçi Prof. Dr. Enrico De Leone girişimleri sonucu Atilla Çetin'in "*Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*" adlı kitabı Nicoali L. Sapkarov tarafından İtalyancaya çevrilerek, "*Guida Degli Archivi Dell'Impero Ottomano Conservati Nell'Archivio Della Presidenza Del Consiglio Dei Ministri Della Turchia*" adıyla 1985 yılında Roma'da basılmıştır.

Arşiv Görevinin Son Bulması ve Basında Çalışması

Atilla Çetin'in Genel Müdür Vekilliğinden ayrılması sonucu, bu makama atanan yeni genel müdür vekili bir yazılı talimatla, *arşivde görev yapan personelin, arşiv belgelerinden not alması, yazı yazması, kişisel yayın yapmasını yasaklamıştı*. Ancak Atilla Çetin bu yasağa rağmen yayın yapmaya devam etti. Böylece de yeni genel müdür vekiliyle ters düşen Atilla Çetin hakkında soruşturma açıldı. Çetin'in *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*'nde yayınladığı makaleleri bu talimata uymadığına dair delili olarak gösterildi. Soruşturma sonucu Atilla Çetin, Ankara'daki Başbakanlık Kanunlar Kararlar Dairesine atandı. Kendi isteği dışında gerçekleşen bu atamayı durdurmak için Başbakanlık nezdinde girişimlerde bulunduysa da, sonuç alamadı ve bunun üzerine 3 Kasım 1981'de Arşivdeki görevinden istifa ederek ayrıldı.

Atilla Çetin Arşivden ayrıldıktan sonra, sınıf arkadaşı olan Işın Demirkent'in referansıyla Dünya Gazetesi'nde işe başladı. Dünya Gazetesi bu tarihlerde ekonomi gazetesi olarak yayın hayatını sürdürüyordu. Atilla Çetin 1981'de bu gazetenin arşiv sorumlusu olarak görevlendirildi. Ancak o, Tercüman Gazetesi'nde çalışmayı arzu ediyordu. Çünkü Tercüman Gazetesi'nin kütüphanesinin çok daha zengin olduğunu, burada yazma, matbu, belgeler olduğunu biliyordu. Nihayet Atilla Çetin'in aradığı fırsat geldi. Güneş Gazetesi 1982'de yayın hayatına başlayınca, Tercüman Gazetesi'nin bazı çalışanları bu yeni gazeteye geçmişti. Böylece bu gazetede istihdam edilecek eleman ihtiyacı doğdu. Özellikle gazeteye iyi bir arşivci aranılıyordu. Bunun üzerine kendisini işe alan, Dünya Gazetesi'nin sahibi Nezih Demirkent'in onayıyla Tercüman Gazetesi'ne müracaat etti. Gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra, 1982'de Tercüman Gazetesi'nin kütüphanesinde Arşiv Müdürü olarak göreve başladı. Çalıştığı süre içerisinde zaman zaman bu gazetede yazılar da yazmaya da başladı. Daha önce *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*'nde yayınladığı "*Osmanlı Devlet Arşivi'nin Kuruluşu ve Tasnif Çalışmaları*" adlı makalesi çok beğenildiği için o makalenin iki sayfa olarak özetlenmesi kendisinden istenmiş ve hazırlanan bu özet gazetede yerini almıştır. Böylece Tercüman Gazetesi'ndeki ilk yazısı 13 Eylül 1983 tarihinde yayınlanmıştır. Atilla Çetin bu gazetede çalıştığı süreçte, çeşitli konularda yazılar yazmaya devam etmiştir.

Akademik Hayatı

Arşivde çalıştığı yıllarda hocası Prof. Dr. A. Cevat Eren'in tavsiyeleri doğrultusunda 1971'de doktora sınavlarına giren Atilla Çetin bir yıl sonra yeterlilik sınavını geçerek, tez çalışmasına başladı. Ancak gerek çalışma hayatının zorlukları, gerekse bir müddet sonra hocası Prof. Dr. A. Cevat Eren'in vefatı sonucu, Yakınçağ Kürsüsünde doktorasını devam ettirecek hoca olmadığından dolayı, başladığı doktorasına ara vermek zorunda kaldı.

İstanbul Üniversitesi, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'nden Prof. Dr. Cevat Eren'in vefatı ve Prof. Dr. Cemal Tükin'in emekli olması üzerine, 1977 tarihinde Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Başkanlığı'na, Hacettepe Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Nejat Göğünç atandı. Nejat Göğünç'ün Yakınçağ Kürsüsüne atanması, Atilla Çetin'e bıraktığı yerden doktorasına devam etme fırsatı verdi ve "Tunuslu Hayreddin Paşa" tez konusu olarak belirlendi. Ancak Prof. Dr. Nejat Göğünç'ün, 1979 tarihinde Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ne atanması dolayısıyla, Atilla Çetin'in doktora çalışmaları ikinci defa kesintiye uğrayıp, tezini bitirme ümidi azaldıysa da, annesinin ve kız kardeşinin destek ve teşvikleriyle doktorasını bırakmadı. Eski sınıf arkadaşı Kemal Beydilli'nin doktora danışmanlığını kabul etmesi üzerine Atilla Çetin 1986'da doktorasına kaldığı yerden başladı. Atilla Çetin, 1986-87 yılları arasında yoğun bir çalışma sürdürerek, 1971 yılında başladığı doktorasını 1987 yılında tamamlamıştır. Prof. Dr. Mücteba İlgürel, Doç. Dr. Kemal Beydilli ve Doç. Dr. Ali İhsan Gencer'den oluşan doktora jürisi önünde tez savunmasını yaparak, 1987'de "Tarih Doktoru" unvanını almıştır.

Atilla Çetin, doktorasını tamamladıktan bir süre sonra "Doçentlik" için gerekli olan yabancı dil sınavına girdi. Bu sınavı başardıktan sonra, yayınlardan oluşan dosyasını İstanbul Üniversitesi Rektörlüğüne sunarak "Doçentlik" başvurusunu yaptı. Prof. Dr. Şerafettin Turan (Jüri Başkanı), Prof. Dr. Bayram Kodaman, Prof. Dr. Tuncer Baykara, Prof. Dr. Nejat Göyünç, Prof. Dr. Rifat Önsoy'dan oluşan "Doçentlik Jürisi", 12 Ekim 1988 tarihinde Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kurul Salonu'nda toplandı. Yapılan sınavda başarılı bulunan Atilla Çetin, "Doç. Dr." unvanını aldı.

Atilla Çetin Doçent unvanını aldıktan sonra, üniversitede öğretim üyesi olarak görev alamadı. Prof. Dr. Günay Kut'un tavsiyesiyle Sakarya Üniversitesine müracaat etti ve 1995 tarihinde Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'na öğretim üyesi olarak atandı. Aynı üniversitede 16 Temmuz 1996 tarihinde Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Profesörlüğü'ne yükseltildi. Yaklaşık 13 yıl görev yaptığı Sakarya Üniversitesi'nden 1 Mart 2008 tarihinde emekli olmuştur.

Sakarya Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra da bilimsel çalışmalarına devam eden Prof. Dr. Atilla Çetin, diyabet rahatsızlığı nedeniyle 4 Haziran 2015 Per-

şembe günü, 74 yaşında, tedavi gördüğü Kocaeli Devlet Hastanesi'nde vefat etti. Atilla Çetin'in cenazesi, İzmit Fevziye Camii'nde öğle namazını müteakiben kılınan cenaze namazının ardından, meslektaşları ve öğrencilerinin katılımıyla, Kent Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Okuttuğu Dersler:

- Osmanlı Paleografyası
- Tarih Metodolojisi
- Diplomatik - Arşivcilik
- Yakınçağ Tarihi Kaynakları
- Arşiv Belgeleri
- Osmanlı Paleografyası ve Diplomatikası
- Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da Osmanlı Yönetimi
- Osmanlı Tarihi III
- Meşrutiyet Dönemi Türk Siyasi Tarihi

Yüksek Lisans Dersleri

- Tarih Araştırma Teknik ve Yöntemleri
- Osmanlı Paleografya ve Diplomatikası
- Yakınçağ Tarihi Kaynakları
- Yakınçağ Tarihi Arşiv Kaynakları

Doktora Dersleri

- Osmanlı Diploması Tarihi
- Osmanlı'da İdari Yapı ve Eyalet Yönetimi
- Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da Osmanlı Yönetimi

Yönetilen Tezler

İsmail GÜNDOĞDU, *Sultan Abdülaziz Devrinde Mizah Basını Yoluyla Muhalefet*, 1998.

Bayram ÇAKICI, *İzmir Mutasarrıflığında Ermeniler ve Tehcirleri (1888-1919)*, 1998.

Adem KARA, *Antakya'nın III Numaralı Şer'iyye Sicili*, 2000.

Halil MİRCİ, *Antakya'nın I Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1120-1122/M.1708-1711)*, 2000

Hüseyin Nejdet ERTUĞ, *Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet Defterine Göre Boğaziçi*, 2000.

Ersin Serdal KAPLAN, *Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi (Kuruluşu-Gelişimi ve Sosyo Kültürel Hizmetleri)*, 2001.

İsmail UZUN, *20.Y.Y. Başlarında İzmit Sancağında Eşkıyalık Olayları (1908-1914)*, 2001.

Ahmet DAĞLI, *19 Y.Y. Adapazarı-Kocaeli Bölgesi Medrese ve Tekke-Zaviyeleri*, 2002.

Elif KAYRAN, *Kocaeli Sancağı Mutasarrıfları ve Faaliyetleri (XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyılın Başı)*, 2002.

İsmail TOPRAK, *Osmanlı Devleti'nde Padişah III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri Kocaeli Sancağında Ayanlık*, 2002.

Sinan YAKAY, *1800-1843 Yıllarında Ereğli'de Askeri Gemi İnşaatı Müteahhitliği Yapan Ayanlar ve Ereğli'de Gemi İnşaatları*, 2004.

Ali KINAY, *Karasu ve Ab-ı Safi (Karapürçek) Kazalarının Temettuat Defterleri (1844) ve Sosyo-Ekonomik Açından Tablili*, 2004.

Mustafa Salih GÜNDAŞ, *Tarsus'un 338 Numaralı Şer'iyye Sicili (H.25 Şa'ban 1311-6 Şevval 1312 / M. 6 Eylül 1893 - 1 Şubat 1895)*, 2004.

Tuğba OKUYAN, *İzmit Temettuat Defterleri*, 2004.

Fatih AKARSU, *213 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi 1801-1802 (H 1215-1217)*, 2006.

Vedat TURĞUT, *208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tablili 1798-1800 (H 1213-1215)*, 2006.

Ahmet ERKARTAL, *Sicill-i Ahval Defterlerindeki (Zağfiranbolulu) Memurlar*, 2007.

İbrahiSOYYİĞİT, *15467 Numaralı Kosova Nahiyesi Temettuat Defterinin Tablil ve Değerlendirilmesi*, 2007.

Cengiz KESKİN, *1892-1900 Dönemi İrade-i Seniyyelerine Göre Osmanlı Babriyesi*, 2007.

Prof. Dr. Atilla ÇETİN'in Yayınları

Kitaplar

Arşiv Notları, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1976.

Sultan II. Abdülhamid, Devlet ve Memleket Görüşlerim, (Abdülhamid'in Yıldız Arşivinde Mevcut Muhtıra-i Hümayunları Ramazan Yıldız'la Birlikte Neşredilmiştir), Çığır Yayınları, İstanbul 1976.

Arşiv Belgelerinin Restorasyonu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Başbakanlık Arşivi Kılavuzu, Enderun Kitapevi Yayınları, İstanbul 1979.

Guida Degli Archivi Dell'Impero Ottomano Conservati Nell'Archivio Della Presidenza Del Consiglio Dei Ministri Della Turchia, (trad. Nicolai L. Sapkarov, present. Prof. Alberto Boscolo, II Centrodi Ricerca, Fonti et Studi XX), Roma 1985.

II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1985.

Tunuslu Hayreddin Paşa (Hayatı, Hizmetleri, Eserleri), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği (Osmanlı Belgelerine Göre), Fatih Ofset, İstanbul 1998.

Kocaeli Tarihinden Sayfalar, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit 2000.

Kocaeli-Sakarya Tarihinden, Yayıncı Yayınları, İzmit 2004.

Hayrettin Paşa et-Tunisi, Min Hilal-i Vesaik-i Tunissiye ve Türkiyye Nadire, Tunis 2006.

Kandıra Temettuat Defterleri (1844-1845), İzmit 2008.

Kandıra, Kaymas, Akçaoova (Akabad) Temettuat Defterleri (1844-1845), İzmit 2009.

Kaynarca (Şeyhler) Temettuat Defterleri (1844-1845), İzmit 2010.

Sultan II. Abdülhamid, Devlet ve Memleket Görüşlerim, İstanbul 2011.

Paris Mektupları ve Normandiya Günlükleri, İzmit 2012.

Eşkiyalıktan Devlet Adamlığına: Kandıralı Mehmet Paşa, İzmit 2012.

Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın Kızı Prenses Nazlı Hanım'ın Hayatı (1853-1913), İzmit 2013.

Makaleler

“Başbakanlık Arşivinde Uygulanan Tasnif Sistemi ve Kullanılan Kodlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (Mart 1977-1978), s.235-268.

“Fransa Arşivleri ve Arşivcilik”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXVI/3, Ankara 1977, s.157-174.

“Arşiv Terimleri ve Deyimleri”, *Vakıflar Dergisi*, XII, Ankara 1978, s.351-394

“Uşak Tarihine Ait Belgeler”, *Uşak Halk Eğitim Dergisi*, 1/3, Temmuz 1978, s.18-21.

“Kütüphanecilik Tarihimize Ait Belgeler I”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXVII/I Ankara 1978, s. 27-32.

“Yıldız Arşivine Dair” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), 32, İstanbul 1979, s. 563-586.

“Başbakanlık Arşivi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/4 (Şubat 1980), s. 68-89.

“Türkiye’deki Önemli Arşivler ve Özellikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/5 (Nisan 1980), s. 68-91.

“Türkiye’de Arşiv Meseleleri ve Bunların Çözüm Yolları ve Bazı Teklifler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/6 (Haziran 1980), s. 189-206.

“Yabancı Ülkelerde Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemeleri, Yayınları ve Önemi, Bulgaristan’da Bulunan Malzemeler” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2/7 (Ağustos 1980), s. 184-199.

“Romanya’da Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemeleri, Yayınları ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2/9 (Aralık 1980) s. 243-248.

“Mithat Paşa’nın Tuna Vilayeti Arşivinin Kurulması İçin Bir Teşebbüsü” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8/9 (1980), s. 87-95.

“Kütüphanecilik Tarihimize Ait Belgeler II” *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIX/4 (1980), s. 260-265.

“Türkiye Haricindeki Osmanlı Şerhiye Sicilleri” *İslam Medeniyeti Mecmuası*, V/1 (Ocak 1981), s. 49-55.

“Halep Ve Şam’a Ait Bazı Şerhiye Sicilleri”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, V/2 (Haziran 1981), s.123-126.

“İstanbul’daki Tekke, Zaviye ve Hankahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli

Önemli Bir Vesika”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s. 583-590.

“(Mecmua-i Tekaya), Haz. Mehmet Serhan Tayşi ve Dr. Klaus Kreiser”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2, 10 (Şubat 1981), s.188-189.

“Arşiv Zenginliğimiz Üzerine”, *Sanat ve Kültürde Kök*, 1/6 (Temmuz 1981), s. 21.

“Mustafa Kemal Paşa’nın Kavâim-i Nakdiye (Kâğıt Para) Hakkında Bir Raporu” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 13 (Ağustos 1981), s. 208-210.

“İzmir Müdafa-i Hukuk Cemiyeti’nin Sadarete Sunduğu Önemli Bir Marûzâtı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 13 (Ağustos 1981), s. 211-217.

“Devlet Arşivimizin Üstünlüğü”, *Sanat ve Kültürde Kök*, 1/7 (Ağustos1981), s. 4.

“Romen Türkoloğu Prof. Mihail Guboğlu’nun Türk Tarihi ve Kültürü Araştırmalarına Dair Bibliyografya Denemesi, 70. Doğum Yılı Münasebetiyle”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15 (Aralık 1981), s. 210-231.

“Başbakanlık Arşivi’ndeki Malzemelerin Özellikleri I, II” *Sanat ve Kültürde Kök*, 1/8 (Eylül 1981), s.11, 1/12 (Ocak 1982), s. 21.

“Saraybosna Müesseselerinde Muhafaza Edilen Türk Dilindeki Arşiv Malzemeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2/12, (Haziran 1981), s. 102-106.

“Saraybosna’da Şark Yazmaları Koleksiyonu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 14 (Ekim 1981), s.180-183.

“Arşiv Belgeleri ve Terimleri I-V”, *Sanat ve Kültürde Kök*, 2/13 (Mart 1982), s. 36-37; 2/14 (Nisan 1982), s. 36-37; 2/15 (Mayıs 1982), s. 39; 2/17 (Temmuz 1982), s. 35-37; 2/18-19 (Ağustos-Eylül 1982), s.42-43.

“Osmanlı Devlet Arşivi’nin Kuruluşu ve Tasnif Çalışmaları” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 21 (Aralık 1982), s. 96-126.

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Osmanlı Devlet Arşivi ve Mülga Sadaret Evrakının Muhafazası Hakkında Aldığı Kararlara Ait Bazı Belgeler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1981-1982), (Prof. Tayyib Gökbilgin Hâtıra Sayısı), s. 593-610.

“Kütüphanecilik Tarihimize Ait Belgeler II”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXXI/3 (1982), s.107-109.

“Maarif Nâzırı Ahmed Zühtü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *İstanbul Üniversitesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-1982), s.189-219.

“Kırım Hanlığı’nın Tarihi Belgeleri ve Bazı Yayınları Hakkında - Kırım’ın Rus-

lar Tarafından İlhakının 200. Yılı (1783-1983) Münasebetiyle”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 25 (Ağustos 1983), s. 201-206.

“Arşivlerimiz Hakkında ‘İkdam’ Gazetesinin Bir Yazısı ve Düşündürdükleri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXXII/4 (1983), s. 168-176.

“Millî Arşiv Meselemiz”, *Türk Kültürü*, XXII/251 (Mart 1984), s.186-194.

“Fransız Türkologlarının Yayınladıkları Turcica (Türk Araştırmaları) Dergisinin Türk Kültürü ve Tarihine Hizmetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 29 (Nisan 1984), s. 91-127.

“II. Abdülhamid’e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor”, *Türk Kültürü*, XXII/253 (Mayıs 1984), s. 316-324.

“İstanbul’da Kütüphane-i Umumi Kurulması Hakkında Tipik Bir Belge”, *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, (Haz. Hasan Duman), İstanbul 1984, s. 119-124.

“Archivum Ottomanicum”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 31 (Ağustos 1984), s. 181-188.

“Osmanlı Arşivciliğine Toplu Bir Bakış” *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXXIII/2 (1984), s. 53-65.

“El-Cevâib Gazetesi ve Yayınları” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXIV (1984), (Prof. Dr. M.C. Şehabettin Tekindağ Hatıra Sayısı) s. 475-484.

“Millî Arşiv Meselemiz”, *Türk Kültürü*, XXIV/264 (Nisan 1985), s. 291-297.

“II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 34 (Şubat 1985), s.1-64.

“Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi” *Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul, Mayıs 1985, s. 63-71.

“Abdülhamid Döneminde Kütüphanelere Dair Yayınlanmamış Birkaç Belge”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 13/I, Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, (Erzurum 1985), s. 277-283.

“Büyük Türk Hükümdarı Babür”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1/1 (Ocak 1987), s. 25-30.

“Fransa Millî Kütüphanesi’nde Türkçe Yazmalar Koleksiyonu”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1/2 (Şubat 1987), s. 38-41.

“Savaşlar ve Arşivler: İstilâ-yı Keferede Kalan Osmanlı Defterleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1/3 (Mart 1987), s. 6-8.

“Kütüphanecilik Tarihimize Ait Belgeler”, *Türk Kütüphaneciliği*, I, 1 (1987), s. 20-22.

“Cumhuriyetin İlk Yıllarında Arşivlerimize Ait Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 47, (Nisan 1987), s. 85-109.

“XIX. Yüzyılda Osmanlı-Tunus İlişkileri ve Bazı Tunuslu Şahsiyetler”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1/5 (Mayıs 1987), s. 2-6.

“İstanbul’daki Tekkeler Hakkında Bir Amerikalının Tespitleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 17 Mayıs 1988), s. 35-37.

“Bir Rumeli Kahramanı: Pehlivan İbrahim Paşa Nam-ı Diğer Baba Paşa”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 19 (Temmuz 1988), s. 38-44.

“Robert Mizrahi’nin Günlüğü”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 22 (Ekim 1988), s. 3-11 ve 24 (Aralık 1988), s. 25-27. (Fransızcadan Çeviri).

“II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti’nde Arşiv Çalışmaları”, *Vakıflar Dergisi*, (Ankara 1988), s. 39-46.

“Sözün Gelişi: Geçmişten Günümüze İstanbul”, *On Beş Günde Bir İstanbul*, Yıl 1, Sayı 1, 15 Kasım 1988.

“Sözün Gelişi: Surlar... Surlar ...” *On Beş Günde Bir İstanbul*, Yıl 1, Sayı 2, Aralık 1988.

“Sözün Gelişi: Adalar” *On Beş Günde Bir İstanbul*, Yıl 1, Sayı 3, Aralık 1988.

“Muhtaç Bir Cariyenin Sultan III. Selim’e Arzuhali”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 27 (Mart 1989), s. 37-39.

“Belgeler Arasında I ve II”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 28 (Nisan 1989), s. 49-51 ve 30 (Haziran 1989), s. 57-60.

“Kütüphaneler Hakkında Tunuslu Hayreddin Paşa’nın Görüşleri”, *Türk Kütüphaneciliği*, III, 3 (Yaz 1989), s. 129-136.

“Derviş Mehmet Paşa’nın Sadaretini Kutlayan Bir Şiir”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 29 (Mayıs1989), s. 24-26.

“Büyük Bir Âlimin Ölümü: Romanyalı Türkolog Prof. Mihail Guboğlu’nun Ardından...”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 33 (Eylül 1989), s. 41-47.

“Ümmü Gülsüm Hanım’ın Paşa Babasına Bir Mektubu”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 34(Ekim 1989), s. 57-59.

“Kütüphanecilik Tarihimize Ait Belgeler V”, *Türk Kütüphaneciliği*, III/1 (Kış 1989), s. 25-31.

“Kütüphanecilik Tarihimize Ait Belgeler VI”, *Türk Kütüphaneciliği*, III, 4 (Sonbahar 1989), s. 196-199.

“Sözün Gelişi: Yeni Yıl...”, *On beş Günde Bir İstanbul*, Yıl 1, Sayı 4, Ocak 1989.

“Sözün Gelişi: Şiirde ve Musikide İstanbul”, *On Beş Günde Bir İstanbul*, Yıl 1, Sayı 5, Ocak 1989.

“Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 38 (Şubat 1990), s. 20-22.

“Kırım Savaşı'nda Çatana Muharebesi Zaferi ve Bir Resim”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 40 (Nisan 1990), s. 45-46.

“Ölümünün 100. Yılı Dolayısıyla: Tunuslu Hayreddin Paşa”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 42 (Haziran 1990), s. 23-27.

“XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçileri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 4 (Ağustos 1990), s. 22-26.

“Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Yıllıkları”, *Boğaziçi*, No. 1 (Ocak-Şubat-Mart 1990), s. 74-75.

“Ölümünün Birinci Yılında Romanyalı Türkolog Prof. Mihail Guboğlu”, *Boğaziçi*, No. 2 (Nisan-Mayıs-Haziran), s. 1-12.

“Vefatının 100.Yıl Dönümü Münasebetiyle: Büyük Devlet ve Düşünce Adamı Tunuslu Hayreddin Paşa'yı Anarken”, *Boğaziçi*, 3(Temmuz-Ağustos-Eylül 1990), s. 86-94.

“Sadaret Müsteşarı İki Vezir: Mehmet Tevfik Paşa (Bülbül), Mehmed Ali Paşa” *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 48 (Aralık 1990), s. 7-9.

“100.Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle: Büyük Devlet ve Düşünce Adamı Tunuslu Hayreddin Paşa”, *Türk Kültürü*, XXVIII, No. (Kasım 1990), s. 690-697.

“Ölümünün Yüzüncü Yılı Ardından: Büyük Devlet ve Fikir Adamı Tunuslu Hayreddin Paşa”, *Milli Kültür*, No. 81 (Şubat 1991), s. 48-50.

“Van Valisinin Tımar Tevcihine Dair İki Belge”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 56 (Ağustos 1991), s. 24-26.

“Tunus'ta Bir Eğitim Kurumu: Sadıki Koleji”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul 1991, s. 395-404.

“Bir Gezinin Ardından: Tunus'tan, Evliyalar Diyarı Kayrevan'dan İzlenimler”, *Milli Kültür*, No. 87 (Ağustos 1991), s. 53-57.

“Kurtuluş Savaşı’nda Kandıra Tarihine Ait Bir Demet Belge”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 57 (Eylül 1991), s. 24-28.

“Tunus Seyahatinden Notlar”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 60 (Aralık 1991), s. 45-54.

“Hayreddin Paşa (Tunuslu)”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, c. IV, İstanbul 1991, s. 179-180.

“Sadrazam Koca Yusuf Paşa’nın Eflak Voyvodası Mihail’e Bir Buyrultusu”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 63 (Mart 1992), s. 31-33.

“Osmanlı Askerlerinin Tayinatına Ait Bir Belge”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 64 (Nisan 1992), s. 59-61.

“Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 66 (Haziran 1992), s. 34-43.

“Osmanlı Devleti’nin Sırlarını Koruyan Daire: Divan-ı Hümayûn Kalemî ve Önemi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 67 (Temmuz 1992), s. 18-23.

“Tunuslu Muhammed as-Sanusî’nin Türkiye Anıları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 68 (Ağustos 1992), s. 44-56.

“Türkmen Düğünlerinde Kız Kaçırma Geleneği”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 69 (Eylül 1992), s. 18-20.

“İki Başarı, İki İftihar Belgesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 70 (Ekim 1992), s. 38-40.

“Sultan Cezayir”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 71 (Kasım 1992), s. 50-53.

“Bir Bâbîâlî Kâtibinin Not Defterinden I”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 72 (Aralık 1992), s. 41-47.

“Bir Bâbîâlî Kâtibinin Not Defterinden II ve III”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 74 (Şubat 1993), s. 27-35.

“Trablusgarp Fatihî Büyük Türk Denizcisi Turgut Reis”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 77 (Mayıs 1993), s. 44-47.

“Türk Asıllı Bir Memlûk Sultanı: Baybars el-Bundukdarî”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 79 (Temmuz 1993), s. 29-32.

“Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 80 (Ağustos 1993), s. 13-16.

“Sultan Mehmed Reşad’ın Rumeli Gezisi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 81 (Eylül 1993), s. 31-36.

“Fraşerli Üç Münevver Birader, Şemseddin Sami ve Kardeşleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 86 (Şubat 1994), s. 28-31.

“Kölelikten Başbakanlığa”, *Tarih ve Medeniyet*, 2 (Nisan 1994), s.78-79.

“Belgeler Arasında”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 89 (Mayıs 1994), s. 23-27.

“Unutulmaz Kahramanlar”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 90 (Haziran 1994), s. 29-31.

“Tek Başına Gemi Zapteden Kahraman: Cezayirli Gazi Hasan Paşa”, *Tarih ve Medeniyet*, 8 (Ekim 1994), s. 58-60.

İstanbul’un İmarı Hakkında Safvet Paşa’nın Bir Arızası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 91 (Temmuz 1994), s. 23-25.

“Deniz Ticareti Filosunun Önemi ve Teşkili Hakkında Safvet Paşa’nın Arızası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 92 (Ağustos 1994), s. 24-25.

“Medreselerin İslahına Dair Safvet Paşa’nın Düşünceleri ve Arızası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 95 (Kasım 1994), s. 16-18.

“Bosna Hersek’in Durumu Hakkında Safvet Paşa’nın İki Arızası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 96 (Aralık 1994), s. 22-25.

“İkinci Ölüm Yıldönümünde Nümismat İbrahim Artuk”, *Tarih ve Medeniyet*, 12 (Şubat 1995), s. 49.

“Rodos Adasının Önemi ve İmarı Konusunda Safvet Paşa’nın Bir Arızası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 99 (Mart 1995), s. 4.

“İstanbul’da Tunuslular”, *Toplumsal Tarih*, 16 (Nisan 1995), s. 60-64.

“Trablus, Bingazi, Bağdad, Musul, Yemen Gibi Uzak Vilayetlerin İdaresine ve Oralarda İslahat Yapılmasına Dair Safvet Paşa’nın Bir Arızası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 100 (Nisan 1995), s. 27.

“Hapishanelerin Durumu ve İslahı Konusunda Safvet Paşa’nın Bir Arızası ve Görüşleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 101 (Mayıs 1995), s. 42-43.

“Yetimlerin Mallarının Korunması Hakkında Safvet Paşa’nın Önemli Bir Arızası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 102 (Haziran 1995), s. 25-26.

“Kandıra Mezartaşı Kitabeleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 105 (Eylül 1995), s.40-43, 106 (Ekim 1995), s. 53-56.

“Divân-ı Hümâyûn Beylikçi Kaleminin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge 1211/ 1797”, *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), s. 271-283.

“Kandıra Tarihine Ait Belgeler I”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 116 (Ağustos

1996), s. 43-46.

“İstanbul’da Medfun Bazı Tunuslular’ın Mezartaşı Kitabeleri”, *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, I, TTK, Ankara 1996, s. 213-215.

“Kandıra Tarihine Ait Belgeler II”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 126 (Haziran 1997), s. 11-14.

“Osmanlı Arşiv Deryasından Damlalar: I, Zalime Aman Yok”, *Tarih ve Medeniyet*, 40 (Temmuz 1997), s. 47-48.

“Trablusgarp Eyaletinde 1711-1835 Yıllarında Hüküm Süren Bir Türk Ailesi: Karamanlılar”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, No.1, s. 1-4.

“Rumeli Vilayetlerinin Durumu Hakkında Safvet Paşa’nın II: Abdülhamid’e Sunduğu 1880 Tarihli İki Önemli Arızası”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 15, Prof. Dr. Münir Aktepe’ye Armağan, (İstanbul 1997), s. 565-571.

“Osmanlı’da Fotoğrafçılık”, *Tarih ve Medeniyet*, 42 (Eylül 1997), s. 35-40.

“Kocaeli Sancağında Bazı Eşkıyalık Olayları ve Sultan III. Selim’in İki Hatt-ı Hümayûnu”, *Tarih ve Medeniyet*, 43 (Ekim 1997), s. 48-49.

“Sefer-i Hümayûnda Anadolu Yiğitleri”, *Tarih ve Medeniyet*, 44 (Kasım 1997), s. 55-57.

“İzmit Tersanesi”, *Tarih ve Medeniyet*, 45 (Aralık 1997), s. 48-49.

“Kandıralı Mehmed Paşa” *Tarih ve Medeniyet*, 47 (Şubat 1998), s. 28-32.

“Bir Vezir Konağı Hikâyesi (Bursa’da)”, *Tarih ve Medeniyet*, 48 (Mart 1998), s. 50-52.

“Matlûb-ı Şâhânem Odur Ki “, *Tarih ve Medeniyet*, 49 (Nisan 1998), s. 50-52.

“İlk Arşiv Şûrâmız Nihayet Gerçekleşti”, *Tarih ve Medeniyet*, 51 (Haziran 1998), s. 8-9.

“XIX Yüzyıl Arap Kültür Dünyasında Önemli Bir Yayın Organı: El-Cevâib Gazetesi”, *Mélanges Professeur Robert Mantran, Zaghuan/Tunus* 1988, s. 83-92.

“Osmanlı Topraklarında Haçlı Entrikaları”, *Tarih ve Medeniyet*, 54 (Eylül 1998), s. 16-17.

“Kefken Tersanesi”, *Tarih ve Medeniyet*, 57 (Aralık 1998), s. 46-47.

“Osmanlı Taşra Yönetiminde Valilik Yapan Bazı Aileler”, *Osmanlı, VI, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 145-152.

“Kandıra’da Fotoğrafçılar”, *Toplumsal Tarih*, 72 (Aralık 1999), s. 45-47.

“Osmanlı’da Kamu Binaları ve Deprem”, *Tarih ve Düşünce*, (1 Ekim 1999), s. 22-23.

“Musevi Asıllı Bir Osmanlı Aydını: Robert Mizrahi ve Besmeleli Günlüğü”, *Tarih ve Düşünce*, (2 Kasım 1999), s. 50-55.

“Limonluk Geçidi-Miralay Hacı Ali Bey’in Konağı”, *Kocaeli Dokümantasyon Merkezi’nden Haberler*, 28, Ağustos, 1999.

“Kandıra Fotoğrafları”, *Toplumsal Tarih*, 77 (Mayıs 2000), s. 61-63

“Sıradışı Bir Yerel Yönetici: Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa”, *Toplumsal Tarih*, 82 (Ekim 2000), s. 45-49.

“Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa’nın Muhallefat Defteri”, *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Adapazarı 2000, s. 21-43.

“Françeli Mimara Kalyon İnşası”, *Tarih ve Düşünce*, (8 Haziran 2000), s. 68-69.

“Fetva ile Tamir (Adapazarı ve İzmit’te Kiliseler)”, *Tarih ve Düşünce*, (6 Nisan 2000), s. 62-63.

“Yabancı Bir Gezginin Kont A. De Moustier’nin Gözüyle 1862’de Sakarya Bölgesi”, *Sakarya Ekonomi*, 15 (Ocak-Şubat 2001), s. 29-32.

“Eski Fotoğraflar, Eski Anılar”, *Sakarya Ekonomi*, 17 (Mayıs-Haziran 2001), s. 20-21.

“Garp Ocaklarında Türk Varlığı”, *Türkler*, c. IX, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 926-935,

“Sakarya’da Tahta Serdari”, *Sakarya Ekonomi*, 20 (Şubat-Mart 2002), s. 33-34.

“Geyveli ve Akhisarlı Bekir Ağalar”, *Sakarya Ekonomi*, 21 (Nisan-Mayıs 2002), s. 39-40.

“Kandıralı Mehmet Paşa”, *Çağdaş Kandıra*, 3 (Mart 2002), s. 18.

“Kandıra’da Eski Evler”, *Çağdaş Kandıra*, 4 (Nisan 2002), s. 21.

“Tarihin İçinde 40 Yıl: Üstâd Tarihçilerin Kapısında, Anı-Gözlem”, *Tarih ve Düşünce*, 28 (Mayıs 2002), s. 44; 29 (Haziran 2002), s. 65; 30 (Temmuz 2002), s. 73.

“İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa”, s.116-119.

“Sicill-i Osmani’de Kocaelili Ünlüler”, s. 205-210.

“Kocaeli Mutasarrıfı Seyyid Hüseyin Paşa”, 2002, s. 225-229.

“Kandıra Temettuât Defterleri”, *Çağdaş Kandıra*, 5 (Mayıs 2002), s. 21.

“Kandıra’da Kıssahan Elhac Muslihiddin Vakfı”, *Çağdaş Kandıra*, 6 (Haziran

2002), s. 21.

“Sakarya’da Vakıflar, Akhisar’da (Karaoğlan Zaviyesi Vakfı, Geyve’de Kocababa Vakfiyesi)”, *Sakarya Ekonomi*, 22 (Mayıs-Haziran 2002), s. 32-33.

“Kandıra’da Esnaf: Kunduracılar”, *Çağdaş Kandıra*, sayı 7, Temmuz 2002, s. 21.

“Adapazarlı İki Kardeş Paşa’lar: Seyyid Mehmet Paşa, Seyyid Hüseyin Paşa, (1793-1800) Kocaeli Mutasarrıfı”, *Sakarya Ekonomi*, sayı 23, (Temmuz-Ağustos 2002), s. 32-33.

“Kandıra’da Esnaf: Fotoğrafçılar”, *Çağdaş Kandıra*, 8 (Temmuz 2002), s. 20.

“Osmanlı Arşiv Belgelerinde Zeybekler Hakkında Bilgiler”, *Muğla Üniversitesi Zeybek Kültürü Sempozyumu*, 24-25 Ekim 2002.

“Akyazı, Karapürçek, Sarıçayır Ahalilerinin Haklı Şikâyeti”, *Sakarya Ekonomi*, 24. (Eylül-Ekim 2002), s. 37-38.

“1786’da Adapazarı Olayları”, *Sakarya Ekonomi*, 25 (Kasım-Aralık 2002), s. 43-45.

“Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdadisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi”, 13, Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, II. Kısım, Ankara 2002, s. 785-799.

“Karasu Kazası Ayânı Mustafa Bey ve Bir Dava Konusu”, *Sakarya Ekonomi*, 28 (Mayıs-Haziran 2003), s.27-28.

“Tunuslu Hayreddin Paşa”, *VI. Eyyüb Sultan Sempozyumu Tebliğler*, İstanbul, Mart 2003, s.128-137.

“Şeyhler (Kaynarca) Kazasından 300 Nefer Asker Gönderilmesi”, *Sakarya Ekonomi*, 26 (Ocak-Şubat 2003), s.43-44.

“Geçmişten Bir Yüz: Kandıralı Emin Ağa 1837-1913”, *Kocaeli Dokümantasyon Merkezinden Haberler*, sayı 75, Temmuz 2003, s. 3.

Şehitlerimiz, Adapazarı 2003, s. 1-19, *ADSO Yayınları*. ATSO (Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası).

“Kaynarcalı Edip Paşa” *Sakarya Ekonomi*, 30 (Eylül-Ekim, 2003), s. 47-48.

“Sırrı Paşa’ya Ait Belgeler I-IV”, *Kocaeli Şehiriçi Dergisi*, 2003.

“Div-Zade El- Hac Mustafa Ağa,” *Kocaeli Şehiriçi Dergisi*, İzmit.

“Kocaeli Sancağı’na Mutasarrıf Atanması”, *Kocaeli Şehiriçi*, 8, (Eylül 2003), s.74-76.

“Kocaeli Mütesellimi ve Kereste Nâzırı Salih Bey”, *Kocaeli Şebiriçi*, 10, (Kasım 2003, s.58-59.

“Adapazarı ve Akhisar-ı Geyve’de (Pamukova) 1783 Yılı Olayları”, *Sakarya Ekonomi*, 32 (Şubat-Mart 2004), s.43-46.

“Fahri Tuna, Söyleşi: Sakarya’nın Üç Bin Yıllık Bir Tarihi Var”, *Irmak*, 37 (Ocak 2004), s.16-17.

“Nurullah Paşa’nın Edhem Ağa Hakkında Mektubu”, *Irmak*, 39 (Mart 2004), s.18-19.

“Geyveli Bir Hatunun Af Dilekçesi”, *Sakarya Ekonomi*, 33 (Mart-Nisan 2004), s.46-47.

“İzmit ve Adapazarı’nda Fotoğrafçılık ve Fotoğraf Ustaları”, *Irmak*, 41 (Mayıs 2004), s.6-7.

“İzmit ve Adapazarı’nda Fotoğrafçılık ve Fotoğraf Ustaları”, *Bizim Sanat*, 31 (İzmit, 24 Mayıs 2004), s.12-13.

“Sarıçayır Hakkında 305 Yıllık Bir Belge”, *Sakarya Ekonomi*, 34 (Mayıs-Haziran 2004), s.48-49.

“Adapazarı Ayanı Kara Osman Ağa Vakfı Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara 2007, s. 155-183.

“Adapazarı Ayanı Kara Osman Ağa ve Kardeşlerinin Mal Varlığı”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına Armağan Kitap*, İstanbul 2008, s. 629-648.

“Adapazarı Kaymakamı Mehmet Nüzhet Paşa”, *Sakarya Ekonomi*, 35 (Temmuz-Ağustos 2004), s. 48-51.

“El-Hac Mustafa Paşa’nın Padişaha Mektubu”, *Irmak*, 43-45 (Eylül 2004)

“Adapazarlı Seyyid Hüseyin Paşa’nın Sarayı”, *Sakarya Yerel Kültür Dergisi*, 2 (2004)

“Bursa’da Vezir Konağı”, *Bursa Araştırmaları*, 4 (Şubat 2004), s.26-27.

“Yenişehir Ayânı Sarıcaoğlu Osman Ağa”, *Bursa Araştırmaları*, 5 (Mayıs 2004), s.17-18.

“Bursa’da Osmanlı Sultanlarına Ait Cami ve Türbelerin Onarımı”, *Bursa Araştırmaları*, 6 (Ağustos 2004).

“Kâmil Kepecioğlu Hakkında Bir Not”, *Bursa Araştırmaları*, 6 (Ağustos 2004).

“Gemlik’te Rifat Minare Çiftliği ve Konserve Fabrikası”, *Bursa Araştırmaları*, 7 (Kasım 2004).

“Mümin Yıldıztaş, Bir Başarşivist İle Söyleşi”, *Arşiv Dünyası*, 3 (Nisan-Mayıs 2004), s. 19-20.

“Karasu Ayanı Hacı Abdi Bey, Geyve Köprüsünün Onarımı”, *Sakarya Ekonomi*, 36 (Ekim-Kasım, Aralık 2004), s. 45-46.

“Osmanlı Devleti Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi”, *Sakarya İli Tarihi*, c I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 345-407.

“Sakarya Meşhurları Üzerine Bir Deneme–Osmanlı Dönemi”, *Sakarya İli Tarihi*, c I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 673-684.

“Keten Tohumu, Bezir Yağı ve Bursa Su Yolları”, *Bursa Araştırmaları*, 8 (Kış 2005), s. 19-21.

“İzmit Sancağında Bazı yer Adlarının Değiştirilmesi”, *Kocaeli Şehiriçi*, 24 (Şubat 2005), s. 44-45.

“İzmit Sancağı’nda Bazı Yer Adlarının Değiştirilmesi”, *Irmak*, 50 (Şubat 2005), s. 14-15.

“İzmit Hükümet Konağı”, *Kocaeli Şehiriçi*, 25 (Mart 2005), s. 31-33.

“İzmit’te Fransızlar’a Ait Müessesâtın (Kurumların) ve Binaların Türkler’e Tevellümü”, *Kocaeli Şehiriçi*, 26 (Nisan 2005), s. 56-57.

“Osmanlı Döneminde Kandıra Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Kandıra Sempozyumu*, 25 Aralık 2005, Bursa.

“Kocaeli ve Sakarya’nın Osmanlı’nın Gelişmesine Katkıları”, *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu*, 4-5 Nisan, Bursa 2005, s. 125-128.

“Dini Yapıların Onarımı”, *Irmak*, 51 (Mart 2005), s.128.

“Adapazarı Gümrüğü, Adapazarı İpek Fabrikası, Taşrada Fabrika Açma İzni”, *Sakarya Ekonomi*, 37 (Ocak, Şubat, Mart 2005), s. 46-48.

“Altıparmak’ta Seyyid Usul Dergâhı”, *Uluslararası Bursa Tasavvuf Sempozyumu-4*, 14-15 Ekim 2005, Bursa 2005, s. 237-268.

“1844’de Maksem Mahallesi: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Araştırma”, *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu*, 20-22 Ekim, c. I, Bursa 2005, s. 297-306.

“50 Yıl Önce Maksem Mahallesi”, *Bursa Araştırmaları*, sayı: 10 (Güz 2005), s. 5-7.

“Türkler... Ermeniler... Gerçekler”, *Kocaeli Şehiriçi*, 31 (Eylül 2005), s. 78-80.

“İzmit Mutasarrıfı Anzavur Ahmed’in İki Mektup ve Bir Telgrafı”, *Kocaeli Şehiriçi*, 32 (Ekim 2005), s. 78-80.

“Akyazı’da Batum Göçmenleri-Karasu’da Rum Kilisesi, Adapazarı’nda İngiliz Askerleri”, *Sakarya Ekonomi*, 39 (Haziran-Temmuz 2005), s. 43-45.

“Türkiye’de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi”, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 17-19 Kasım, İstanbul 2005.

“İki Esterin (Katırın) Öyküsü, Belediye Otelinin Müsteciri (İşletmecisi) Bün-yamin”, *Kocaeli Şehiriçi*, 27 (Mayıs 2005), s. 44-46.

“İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey’in Günlüğü”, *Kocaeli Şehiriçi*, 28 (Hazi-ran 2005), s. 74-77.

“Ermişe (Akmeşe) Ermenileri”, *Sakarya Ekonomi*, 38, (Nisan, Mayıs, Haziran 2005), s. 46-50.

“Ermişe (Akmeşe) Ermenileri”, *Kocaeli Şehiriçi*, 29 (Temmuz 2005).

“Kütüphaneci Büyüklerim ve Dostlarım”, *Nail Bayraktar’a Armağan*, (Hazırla-yanlar: İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, Nergis Ulu), İstanbul Büyükşehir Beledi-ye Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 2005, s. 44-53.

“Abdurrahman Şeref Bey”, *IX. Eyüp Sultan Sempozyumu*, Tebliğler, 13-15 Mayıs 2005, s. 258-267.

“Sicill-i Ahval Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergi-si*, XXIX, Ankara 2005, s. 87-104.

“Akçakise Köyü Korucusu Kahraman Şaban Ağa”, *Kocaeli Şehiriçi*, 36 (Ocak 2006), s. 78-79.

“İzmit ve Karamürsel Körfezinde Korsanlık ve Kandıralı Mehmet”, *Kocaeli Şe-hiriçi*, 37 (Şubat 2006), s. 78-80.

“İzmit Mütessellimi Tahir Efendi”, *Kocaeli Şehiriçi*, 38 (Mart 2006), s. 60-61.

“Erenler ve Tepekum Mahallelerinin Kuruluşu”, *Sakarya Ekonomi*, 42, (Ocak-Şu-bat 2006), s. 50-53.

“Değirmendere’de Tersane Kurulması”, *Kocaeli Şehiriçi*, 39 (Nisan 2006), s. 76-77.

“Şeyhler (Kaynarca) Kazası Ayanı Hacı Mustafa Bey”, *Sakarya Ekonomi*, 43 (Mart-Nisan 2006).

“Adapazarı’nda Reşâdiye Mahallesi’nin Kuruluşu-Hendek’e Fabrika ve Maden-ler”, *Sakarya Ekonomi*, 44 (Mayıs-Haziran 2006).

“İnegöllü Numan Bey / Paşa ve Gemlik Tersanesi”, *Bursa Araştırmaları*

“18. Yüzyıl Ortalarında İzmitli Bir Zengin: Diz-Zade el-Hac Mustafa Ağa”,

Prof. Dr. Ali İhsan Bağış'a Armağan.

“Payitaht Bursa'daki Ünlü Kültürel Şahsiyetler”, *Osman Gazi'yi Anma ve Fetih Şenlikleri, Sempozyum*, Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat, 7-8 Nisan 2006.

“Arşiv Belgelerinin Işığında 18. ve 19. Yüzyıllarda Kocaeli Sancağında Eşkıyalık Hareketleri”, *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu*, 20-22 Nisan 2006.

“Müstakim-zâde Mustafa Süleyman Sadettin Efendi”, *Eyüp Sultan Sempozyumu*, X, 12-14 Mayıs 2006.

“Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa Vakfı Vakfiyesi,” *Vakıflar Dergisi* sayı XXX, Ankara 2007, s. 155-183.

“Osmanlı Döneminde Kocaeli Sancağı ve Civarının Ünlü Şahsiyetleri”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyum Bildirileri*, Kocaeli 2015, s. 1417-1439.

“Osmanlı Arşivi”, *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul, 1985, s. 2322-2349,

“Le Bibliothé Quedujournal Tercüman”, *Anatolia Moderna I* (Paris 1991), p. 303-314.

Ansiklopedi Maddeleri

“Cezayirli Hüseyin Paşa”, *DİA*, c. VII, 1993, s.511-512.

“Darü'l-Mahfûzati'l-Umûmiyye”, *DİA*, c. VIII, 1993, s. 511-512.

“el-Cevâib Gazetesi”, *DİA*, c. VII, 1993, s. 435-436.

“Derkenar”, *DİA*, c. IX, 1994, s. 179-180.

“Derne”, *DİA*, c. IX, 1994, s. 180-182.

“Dimyat”, *DİA*, c. IX, 1994, s. 309-310.

“Ebukır”, *DİA*, c. X, 1994, s. 279-280.

“Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1994, s. 76-79.

“Erdoğan, Abdülkadir”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, 1994, s. 177.

“Farisüş-Şidyak”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, 1994, s. 257-258.

“Hidiv Ailesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, 1994, s. 59-61.

“İtalyanca Basın”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, 1994, s. 308-309.

- “Reşad Fuad Bey”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VI, 1994, s. 317.
- “Tercüman-ı Ahvâl”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VII, 1994, s. 252
- “Ercüment Ekrem”, *DİA*, c. XI, 1995, s. 274-276.
- “Erdoğan, Muzaffer”, *DİA*, c. XI, 1995, s. 288-289.
- “Firda”, *DİA*, c. XIII, 1996, s. 122-123.
- “Garp Ocakları”, *DİA*, c. XIII, 1996, s. 382-386.
- “Gövsâ, İbrahim Alaeddin”, *DİA*, c. XIV, 1996, s. 158-160.
- “Grousset, René”, *DİA*, c. XIV, 1996, s. 165-166.
- “Guboğlu, Mihail”, *DİA*, c. XIV, 1996, s. 169.
- “Gürsel, Cemal”, *DİA*, c. XIV, 1996, s. 326-327.
- “el-Hacc Hammûde”, *DİA*, c. XIV, 1996, s. 417.
- “Haldûniyye”, *DİA*, c. XV, 1997, s. 250-251.
- “Halil Rifat Paşa”, *DİA*, c. XV, 1997, s. 327-328.
- “Hayreddin Paşa, Tunuslu”, *DİA*, c. XVII, 1998, s. 57-60.
- “Hikmet (Gazete)”, *DİA*, c. XVIII, 1998, s. 519-520.
- “Hüdavendigâr”, *DİA*, c. XVIII, 1998.
- “Hüseyin Paşa, Tunus Beyi”, *DİA*, XIX (İstanbul 1999), s. 10.
- “Hüseyinler”, *DİA*, c. XIX (İstanbul 1999), s. 26-28.
- “Hüsrev Paşa Kütüphanesi”, *DİA*, c. XIX (İstanbul 1999), s. 51-52.
- “İbn Âşûr, Muhammed Tâhir”, *DİA*, c. XIX (İstanbul 1999), s. 332.
- “İbn Ebû'd-Diyâf”, *DİA*, XIX (İstanbul 1999), s. 456-457.
- “İbn Gızâhum”, *DİA*, XIX (İstanbul 1999), s. 507.
- “İbn Hammaduş”, *DİA*, XX (İstanbul 1999), s. 26-27.
- “Hükümnâme”, *DİA*, c. XIX, 1999.
- “Hüseyin b. Ali Türki”, *DİA*, c. XVIII, 1999.
- “İnönü, Mustafa İsmet”, *DİA*, XXII (İstanbul 2000), s. 316-319.
- “İsmail Paşa, Hidiv”, *DİA*, XXIII (2001), s. 117-119.
- “Karacson, İmre (Emeric)”, *DİA*, XXIV (2001), s. 379-380.

“Korutürk, Fahri Sabit”, *DİA*, XXVI, (Ankara 2002), s. 214-215.

“Kıbrıslı Kâmil Paşa”, *DİA*, XXV, (2002), s. 392-394.

“Mehmed Paşa, Kandıralı” *DİA*, XXVIII, (2003).

“Muhammed Bayvan”, *DİA*, XXX, 2005.

Kitap Tanıtımı

“Kitabiyat: İsmet Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2/9 (Aralık 1980), s.249-256.

“İktibas: Kitap Tanıtması, İsmet Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIX, 4 (1980), s.228-240.

“Kitap tanıtma: Zakir Şükrü Efendi”, *Die İstanbuler Dervisch Konventeundibrescheiche*.

“Kitap Tanıtma: Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller), (Haz. Hasan Duman) İstanbul1982”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 22 (Şubat 1983), s.196-199.

“Kitap Tanıtma: Ahmet Rıza, Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası, (çev. Ziyad Ebüzziya), İstanbul 1982, Skender Rızaj, Kosova Gjate Shekujve XV, XVI, dhe XVII, Priştine 1982, Pierre Mardin, Algeriens et Tunisiens dans l’Empire Ottoman de 1848 a 1914, Paris 1979”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 23 (Nisan 1983), s.234-238.

“Kitap tanıtma: Cemal Anadol, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, İstanbul 1982, Mehmet Ali Birant-İbrahim Erol Ataer, Ermeni Terörü, İstanbul 1982”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 24 (Haziran 1983), s.203-204.

“Kitaplar: Prof. Hans Kohn, Panislavizm ve Rus Emperyalizmi, (çev. Dr. Agâh Oktay Güner), İstanbul 1983”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 11(Mayıs 1983), s.41.

“Kitaplar: Nazlı Ilıcak, Allah Kurtarsın, İstanbul 1983”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 12 (Haziran 1983), s.41-42.

“Kitaplar: Selçuk Mülayim, Sanat Tarihi Metodu, İstanbul 1983”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 13 (Temmuz 1983), s.41.

“Kitaplar: Nezih Demirkent, Sayfa Sayfa Gazetecilik, İstanbul 1983”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 14 (Ağustos 1983), s.42.

“Kitaplar: Versl’Orient (Şarka Doğru), Bibliotheque Nationale, Paris 1983”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 15 (Eylül 1983),s.42.

“Kitap Tanıtma: Economie et Sociétés dans L’Empire Ottoman, Paris 1983, Başlangıçtan Bugüne On Bin Türk Motifi Ansiklopedisi, İstanbul 1983, Emel Dergisi 135 Özel sayı, 1983”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 25 (Ağustos 1983) s.207-222.

“Kitabiyat: Mehmed Efendi, Le Paradis Des Infideles. Relation De Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Ambassadeur Ottomane en France Sous La Regence, (Haz. Gilles Veinstein)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 17 (Nisan 1982), s.228-233.

“Kitabiyat: İsmet Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXIII, (Mart 1980/1981 ‘1982’), (Fatih Sultan Mehmed Hatıra Sayısı), s.455-460.

“Kitabiyat: Nicoara Beldiceanu, Le Timar dans l’Etat Ottomane”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 18 (Haziran 1982), s.164-172.

“Kitap Tanıtma: Çelik Gülersoy, Çamlıca’dan Bakışlar, İstanbul 1982, Dr. Mehmet S, Aygen, Afyonkarahisar Masalları, Afyon 1983”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 26 (Ekim 1983), s.215-217.

“Kitaplar: Mahmut Celaleddin Paşa Mirat-ı Hakikat, (Haz. Doç. Dr. İsmet Mikroğlu), c.I-III, İstanbul 1983”, *Boğaziçi, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, 17 (Kasım 1983), s.50.

“Kitaplar: Ahmet Cevdet Paşa, Maruzat, (Haz. Dr. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1982, Ergun Göze, Meşhurların Son Sözleri, İstanbul 1983”, *Boğaziçi, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, 18 (Aralık 1983), s.42.

“Kitap Tanıtma: Mehmet Eröz, Hristiyanlaşan Türkler, Ankara 1983, Etudes Medievales et Patrimoine Turc, Paris 1983, Les filigranes dans les documents Ottoman. Troiscroissant, Sofya 1983”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 28 (Şubat 1984), s. 202-210.

“Alexandre Benningsen, SSCB’deki Müslümanlar, Mühlen, Gamalıhaç ile Kızıyıldız arasında, Ankara 1984”, *Boğaziçi, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, 28 (Ekim 1984), s. 42.

“Kitaplar: Saadettin Elibol, İnanç ve Kültür, Ankara 1983, Bahattin Karakoç, Karsesi, Ankara 1983”, *Boğaziçi, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, 20 (Şubat 1984), s.42.

“Kitaplar: Millî Kültür, Ankara 1983”, *Boğaziçi, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, 21 (Mart 1984), s.50.

“Kitaplar: Şinasi Oral, Süreyya Yüce, Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü, Ankara 1983”, *Boğaziçi, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, 22

(Nisan 1984), s.50.

“Kitaplar: Kültür Sanat Yıllığı 1984, Ankara 1984”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 23 (Mayıs 1984), s.50.

“Kitaplar: Mehmet Aldan, Galiçya ve Sonrası, Hilmi Dilmen’in Öyküsü, Ankara 1984”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 24 (Haziran 1984), s.50.

“Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında, İstanbul 1984”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 27 (Eylül 1984), s. 42.

“Cemil Meriç, Işık Doğudan Gelir, İstanbul 1984”, *Boğaziçi*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, 26 (Ağustos 1984), s. 42.

“Kitap Tanıtma: Ali İhsan Gencer, Bahriye Nezareti, İstanbul 1985, Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, *İstanbul 1984*”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 38 (Ekim 1985), s.182-187.

“Kitap Tanıtma: Dr. Daniel Panzac, La peste dans L’Empire Ottomane, Aix-en-Provence 1986, Dr. Jean-Louis Bacque-Grammont, Le livre de Babur, Baburname, Paris 1986”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 45 (Aralık 1986), s.221-224.

“Kitap Tanıtma: Ali İhsan Gencer, Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları, Hakan Kırımlı, Ünsal Aktaş, Kırım Bibliyografyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 47 (Haziran 1987), s.263-264.

“Un importantmémoire de 1873 sur la Tunisie”, *Studies on Ottoman Diplomatic History*, I (İstanbul 1987), s.111-121.

“Kitap Tanıtma: Mélanges Professeur Robert Mantran (Robert Mantran Armağanı), Zaghouan/Tunus 1988”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 54 (Haziran 1988).

“Relations Ottomanes-tunisiennes: Deuxrapports sur lespositionsfrançaise et İtaliennepropos de la mission de Khayreddin Pacha a Istanbul en 1871”, *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 4 (İstanbul 1989), p.17-26.

“Khéréddin Pacha dans lesdocuments desarchives Ottomanes en Turquie (1878-1890)”, *Communicationprésentée Colloque International du Centenaire de Khéréddine*, 6-9 Décembre 1990-Tunis.

“Kitap Tanıtma: Mehmet Aldan, İz Bırakan Mülki İdare Amirleri”, *Boğaziçi*, 3(Temmuz-Ağustos-Eylül 1990), s.64-64.

“Tunuslu Mehmed as-Sanusi’nin Türkiye Anıları”, *Turkish Review of Middle East Studies*, Annual 7 (İstanbul 1993), s. 43-56.

“Prof. Dr. Louis Bazin’e Armağan, Yeni Anadolu III”, “, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 76 (Nisan 1993), s. 57-61.

“Kitap Tanıtma: Prof. Dr. Faruk Sümer, Tirebolu Tarihi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 85 (Ağustos 1993), s. 223-226.

“Prof. Dr. Faruk Sümer, Tirebolu Tarihi”, *Bulletin Critiques Annales Islamologiques*, No.11 (Caire 1994), s. 170-172.

“Kitap Tanıtma: Vakıflar Dergisi XXV, Ankara 1995”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 103 (Ağustos 1996), s.211-212.

“Kitap Tanıtma: Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler, İstanbul 1997”, *Tarih ve Medeniyet*, 39 (Haziran 1997), s.68.

“Ahmed Nezih Galitekin, Gölcük Tarihi Örcün Köyü ve Baba Sultan Zaviyesi”, *Tarih ve Medeniyet*, 51 (Haziran 1998), s. 80.

“Kitap ve Kültür: Mehmet Aldan, Uzak Anılar, Ankara 1997”, Yeşil Giresun Gazetesi, 9.1.1998, s.1-2.

“Ahmet Nezih Galitekin, Gölcük’te Osmanlı Mezar Taşları”, *Tarih ve Düşünce*, (11 Eylül 2000), s. 78.

Kitap Tanıtımı: “Ahmet Nezih Galitekin, Fevziye Camii”, *Bizim Kocaeli*, 21.07.2002

“Bir Kitap: Ahmed Nezih Galitekin, Gölcük Tarihçe ve Kültür Mirası Eserler”, *Kocaeli Pişmaniye*, 5 Haziran 2005, s. 7.

Çeviri

“Mikroorganizmalar ve Böcekler Tarafından Tahrip Edilen Arşiv Belgelerinin Dezenfeksiyonu”, Françoise Flieder, Michel Duchein, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXV, 2 (1979), s.77-87. (La Gazettedes Archives’den Çeviri).

“Les Archives de la Présidence Du Conseil (Başbakanlık Arşivi) À Istanbul”, *Etudes Medievales Et Patrimoine Turc, Volume Publié À L’occasion Du Centieme Anniversaire De La Naissance De Kemal Atatürk*, Paris 1983, s. 27-54.

“Les Archives De Turquie, Aperçu Historique Et Perspectives”, *Travaux Et Recherches En Turquie 1983*, Collection Turcica IV, Paris 1983, s. 161-178.

Atilla Çetin, Hayreddin Başa et- Tunusimin Hilal-i Vesâik-i Tunusiyye ve Türkiyye Nâdire, (Çev. Mustafa Stiti, el- Cumhuriyetü’t- Tunusiyye, Vezâretü’s- Sakafa ve’l- Muhafaza-i ale’t-Terrâs), Tunus 2006.

Gazeteler

- “Osmanlı Arşivciliği”, *Tercüman Gazetesi*, 13 Eylül 1983, No. 7744.
- “Başbakanlık Devlet Arşivi 40 Yaşında”, *Tercüman Gazetesi*, 8 Kasım 1983, No. 7797
- “Arşiv Personeli Yetiştirilmesi”, *Tercüman Gazetesi*, 14 Ocak 1984, No. 7864.
- “Arşivcilik Günü Kutlanmalıdır”, *Tercüman Gazetesi*, 17 Şubat 1984, No. 7898.
- “Arşivlerimizin İdari Organizasyonu”, *Tercüman Gazetesi*, 21 Nisan 1984, No. 7962.
- “20. Kütüphane Haftası”, *Tercüman Gazetesi*, 1 Nisan 1984, No. 7942.
- “Bir Basın Sempozyumu ve Bir Dokümantasyon Merkezi”, *Tercüman Gazetesi*, 10 Haziran 1984, No. 8014.
- “Arşivlerimiz İçin Mutlu Bir Gelişme” *Tercüman Gazetesi*, 4 Temmuz 1984, No. 8036.
- “Sürgünde 40. Yıl, Kırım Türkleri’nin Dramı”, *Türkiye Gazetesi*, 11 Temmuz 1984, No. 5058.
- “Derleme Kanunu ve Önemi”, *Türkiye Gazetesi*, 12 Şubat 1985, No. 5239.
- “Tarihimizde Arşiv Tahripleri 1-2”, *Tercüman Gazetesi*, 4-5 Aralık 1985.
- “Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu”, *Tercüman Gazetesi*, 22 Mayıs 1985.
- “Dün ve Bugün Arşivlerimiz”, *Tercüman Gazetesi*, 22 Ocak 1986.
- “Tercüman ve Türk Basınındaki Yeri”, *Tercüman Gazetesi*, 10 Ekim 1986.
- “Türk Arşivciliği 140 Yaşında, 8 Kasım Arşivcilik Günü Olmalıdır”, *Tercüman Gazetesi*, 8 Kasım 1986.
- “Kenize Murad ve Selma Sultan”, *Tercüman Gazetesi*, 16 Ocak 1986.
- “Ekmeğin Tarihi Hikâyesi”, *Tercüman Gazetesi*, 9 Şubat 1987.
- “Osman Hamdi Bey’in Metrükâtı”, *Tercüman Gazetesi*, 24 Şubat 1987.
- “Önemli Bir Konferansın Ardından”, *Tercüman Gazetesi*, 20 Ekim 1987.
- “Enver Paşa’nın Libya Harbi Günlüğü İtalyanca’da”, *Tercüman Gazetesi*, 8 Şubat 1987.
- “Prof. Dr. Robert Mantran’ın Konferansı”, *Tercüman Gazetesi*, 7 Şubat 1988.
- “İbrahim Temo ve İttihat ve Terakki”, *Tercüman Gazetesi*, 29 Nisan 1988.

“M. Türker Acaroğlu, Bulgaristan’da Türkçe Yer Adları Kılavuzu”, *Tercüman Gazetesi*, 21 Ağustos 1988.

“Qudernidi İstanbul I”, *Tercüman Gazetesi*, 5 Şubat 1988.

“Tercüman 29 Yaşında”, *Tercüman Gazetesi*, 10 Ekim 1989.

“Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Yıllığı”, *Tercüman Gazetesi*, 1 Mart 1989.

“Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1989” *Tercüman Gazetesi*, 9 Nisan 1989.

“Eski Türk Basınında Ramazan”, *Tercüman Gazetesi*, Nisan 1989.

“Güzelliği Dillere Destan Nilüfer Sultan”, *Tercüman Gazetesi*, 22 Temmuz 1989.

“Fransız Türkoloğu Gilles Veinstein Tercüman’da”, *Tercüman Gazetesi*, 8 Ekim 1990.

“Selçuklu Hayranı Fransız Profesör Marcel Colombe”, *Tercüman Gazetesi*, 3 Kasım 1990.

“Prof. Bekir Kütükoğlu’nun Ardından” *Tercüman Gazetesi*, 11 Temmuz 1990.

“Selaniki Tarihi”, *Tercüman Gazetesi*, 24 Ekim 1990.

“Türker Acaroğlu, Dünya Atasözleri”, *Tercüman Gazetesi*, 1 Ağustos 1990.

“Hayreddin Paşa’nın Tunus’u”, *Tercüman Gazetesi*, 1991.

“Çalık Ahmet Paşa”, *Özgür Kocaeli Gazetesinin Pazar Eki Pişmaniye*, sayı 18, 11 Ocak 1998.

“Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu Armağanı”, *Tercüman Gazetesi*, 10 Temmuz 1991.

“Kapusuz Mustafa’nın Macerası”, *Bizim Kocaeli*, 21 Aralık 2002

“İzmit’te Bayram Paşa Tekkesi”, *Bizim Kocaeli*, 20 Aralık 2002.

“İzmit’te Son Yeniçeriler”, *Bizim Kocaeli*, 4 Ocak 2003.

“İzmit’te Son Yeniçeriler”, *Kocaeli Dokümantasyon Merkezinden Haberler*, 64 (Ağustos 2003), s. 2-4.

“Kocaeli Sancağı Mutasarrıfları”, *Bizim Kocaeli*, 11 Ocak 2003.

“İzmitli Vezir Halil Paşa”, *Bizim Kocaeli*, 18 Ocak 2003.

“Yemenici Hüsnü Efendi ve Ailesi”, *Bizim Kocaeli*, 25 Ocak 2003.

“İki Şekâvet Olayı”, *Bizim Kocaeli*, 1 Şubat 2003.

“Selim Sırrı Paşa’nın Gerçeği”, *Bizim Kocaeli*, 8 Şubat 2003.

- “Sahte Kahramanlar, İçi Boş Çınarlar”, *Bizim Kocaeli*, 15 Şubat 2003.
- “Zeybekler”, *Bizim Kocaeli*, 22 Şubat 2003.
- “Kuzu Fermanı”, *Bizim Kocaeli*, 1 Mart 2003.
- “El-Hac Mustafa Paşa'nın İki Kızı”, *Bizim Kocaeli*, 8 Mart 2003.
- “Modern Derebeyler”, *Bizim Kocaeli*, 15 Mart 2003.
- “Moralı Osman Efendi”, *Bizim Kocaeli*, 22 Mart 2003.
- “Şehitlerimiz”, *Bizim Kocaeli*, 29 Mart 2003.
- “İzmit'te Bir Padişah Kızı: Hatice Sultan”, *Bizim Kocaeli*, 5 Nisan 2003.
- “İzmit Temettuât Defterleri”, *Bizim Kocaeli*, 12 Nisan 2003.
- “Bağdat”, *Bizim Kocaeli*, 19 Nisan 2003.
- “Sultan Reşat'ın Hereke ve İzmit Gezileri”, *Bizim Kocaeli*, 26 Nisan 2003.
- “Şehzade Halil'in Serüveni”, *Bizim Kocaeli*, 3 Mayıs 2003.
- “Ahmet Fevzi Paşa”, *Bizim Kocaeli*, 17 Mayıs 2003.
- “İlim Bezirgânları, Bilim Simsarları”, *Bizim Kocaeli*, 24 Mayıs 2003.
- “Çenesuyu”, *Bizim Kocaeli*, 7 Haziran 2003.
- “Kocaeli Sancağına Mutasarrıf Tayini”, *Bizim Kocaeli*, 21 Haziran 2003.
- “İzmitli Nuh Bey”, *Bizim Kocaeli*, 28 Haziran 2003.
- “Kandırılı Emin Ağa”, *Kocaeli Dokümantasyon Merkezinden Haberler*, 75 (Temmuz 2003), s.3.
- “Bir Devletin Yaşaması için Arşiv Esastır”, *Yedikıta*, Ağustos 2015, s. 64-68.

NIKOMEDIA'NIN TATAR ASILLI İDARECİSİ: NOGAYLILARDAN KOUTZİMPAKİS

Enver KONUKÇU *

“Prof. Dr. Atilla Çetin, benim İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’nde hocam idi. Sakarya Üniversitesi öğretim üyeliği zamanında temaslarımız tabii ki devam etmişti. Özellikle Sakarya ve çevresinin tarihiyle ilgili araştırmalarımızda, birçok karanlık olayın aydınlatılmasında ona çok şey borçluyum... Kızım, ziraat mühendisi ve çevreci Elvan Behiye Konukçu’nun hayata veda etmesi üzerine Aydın’a kadar bizi teşrif eden yakın dostlarım Prof. Dr. Enis Şahin ve Adapazarlı Sanayici İbrahim Zengin ile Adnan Menderes Parkı’nda gerçekleştirdiğimiz sohbetimiz esnasında, Prof. Dr. Atilla Çetin’den de söz açılmıştı. Hiss-i kablel vuku sebebiyle meğer Hocamız o sıralarda Allah’ın huzuruna geç ediyormuş... Makamı cennet olsun...”

Türkler’den önce İzmit veya Kocaeli bölgesi Nikomedia adını taşıyordu.^[1] Bithynia Kralı Nikomedes zamanında, körfezin sonunda denizde son bulan bir tepe üzerinde kurulmuştu. Roma dünyasının Roma ve Byzantion’dan (Konstantinopolis) sonra üçüncü büyük merkezi idi.^[2] Askerî açıdan olduğu gibi, sosyal ve kültür hayatında da bu önemini her zaman korumuştur. Ancak tarihî devirlerde, büyük yer sarsıntılarının pençesinden de hiç kurtulamamıştır. Birçok defa yerle bir olmuştur. Fakat zamanının yöneticileri, hatta imparatorları Nikomedia’yı yeniden ayağa kaldırmışlardır. Bu büyük imparatorluğun doğu ve batı olarak ikiye ayrılması üzerine, doğuda kalanı “Doğu Roma İmparatorluğu” adıyla tarihe geçmiştir. Byzantion’un yerini İmparator Constantinos’un alması ile de İstanbul Boğazı’na hâkim bir yerde,

[*] Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi, Aydın.

[1] C. Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*, Ankara, 1996, s. 24.

[2] Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*, s. 24.

Byzantion şehri üzerinde yeni bir başkent oluşturulmuştu. Adına da Constantino-polis denilmişti. Böylece Nikomedia, yeni imparatorluğun ikinci merkezi haline ge-rilemiştir.^[3]

Doğu ve Ortadoğu'daki büyük savaşlarda, ordu için önemli bir geçiş yeri idi. Sa-saniler ve daha sonra Araplar ile yapılan savaşlarda Nikomedia, orduların hazırlık ve geçiş yeri olmuştur. Iustinianus, Sophon (Sapanca) Gölü'nün kuzeydoğu aşağı kısmı üzerinde, şimdiki Çark Suyu üzerinde kendi adı ile anılan ve hala bir mühendislik harikası olarak ayakta kalabilen köprü, Nikomedia'dan sonra ikinci geçiş yeri ol-muştur.^[4] Nikomedia, Komnenos, Latin, Laskaris ve Palsiologoslar gibi hanedanlar zamanında da Nikomedia, yine stratejik olarak altın çağını yaşıyordu.^[5] Malazgirt Zaferi sonrasında, Bizanslılar'ın Anadolu'daki gerileme ve çöküşleri esnasında, yine devrin tarihçilerinin dile getirdiği gibi, Selçuklular bu tarihî şehri tehdit ve kısa süreli olarak ele geçirmişlerdi. İmparatorlar, böylece Nikomedia'nın önemini bir kere daha anlamışlar ve zaman zaman Sangarios boylarını hisar veya kaleler ile tahkimli hale getirirlerken, Nikomedia'nın da aşılamaz surlar ile eski gücünü sağlamışlardı.^[6] XIV. yüzyılda Nikomedia ve temsil ettiği Bithynia'nın uçlarında yeni yeni Türk beylikleri teşekkül etmişti. Germiyanlılar, Osmanlılar, Amurioslular (sonra Candarlı), Niko-media'nın çevresinde ortaya çıkmış Türk unsurları idiler.^[7] Son zamanları eserlerinde bahis konusu eden Pakhymeres^[8] ile Gregoras,^[9] bu siyasî gelişmeleri kısmen de olsa aydınlatmaya çalışmışlardır.

Nikomedia bu dönemde, eskiden olduğu gibi Türkler karşısındaki önemini hala koruyordu. XIV. yüzyılın hemen başlarında Türkler, çevrede diğer tekfurular ile mü-cadele halinde idiler ve bunu da Osman Gazi organize ediyordu.^[10] Nikomedia ar-tık Türklerce bu isimden uyarlama olan İznikmid'i sık sık telaffuz eder oldular. C. Foss'un da araştırmasında işaret ettiği gibi, bu dönemde Nikomedia surları diğerle-rine göre aşılmaz durumdaydı.^[11] Sert dalgalar, bütün şiddeti ile çarptıkları kaleden yine geri dönüyorlardı. Konstantinopolis'teki Pakhymeres ile Gregoras, o zamanki duruma, kısa da olsa yakından temas etmektedirler. Pakhymeres önemli bir olayı ana hatlarıyla anlatırken, Nogaylı bir beyden şöyle söz etmektedir:^[12]

[3] N. Fıratlı, *İzmit Rehberi*, İstanbul, 1959.

[4] Fıratlı, *İzmir Rehberi*

[5] G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. F. Işıltan), Ankara, 2015, s. 325-441.

[6] Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*, s. 24.

[7] N. Gregoras, *Romaike Historia I*, (çev. L. Schopen), Bonn, 1829, s. 215.

[8] Giorgios Pachymeres, *Relations Historiques*, (haz. A. Failler-V. Laurent), Paris, 1984.

[9] Gregoras, *Romaike Historia I*, s. 215.

[10] Bizans kaynaklarında tekfur kullanışı yoktur. Sadece Osmanlı kaynaklarında söz konusu edilmektedir. Bkz. Aşık-Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (haz. K. Yavuz-M. A. Yekta Saraç), İstanbul, 2003, s. 62.

[11] Foss, *Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia*, s. 24.

[12] G. Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, (çev. İ. B. Barlas), İstanbul, 2009, s. 76-77, 97-98.

Tatar Koutzimpaxis Olayı

“İzmit’ten Trakya boğazına kadar uzanan ve bize çok yakın olan, hatta kapımızdaki topraklar çok kötü durumdaydı. Bu çekişmeyi savaşıla halletmenin imkânsız olduğunu gören İmparator, düşmana başka türlü davranmaya karar verdi. Nogay’ın da akrabası olan ve Türkler’in dinini benimseyen Tatar Koutzimpaxis nüfuzlu bir kişiydi. Bu adam, Nogay öldükten sonra doğudaki Türkler’e katılmak için karısı ve çocuklarıyla yola çıkmış, ancak ters bir rüzgâr, onu Bithynia’ya sürükleyerek, Bizanslılar’ın eline bırakmıştı. O da kurtuluşu için İmparatora bir çağrı yaptı. İmparator Hristiyanlığa geçerek ailesiyle beraber vaftiz olması şartıyla onu affetmiş, yakınına almıştı. Hatta İmparator yeni bir strateji geliştirerek, onun, düşmanları olan komşularının komutanı Süleyman Paşa’nın kızıyla evlenmesine izin verdi. Bu bağ ile Tatar, İzmit bölgesinin başına geldi, bu antlaşma ve akrabalığın Bizanslılar’ın sorununu çözeceği düşünülmüş, ancak hiçbir şey planlandığı gibi gitmemişti. İmparator bu evlilikle zorlu umutlarına ulaşacağını düşünüyordu. Koutzimpaxis, İmparatorun hizmetindeydi, Süleyman Paşa ise bu anlaşma doğrultusunda saldırı yapmıyordu. Ancak bu anlaşma İmparatorun hayallerini gerçekleştirmeyince, diğer iki adam kazançlı çıkarak, Bizanslılar’a karşı düşmanlıklarını sürdürdüler.”

“Kötülükler başka yerlerden de gelmeye devam ediyordu: Türkler’in komutanlarından (Emirlerinden) Amoures, Karadeniz Ereğlisi’ne sık sık seferler yapıyordu. Bu adamlar için mutlak kural, gruplar halinde mücadele etmeyi ve grupların başında ayrı ayrı komutanlar vardı. İşte bu nedenle İmparator, içinde bulunduğu durumu düzeltmenin ne kadar zor, hatta imkânsız olduğunu farkındaydı. Bu adamlar farklı noktalardan saldırıyor, başlarındaki komutanlar ordularına başarıya giden yolu gösteriyor, eğer bu liderler savaşmak istemezlerse de, kazanmak için savaşacak başka komutanlar buluyorlardı. Süleyman Paşa’nın da yaptığı gibi Bizanslıları yok etmek için bahsettiğimiz düzenle hareket ediyordu. Bizanslılar’ın daha önce onlara yaptığı muameleyi, şimdi onlar Bizanslılar’a yapıyorlardı. Ancak bu noktadan sonra neler yaşandığını başka yerde anlatacağım.”

Alanlar’ın ve Türkopoller’in Ayrılışı

“Başka bir yerde de Alanlarla sonradan Hristiyan olan Türkopoller bulunmaktaydı: bunlar vaktiyle kuzeyden gelip, İmparatorun ordusuna katılmışlardı. Aralarındaki anlaşma bozulmamasına rağmen, bir zaman sonra oybirliğiyle İmparator’dan ayrılma kararı alıp yapacakları işler için kendilerine güvenli yerler temin ettiler. Buraları üs olarak kullanıp, Alanlar’ın topraklarında Bizanslıları cezalandırmak için girişimlerde bulunuyorlardı. Daha önce de söylediğimiz gibi Koutzimpaxis’in Bizans altınlarını ele geçirmeye ilgili fikirlerine kanıp hata yaptıklarını anlayan Alanlar, İmparatorun tarafına geçmeye başlamış, Koutzimpaxis konusunda Tokta’nın isteklerini İmparator’a bildirmişlerdi. Koutzimpaxis, İmparatorun elçisi olarak diğer archontelerle

birlikte Tokta'nın yakınında bulunmaktaydı, şansı ve kaderi sayesinde çıkarlarına uygun olarak elçiliği ele geçirmişti. İmparatoru kandırarak tüm kıyılara hâkim olmuş, Alanlar'ın şefi Kyrsites'in kızını da eş alarak, onları kendisine bağlamıştı. Neas'a ulaşan Alanlar, orayı uygun şekilde berkitmiş, bunu yaparken de yurtlarından gelirken kullandıkları araçları kullanmışlardı. Buraya kadınları, çocukları ve sahip oldukları tüm mallarını kapattıktan sonra da Bizanslılar'a saldırarak onları öldürmeyi hedeflediler. Bu olayı yöneten ise Koutzimpaxis idi. Onun tüm davranışlarına rağmen, İmparator kendisine güvenmeye devam ediyor, duyduklarına inanmıyordu; o da İmparator'un umutlarını beslemeye devam ediyor, ona Bizanslılar'ın zararına olacak hiçbir şey yapmadığını söylüyor, İmparator'un maiyetinden bazı insanlar da onun bu sözlerini destekliyordu”.

Giorgios Pakhmeres'in, Koutzimpaxis/Koutzim Paxis hakkında bize naklettiği bilgiler başka kaynaklarda mevcut değildir. La Bas ve diğerleri, konu ile ilgili nakilleri bu Bizans tarihçisinden yapmıştır. Saraya yakın olan yazar, Bithynia'nın gözde kentlerinden Nikeia'da 1261 yılında dünyaya gelmiştir. Gençlik ve olgunluk çağı Palaiologoslar zamanındadır.^[13]

Koutzimpaxis

Pakymeres'e göre Koutzimpaxis, Nikomedia Valisi ve komutanı olup, Palaiologoslar adına yöneticilik yapmıştır. Koutzimpaxis, Tokta ile Nogay zamanında yaşamıştır.^[14] Nogay'ın akrabası ve Müslüman'dı. Bizans yazarı onun için, “Türkler'in dinini benimseyen Tatar'dır (metinde Tartar)”. Bundan kasıt herhalde kamlık oluşu değil, İslamiyet'i benimsemiş Türkler oluşu anlatılmak istenmiştir. Tokta-Nogay mücadelesinde daimi onun yanında bulunmuş, ancak katledilmesi üzerine de, meydana gelen süreli Kırım hareketlerinin dışında kalmak istemiştir. Tokta, Koutzimpaxis'in Nogay'ın mutemet adamlarından ve yakınlarından olduğunu bildiği için, bir süre izini bulmak istemiş ise de ele geçirmesi mümkün olamamıştır. Büyük karışıklıkların hüküm sürdüğü bir sırada Koutzimpaxis diğer Tatarlar gibi, artık Nogay İl'inde^[15] yaşamının mümkün olmadığını anlamış, izini belli etmeden, talihinin de yardım etmesi ile Karadeniz sahiline, kaynakta belirtilmeyen bir iskeleden denize açılmıştı. Yanında ailesi, yakınları ve belki de birkaç adamı vardı. Konuksever deniz olarak dillere destan olan Karadeniz'de, güzel başlayan yolculuğun hedefi; Anadolu sahilindeki Sinop'a çıkmak ve sonra “Doğudaki Türkler'e” katılmaktı. Nogay'a verdiği destek gibi Türkler'e de yardım etme arzusundaydı. Pakhmeres'in Türkler olarak

[13] Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 23.

[14] Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 76-77; Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, İstanbul, 2007. Nogay'ın hayat hikâyesi için bkz. N.I. Veselovskiy, *Nogay i Ego Vremya*, Petrograd, 1922.

[15] Nogay İli, bu yöneticinin sahip olduğu Karadeniz'in kuzeyindeki yerlerdir. Köken olarak Tatar ve Moğolca'daki Mangıtları temsil etmektedir.

zikrettiği topluluk, Gazan Han'ın^[16] İlhanlıları idi. O, muhtemelen talihi yaver gider ise Sinop'ta karaya çıkacak ve takiben Anadolu üzerinden İran'a geçecekti. Ancak daha önceden Tebriz Sarayı ile herhangi bir teması olup olmadığı bilinmemektedir. Yolculuğun uygun bir ortamda güzel geçmesi uzun sürmedi. Karadeniz'in muhalif rüzgârı aniden patlak vermişti. Dalgalar yükselmiş ve art arda yelkenliyi tehdide başlamıştı. Kırım ile Anadolu arasında deniz şartlarını iyi bilen kaptan/reis, yelkenleri indirterek, dalgaların pençesinde yol almaya devam etmişti. Bu müthiş fırtına sonrası, yelkenli Bithynia sahillerine doğru sürüklenmişti.^[17] Eski kazazedelerin "Karaya düşmek" diye yorumladıkları, onlar için de geçerli olmuştu. Şile-Kefken ve Ereğli sahillerinden hangisine sığındıkları daha sonra belli oldu. Kendilerini kurtaranların, Palaiologoslar'ın Herakleia Pontikalılar olduğunu anlamışlardı.^[18] Buranın yöneticisi tarafından kalede gözaltında tutulan Koutzimpaxis, Tebriz yolculuğundan vazgeçerek, eğer İmparator II. Andronikos arzu ederse, Bizanslılar'a sığınmak istediğini ifade etmişti. Herakleia Pontika yöneticisi, bu teklifi Konstantinopolis'e, Saray'a iletmişti. Bir süre sonra beklenen cevap geldi. Koutzimpaxis ve beraberindekiler, başkente hareket ettiler ve İmparator tarafından dostane bir şekilde kabul edildiler. Tabii Saray'da, baş başa görüşmede, İmparator kendi niyetini Koutzimpaxis'e söylemiş, ümitsizlik içindeki bu Tatar beyi, isteklerin tamamını kabul etmişti.^[19] Eski dinini de değiştirmesi ve takdis edilmesi de İmparatorun istekleri dâhilinde idi. Pakhymeres'in yukarıdaki metni, tarafların aralarında anlaşmalarının nedenlerini kısaca belirtmiştir. Bithynia'nın tarihî ve merkez şehirlerinden Nikomedia'nın yöneticiliğini de kabul etmesi ile de herhangi bir başka mesele yaratmamıştır. Bir süre sonra da Koutzimpaxis, bir yelkenli ile sahili takiben körfez sonundaki Nikomedia'ya ulaşmış ve sarayında ilk memuriyetine başlamıştır.

Koutzimpaxis Adı

Nikomedia Valisi, din değiştirdiği için kaynaklara dayanarak hakkında araştırmalarda bulunanlarca "Nicol" örneğindeki gibi "dönek/dönme" diye tanımlanmıştır.^[20] Artık dini Hristiyan olan Tatar Beyi, her şeye rağmen isminde bir değişikliğe gitmemişti. Asıl adını kullanmaya devam etmiştir. "Koutzim Pakis/Koutzim Paxis" imlası ile Pakhymeres tarafından kaydedilen ismin, Türkçe ve Tatarca şekli karanlık

[16] Gazan Han, İlhanlılar'ın büyük hükümdarı, hânıdır. 17 Mayıs 1304'de ölmüştür. Bkz. O. G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları* (1295-1304), İstanbul, 2009, s. 361.

[17] Karadeniz fırtınaları ve yelkenlilerin XV. yüzyıl başlarındaki durumu için bkz. R. G. De Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, (Çev. Guy Le Strange), London, 1928, s. 94 vd.

[18] Ereğli için bkz. T. Akkaya, *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi) 'nin Tarihî Gelişimi ve Eski Eserleri*, İstanbul, 1944, s. 23, 42.

[19] Pakhymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 76.

[20] Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, (çev. B. Umar), İstanbul, 1999, s. 136.

kalmaktadır.^[21] J. Von Hammer'de Kasım, Zeki Velidî Togan'da Küçüm Bahşi'dir.^[22] D. N. Nicol ise Kuzin Paşa uyarlamasını kabul etmiştir. M. R. Gazimihal de^[23], ismi Köse Mihal ile ilişkilendirmektedir. Cuximpakis/Koutzim Pakis orijinal şekilleri üzerinde ileride daha kabul edilebilir bir ismin ortaya çıkması da muhtemeldir. Bizans kaynaklarında Paxis çoğu zaman Bey karşılığıdır. Kullanım alanı genelde isim sonrasıdır. Bu durumda Koutzim/Cuxim şeklinin geçerliliği daha makul görünmektedir. İ. B. Barlas ise, metnin Fransızca çevirisindeki "Koutzimpaxis"i tercih etmiş ve yoruma girmekten kaçınmıştır.^[24]

XIV. Asır Başında Nikomedia'nın Komşuları, Sakarya'nın Doğusu'ndakiler ve Paphlagonia Tarafları

Koutzimpaxis'in II. Andronikos tarafından atandığı yeni kent Nikomedia idi. Vali burada göreve başladığında, mevcut durum şöyle idi: Nikomedia, hala Bithynia arazisi içinde idi. Herakleia Pontika gibi, bulutlar arasında parıldayan yıldız gibi bir şehir durumuna sahipti.^[25] Bithynia'nın klasik sınırları Türkler lehinde değişmişti. Artık son devir tarihçileri, Pakhymeres ve sonraki Gregoras, Bithynia'nın yeni sınırını Sangarios'tan geçiriyorlardı.^[26] Paphlagonia yani Komnenoslar'ın eski malikânelerinin bulunduğu Kastamonu bölgesi ise tamamen elden çıkmıştı.^[27] Gregoras'ın Sangarios'u doğu sınırı olarak işaret etmesi manidardır. Şimdiki İzmit-Sapanca-Düzce ve Bolu çizgisinde artık Oğuzlar, onları temsil eden Türkmenler hemen hemen ülkeyi ele geçirmişler, bazen de Rum ahali ile dostane geçinerek, onların yerlerinde kalmalarına rıza göstermişlerdir. Amirioslular Sangarios ile Paphlagonia arasındaki bütün yörede söz sahibi olmuşlardı.^[28] Sakarya nehrinin yukarı kısımlarında ise Germiyanlılar'ın yerini Kayılar almıştı. Ertuğrul zamanında bölgeye gelmişler, son olarak Söğüt'te, Kayılar'ın başkentini kurmuşlardı. Kaynaklarda Atman olarak işaret edilen Osman ise, babası Ertuğrul'a halef olmuştur. Osman,^[29] aynı zamanda Nikomedia'da yerleşen, Palaiologoslar adına hareket eden Koutzimpaxis'in de çağdaşı idi. Onun gelecekteki hedefinde ise Aşağı Sangarios vardı. Kendisi ve yardımcı kumandanları ile Eskişehir'den Geyve boğazına kadar hemen her yeri akınları ile

[21] Pachymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 76.

[22] Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 332.

[23] Pachymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 76.

[24] Gregoras, *Romaike Historia I*, s.215.

[25] Anna Komnena, *Aleksiyad*, (çev. B. Umar), İstanbul, 1996, s. 22

[26] E. A. Zachariadou, "Pakhymeres'e Göre Kastamonu'da Amurioi Ailesi", (çev. Z. G. Öden), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001); K. Z. Taş, "Kuzeybatı Anadolu'da Az Bilinen Bir Beylik: Umuroğulları", XII. *TTK Bildirileri*, Ankara, 1999, s. 595-603; G. Öden, "Umuroğulları Hakkında Son Görüşler", XII. *TTK Bildirileri*, Ankara, 1999, s. 589-594.

[27] Gregoras, *Romaike Historia I*, s. 215.

[28] Neşri, *Cihânnümâ*, (haz. N. Öztürk), İstanbul, 2008, s. 43-57.

[29] Gregoras, *Romaike Historia I*, s. 215.

ele geçirmişti.^[30] Köse Mihal, Konur Alp, Akçakoca ve Abdurrahman Gazi, aşamalı bir şekilde Geyve boğazını zorlamışlardı.^[31] Bizans kaynaklarının kuzeydeki köprü dedikleri şimdiki Alifuatpaşa köprüsünü geçmeye çalışırken,^[32] merkez Söğüt ile sonraki yerleşim yeri Yenişehir'den hedeflenen merkezler Profisiaspros Olympos, Askania gölü kıyısındaki Nikeia^[33] ve son hareketlerde de körfez sonundaki Nikomedia'yı beylik topraklarına katma fikirleri oluşmuştu. Osmanlılar'ın, Nikomedia'nın ucunda yer aldığı Astakos körfezinin güneyinde, Halizones bölgesinde ilk ciddi muhasaraları Nikeia olmuştu. O zamanki beylik askerî teknolojisine göre, tahkimli kaleyi, surlarını aşmak mümkün değildi. Vadileri takiben sahile, Halizones'e inen Osmanlılar, Koutzimpaxis'in sorumluluk sahasındaki Bapheus/Koyun Hisarı'na etkili bir çıkarma yapmışlardı. 27 Temmuz 1302'deki çatışmada, Bizanslı kumandan Mouzolon yenilgiye uğramış,^[34] askerleri dağınık bir şekilde can havli ile Nikomedia surları içine sığınabilmişlerdi. Nikomedia ve çevresindeki yerlerde mülteciler gittikçe artıyordu. Ancak bunların insanî değerler göz önünde tutularak içeriye alınması, başka sorunlar da yaratacaktı. VIII. Mihail ve şimdi de II. Andronikos her ne olursa olsun Nikomedia'yı elden çıkarmak istemiyorlardı. Eğer, aşılmaz surları Osmanlılar'ın eline geçer ise başkent Konstantinopolis, belki de tarihinin en tehlikeli durumu ile karşı karşıya kalacaktı.

Sangarios'un doğusunda, Amurioslular'ın yarattığı tehlike Osmanlılar'dan farklı değildi. Her iki tehlike karşısında, Bozkır'ın askerî şartları içinde yetişmiş olan Koutzimpaxis, Amurios ve Osmanlılar'ın karşı tedbirli davranışları, aynı zamanda imparatorun bilgisi dâhilinde, Nikomedia'yı mutlak istiladan kurtarmıştır. Bu aşamada Türk ve Tatar oluşunun kozlarını kullanmıştı. Zamanla rakipleri, bu valinin Tokta karşısında cesaretle savaşmış, cengâver olduğunu da öğrenmişlerdi. Bozkırın Tartar denilen Tatarları'ndan, kendi adı ile bilinen ilin sahibi Nogay'ın da önde gelen beylerinden biri olduğu bilgisi de yayılmıştı.

Tarihçi Pakhymeres'in de belirttiği gibi,^[35] Koutzimpaxis, Kastamonu hâkimi Soliman Paxis^[36] ile akrabalık ilişkileri için harekete geçti. Onun kızını kendisine istedi. Süleyman Bey, asil ve Nogay gibi büyük hükümdarın yakını ve adamı olan Koutzimpaxis'in teklifini geri çevirmemiş, olumlu cevap vermişti. Böylece evlilik yolu ile Candarlı-Bizanslı düşmanlığı gittikçe derecesini kaybetmişti.^[37] Ancak za-

[30] Neşri, *Cibânnümâ*, s. 43-57.

[31] Alifuatpaşa-Doğançay arası. Sapanca ile Kerem Ali Dağı arasında kalan vadi. Sakarya bu mecrada akmaktadır.

[32] II. Bayezid köprüsünün hemen yakınında, az kuzeyindedir. Şimdi ayakları da kaybolmak üzeredir.

[33] Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (çev. A. Pekman), İstanbul, 1993, s. 41-46, 214-215.

[34] Pachymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 72-73.

[35] Pachymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 76-77.

[36] Pachymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 77.

[37] Pachymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 77.

man zaman kumandanların veya emirlerin geliştirdikleri bir başka mesele de kendiliğinden ortaya çıktı. Nikomedia gibi bulutlar arasından parıldayan Heraklia Pontika, Venedik ve Ceneviz nüfuzuna karşı başarılı olamadılar. Ancak tarihçiler, bu direnişin bu şekilde sonuçlanmasını emirlerin değil, surların metin oluşuna bağlamaktadır.

Koutzimpaxis – Alanlar ve Türkopoller

Pakhmeres, Koutzimpaxis'in, Nikomedia'dan sonra İmparator II. Andronikos'un isteği ile bir başka göreve atandığını yazmaktadır. Bu da Alanlar ve Türkopoller meleşesi ile ilgili idi.^[38] Z. V. Togan'a göre^[39] Türkopoller hem Müslüman ve hem de Hristiyan idiler. İçlerinde kendi rızaları ile tanassur edenler çoktu. Euroasia'nın kadim ahalisinden Alanlar da aynı kaderi paylaşmışlardı. Anavatandaki Tokta üstünlüğü nedeni ile onlar da Nogaylar gibi takibata uğramışlar, zorunlu göçler ve bu arada yeni hayat sahaları aramaları gerekmişti. II. Andronikos bunların hizmete alınmaları konusunda önemli miktarda altın harcamak suretiyle gayret gösteriyordu. Önceleri Bizanslılar ile iyi geçinen ve fakat sonraları para ödemelerindeki dengesizlikler nedeni ile Alanlar, onlarla birlikte Türkopoller ile de anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Hizmette iken belli arazilerde iskân edilen aileleri ise, aldıkları haberlere göre kötü duruma düşmekte idiler. Nikomedia Valisi Koutzimpaxis, yukarıda temas edildiği üzere, II. Andonikos'un tertip ettiği elçilik grubunda ve "archonte"lerle beraberdi. Pakhmeres bu hususta takiben şunları kaleme almaktadır.^[40] "İmparatoru kandırarak tüm kıyılara hâkim olmuş, Alanların Başbuğu Kyrsites'in kızını da eş alarak, onları kendine bağlamıştı. Neas'a^[41] ulaşan Alanlar, orayı uygun bir şekilde tahkim etmişler, bunu icra ederken de, anavatandan gelirlerken de kullandıkları araçların aynısını kullanmışlardı. Buraya kadınları, çocukları ve sahip oldukları tüm mallarını kapattıktan sonra da Bizanslılar'a saldırarak, onları imha etmeyi hedeflemişlerdi". Pakhmeres, Alan veya Türkopol Hareketlenmesi'nin baş etkeninin Koutzimpaxis olduğuna işaret etmektedir. II. Andronikos, olup bitenlerden sağlıklı bir şekilde haberdar olabiliyordu. Ancak zamansız bir hareketle, Koutzimpaxis'i karşısına almak istemiyordu. Bazı Bizanslılar da mevcut durum hakkında onun haklılığına şahitlik etmekte idiler.^[42]

Koutzimpaxis'ten Sonra Nikomedia Çevresi

Bizanslılar Thrakia, Batı Anadolu ve hatta Sakarya boylarında çok zor durumlara düşmüşlerdi. Her taraftan Türk baskısı vardı. Onlardan gelen sığınmacılarda epeyce

[38] Pakhmeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 97-98.

[39] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 331-335, 336, 348-349, 360.

[40] Pakhmeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 97-98.

[41] Trakya'da bir yerleşim yeri

[42] Pakhmeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 97-98.

artışlar gözlenmekte idi. Pahaiologoslar, bir süre sonra saraydan ve akrabalarından birini Nikomedia'ya atamışlardı. Ne yazık ki ne Pakhymeres ve ne de Gregoras bu konuda ikna edici bilgi vermemektedirler. Ancak Orhan Bey zamanında, 1337'den az önce şehrin yönetiminde "Hatun" adlı birisi bulunmaya başlamıştı. Bu hanımın asıl ismi Ahmed Refik'e göre Marika (Meryem) idi. Kardeşi de Halizones'de önemli bir hisarın komutanı idi.^[43]

1337'de Nikomedia, Bursa, İznik gibi yerler "barış" yolu ile teslim olmuşlardı. Hatun, Orhan Bey'in verdiği izin ile herhangi bir zarara uğramadan, Konstantinopolis'e gitmişti.^[44] Koutzimpaxis'ten sonra Mezoethynia ve Thynia tamamen Türkler'in, Osmanlılar'ın eline geçmiştir.^[45] Daha önce de Osman Gazi, fatihinin adına yöreye "Koca İli" adını vermişti. 1328'deki ölümü sonrasında da Akçakoca'nın ismi unutulmadı. 1337 başarısı ile de Nikomedia, bu İl'in merkezi yapılmıştır.^[46] İsmi de Eis Nikomedes adından yapılan uyarlamayla İznikmid olmuştu.

---

[43] Ahmed Refik, *Bizans Karşısında Türkler*, İstanbul, 1924, s. 88-91.

[44] Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 102-103.

[45] Pakhymeres, *Bizans'ın Gözüyle Türkler*, s. 98.

[46] Neşri, *Cihânnümâ*, s. 71-72.

ŞARK MESELESİ KİMİN MESELESİDİR?

Azmi ÖZCAN *

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonunda Karlofça ile başlayan geri çekilme sürecinde Avrupa topraklarını kaybetmeye başlamıştı. XVIII. yüzyılın sonlarında Rusya ve Avusturya Osmanlı topraklarını paylaşmak üzere ittifak yapınca, ünlü “Şark Meselesi” tabiri gündeme gelmiştir.^[1] Konu esas itibariyle sömürgeci Avrupa ülkelerinin dünyayı paylaşma yarışlarında kaybetmek istemedikleri Osmanlı Coğrafyası için her zaman teyakkuz halinde birbirlerini takip altında tutma kadar Osmanlı Devleti’ni nüfuz altına alma rekabeti şeklinde tezahür etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti Anadolu’dan Kuzey Afrika’ya uzanan geniş topraklar ile Orta ve Güneydoğu Avrupa’da yaklaşık 240.000 km² toprak ve 8 milyon nüfusa sahip dönemin büyük ancak gittikçe gücünü kaybetmekte olan bir devletidir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusya ile yapılan ve kaybedilen savaşlar sonrasında ilk defa bir Müslüman toprağı Kırım’ın Osmanlı ana karasından koparılması öncelikle askeri alanda ıslahat ihtiyaçlarını gündeme getirmişti. Bununla ilgili çalışmaların ve tabii ki imtiyazları sarsılan geleneksel yapının direnişinin sebep olduğu istikrarsızlık ortamında Napolyon’un Mısır’ı işgali (1798), XIX. yüzyılın Osmanlı Devleti için çok zor geçeceği ilk işaretleri olmuştur. Sömürgecilik rekabetinin dayandığı sınır artık Osmanlı topraklarıdır. İngiltere ve Rusya’nın da müdahalesi ve

---

[*] Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Bu makale Siyaset ve Toplum Dergisinde “Şark Meselesi Kimin Meselesidir ve Halledilmiş midir?” Başlığı ile yayımlanan çalışmanın gözden geçirilmiş halidir.

[1] Şark Meselesi ile ilgili mevcut Batı literatürünü değerlendiren hacmi küçük fakat önemli bir çalışma, A. L. Macfie, *The Eastern Question (1774–1923)* London 1996.

Avrupa'nın Mısır'dan Fransa'ya dönmek zorunda kalan Napolyon'un sebep olduğu savaşlarla sarsılması üzerine bu ilk fırtınayı (Fransız işgalini) atlatan Babıali, bir anda kendisini iç karışıklıklar ve isyanlarla uğraşır bulacaktı. Avrupa'daki Napolyon savaşlarının akabinde toplanan 1815 tarihli Viyana Kongresi teknik bir kavram olarak Şark Meselesi'nin telâffuz edildiği ilk uluslararası toplantı olarak kaydedilir.

Burada Avrupa açısından kastedilen şey esas itibariyle çözülmekte olan Osmanlı Devleti'nin durumu ve Osmanlı Devleti'nin bıraktığı boşluğun nasıl doldurulacağı hususudur. Bu dönemde diğer Avrupa devletlerinde yaygın olan kanaat Rusya'nın kesin olarak Osmanlı topraklarını işgale hazırlandığı şeklindedir. Avrupa devletleri 1821'de başlayan Yunan İsyanı'nın Rusya'ya bu gaye için bir gerekçe oluşturacağı düşüncesiyle harekete geçmişlerdir. Rus Çarı I. Alexander'ın vefatı ve Çar I. Nikola'nın tahta çıkmasıyla diplomatik girişimlerin akamete uğraması üzerine kurulacak Yunan Devleti'nin Rus vesayetinde olmasını önlemek için müdahale gereği duymuşlardır. Avrupa'da bu sırada yayılan Yunan medeniyetine duyulan hayranlıkla Yunan bağımsızlık savaşı arasında romantik bir bağ kurulması bu müdahalelerde etkili olmuştur. Pek çok Avrupalı gönüllü Osmanlı askerlerine karşı Yunan saflarında yer alırken Osmanlı donanması da Navarin'de İngiliz ve Fransızlarca tahrip edilmişti. 1828 Osmanlı-Rus savaşı devam ederken Fransa, Osmanlı topraklarının Avrupa devletleri arasında paylaşılmasını teklif ettiyse de anlaşma sağlanamadı. Rusya, tek başına istediklerini elde edememekle birlikte 1829 tarihli Edirne anlaşmasıyla Karadeniz kıyısında yeni topraklar ve geniş ticari imtiyazlar elde etti. Babıali arkasından Yunan bağımsızlığını tanımak durumunda kaldı (1831). Bu dönemde Mehmet Ali Paşa yorgun Babıali'ye karşı yeni bir askeri harekât başlattı. Durumu değerlendirmek isteyen Rusya, adeta Babıali'yi nüfuzu altına alan Hünkâr İskelesi anlaşmasıyla Osmanlılar'a destek vadetti. Boğazlar'ı Rusya dışındaki ülkelere kapatan bu anlaşma tabiatıyla İngiltere ve Fransa'nın tepkileriyle karşılaştı ve bilhassa İngiltere'nin müdahalesiyle Mehmet Ali Paşa durdurulabildi. İngiltere bu adımın sonuçlarını almakta gecikmedi ve 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile olağanüstü ticari imtiyazlar elde etti ki benzeri imtiyazlar daha sonra diğer ülkeler tarafından da talep edilecekti.

1839 yeni bir krizin başlangıcı oldu. Mehmet Ali Paşa tekrar saldırıya geçti ve Osmanlı ordusunu mağlup etti. Sultan II. Mahmud tam bu sırada vefat etti. Dağılma sürecinde olan Osmanlı Devleti'nin yerini daha güçlü bir Mısır Devleti'nin almasının yol açacağı yeni durumun değerlendirmesini yapan Avrupa devletleri Mısır ordularının geri çekilmesine yönelik müdahalelerde bulundular. Aralarında anlaşan üç devletin mutabakatıyla Boğazlar tekrar bütün savaş gemilerine kapatıldı. Avrupalılar'ın gözünde Osmanlı Devleti artık "Hasta Adam" şeklinde nitelendiriliyordu ve adeta Avrupalı devletlerce paylaşılincaya kadar ayakta kalmasına karar verilmişti. Nitekim Tanzimat ile planlanan reformlar Avrupalılar bakımından aynı zamanda bu öngörülmüş hedefin sağlanması olarak düşünülen tedbirler kalemindedir. Ancak

Avrupa'da yaşanan 1848 ihtilalinde Macar bağımsızlık savaşçılarının Osmanlılar'a sığınması çok geçmeden bir Avusturya-Rusya ittifakının Osmanlı Devleti'ne karşı savaş durumunu gündeme getirdi. İngiltere ve Fransa buna karşı çıkararak donanmalarını Osmanlı sularına gönderdi. Yeni bir hamle ile bu defa Kudüs'teki mukaddes yerlerin Ortodokslar'ın himayesine verilmesi talebiyle Osmanlılar'a yüklenen Rusya, aynı zamanda "Hasta Adamı" paylaşmayı teklif etti ve 1853 Kırım Savaşı başladı. İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı tarafında yer almasıyla Rusya durduruldu. Esasen Osmanlı'dan ziyade Avrupa'nın savaşı olan Kırım Savaşı, 1856 Paris Antlaşmasıyla bitirildi. Antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa devletleri tarafından taahhüt edildi. Bu durum Alman Birliği'nin 1871'deki kuruluşuna kadar devam edecekti. Fransa'nın bu tarihte mağlup olmasıyla yalnız kalan İngiltere Rusya'ya karşı tek başına direnmeyi düşünmeyince Rusya, Paris Antlaşması'nda dayatılan Karadeniz'in silahsızlandırılması maddesini tanımayacağını ilan etti. Arkasından Balkan topraklarında Rusya destekli isyanların başlaması üzerine genel bir savaşın yol açacağı tahribat gerekçesiyle Avrupa devletleri duruma müdahale edip Balkanlar'da reform talepleri ile Babıali'yi sıkıştırdılar. Bu arada ayaklanmaları bastıran Osmanlı Devleti, Avrupa'da yeni bir faktör olarak ortaya çıkan kamuoyundaki "Müslümanlarca katledilen mazlum Hristiyanlar" propagandası ile iyice baskı altına alındı.^[2] Çok geçmeden Rusya 1877'de yeni bir savaş başlattı. Babıali'nin İngiltere ve Fransa'ya 1856 Paris Antlaşması'nın taahhütleri ile ilgili yaptığı müracaatlar sonuçsuz kaldı.

Savaşın sonucu Osmanlılar için büyük bir yıkım oldu. 1878 Yeşilköy Antlaşması ile Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsız, Bulgaristan özerk statüye kavuştu. Doğuda da bir kısım Osmanlı toprakları Rusya'ya bırakıldı. Bu durumu tehlikeli bulan Avrupa devletleri Rus kazanımlarını sınırlayan Berlin Konferansı (1881) Osmanlı Devleti'nin kaderine doğrudan müdahil oldular. İngiltere ve Fransa aynı zamanda Rus tehdidine karşı kendileri açısından vazgeçilmez gördükleri Osmanlı topraklarını doğrudan işgal siyasetlerine başladılar. İngiltere Kıbrıs (kira adıyla) ve Mısır'ı, Fransa Tunus'u işgal etti. Bosna Hersek de Avusturya nüfuzuna bırakıldı.

Bu durumu değerlendiren Almanya yeni "Welt Politik" anlayışına uygun olarak Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaya gitti. Askeri ve mali desteklere karşı ticari imtiyazlar elde etti. Bu gelişmeler çok geçmeden yükselen Almanya'ya karşı İngiltere-Fransa ve İngiltere-Rusya ittifaklarına zemin hazırladı. Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1914'de Almanya safında savaşa girmesiyle, özellikle İngiltere, Fransa ve

[2] Bu dönem propagandaları için bkz. D. Harris, *Britain and Bulgarian Horrors of 1876*, Chicago 1939. Daha sonra İngiltere başbakanı olan William Gladston'un bu meseleyi bir iç politika malzemesi olarak kullanma ve hükümetinin, Osmanlı politikalarına yönelik eleştirilerini seslendirme arzusuyla sarf ettiği şu ifadeler çarpıcı bir örnektir. "Mesele sadece Müslümanlık olmayıp, fakat bir ırkın kendine has hususiyetleri ile bu dinin birleşmesi sonucu ortaya çıkan meseledir... Türkler genelde insanlığın en büyük insanlık dışı örnekleridir". N. Daniel, *Islam Europe and Empire*, Edinburg 1966, s. 377.

Rusya kendi açlarından Osmanlı mülkünü paylaşım planlarını gündeme getirdiler. Şark Meselesi çerçevesinde değerlendirilebilecek bu anlaşmalar (İstanbul, Londra, Sykes-Picot ve Saint-Jean de Maurienne) savaş sonrasında her ne kadar tam anlamıyla tatbik edilemediyse de, İtilaf Devletleri'nin niyet ve nihaî planlarını ortaya koymuş olmaları bakımından önem taşıyorlardı. Böylece Boğazlar ve İstanbul bölgesinin Ruslar'a bırakılması, buna mukabil İngiltere ve Fransa'nın da Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden pay alarak tatmin edilmeleri öngörülmüştü. Ancak Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti kabul ederek ateşkes istemesi savaş dönemi yapılan antlaşma ve planlamaları da gölgede bırakacak yeni bir gelişmeyi, Şark Meselesi'nin nihai hal tasavvuru denilebilecek yani "Sevr" projesini gündeme getirdi. Galip Avrupalılar tarihte ilk defa Osmanlı topraklarında istedikleri gibi bir düzenleme yapma fırsatını ellerine geçirmişlerdi.^[3]

Şark Meselesi başlığı altında hemen bütün siyasi tarih metinlerinde sıralanacak gelişmeler aşağı yukarı bu şekildedir. Avrupa açısından "reel politik" kaygıların ön plana çıkarıldığı bu anlatımda Osmanlı Devleti ve onun kurumları sanki bu kronolojinin pasif unsuru olarak ele alınmakta, adeta avcılarının insafına bırakılmış bir konumda değerlendirilmektedir. Böylece Şark Meselesi'nin sosyal, kültürel, ekonomik, dini tezahürleri, kamuoyu manipülasyonları, iç politikalara yönelik olarak kullanılması, ilgili ülkelerde sürece müdahil olan kişi ve çevrelerin özel kanaat ve değerlendirmeleri genellikle göz ardı edilmektedir. Bütün bunlar da dikkate alındığında ortaya çıkan çerçevede Şark Meselesi siyasi tarih literatüründe genellikle XIX. yüzyıldan itibaren Batı'nın Osmanlı politikalarında merkezi bir tabir olarak görünmekle birlikte, ele alındığı zaviye bakımından sınırları ve mahiyeti değişebilen, ama esas itibarıyla Şark'ın değil Garb'ın meselesi olarak gündeme getirilen bir meseledir. Dönemin Avrupa devletleri bakımından öncelikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının paylaşımı, Balkan devletlerinin kim(ler) tarafından kontrol edileceği, Asya'daki Avrupa sömürgelerine giden yolların güvenliği, Osmanlı tebaasını oluşturan Hristiyan milletlerin bağımsızlık arayışları, Karadeniz ve Boğazlar'ın denetimi, Osmanlı topraklarında Avrupa devletlerinin siyasi ve iktisadi çıkar mücadeleleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yükselen Almanya faktörünün değiştirdiği güç dengelerinin yansımaları gibi gelişmeler bu meselesinin genel hatlarını belirlemiştir. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik müdahaleleri ile yaygınlaşan misyoner faaliyetlerinin ve okullarının, ıslahat ve reform taleplerinin, dış borçlarının ve gayrimüslim tebaanın Avrupalılarca himaye haklarının nihai amaçlar için birer

[3] Bu dönemde gelişen hadiseler, gizli antlaşmalar ve ilgili devletlerin Şark Meselesi'ne yaklaşımları aşağıdaki kaynaklardan takip edilebilir: J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record 1535-1914*, New York, 1956; M. Kent (ed) *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London 1984; M. E. Yapp, *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, London, New York 1987; D. Fromkin, *A Peace to End All Peace, 1914-1922*, London 1989; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Ankara 1983; F. Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1914-1980*, Ankara 1987.

araç olarak kullanılmaları ve nihayet Babıali'nin bir çıkış yolu olarak başvurduğu Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla çözülen geleneksel dokunun yol açtığı tahribat ile Avrupa'da yoğunlaşan İslam-Hristiyanlık kavgası gibi gelişmeler de bu mesele ile doğrudan ilintilidir.

Diğer taraftan mezkûr zaman diliminde meselenin temerküz ettiği Osmanlı topraklarında yaşanan gelişmeler genel hatlarıyla hatırlanırsa Avrupa merkezli değerlendirmelerin konuyu eksik yansıttığı ortaya çıkmaktadır. 1767'den başlayan serencamda kaybedilmiş iki Rus harbinin yükünün yanı sıra, Nizam-ı Cedid'in, yani değişimin sancıları bünyeyi kaplamış, devlet bir taraftan Mısır'ı Fransız işgalinden kurtarmaya çalışırken diğer taraftan içeride isyanlarla uğraşmakta, padişahı hall edilmiş, yeni padişahı ölümden kıl payı kurtararak tahta geçirilmiş, ayanları devlete başkaldırmış, Balkanlar'da ayaklanma derken başlayan yeni bir Rus harbi, bu sırada Vehhabi İsyanı, Mehmet Ali Paşa'nın durumdan istifade ile kendi sınırlarını genişletme fırsatçılığı, Yunan İsyanı sırasında yıllarca devam eden bir savaş, bu arada Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının bütün ülke sathına yayılan sarsıntıları, donanmanın iki kere kaybedilmesi, Cezayir'in Fransızlarca işgali, Mehmet Ali kuvvetlerine karşı orduların tamamen bozulması, ayakta kalabilmek için bazen Rusya'nın bazen de İngiltere'nin himmetine sığınmak babında değerlendirilebilecek Hünkâr İskelesi ile Balta Limanı Antlaşmaları gibi siyasi ve ekonomik vesayete kadar yorumlanabilecek gelişmeler bir anda akla gelenlerdir. Bunlar, burada belirtilmeyen diğer olaylarla birlikte hemen hepsi 30-40 yıl içinde yaşanan belki başka sıradan bir devletin kaldıramayacağı derecede ağır askeri, mali, siyasi ve sosyal sonuçları olan hadiselerdir. Tek başına değişik cephelerde farklı ülkeler ve unsurlara karşı 1767'den beri sürekli devam eden yıkıcı savaşlarla yaşamak durumu bile bu tablonun vahametini gözler önüne sermeye yeterli olmalıdır. Osmanlı Devleti Tanzimat'a evvel emirde bu şartlarda ihtiyaç duymuştur. Ancak Tanzimat'tan sonra yaşananların maksadı ne oranda karşılayabildiği bir tarafa, Osmanlı Devleti bu tecrübenin de yüküyle maliyesi iflas etmiş, nüfusunun ve topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiş olmasına rağmen hala sömürgeci Avrupa devletlerine karşı direnebilecek özellikle de Fransız İhtilali'nden sonra yaygınlaşan Hristiyan eyaletlerdeki ayrılıkçı ayaklanmalara karşı koyabilecek irade ve kurumlara sahip bir devlettir de. Nitekim başta Yunanistan olmak üzere Balkanlar'daki bütün ayaklanmaları muvaffakiyetle bastırabilmiş ancak Avrupa devletlerinin top yekûn müdahaleleri ile bu ayrılık taleplerine boyun eğmek durumunda kalmıştır.

Meselenin bir de Avrupa zihniyetinde ön plana çıkan değerlendirmeleri söz konusudur. XIX. yüzyıl Avrupa'sının hâkim siyasi, felsefi, ideolojik zihniyetinin Pozitivizm ve Sosyal Darwinizm ile de tahkim edilen anlayışı "beyaz adamın" irki ve kültürel üstünlüğü kabulünden hareketle dilediği yere tasarruf hakkını ileri sürmektedir. Bu itibarla Avrupa zihniyeti Avrupa'da Endülüs ve Osmanlı varlıklarının ye-

şerttiği çok kültürlü ve çoğulcu yapının geliştirdiği farklı unsurların bir arada yaşama tecrübesini reddetmiş; ben ve öteki ikileminde ötekine varlık hakkı tanımayan bir gelenek inşa etmiştir. İspanya'da 800 sene süren bir medeniyetin tek Müslüman kal-mamacasına silinmesinin akabinde ikinci adım olarak da Müslüman Türk varlığının temizlenmesi gerektiği anlayışı ön plana çıkmıştır.^[4] Bu itibarla Şark Meselesi aynı zamanda “Çatışan çıkarlar, düşman halklar, kültürler ve inançlar meselesi” olarak da takdim edilmektedir. Buna göre Avrupa'daki Türk varlığının kabullenilemeyeşine yönelik mülâhazaların gerekçeleri pek çok Avrupalı devlet, siyaset ve din adamının kalemiyle aşağıdaki şekillerde ifade edilmiştir: “Türkler ırk, inanç dil, sosyal adet ve gelenekler, siyasi yapı ve yönetim tarzı olarak Avrupa ailesinin dışındadırlar, bu hal-leriyle de yüzyıllardır Avrupa'ya tehdit oluşturmuşlardır. Bir kere Türkler Avrupa'da hüküm süren yabancı bir güçtür, Doğulu'durlar, Müslüman'dırlar ve hiçbir zaman Avrupa'ya ait olmamışlardır. Türkler'in Hristiyanlar üzerindeki hâkimiyetleri baskı, terör ve şiddete dayalıdır. Dolayısıyla Hristiyan halklar ile Osmanlı yönetiminde mütemadiyen savaş ve gerginlik durumu söz konusu olup, bu durum Avrupa istik-rarının temel tehdididir.

Osmanlı idaresi çağın gereklerine göre kendisini geliştiremeyip eski ilkel yapısını devam ettirmektedir. Bu ilkel yapının reform edilmesi için Hristiyan halktan gelen her talep kan ve şiddet ile bastırılmıştır. Görece tavizler ise insani gerekçelerle değil ancak Avrupa devletlerinin baskıları ile kabul edilmektedir. Osmanlılar reform için kendilerine uzatılan Avrupa desteğini de kabul etmemektedirler. Esasen Osmanlı-lardaki hastalıkları temizlemenin en emin yolu onları haritadan temizlemektir.”

Bu itibarla ele alındığı zaman da Şark Meselesi aynı zamanda Türkler'in Av-rupa'dan etnik temizliği yani “Pılları ve pırtıları ile geldikleri yere gönderilmeleri” meselesidir. Siyasi tarih kitaplarına pek girmeyen işin bu insanlık trajedisi yönünün Türkler'e maliyeti, bütün zamanların en acıları arasında değerlendirilebilir. 1821 ile 1922 yılları arasında Osmanlı Devleti'nden kopan ülkelerde cereyan eden kıyım-larda 5,5 milyon Osmanlı Türkü ölmüş veya öldürülmüştür. Aynı dönemde yurtla-rından göç etmeye zorlananların sayısı da 5 milyon civarında olup bunların büyük kısmı da göç sırasında açlık, salgın hastalık, zor yol ve iklim şartları gibi sebeplerden telef olmuşlardır.^[5] Şark Meselesi'nin tarif ve tanımıyla ilgili olarak kim ne derse de-sin böyle bir tablonun unutturulmaması gereken husus Türkler'in Malazgirt öncesi sınırlara gönderilmesini arzu edenlerin daima bulunduğu ve bulunacağıdır. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curson'un Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkler'in İstanbul'dan da çıkarılmaları ile ilgili Avrupa'da var olan görüşleri aktarıırken kullandı-ğı ifadeler resmi kayıtlardadır:

[4] Bosna ve Kosova tecrübeleri de bu çizgide ele alınabilir

[5] Justin McCarthy, *Death And Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims: 1821-1922*, The Darwin Press, Inc. Princeton, New Jersey 1995.

“Bu anlayışa göre Türkler’in Avrupa’da beş yüzyıla varan varlıkları Avrupa siyaseti için mütemediyen bir entrika, tehdit, kokuşmuşluk, hâkimiyeti altındaki halklar için ise bir baskı kaynağı, aynı zamanda İslam dünyasının önlenemez ihtirasları için de bir teşvik unsuru olmuştur. Bu durum Türkler’in kendilerini büyük bir güç olarak görmelerini sağladığı gibi başkalarına da bunu kabul ettirmişler, böylece Avrupa güçlerini birbirlerine karşı kullanmışlardır. Türkler Balkanların sıkıntılarının çözülmesinin ve Balkan halklarının hürriyetlerini kazanmasının önündeki en büyük engel olagelmışlerdir. Şimdi elimize yüzyıllardır geçmeyen tarihteki bu kara lekeyi temizleme fırsatı geçmiştir ve böyle bir nesiller boyu tekrar elde edilemeyebilir. Dünya bu büyük problemin çözümünü bekliyor. Bu kanaati paylaşanlara göre, yeryüzünü onun en büyük kötülük kaynaklarından birinden temizleme fırsatı kaçırılmamalıdır.”^[6]

Esasen savaş sonrasında yapılmak istenen de bu olmuş, hem yüzyılların hesabı görülmek istenmiş hem de gelecek nesillerin “aynı tehdidi” bir kez daha yaşamamalarını temin edecek bir Osmanlı sonrası yapılanma öngörülmüştür. Bu anlamda gerçekleşenler bir tarafa Sevr projesinin akim kaldığı hatırlanırsa bu görüşü savunanlar itibariyle Şark Meselesi nihai çözümüne tam olarak kavuşmuş değildir denilebilir.

Şüphesiz diğer taraftan ya siyasi, insani ya da ahlaki gerekçelerle bunun aksini savunan görüşler de mevcut olmuştur.^[7] Ancak bunların ağırlıkları nihai hesaplaşmada tarihin akışını değiştirecek kesafette olamamıştır. Aynı şekilde Avrupa’da uzun XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nin ittifaklara dâhil edilmesi, Avrupa devletler topluluğu içinde sayılması, toprak bütünlüğünün garanti edilmesi gibi durumların mevcudiyetine rağmen dost ve müttefiklerinin Osmanlı Devleti’ne yönelik müdahalelerinin ve baskıların devam etmesi zihinleri karıştırmamalıdır. Zira arşivlerinde kesintisiz dış politika birikimine sahip olan bu devletler uluslararası ilişkilerde mutlak dost veya mutlak düşman olamayacağı kabulüyle yukarıda bahsedilen dostluk ve müttefiklik zamanlarında, dost ve müttefiklerini düşman olacakları günlere hazırlama kaygısını da hiç bırakmamışlardır. Bu tespit AB yolculuğunda mesafe aldığımız günümüzde de akıllardan çıkarılmaması gereken bir bilgi notu olmalıdır.

[6] The National Archives, Foreign Office, ADM, 116/3239, Macfie, s. 123.

[7] Hüseyin Çelik, *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dışişleri Komiteleri*, İstanbul 1994.

SİVAS'TA ERMENİ FAALİYETLERİ

Süleyman BEYOĞLU *

Misyonerler, Ermeniler ve Nüfus

Misyonerlik, İsa'nın havarilerine söylediği “*Gidiniz gerçeği (kutsal kitabı) onlara anlatınız*” buyruğuna dayandırılmaktadır. XVI. yüzyıldan itibaren Hristiyan inancını yaymak ve ayinleri yönetmek yetkisi verilmiş din adamlarının çevreye gönderilmesine misyon, bu işle görevlilere misyoner denmektedir. XVII. yüzyılda ise, ticarî ve siyasî amaçlarla yabancı bir ülkeye özel görevliler gönderilmesine de misyon denilmiştir.^[1] Amerikalı misyonerler 1851 yılında Sivas'a ulaştı ve faaliyetlere başladı.^[2] Misyonerlerin insanlara yaklaşımda kullandıkları en önemli yöntemler eğitim, din ve sağlık hizmetleriydi. Misyoner okullarına gitmeyen Müslümanlar'a sağlık hizmetleri sayesinde ulaştılar. Bu Müslümanlar'la ilişki kurmanın ve onları etkilemenin en güzel yolu oldu. Bu tarihten itibaren misyonerler okullarına devam eden Osmanlı teb'ası Hristiyanlar ve tedavi hizmetinden yararlanan Müslümanlar arasında rahatça faaliyet yapma imkânı buldular.^[3] Sivas merkez Bezirci Mahallesi'nde 1854 yılında açılan Sivas Amerikan Kız Okulu yanında Gürün, Divriği, Tokat, Zile gibi yerler-

[*] Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Başkanı

[1] Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1991, s. 14.

[2] Adnan Mahiroğulları, “*Sivas'ta Beş Amerikalı Misyoner*”, *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sayı 2 (Şubat 2001), s. 36-38.

[3] Bilâl N. Şimşir, “Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti”, *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu (24-26 Nisan 1985)*, Sivas 1986, s. 77-78; Erdal Açıkses, *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003, s. 173'de bu tarih 1855 olarak verilmektedir.

de çeşitli Amerikan kuruluşları bulunuyordu. Yine vilayete bağlı Amasya/Merzifon Anadolu Koleji Amerikalılar tarafından 1864-1865 yılında açıldı. İlk Pontus Cemiyeti bu okulun desteği ile 1904'te kuruldu. Burada Merzifon Amerikan Kız Lisesi, Sanayi Okulu, Ruhban Okulu, Yetimhaneler gibi başka Amerikan kuruluşları da bulunuyordu. Sivas Vilayeti'nde Fransız Cizvit Papazlarının açtığı kolej, manastır, mezarlık, kilise, dispensar ve çeşitli okullar olmak üzere 47 kurum vardı. Bu kurumlarda eğitim gören ve hizmet alanların hemen tamamı Ermeniler ve Rumlar'dı.^[4]

Ermeniler'in Sivas'a yerleşmeleri Doğu Anadolu seferine çıkan Bizans İmparatoru II. Basil'in 1021'de Van bölgesini ele geçirmesiyle başladı. Bizans İmparatoru ile anlaşılan Vaspuragan Kralı Johan Senekerim ve yaklaşık 15.000 Ermeni Sivas şehrine iskân edildi.^[5] Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetinde Ermeniler, dinî, kültürel ve sosyo-ekonomik hayatlarını serbestçe devam ettirdiler. Tanzimat'tan itibaren ise yönetim ve idarî açıdan da Müslümanlar'la eşit haklara sahip olarak zenginlik ve refah içinde yaşadılar.^[6]

Sivas, Ermeniler'in nüfusça yoğun oldukları *Vilayât-ı Sitte* denilen altı vilayetin içinde yer almaktadır. Bu nedenle Sivas, büyük Ermenistan hayalinin önemli bir parçasıdır. Bu altı vilayet içinde Bitlis, Elazığ, Van, Diyarbakır, Erzurum yanında Sivas 60.300 kilometrekare yüzölçümüyle en büyük vilayettir. Ermeniler'i 1/5 oranında nüfuslarının bile bulunmadığı *Vilayât-ı Sitte*'nin yüzölçümü 253.000 kilometrekaredir. Burası bugünkü Türkiye'nin yüzölçümünün üçte birine tekabül etmektedir. Ermeniler'in bu hayalinde Sivas Vilayeti'nde önemli sayıda Ermeni nüfusunun bulunması etkili olmuştur. İngiliz Konsolosu Chermside, 1878 yılında Sivas vilayeti (Sivas, Amasya, Karahisar, Tokat Sancakları) erkek nüfusunu 292.644 Müslüman, 51.505 Ermeni olarak vermektedir. Bu nüfusun sancaklara dağılımı şöyledir: Sivas 109.356 Müslüman, 30.157 Ermeni; Amasya 76.792 Müslüman, 6.390 Ermeni; Karahisar 42.168 Müslüman, 8.322 Ermeni; Tokat 64.328 Müslüman, 6.636 Ermeni.^[7] Nitekim Fransız Vital Cuinet 1890 tarihinde Sivas'ın nüfusunu 451.214 Müslüman, 42.579 Gregorian, 14.193 Protestan, 7096 Katolik, 31.933 Ortodoks olarak toplam 547.015 vermektedir. Aynı yıl Sivas merkez kazasında 32.504 Müslüman, 10.618 gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Sivas merkezde Gregoryan Ermeniler'in 9 erkek, 3 kız okulu, Protestan Ermeniler'in 7 erkek, 1 kız okulu bulunuyordu.^[8] 1890 yılında Koçgiri (Zara), Aziziye(Pınarbaşı), Divriği, Gürün, Darende, Tonus(Altınyayla), Hafik kazalarından oluşan Sivas Sancağı 162.718 Müslüman, 48.717 gayrimüslim,

[4] Bu misyoner kuruluşları hakkında daha geniş bilgi için bkz: Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara 2006, s. 66-71, 181-185.

[5] Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu- Ermeni İlişkileri*, Ankara 1988, s. 9

[6] Tanzimat'tan önce Sivas'taki Ermeniler'in durumu için bkz: Ömer Demirel, "Sosyo-Ekonomik Açıdan Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, III, Kayseri 2007, s. 493-502.

[7] B. Şimşir, *aynı makale*, s. 82-83

[8] Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001, s. 131-135.

12.335 muhacir olmak üzere 223.770 kişilik bir nüfusa sahiptir. 1890'da Sivas vilayeti Tokat, Amasya ve Karahisar-ı Şarki'yi (Şebinkarahisar) de içine alıyordu. Bu salnamede şehrin nüfusu 400.594 Müslüman, 93.165 gayrimüslim, 24.915 muhacir olmak üzere toplam 518.674 olarak verilmektedir. Salnameye göre 17.000 nüfuslu Yıldızeli hariç vilayetin % 82'si Müslüman, %18'i gayrimüslimdir. Buradaki gayrimüslim nüfus Rum, Ermeni, Yahudi ve Kıptilerden oluşmaktadır. Verilen rakamlardan Sivas'ta Ermeni veya Rumlar'ın %10 oranında dahi olmadıkları anlaşılmaktadır.^[9]

Fransa'nın Sivas Konsolosu 1901 tarihinde vilayetin nüfusunu Sivas 600.000, Karahisar 144.000, Tokat 222.000, Amasya, 254.000 olarak toplam 1.220.000 vermektedir. Bu nüfusun 147.850'si ekonomik durumları oldukça iyi Ermeniler'dir. Konsolosun verdiği rakamlara göre nüfusun yaklaşık % 12'sini Ermeniler teşkil etmektedir. Patrikhane kaynaklarına göre Sivas'ta 1882'de 280.000, 1912'de 165.000, 1913'de 204.472 Ermeni nüfusu bulunmaktadır.^[10] Osmanlı nüfus istatistiklerine göre Sivas'ta 1893'te 116.545, 1910-1911'de 144.056, 1914'te ise 143.406 Ermeni bulunmaktadır.^[11]

1880 Ekim'de Diyarbakır, Sivas ve Edirne vilayetlerine buradaki Ermeniler'i Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmak üzere on kadar Rus subayının Petersburg'dan hareket ettiği haberi alınarak, ilgili vilayetlere gizli bir emirle çevreye rahatsızlık vermeden gerekli önlemleri almaları emredildi.^[12] Aynı tarihte İngiliz Başkonsolosu Albay Charles W. Wilson'un Sivas'a gelmesiyle Ermeniler tahrik edilmeye başladı. Başkonsolos Wilson'un teşvik ve isteği üzerine Sivas Ermeni Cemaati'ni temsilen Piskopos Bedros, 29 maddelik bir reform projesini İngiliz hükümetine sundu.^[13] 21 Ekim 1880'de İskender Ağa adlı varlıklı bir Ermeni merkeze altmış beş kilometre uzaklıktaki Hanlı ve Kayadibi köyleri yakınında çiftliğinden dönerken soyulmuş ve öldürülmüştür. Katillerin bulunması bahanesiyle toplanan 1500 kadar Ermeni, 23 Ekim günü cenazeyi Sivas Valiliği önüne getirdiler. Burada sıradan cinayet olayını bahane eden Ermeniler Sivas Valisi Hakkı Paşa'nın bütün uyarılarına karşın vali konağını taşladılar ve konağın camlarını kırarak, dağıldılar.^[14] Ertesi gün vali taşkınlık

[9] Fikri Kahraman, *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas (Sivas, Amasya, Tokat ve Karahisar-ı Şarki)*, İstanbul 2001, s. 116-177; Diğer nüfus verileri için bkz: "Sivas", *Yurt Ansiklopedisi*, IX, s. 6859-6860.

[10] Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırığa*, İstanbul 2006, s. 23.

[11] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırmakçı), İstanbul 2003, s. 177-217.

[12] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri (1841-1898)*, I, Ankara 2006, s. 19

[13] Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, II, Ankara 1983, s. 11-15.

[14] Kemalettin Kuzucu, "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1900)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildiri*, I, Ankara 2003, s. 519; Sivas Gazetesi'ne yansıyan Ermeniler'le ilgili haberler hakkında geniş bilgi için bkz: Aynı yazar, "Ermeni Meselesi'nin Taşradan Görünüşü: Sivas Vilayet Gazetesine Göre Ermeni Olayları ve Türk Ermeni İlişkileri (1880-1882)", *Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongre i Bildirileri*, I, Ankara 2007, s. 121-134.

yapanların isimlerini Sivas Ermeni Piskoposu Bedros'tan istedi. Piskopos Bedros ve Ermeni cemaati taşkınlık yapanların isimlerini vermedi. Bunun üzerine olayın faillerini bulmak üzere soruşturma açan Vali Hakkı Paşa, Kasım ayında olaylara karışan 25-30 kadar Ermeni'yi tutuklattı. Tutuklananlar arasında Ghynossian ve Antranik Efendi adlarındaki iki Ermeni tüccarı da vardı. Yapılan soruşturma sonucu öldürülmüş olan tüccarın, iki arkadaşı tarafından öldürüldüğü belirlendi ve katiller tutuklandı. Böylece cinayetin siyasi olmadığı, bir adi asayiş olayı olduğu ortaya çıkarılmış oldu. Buna rağmen şehrin asayişinin bozulduğunu ve birçok kimsenin suçsuz yere tutuklandığını öne süren Ermeniler Sivas valisi aleyhinde bir kampanya başlattılar.^[15] Valinin yeteneksiz olduğunu ve şehrin huzurunu kaçırdığını ileri sürerek, tutuklanan Ermeniler'in serbest bırakılmasını istediler. Ermeni Patriği Nerses'te bu kampanyaya katılarak, 27 Kasım'da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Goschen'a hükümeti ve valiyi suçladı. Sivas Ermenileri de verdikleri dilekçelerle valinin görevden alınmasını sağlamaya çalıştılar. İngiliz Büyükelçiliği'nin Babiâli üzerindeki sözlü ve yazılı ağır baskıları sonucunda, Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa ve Savcı Mehmet Efendi görevden alındı.^[16] Sivas'ta Ermeniler'in istediği olmuştu. Babiâli, İngiliz baskısına boyun eğmiş ve memurlarını görevden almıştı. Görevden alma olayı Osmanlı Devleti'nin otoritesini sarsmış ve Ermeniler'e büyük bir cesaret vermişti. Böylece Ermeniler her yerde her zaman meydana gelebilecek bir asayiş olayını istismar ederek, yalan ve uydurma iddialarla istediklerini elde etmeyi başarmışlardı.^[17] Sivas Valiliğine, Hakkı Paşa yerine Halil Rifat Paşa (9 Ocak 1882-1885) tayin edildi.^[18]

20 Kasım 1886'da şehre gelen H.M. Jewet tarafından bir Ermeni'nin evi kiralanarak Amerikan konsolosluğu açıldı. Yine aynı dönemlerde Amerikalı misyoner çift Albert ve Emma Hudbord İsviçre Ermenileri'nin para ve personel yardımıyla Sivas'taki kimsesiz Ermeni çocuklarına yetimhane açtı. 1886 yılında Sivas'ta 25 Amerikan misyoneri varken, altı yıl sonra bu sayı 73'e çıkmıştır.^[19] 1890 yılında Zaptiye Nezareti, Mabeyn Başkitabeti'ne; Sivas'a gelen Amerika Birleşik Devletleri teb'asından Ermeni asıllı Dr. Akbaryan'ın zararlı faaliyetlerinden dolayı sınır dışı edilmeye çalışılmasını önermekteydi.^[20] Ermeniler'in vilayetteki nüfuslarının azlığı büyük huzursuzluk çıkarmalarına engeldi. Aslında Amerikan misyonerleri devlete başkaldırmak isteyen Ermeniler'e yardım ediyorlardı. Bütün vilayette 1700 öğrenci-

[15] Aynı makale, s. 522.

[16] B. Şimşir, aynı makale, s. 87-92.

[17] Sivas Valisi Hakkı Paşa'nın Ermeniler'in 40 gün içinde 204 cinayet olduğu ve Piskopos Bedros'un zararlı faaliyetlerini belirten mektubu için bkz: Mehmet Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, 188-189.

[18] Fatih Mehmet Dervişoğlu, "Tanzimat'tan Milli Mücadele Dönemine Kadar Sivas", *Sivas Kongresi, IV. Uluslararası Sempozyumu 2-3 Eylül 2005*, Ankara 2006, s.14.

[19] Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara 2006, s.280.

[20] E. Açıkse, aynı eser, s.181.

nin devam ettiği 12 civarında misyoner ilkokulu vardı. Ayrıca Sivas Amerikan konsolosu Ermeniler'i Amerika'ya göçe teşvik ediyordu.^[21]

Ermeni komitelerinin yoğun bir faaliyette bulunduğu Sivas vilayetinde zararlı faaliyette bulunan birçok Ermeni güvenlik görevlileri tarafından yakalanmış ve yargılanarak cezalandırılmıştır. 29 Mayıs 1891 tarihinde cinayetle suçlanan Sivas'ın Oğlan Çavuş Mahallesi'nden Deli Davıdyan Hamparsum on beş sene kalebent cezası almıştır.^[22] Divriği kazasına bağlı Zamara köyünde Bota oğlu Kokas'ın evine girerek Kokas ve karısını ağır bir şekilde yaraladığı sırada arkadaşı Armudan'lı kaçak Serkiz'i bileğinden yaralayarak ölmesine neden olan ve yanında muzır evrak yakalanan Divriği Keşan Mahallesi'nden Manazoğlu Natan'ın Marsilya'da bulunan Portakalyan'ın zararlı faaliyetlerini içeren talimatı yanında yakalanmıştı. Manazoğlu Natan gammazlık ettiğini düşündüğü Kokas'ı öldürmek üzere geldiği sırada Kokas zannederek arkadaşı Serkiz'i yaralayıp ölmesine sebep olmuştu. Natan yargılanarak ceza kanununun 54. Maddesine göre 24 Aralık 1892 tarihinde idama mahkûm edildi.^[23]

Merzifon'daki Ermeniler'i ayaklandırmak ve karışıklık çıkarmak isteyen Amerikan Okulu'nda öğretmenlik yapan Tomayan Karabet ve Kayayan Cevavik adlı iki Ermeni komitacı tutuklandı. Tomayan Karabet'in bir ihtilal komitesi kurduğu Sivas ABD konsolos Vekili'nin Merzifon Konsolosu'na yazdığı 11 Mart 1893 tarihli mektuptan anlaşılmıştı. Sivas Protestan vaizi Mardiros Kolosyan'da okulun kimler tarafından yakıldığıının bilinmediğini beyan etmişti. Merzifon'daki okulun yakılmasıyla başlayan olaylardan sonra Tomayan ve Kayayan Cevavik'in suçlu olduğu kanıtlanmıştı. Bu iki komitacının suçları bir üst mahkemede de onaylanmış olmasına karşın Osmanlı yetkilileri, İngilizler'i gücendirmemek için iki Protestan Ermeni öğretmenin yurt dışına sürülmelerine karar verdi.^[24] 14 Haziran 1893'de Koçgiri kazasına bağlı Alakilise köyünden Hezaroğlu Varjabet Karabet'e ihtilal çıkarma yolundaki faaliyetlerinden dolayı beş sene kalebent cezası verildi.^[25] 19 Ekim 1893 tarihinde Sivas'ta komiteye üye olmak ve zararlı faaliyetlerinden dolayı Kasaboğlu Mekteb muallimi Karabet'e üç sene kalebent ve Trabzon Ermeni Mektebi muallimi Misak oğlu Agop'a bir sene hapis cezası verildi.^[26] 30 Ekim 1893 tarihinde Hafık kazasına bağlı Tuzhisar köyünde Papaz Asadur, Karagözoğlu Nişan, Basmacıoğlu Ohannes

[21] Bayram Kodaman, "XX. Yüzyıl Başında Sivas Vilayeti (1901)", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s. 177-183; 6 Temmuz 1909'da Sivas'tan 300'den fazla Ermeni ailesi Amerika'ya göç etmek için harekete geçti. (Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, İstanbul 2001, s. 96).

[22] Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1994, s. 30.

[23] *Aynı eser*, s. 26-27.

[24] B. Şimşir, aynı makale, s. 99-100; E. Açıkse, *aynı eser*, s. 248-251.

[25] *Aynı eser*, I, s. 33.

[26] *Aynı eser*, I, s. 37.

ve Ebras, Serabyanoğlu Kalost, Abrahamoğlu Serkiz, Laklakoğlu Sahak, Köseoğlu Kirkor, Abrahamoğlu Toros, Torosoğlu Kerm, Belmekoğlu Avakin, Çeknadır Agop çeşitli cezalar aldılar. Ruslar'ın da Sivas'ta Ermeniler'i kışkırttığı ve onlara yardım ettiği tespit edilmişti.^[27] Nitekim 14 Kasım 1893'de Sivas'a gönderilen bir yazıyla Rusya konsolosluğundan Ermeni bozguncularının himaye edilmeyeceklerine dair verilen teminat gereği Rus uyruklu Ermeni Şemevand'ın Rusya konsolosuna teslim edilerek sınır dışı edilmesine karar verildi.^[28]

27 Ocak 1894'de Sivas'ın Akdeğirmen Mahallesi'nden Artin oğlu Halamyay Kapril ve kardeşleri Misak ve Agop, Agop oğlu Fişenkciyan Mardiros, Kirkor ve Mihran çeşitli cezalar almışlardı.^[29] 17 Nisan 1894'de Tüfenkçioğlu Serkiz ve arkadaşları Arşak ve Karabet Sivas İstinaf Mahkemesince cezalandırılmıştır.^[30] Divriği kazasında oturan Kafkakoğlu mektep hocası Agop oğlu Toros, 24 Nisan'da hapis cezası almıştır.^[31] Karahisar-ı Şarki'nin Bülbül Mahallesi ahalisinden fesat çıkaran Malkon oğlu Kiropek, Sikaplı adlı yerde Gürcü elbisesi giyerek suç işlemesi ve Sivas'ın Hölkelik Mahallesi'nden kunduracı Tatyos, Desto oğlu Agop, Cödgez Hampar ve Kuyumcu Kirkor'un Ermeni ihtilal cemiyetinin zararlı faaliyetlerini idare ettikleri sabit olduğundan Kiropek'in beş sene kalebend, Tatyos, Agop, Hampar ve Kirkor'un üçer sene küreğe konmasına karar verildi (12 Haziran 1894).^[32] 24 Ekim 1894'de Örtülü Pınar Mahallesi'nden Kasap Nişan oğlu Kapikyan Karabet, Amasya Darüselam Mahallesinden Stefan oğlu Barunak, Amasya'nın Bayezit Mahallesi'nden Ohan oğlu Kalaycı Kalost örgüt üyesi olarak zararlı faaliyetlerinden dolayı hapis cezası almışlardır.^[33] 20 Kasım 1894'de Amasyalı Tomayan Artin ve karısı Marnos hapis, firari Vahan idam cezasına çarptırılmıştır.^[34] 8 Aralık 1894 tarihinde Sivas'ın Gemerek köyünden Haçatur oğlu Bedros, Artin oğlu Aşcıoğlu Dikici Kirkor, Sirop ve Arakel adlı Ermeniler ahaliyi isyan teşvik ve örgüt üyesi olmaktan çeşitli hapis cezaları almışlardı.^[35] 31 Aralık 1894'te Rusyalı avukat namıyla zararlı faaliyetlerde bulunan Divriği kazasına bağlı Zamara köyünden Mısıroğlu Mıgırdıç'ı öldürmek amacıyla silah göstermek fiilinden suçlanan Harput kasabasından Arakel oğlu Karasofulu Muratoğlu Ohannes ceza kanununun 58. maddesi uyarınca beş sene kalebent cezası aldı.^[36]

[27] *Aynı eser*, I, s. 31-32.

[28] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri(1841-1898)*, I, s. 111-112.

[29] Hüseyin Nâzım Paşa, *aynı eser*, I, s. 39.

[30] *Aynı eser*, I, s. 40.

[31] *Aynı eser*, I, s. 41

[32] *Aynı eser*, I, s. 30

[33] *Aynı eser*, I, s. 38

[34] *Aynı eser*, I, s. 40

[35] *Aynı eser*, I, s. 39

[36] *Aynı eser*, I, s. 33-34.

1895 Ermeni Olayları ve Sonrası

Ermeniler 1878'de imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'yla konuyu uluslararası bir sorun hale getirmişlerdi. Bundan sonra Ermeniler, bağımsızlık isteklerini ulaştırmak için propaganda, örgütlenme ve silahlanma, isyan veya terör yoluyla uluslararası müdahale yolunu açmaya çalıştılar. 1895'deki Sason Ermeni İsyanı, konunun milletler arası boyuta taşınmasında etkili bir rol oynadı. İsyanı soruşturmak üzere kurulan uluslararası inceleme komisyonu 20 Temmuz tarihinde yayınladığı raporda; bu olaylarda Ermeniler'in masum olmadığını ortaya koydu. Buna rağmen Rusya, Fransa ve İngiltere bu anlaşmaların 16. ve 61. maddelerine dayanarak 1895'de bir İslahat Projesi hazırladılar.^[37] Rus Tasarısı adı verilen bu projeye göre Erzurum, Van, Harput, Bitlis, Diyarbakır ve Sivas'ın bir kısmı "Ermeni Vilayeti" adı altında tek bir vilayet haline getiriliyordu ve Ermeniler'e bir takım ayrıcalıklar yanında tercihen Hristiyan bir genel vali bölgeye atanıyordu. Bu siyasî kazanımı yeterli bulmayan Ermeniler aynı yıl özellikle "Hınçak Komitesi" üyelerinin örgütlediği İstanbul, Divriği, Trabzon, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Urfa, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Maraş, Muş, Kayseri, Yozgat ve Zeyton dâhil Anadolu'nun 27 yerinde olaylar çıkardılar.^[38] Bu olaylarda yalnız Müslümanları değil kendilerine katılmayan Ermeniler'i de öldürdüler. Bundan sonra meydana gelen Ermeni olayları birbirini takip etti.^[39] Aslında Ermeniler, devlet kurmak istedikleri Vilayât-ı Sitte'nin tamamında da azınlık durumundaydılar. Ele geçirmek istedikleri Sivas, Erzurum, Van, Elazığ, Bitlis, Diyarbakır vilayetlerinde nüfusun ancak % 19'unu oluşturuyorlardı.^[40]

18 Ağustos 1895 tarihinde İngiltere'nin istekleri doğrultusunda Van, Bitlis, Erzurum, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde Ermeniler lehine yapılacak düzenlemeleri yerinde görmek üzere İstanbul Rus Büyükelçiliği tarafından görevlendirilen Vasiliyef Pasandaym isimli Rus Sivas'ı ziyaret etti. Vasiliyef gezdiği yerlerde, Ermeniler'in iddialarının tamamen gerçek dışı olduğunu, bunların İngilizlerce teşvik edildiğini tespit etti.^[41] Amerika'nın Sivas Konsolosu Jewett, 26 Şubat 1895'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda; 1888-1890 yıllarında Sivas Vilayeti'ne 6 kadar Rusya vatandaşı Ermeni'nin gelerek, gizli ihtilal komitelerini kurduklarını anlatmaktadır. Sivas'a gelen Rus Ermenileri'nden en önemlisi ise, bir Rus generalinin vafitiz oğlu olduğu söylenen Shimavon adındaki Ermeni idi. Bu Ermeni komitacılar Sivas'ı dolaşarak komitelerine üye kayıt ediyorlardı. Bölge Ermenileri'ne bağımsızlık

[37] Bu ıslahat projesinin Sivas uygulanması hakkında bkz. Ali Karaca, *Anadolu İslahatı ve Ahmed Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 109-124.

[38] Ermeni Hınçak Komitesinin Sivas Vilayeti'nde işlediği bazı cinayetler hakkında bkz: Ermeni Komiteleri (1891-1895), Der: Necati Aktaş, Ali Osman Çınar vd., Ankara 2001, s. 31, 37-38

[39] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 478 vd.

[40] Y. Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma*, s. 27

[41] Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri(1841-1898), I, s. 131-132.

sözü vererek, yabancı devletlerin bir isyan halinde yardım edecekleri propagandasını yapıyorlardı.^[42] Ermeni komitelerinin ve yabancı kışkırtmalarının Sivas'ta da kısa sürede sonuç verdiği görülmektedir. Ermeniler'in öteden beri çıkarmak istedikleri karışıklık Sivas'taki yöneticilerin bütün gayretlerine karşın engellenememiştir. 1895 Ekim'inin sonlarında Bayburt-Erzincan tarafından gelen Kürtler ve aşiretler Erzincan'ın Refahiye kazası, Karahisar sancağına bağlı Suşehri, Divriği kazalarında bazı köylere saldırarak yağma yapmışlardı. Sivas'tan gönderilen güvenlik kuvvetleriyle saldırganlar uzaklaştırılmış ve cezalandırılmıştı. Ancak o yıllarda Sivas vilayetiyle komşu olan Akçadağ Kürtleri de Darende ve Gürün kazalarında öldürme, yağma ve şahsi eşyaları yakmak gibi saldırılarda bulunuyorlardı. Sivas Valiliği gerekli önlemleri alarak, asayişin sağlanmaya çalışıyordu. Nihayet 12 Kasım 1895 Salı günü Sivas çarşısında Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan çatışma bir saat kadar devam etti. Çatışmalar sırasında Ermeni dükkânlarından bazı mal ve eşyalar bir kısım Kars muhacirleri ve yerli "*baldırı çıplak*" tarafından yağma edilmişti. Alınan önlemler sonucu gasp edilen eşyaların bir kısmı geri alındı ve güvenlik sağlandı. 14 Kasım perşembe günü *Ermeniler'in saldırdığı* söylentisi üzerine Müslümanlar'la Ermeniler arasında Sivas merkezde ve Karahisar'da tekrar bazı olaylar çıktı (15 Kasım 1895).^[43] Sivas'ta Salı ve Perşembe günü meydana gelen olaylarda; Ermeniler'den 438 ölüm, 88 yaralı, Müslümanlar'dan 5 ölü, 17 yaralı, Gemerek kasabasında mal ve eşyalar yağma edildiği gibi 476 ölü, 35 yaralı Ermeni; 64 ölü, 56 yaralı Müslüman, 457 Ermeni ve 6 Müslüman evi yakılmıştı. Divriği kasabasında da yağma yapılmış, diğer bazı köylerde 114 ölü, 29 yaralı Ermeni ve 78 ev yakılmıştı. Dârende'de 20 Ermeni, 2 Müslüman ölmüş ve yağma meydana gelmişti. Merzifon'da 81 Ermeni ölü, Müslümanlar'dan 1 ölü, 20 yaralı yanında, yağma yapılmıştı. Tokat'ın bazı köylerinde 89 kadar Ermeni ölmüş ve Amasya'da yağma yapılmıştı (21 Kasım 1895).^[44]

Bütün gayretlere karşı bölgedeki olayların kontrol altına alınamadığı görülmektedir. Nitekim Amasya sancağına bağlı Köprü kasabasında Pazar gecesi yatsı namazından çıkan Bafıralı Emin Efendi isimli bir öğrenciyeye Ermeniler tarafından atılan silah üzerine, "*Ermeniler medreseyi basıyor*" şeklindeki bağırılmalar sonucu meydana gelen olaylarda 2 Müslüman ölmüş, 4'ü yaralanmış, Ermeniler'den 50 ölü, 15 kişi yaralanmıştı. Olaylar Pazartesi günü öğleye kadar devam etmişti (17 Aralık 1895). Aynı gün Hafik kazasının Kemer köyünde telgraf çavuşluğunda bulunmuş ve bir buçuk sene önce Ezbider Müdürü Esad Ağa ile bir asker ve bir Ermeni tüccarını öldürmekten dolayı gıyaben idama mahkûm olan ve üç ay önce Sivas'a gelirken Karahisar Müddei Umumi Muavini Necib Efendi ile yanındaki zaptiye çavuşunu yolda öldüren, Çorum Tahrirat Müdürü ile bir zabtiyeyi yaralayan meşhur Ermeni eşkıya

[42] B. Şimşir, *Aynı Makale*, s. 100.

[43] Hüseyin Nâzım Paşa, *aynı eser*, I, s. 107-108.

[44] *Aynı eser*, I, s. 118-119.

Daniel bu cinayetleriyle kalmayarak, Hafik'te Zîâr Dağı'nda 2 kadın ve 16 Müslüman'ı vahşi şekilde öldürmüştü. Ünlü Ermeni eşkıya Daniel Sivas'ın ileri gelenlerinin bazılarından tehditle birkaç yüz lira toplamıştı. Daha birçok suç işleyen ve dağdaki çetesinin başkomutanı unvanı alan Daniel, kendisini takiple görevlendirilen Koçgiri kaymakamı ve redif askeri tarafından Pazar günü Suşehri ile Koyulhisar arasında Karabayır denilen yerde altı saat süren çatışma neticesi maiyetindeki 6 eşkıya ile birlikte ölü, 4 çeteci de sağ olarak ele geçirildi. Eşkıyadan biri karanlıktan yararlanarak kaçtı.^[45] Dâhiliye Nezareti, 7 Haziran 1896'da Taşnak ve Hınçak Komiteleri'nin muhtemel eylemlerine karşı Sivas'ın da içinde bulunduğu birçok vilayeti önlemler alması için uyarıyordu.^[46] Tokat Sancağı'na bağlı Niksâr kazasında 21 Haziran 1896 Cumartesi günü saat beş buçuk surlarında Gedükyan Kokas adlı bir Ermeni kendi dükkânı içinde reji kolcusu Çakır Mustafa'yı silahla alnından vurdu. Öldürülen Çakır Mustafa'nın akrabası Daden Mehmet olay yerine gelirken Demirciyan Avadis evinden ateş açarak Arabacı Daden Mehmet'i öldürdü. Bu olayı takiben çarşıda bulunan kilise ve Ermeni evlerinden etrafa ateş açıldı. O gün Niksar'ın hafta pazarı olması münasebetiyle Ermeniler'le Müslümanlar arasında çatışmalar meydana geldi. Bu çatışmalarda Müslümanlar 3 ölü, 5 yaralı, Ermeniler'den ikisi kadın 130 ölü ve ikisi kadın 15 kişi yaralı, Rumlar'dan 1 ölü, 1 kişi yaralandı. Sivas Valisi Halil Bey, çatışmaya katılanların büyük kısmının çevre kasaba ve köylerden olmasından dolayı Müslümanlar'ın ölü ve yaralıları beraberlerinde götürmeleri nedeniyle Müslüman arasında 40 kadar ölü, bir o kadar da yaralı olduğunu tahmin ediliyordu. Müslümanlar'ın kayıplarının büyük kısmının çarşıya bakan kilise ile kilise çevresindeki evlerden atılan kurşunlarla meydana geldiği anlaşıldı. Bu arada çarşı ve pazarda bulunan 200 kadar Ermeni güvenlik kuvvetlerine sığınmıştı. Bunların yiyecek ve içeceklerini güvenlik kuvvetleri sağlıyordu. Olaylara sebep olan Ermeni Kokas çatışmalarda öldü. Arabacı Daden Mehmet'i öldüren Demirciyan Avadis yakalandı. Herkes evine gönderilerek asayiş sağlandı. Olayları soruşturmak üzere Niksar'a Divan-ı Harp azasından Kaymakam Şevket Bey gönderildi. Ermeniler tarafından kesilen telgraf telleri ve yağmalanan malların toplanması ve iadesine başlandı (6 Temmuz 1896).^[47] Divriği kazasına bağlı 150 haneli (750 kişi) bir Ermeni köyü olan Pingan'a başka yerlerden gelen Ermeniler toplanarak isyan etmeye hazırlandılar. Kürtler ve aşiretler arasında Ermeniler'in tekrar vurulacağı duyumu Dâhiliye Nezaretine Kerkük Mutasarrıfı Hakkı Bey tarafından 2 Temmuz 1896 tarihinde bildirildi.^[48] Ermeni elebaşlarından yukarda adı geçen Daniel Çavuş'un adamlarından Şarkî Karahisar'daki evinde ele geçirilen canilerden Kokas'ın saklandığı yerde ele geçen Ermenice muzır şarkının tercümesi 11 Temmuz 1896'da Sivas vilayeti tarafından Dâhiliye Nezaretine

[45] *Aynı eser*, I, s. 133

[46] *Aynı eser*, II, s. 242.

[47] *Aynı eser*, II, s. 280-281, 284-285.

[48] *Aynı eser*, II, s. 281.

gönderildi.^[49]

Eğin olaylarından dönen Mamuretülaziz vilayeti Kürtleri Divriği'nin Pingan, Zamare ve Keşme köyleri Ermenileri'yle birlikte 20 Eylül 1896 tarihinde olaylar çıkarak Divriği'de birçok hasar ve telefata yaptılar. Asayişin sağlamak için Divriği'deki bir tabur nizamiye, Sivas'tan nizamiye ve jandarma süvarileri Ermeni köylerine sevk edildi.^[50] Geçen yıl Küreli Hamparsum'u öldüren ve vergi kâtibi Mustafa Efendi'yi yaralamadan dolayı firarda bulunan Sivaslı Ağya'nın oğlu Hamparsum 4 Ekim 1896 gecesi evinin mahzeninde saklanırken yakalandı.^[51] Ermeni eşkıya reislerinden Murat, Avrupa'daki Ermeni Komitesi tarafından dört yıl önce Sivas ve Ankara vilayetlerinde isyanlar çıkarmak için gönderilmişti. Yozgat İsyanı'nı çıkardıktan sonra iki yıl önce idama mahkûm edilmiş olan Haçinli Moruk'un arkadaşı ve kendisi Sivas'ın Gemerek nahiyesi ahalisinden Dede, diğer adıyla Murat, Kayseri'de isyan çıkarmak amacıyla bir Ermeni'nin evinde saklanırken yakalandı. Beraberinde bir hayli muzır evrak ve iki Revolver tabanca ele geçirildi (7 Ekim 1896). Yine 10 Ekim'de Şarkî Karahisar'da bazı Ermeni ileri gelenlerinden para toplamalarından dolayı bir senedir firarî olan altı Karahisarlı ve üç Sivaslı dokuz Ermeni, Leblebicioğlu Haçik'in evinin mahzeninde yakalandılar. Bunlarla birlikte 9 adet rovelver, 5 adet kapaklı ve bir adet Rus fundallısı, 2 adet şeshane, bir hayli cephane, Hınçakyan Gazetesi ve muzır evrak yakalandı. 9 Ekim 1896 Cuma günü şüphe üzerine Sivas'a bir saat mesafede bulunan ve sakinleri Katolik Ermenileri olan Pirkinik köyü kabzımalı Mıgırdıç'ın evinde yapılan aramada 2 adet Martini, iki adet rovelver, dört yük kadar Martini ve rovelver fişegi, iki Gürcü başlığı, muzır evrak, Truşak Gazeteleri bulundu. Komşu evlerde yapılan aramalar da bir Martini, bir rovelver ile yirmi beş kadar fişenk ele geçirildi.

Yapılan soruşturma neticesi Mıgırdıç'ın Venedik'te Murat Refail Mektebi mezunlarından olduğu, İstanbul İttihad-ı İhtilal Truşakyan Cemiyeti tarafından Sivas ve havalisinde komite teşkili ile ayaklanmanın gerçekleştirilmesi için İstanbul'dan özel olarak gönderildiği ortaya çıktı. Mıgırdıç'ın İstanbul'da kimlerle işbirliği yaptığı öğrenilerek gerekli işlemler yapıldı.^[52] Bir sene önce vergi memurlarından Hacı Mustafa Efendi'yi gece evine girerek, kendisiyle ailesini yaralayarak, eşyasını gasp etmekten on beş sene kürek cezası alan Sivaslı Bakkal Sökükoğlu Agop, cezasını öğrendikten sonra bir zaptiyeyi yaralayarak firar etmişti. Sivaslı Sökükoğlu Agop ile bazı Ermeni eşkıyaları Gürcü elbisesi giyerek birkaç gün önce Pirkinik köyünde ele geçirilen Kabzımalı Mıgırdıç ile Kara Cehennem takma adı ve imzasıyla haberleştiği anlaşılan Sivaslı Bakkal Haçik oğlu Bedros hükümetten yakayı kurtaramaya-

[49] *Aynı eser*, II, s. 285-293 Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden Ermeni komite mensuplarının faaliyetlerini öven şarkıların tercümelemleri burada verilmiştir.

[50] *Aynı eser*, II, s. 402.

[51] *Aynı eser*, II, s. 418-419.

[52] *Aynı eser*, II, s. 425-426.

çağını anlayarak teslim oldular.^[53] Ermeni Anarşist Komitesi'nin Sivas şubesi reisi olan Mıgırdıç'ın Rusya uyruklu Şaburof'un Galata'daki dükkânında ondan habersiz gizlediği yanıcı ve patlayıcı maddelerin aranmasına Rusya Sefareti izin vermemiştir (10 Ocak 1897).^[54] Anadolu Islahatı kararının alınmasından sonra Rusya, 1898 yılında Kafkasya'ya göç etmiş 10.000 kadar Ermeni'yi Sivas Vilayeti'nin dâhil olduğu Doğu Anadolu topraklarına tekrar döndürmek üzere girişimlerde bulundu. Osmanlı Devleti Rusya'nın bu talebi karşısında Ermeni nüfusunun artırılmasının siyasi sonuçlarını da dikkate alarak; Osmanlı uyruklu olmak, Sason İsyanı'ndan sonra göç etmiş olmak, iyi ahlâk sahibi olmak, zararlı faaliyetlerde bulunmamak, kısım kısım gelmek koşuluyla dönmek isteyen Ermeniler'in bir defterinin hazırlanmasını Rusya Hariciyesi'nden istedi.^[55]

Sivas'taki Amerikan kurumlarının kadrosuna 1900 yılında Ernest C. Patridge ve eşi Winona katıldı. Ertesi yıl Maine Lewistonlu Mary L. Graffam Sivas'a geldi ve kendisinden önce gelmiş olan kız kardeşi Winona ile buluştu. Graffam hukukçu olması yanı sıra çok iyi derecede Türkçe ve Almanca bilmekteydi. Hemen Sivas Öğretmen Okulu'nun müdürü oldu. Mary Louise Graffam Ermeniler'i çok severken, Müslüman Türkler'den nefret etmekteydi. Türkiye topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulmasını istiyordu. Tehcir uygulaması sırasında Ermeniler'le birlikte ve Türkler'in aleyhine raporlar yazmıştır. 17 Ağustos 1921 tarihinde Sivas'ta kanserden ölen bu becerikli ve etkili misyoner, Ermeniler'in Türkler aleyhine hazırlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak Graffam'ın Türkler aleyhindeki ifadelerinde dahi, soykırımı çağrıştıran bir anlam bulmak mümkün değildir.^[56]

II. Meşrutiyet'ten Yol Ayırımına

Osmanlı yönetiminde bütün Sivas vilâyeti de Ermeni isyan ve olaylarına öteden beri sahne olmuştu. Bu mıntıkanın Ermeni komitelerce Erzurum derecesinde bir önemi vardı. Ünlü Ermeni komiteciler Daniel Çavuş, Murat gibi birçok çete başı Sivas çevresinde birçok olaylar çıkarmışlardı. İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra Ermeni taşkınlıkları Sivas Vilayeti'nde daha açık bir şekilde meydana gelmeye başlamıştı. Ermeniler'in yapmış oldukları faaliyetler emellerini bağımsızlık olduğunu açık bir şekilde göstermişti. Sivas'a bağlı Karahisar-ı Şarkî ve Suşehri mıntıkları Ermenilerce özel önem verilen bir bölge idi. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havasından yararlanan Ermeniler Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi silahlanmaya

[53] *Aynı eser*, II, s. 443.

[54] *Aynı eser*, I, s. 167-168.

[55] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri (1841-189)*, I, s. 184-199.

[56] İbrahim Ethem Atnur, "Sivas'ta Bir Amerikan Misyoneri. Mary Louise Graffam ve Ermeniler", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu 2-3 Eylül 2005*, Ankara 2006, s. 57vd; Kemal Çiçek, *Ermeniler'in Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara 2005, s. 67, 151, 166-169.

ve bomba yapımına hız vermişlerdi. Görünürde Meşrutiyet'in kazanımlarını halka anlatmak için köyleri gezen Taşnaksutyun İhtilal Cemiyeti mensupları köylülere “*Türkler'in Meşrutiyet, hürriyetten maksadı Ermeniler'i kesmektir. Müsavat, uhuvvet kelimelerine sakın aldanmayın. Ermeni'nin hürriyeti silâh ve bombasıyla hâsıl olacaktır. Öküzünüzü satınız, bomba alın*” yolunda telkinlerde bulunuyorlardı. Bundan bir süre sonra da Ermeni silâh tüccarları köylere geliyorlardı. Köylü elindeki avucundakini henüz kullanmasını bile bilmediği silaha veriyordu. Karahisar ve Suşehri'nde köylüleri silâhlandırmak için çalışanların başlıcaları Pinganlı Pesa Mıgırdıç, Gök-dinli Murat,^[57] Suşehirli Dakesyan Atam, Karahisarlı Karagözyan Himayak'dır. Balkan Savaşı'nın başlamasına kadar Ermeniler arasında silahlanma ve Türkler'e karşı Ermeniler'in kin ve nefret etmeleri için çalışmalar yapıldı. Türkler ise Ermeniler'le kardeşliği korumak için elinden gelen hoşgörü ve samimiyeti gösteriyordu. Ermeniler'in yüzyıllarca yaşadığı gibi serbestçe yaşamalarını sağlamaya çalışıyordu. Balkan savaşları sırasında ve sonrasında, Ermeniler pusular kurarak jandarmalar üzerine ateş etmek gibi isyan fikirlerini yerel ve özel bazı hareketlerle göstermişlerdi. 1913 Ağustos'unda Ramazan tatili münasebetiyle Karahisar ve Suşehri'ni gezmek için çıkan Amerikalı öğretmenlerden Mister Hudborg, Karahisar'dan dönüşünde Suşehri'nde gece bahçede yatmakta iken Martin kurşunuyla katledilmişti. İlk önce katillerin Müslüman oldukları sanılarak birçok masum insan tutuklanmış, yargılama konsolos Vekili Mister Kek katılımıyla altı ay devam etmişti. Hükümet ve mahkeme bütün gücüyle gerçek suçluları ortaya çıkarmaya çalışmış, sanık ve şahit sıfatıyla yüzden fazla kişi dinlenmiş ve tutuklanmış olmasına karşın cinayetin başka eller tarafından siyasî amaçlarla işlenmiş olduğu anlaşılacak şekilde sanık ve tutuklular serbest bırakılmışlardı. Mister Hudborg'un cinayetinin faili bulunamamış ise de, cinayetin Balkan Savaşları sırasında Avrupa kamuoyunda Türkler'i barbar göstererek, siyasi destek sağlamaya çalışan Ermeniler'e yaradığı söylenebilir.

Yine 1913 Ekim veya Kasım'ında Ermeniler'in yoğun bulunduğu Suşehri'ne bağlı Ezbidir (Akıncılar) nahiyesi Papazı Gerih aleni hareketleriyle hükümetin şüphesini çekmişti. Darb ve işkence ettiği duyulmuş, bir hırsızlık dolayısıyla da Papaz Gerih'in evi aranmıştı. Birçok Ermeni huzurunda Gerih'in evinden çalıntı eşyadan başka, birçok yasak silah ve cephaneye de el koyulmuştu. Hükümetin asıl aradığı da bu idi. Gerih mahkemeye verildi. Hırsızlıktan suçüstü yakalanan Gerih'in tutuklanmasında Karahisar marhasalığının gösterdiği telaş, tahliyesi için gösterdiği çabalar dikkat çekiciydi. Gerih'in himayesi her türlü eylemini marhasahânenin bilgisi ve isteğiyle yapmış olduğunu gösteriyordu. Gerih Ermenileri zorla ve tehditle silahlandırmıştı. Hükümet nazarında âdi bir hırsız olduğu kanunen ortaya çıkan Gerih, hâlâ marhasahânenin en itibarlı kişisiydi. Gerih'in açık ve ispatlanmış suçundan dolayı tahliyesi

[57] Ermeni çete reisi Gök-dinli Murat hakkında geniş bilgi için bkz: M. Varandyan, *Murad*, Boston 1931, Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), İstanbul 2003.

mümkün olmadığı zaman Marhasa Efendi nüfuzunu kullanarak hapisanede diğer tutuklu ve hükümlülerden ayrı özel odada bulundurulmasını ısrarla istemiş, bunun için devreye birçok nüfuzlu şahıs sokmuştu. Marhasahânenin emellerine çok büyük hizmeti dokunduğu sonradan Karahisar ihtilâlinde isyancı Ermeniler'in başında silah ve bombasıyla gösterdiği faaliyetle anlaşıldı.^[58] 10 Şubat 1914'de Sivas'ın Pürk köyünde, Ermeni komitecilerine ait 150 Martini, Manliher ve Gra tüfeği ile 10.000'e yakın mermi ele geçirildi. Yalnız Suşehri'nde 560 silah müsadere edildi.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar bazen açık, bazen gizli devam eden Ermeni ihtilâl hazırlıkları bu tarihten itibaren yeni bir safhaya girdi. Seferberliği duyuran ilânlar köylerde, kasabalarda asılınca Ermeniler, Müslümanlar'la birlikte askerlik şubelerine başvurdular. Ancak bundan sonra Ermeniler askere gitmek yerine ev veya köylerine döndüler.^[59] Nitekim Aris Fesciyan adlı bir Ermeni 13 Aralık 1914 tarihinde savaşın başlamasıyla birlikte bazı Osmanlı Ermenileri'nin Rus ordusuna gönüllü katıldıklarını sadarete bildirdi. Rus ordusuna katılan Ermeniler'in büyük kısmı Sivas, Bitlis ve Van vilayetleri ahalisinden ve amele taburlarındandı. Sivas'ta Rus ordusuna katılan Ermeniler'i Suşehirli Fırıncı Kirkor, Karahisar-ı Şarkili Fırıncı Nişan gibi isimler teşvik etmekteydi.^[60] Karahisar'ın Yaycı Ermeni köyü Papazı Seponil Müslümanlar nazarında bir papaz değil, bir komitacı, marhasahânenin millî işlerinde icra vasıtası, silahlı bir kuvveti olarak tanınmıştı. Seponil din adamı olmadan önce fiilen Ermeni hareketlerini idare etmekteydi. Ruhaniyet kisvesini, millî hareketin takibi için kilisede de nüfuz sağlamak ve etkili olmak için kullanılıyordu. Kasım ayında görünüşte Patrikhane ve marhasahanenin aidatını toplamak için Suşehri Ermeni köylerine gönderilen Papaz Seponil, Alamilk, Meşnekes, Pürk, Kirtanohi (Kirtatohi), Ezbidir (Akıncılar) köylerine uğrayarak, kilisede Ermeniler'i şu şekilde telkin ve teşviklerde bulunmuştur. "*Osmanlılar mağlûp olacakları harbe başladılar, az zaman sonra Ruslar, Erzurum'dan girecekler, buralara kadar geleceklerdir. Ruslar önden biz arkadan orduyu işgal edeceğiz, size vaktiyle verilen silâhların isti'mâli zamanı hulûl etdi. Vaktiyle silâhları almakta tereddüt gösteriyordunuz. Bugün anlayacaksınız ki silâhlar elimizde fena âlet değilmiş. Hayatını feda ederek silâh tevzi' etmeğe çalışanları siz de takdis edeceksiniz.*" Papazın sözleri ve telkinleri daha sonra yapılan Pürk soruşturmasında delilleriyle ortaya çıktı. Yaycı papazının aidat toplamasından üç beş gün sonra Penkanlı Piza Mığırđıç deri ticareti bahanesiyle köyleri dolaşmıştı. Pesa Mığırđıç Suşehri ve Karahisar'da deri tüccarı olarak tanınıyordu. Fakat köylerden ufak bir kuzu derisi bile satın aldığını gören yoktu. Zaten seferberlik ve savaş sebebiyle ne aidatı düşünecek,

[58] *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, (Haz. Cengiz Erdoğan), Ankara 1983, s. 242-243; 10 Şubat 1914'de Sivas'ın çeşitli yerlerinde ele geçirilen silâhlardan buranın bir cephanelik haline geldiği anlaşılmaktadır (Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silâhlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul 1995, s. 87.

[59] *Ermeni Komiteleri*, s. 244-245.

[60] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri (1907-1921)*, III, s. 125-126

ne ticaret yapacak köylü ve tüccar vardı. Aslında Pesa Mığırđıç da, papazın uğradığı köylerde, daha önce dağıtılan silâhların mevcut ve işe yarar olup olmadığını kontrol ediyor, silah kullanmayı bilmeyenlere eğitim yaptırıyordu. Her şey hazır olduğundan, ufak bir ihtilâl hareketinin Osmanlı hâkimiyetini yok edeceğini köylülerin anlayacağı bir dilde anlatıyordu. Yalnız Sivas'da 30.000 silahlı Ermeni kuvveti hazırlanmış olduğunu,^[61] Türkler'in silah tutanlarından işe yarar kimsenin kalmadığını söylüyordu. Piza Mığırđıç'ın faaliyetlerini Aralık başlarında Karahisar marhasası Vağınak Efendi'nin Ezbider seyahati takip etti. Marhasanın köyden köye gezmesi uygun olmadığından Ezbider manastırında icap eden talimat ve telkinler yapılmıştı. Karahisar Taşnaksutyun kulübü üyelerinden mahkeme üyesi Hosrov, tüccardan Hosesyan, Vahan Karagözyan, Himayak başta oldukları hâlde çizdikleri Karahisar-1 Şarki İsyanı planını ve isyanı idare edecek kimseleri Marhasa Efendi huzurunda belirlediler. Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler, başarılı olacaklarını sanıyorlardı. Ancak bir noktada aldanmışlardı. O da savaş nedeniyle şehirde eli silah tutan Türk kalmadığı idi. Böylece savunmasız ve direnişle karşılaşmadan amaçlarına ulaşacaklarını umuyorlardı. Köylüler Karahisar isyan işaretini bekliyorlardı. Fakat her gün Sivas'tan Erzincan'a, Erzurum'a Suşehri yoluyla geçen askeri birliklerin bir türlü arkası kesilmiyordu. İlk muharebede Ruslar'ın Erzurum'a, Erzincan'a geleceği söylenmişti. Dört ay geçtiği halde Ruslar'ın başarı haberi gelmedi, bu durum Ermeniler'in maneviyatını etkileyerek isyan arzularını kırıyordu. Bundan fazla isyan hevesini kırmamak duygusu ilk silah Pürk'de patlatıldı. 10 Şubat 1915 Suşehri'nden hareket eden Zara gönüllüleri, güzergâhtaki Pürk köyünden geçerken ağırlıklarını taşımak için ilk tesadüf edecekleri köyde tebdil olunmak üzere iki yük hayvanı ücret mukabili talep ediyorlar. İki yüz elli haneli zengin Pürk köyü iki saatlik bir hizmet için iki yük hayvanını parasıyla bile vermemiştir. Fakat köydeki silâhların kuvvetini tecrübe için bu bir vesile olmuştu. Sabırsızlığın sonu geldiğini gören Suşehri'nin Pürk köyü Muhtarı Agop: "Bu silahları hâlâ hangi gün için saklıyoruz" diye bağırarak sahibi olduğu mavzer tabanca ile Zara Teşkilât-ı Mahsusa mensuplarından kabile memuru Mülâzım Nuri Efendi'yi yaraladı. Gönüllü askerler silâhlarını ordudan alacakları için silahlı değillerdi. Agop'un tabanca sesi derhâl köyde yüze yakın silahlı şahsın mevzi' alıp ateş etmesine yol açtı. Olay derhal kaza merkezinde duyuldu. Gerekli önlem alınarak, kuvvet gönderildi. Pürk'de yakılmak istenilen ateş etrafa yayılmadan kısa sürede söndürüldü. On dördü mavzer olmak üzere 150 Martin, Manliher ve Gra tüfeğinin 10.000'e yakın cephanesiyle hükümetin eline geçti Aynı zamanda yapılan soruşturma diğer Ermeni köylerindeki silahlı hazırlığı ortaya çıkardı. Tabiatıyla silâh aramalarının arkası bırakılmadı. Yalnız Suşehri kazası Ermeni köylerinden 560 yasak silah çıktı.^[62] Ermeni komiteci Murat, Sivas'tan Tiflis'e kaçtıktan sonra yaptığı birçok ya-

[61] *İttihat ve Terakki Fırkası 1332 Kongresi Raporu*, İstanbul 1332, s. 10-13.

[62] *Ermeni Komitelerinin Amâl*, s. 246-248

lan ve iftiralarla dolu röportajda olayın iç yüzünü anlatan bazı beyanlarda da bulunmuştur. Röportajında Osmanlı hükümetinin, Ermeniler'i tamamen silahsızlandırma çabasına karşın, Ermeniler'in silahlanmaya devam ettiklerini itiraf etmiştir.^[63]

Bu aramalar devam ettiği günlerde Karahisar marhasahânesi gelişmeleri korku ve telâşla takip ediyordu. Delilleriyle mevcudiyeti anlaşılan silâhların gizlenmesine engel olamıyordu. Güvenlik güçlerinin yakaladığı silahlarla Ermeniler'in maddi güçleri zayıflarken, aynı zamanda manevi güçleri de zayıflatılmış oluyordu. Ezbider'de yapılan aramadan önce marhasalık silâhların güvenlik kuvvetlerine teslimini istemişti. Marhasalığın en sevdiği insanlardan biri hırsızlık fiilinden hükümlü iken cezasını çekerek tahliye edilmiş olan Papaz Gerih idi. Gerih vasıtasıyla ne yapılırsa yapılsın silâhların verilmemesi gerektiği ahaliye tebliğ edilmişti. Marhasahânenin bu talep ve arzusunun Ezbider'de tesiri görülmüştür. Ezbider'den 50 silâh çıkarılmıştır ki nüfusa göre bu miktar diğer köyler nispetinde değildi. Papaz Gerih başta olmak üzere bir kısım ahali Karahisar'da marhasahânenin himayesine sığınmıştı. Gerih'in Suşehri'nde meydana getiremediği isyanı burada hazırlamaya çalıştığı Karahisar hareketinin ortaya çıkışından anlaşılmıştır. Suşehri silâhlarının beklenmedik bir şekilde elden çıkması, Mart'tan Mayıs'a kadar Suşehri'nde talimgâhın olması, 13.000 kişilik depo kıtaatı askerlerinin bulunması Karahisar'da Ermeni İsyanı'nı geciktirmiştir. Osmanlı memleketinin diğer yerlerindeki soydaşlarıyla irtibatlı olan Karahisar Ermenileri isyan konusunda kararlıydılar. Zaman geçtikçe bu irtibatın zayıfladığını görüyorlardı. Sivas çevresinin Ermeniliğe kuvvet ve merkez teşkil edeceği noktalardaki silâhların yavaş yavaş hükümetin eline geçtiğini işitiyorlardı. Hükümetin tertibat ve teşkilât hakkında yaptığı soruşturmalarda bazı Ermeni gizli faaliyetlerini öğrendiğini, kendilerince önemsedikleri şahısların birer birer yakalandıklarını görüyorlardı. Bu koşullar altında gün geçtikçe kuvvetinin, isyan olanağının zayıfladığını gören Karahisar Ermenileri ne olursa olsun diyerek, silaha sarıldılar.^[64]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordularının ikmal hatları üzerinde bulunması dolayısıyla Ermeniler'in teşkilatlandığı ve büyük boyutlarda silahlandıkları önemli vilayetlerden biri de Sivas'tı. Buradaki Ermeni hazırlıkları hakkında devlet birimleri mümkün olduğu kadar teyakkuz halinde tutulmaya çalışılmıştır. III. Ordu Komutanı Mahmud Kâmil Paşa 15 Nisan 1915 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği bir telgrafta; Sivas vilayetindeki illegal Taşnaksutyun Cemiyeti'nin ordunun gerisinde ayaklanma çıkarmak amacıyla Ermeniler'in silahlandığının tespit edildiğini bildirdi. Çıkabilecek olaylar hakkında valilikleri ve kolorduları uyardı. Nitekim Sivas'taki 10. Kolordu komutanlığı 20 Nisan 1915'de Hafik'te karşılaştıkları Ermeni çetelerinin karanlıktan yararlanarak kaçtıklarını, yapılan aramalarda

[63] *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'e Yönelik Muamele 1915-1916 (Mavi Kitap)*, II, İstanbul 2005, s. 40-42.

[64] *Ermeni Komitelerinin Amâl*, s. 353-356.

Hafik'in Tuzhisar köyünde 16 sandık silah, 20 adet bomba, bir sandık yeni mavi elbise,^[65] Horhon köyünde ise bir sandık Gra tüfek fişegi, bir sandık bomba ve dinamit ele geçirildiğini kaydetmektedir. Jandarma birliklerinin takip harekâtına sevk edildiği, merkezde şınayder tüfekli piyade birliğinin Manliher tüfekleriyle silahlanmış Ermeniler'e karşı üstünlük sağlayamadığı, civar birliklerden alınan takviye ile ihtilalin bastırılmaya çalışıldığını vurgulamaktadır.^[66] Yine 22 Nisan'da Sivas Valisi Muhammer Bey, Ermeniler'in Şebinkarahisar, Hafik, Divriği, Gürün, Gemerek, Amasya, Tokat ve Merzifon'da yoğun olarak bulduklarını, şimdiye kadar yapılan aramalarda Suşehri, Hafik'in Tuzhisar, Horasan köylerinde merkeze bağlı Olaraş nahiyesinde yapılan aramalarda pek çok silah ve dinamit bulunduğunu Dâhiliye Nezaretine bildirdi. Ayrıca Ermeniler'in bu vilayetten 30.000 kişiyi silahlandırırdıkları, bunlardan 15.000 kişinin Rus ordusuna katıldığı ve diğer 15.000 kişinin de Türk ordusunun başarısızlığı halinde, ordu gerisini tehdit edeceği yakalanan sanıkların ifadelerinden öğrenilmişti.^[67] Ermeni Taşnak Komitesinden Murat'ın sığındığı Tuzhisar köyüne gönderilen güvenlik kuvvetleriyle Ermeniler arasında çatışmalar çıkmış, kaçanlar takip edilmekteydi.^[68] Sivas ve Amasya'da yapılan aramalarda Ermeniler'den 472 adet çeşitli mavzer, Martin, Gra tüfeği, 752 adet brownig ve Karadağ tabanca, 807 tüfek, 44 dinamit, 38 bomba, 21 bomba kapsülü ile 13 teneke barut yakalanmıştı. Bu silah ve mühimmat daha sonra İstanbul'daki Maçka silahhanesine teslim edildi.^[69]

Nitekim iki ay sonra Karahisar'da bir Ermeni İsyanı patlak vermiştir. Yeterli önlemlerin alınmadığı, Ermeniler'in silahlanmalarının önüne geçilememiş olduğu anlaşılmaktadır. Yakalanmış olan bir miktar Ermeni asker kaçağının 15 Haziran 1915 sabahı erken saatlerde askerlik şubesine nakilleri sırasında Ermeniler'in muhafızları şehit ederek kaçakları geri almaları ile birlikte isyan başlamıştır. Ermeniler asker kaçaklarını teslim etmemekte ısrar etmişlerdir. İlk gün ayaklanma mevcut jandarma ve polisler ile cepheye gönderilmek üzere askerlik şubesinde toplanmış olan 120 kadar asker ve çok az sayıdaki milis kuvveti ile bastırılmaya çalışıldı. Bu arada asiler Karahisar Kalesi'ni ele geçirerek, burada savunma düzeni aldılar. Kaledekilerin sayısı Bayburt havalisinden firar edenler ve Ezbidir (Akıncılar) Papazı Gerih komutasında kaleye sığınanlar ile birlikte 500'ü buldu. İlk gün yapılan çarpışmalarda Ermeniler'den 80 ölü, güvenlik kuvvetlerinden jandarma komutanı, bir

[65]Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1995, s. 202; Yusuf Sarımay, "24 Nisan 1915 Ermeni Tutuklamaları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 4 (Güz 2006), s. 33.

[66]Y. Sarımay, *aynı makale*, s. 33.

[67]*Askeri Tarih Belgeler Dergisi*, sayı 83 (Mart 1983), Belge No: 1911, s. 111-112; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 88; Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev. Tanju Akad), İstanbul 2003, s. 137-138

[68]Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 207, Ermeniler'in çete reisi iki Murat'ın kimliği konusunda bkz: Necati Demir, "Ermeni Hareketlerinde Sivas", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Ankara 2007, s. 296.

[69]Y. Sarımay, *aynı makale*, s. 34.

polis, bir tahsildar yaralı, ahaliden de 10 kişi şehit ve yaralıydı.^[70] İsyanın büyüme temayülü göstermesi üzerine Suşehri ve Alucra'dan Karahisar'a kuvvet sevk edildi. Bu kuvvetler 16 Haziran tarihinde şehir merkezine ulaştılar. Yeni gelen kuvvetlerin de yardımıyla bir taraftan Ermeni mahallerindeki isyan sona erdirilmeye çalışılırken diğer taraftan da kalenin dışarıyla irtibatının kesilmesine gayret edildi. Ermeniler ise bir taraftan şehre hâkim bir durumda bulunan kaleden Karahisar'a yapılmak istenilen yardımlara engel olmaya çalışırken diğer taraftan da mahallelerden ve köylerden gece baskınlarıyla ve pencerelerden attıkları kurşunlarla asker, kadın, çoluk-çocuk ayrımı yapmadan Türkler'i katletme faaliyetlerine giriştiler.^[71] Türk kuvvetlerince sıkıştırılan asiler evlerdeki yiyecek, silah-cephane gibi kendilerine gerekli gördükleri eşyaları kaleye taşıyarak mahalleleri ateşe verdiler. Böylece Karahisar'da çok büyük bir yangın ortaya çıktı. Telgrafhane, reji, Düyun-ı Umumiye ve hükümet binası ile çevresindeki bir kısım binalar da kısmen yandı. Mahalleleri boşaltan Ermeniler kalede ve kilisede toplanmaya başladılar. Bir süre sonra kiliseyi de boşaltarak tamamen kaleye sığındılar. Kaledeki Ermeni sayısı 500'ü silahlı ve geri kalanı kadın ve çocuklar olmak üzere 2000 kadardı. 16 Haziran günü isyanı sona erdirmeye görevi III. Ordu Komutanı Mahmud Kâmil Paşa tarafından Neşet Paşa'ya verildi. Neşet Paşa bölgeye gönderilmiş ve gönderilecek tüm kuvvetler üzerinde tam yetki sahibi idi.

Ordu komutanı, Neşet Paşa'ya bir an önce isyanı bastırmasını emretmiştir. Karahisar İsyanı Sivas Vilayeti'ndeki mülkî makamlarla da irtibata geçilerek işbirliği içerisinde tedbirler almayı gerektirdi. Suşehri'ne buradaki ordu mühimmatını muhafaza etmek üzere 200 kişilik bir kuvvet yerleştirildi. Bölgedeki telgraf, telefon hatları ile menzil hatlarının korunması için gerekli tedbirler alındı. İsyan teşebbüsleri içerisinde olabilecekleri Ermeniler gözaltına alındılar. Kaçmaya çalışanlar verilen emir gereğince silahla karşılık bulacaklardı. Neşet Paşa, her biri 600 mevcutlu 4 tabur ve iki adi dağ topu ile Sivas'tan ayrıldı. Niksar'dan yola çıkan 100 mevcutlu tek bölüklü bir tabur da kendisine katıldı. Suşehri istikametine gitmekte olan yaşlı ve bakayalardan oluşan 234 kişilik bir kuvvet geri döndürülerek Karahisar'a sevk edildi. Karahisar'a yardıma gelenler arasında 35 kişilik bir milis kuvveti ile Giresunlu Kâtip Ahmet Bey de vardı. Giresunlu gönüllüler 19 Haziran günü öğleye doğru Karahisar'a geldiler. Sivas Valisi Muammer Bey, aynı günün akşamı Karahisar'da olurken Neşet Paşa ve birlikleri 20 Haziran sabahı şehir merkezine ulaştılar. Vali Muammer Bey Karahisar'a gelir gelmez Ermeniler'e bir heyet göndererek isyanı sona erdirmeleri teklifinde bulundu. Vali heyetten Ermeni isteklerinin öğrenilmesini istemiş, ayaklanmaya son

[70] Hikmet Özdemir, "Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar", *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Hale Şıvgın, Ankara 2006, s.158.

[71] Ermeniler'in Sivas'ta Türkler'e yaptıkları mezalim hakkında yaşayanların anılarına dayanarak verilen bilgiler için bkz: Ülker Şen, "Son Tanıklara Göre Sivas'ta Ermeni Soykırımı", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Ankara 2007, s. 393-408.

verildiği takdirde makul olabilecek isteklerini yerine getirilmesinin mümkün olabileceğini bildirmiştir. Ermeniler valinin bu teklifine verdikleri cevapta amaçlarının yalnız ve yalnız Ermeni istiklâli olduğunu ve bunun da ancak Ermeni silahı ile elde edilebileceğini bildirmişlerdi. Diğer taraftan valinin teklifini kabul etmek fikrinde olan birkaç Ermeni derhal Papaz Gerih ve komiteci Antranik tarafından kurşuna dizilip diğerlerine ibret olmak üzere iki gün müddetle kale burcundan aşağı sallandırılmışlardı. Kuvvetleriyle uzun bir süre kaleyi tazyik eden ve Ermeniler'in direncinin kırılmasını bekleyen Neşet Paşa da genel taarruza geçmeden önce asilere teslim olmaları çağrısında bulundu. Çağrının içeriği şöyle idi:^[72]

- 1- 25 Haziran 1915 Cuma günü saat 3.00'de kaleye beyaz bayrak çekilmesi
- 2- Bir miktar askerin kaleye girmesine izin verilmesi
- 3- Elllerinde bulunan silah ve cephaneyi teslim etmeleri
- 4- Bütün bunların yapılması karşılığında hiçbirisinin mallarına ve canlarına dokunulmayacak, Sivas'a kadar güven içerisinde nakledilmeleri sağlanacaktır.

24 Haziran günü Ermeniler bir kadın vasıtasıyla cevaplarını bildirdiler. Buna göre Suşehri Kaymakamı'na güven duymadıkları için grup grup teslim olmak istemektedirler. İlk grubun salimen Sivas'a ulaşmasından sonra ikinci grup teslim olacaktır.^[73] Ermeniler'in müzakere ile vakit kazanarak mevzilerini daha da sağlamlaştırmak, kadın ve çocukları dışarı çıkararak daha iyi bir savunma yapabilmek amacıyla oldukları anlaşıldığından teklif edilen gün ve saatte kayıtsız-şartsız teslim olmaları gerektiği aksi halde taarruz edileceği bildirildi. Ancak Ermeniler'in teslim olmaya dair herhangi bir niyetleri görülmeince 25 Haziran günü saat 3.00'de kale, Bayramköy sırtlarına yerleştirilen toplarla dövülmeye başlandı. Ancak adı dağ topları ile beklenen netice elde edilemediği için, öteden beri gönderilmesi düşünülen mantelli topların acele sevki ordu komutanlığından istendi. Bu toplar ancak 26 Haziran günü Erzincan'dan yola çıkarılabildi. Ertesi gün Ermeniler kaleden çıkıp kuşatmayı yarararak kaçma teşebbüsünde bulundular. Ancak askerlerin yerinde ve zamanında muhtelif geçitlerden karşılık vermesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Yüzbaşı Vasfi Raşit Bey'in bölüğünden 50-100 kadar asker kayalara kadar yaklaşabildi. Ancak kaleden üzerlerine atılan bombalar yüzünden daha fazla ilerleyemediler. O günkü çarpışmalarda yaralı ve şehit toplam 50 kadar zayıyat verildi. Düşmanın ise 232 civarında ölü verdiği tespit edildi. 2 Temmuz tarihine kadar güvenlik kuvvetlerinin zayıyatı 33 şehit ve 92 yaralıdır.^[74]

[72] Sadık Sarısamam, "Birinci Dünya Savaşı'nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24- 25 Mayıs 1996*, İstanbul 1997, s. 203-206; Muammer Demirel, "1915 Şebinkarahisar Ermeni İsyanı", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu (30 Haziran – 1 Temmuz 2000) Bildirileri*, İstanbul, 2000, s. 81-88.

[73] H. Özdemir, *Aynı makale*, s. 158.

[74] S. Sarısamam, *aynı makale*, s. 206-208; Karahisar'da 18 gün direnen Ermeniler yüz askeri şehit ettiler (*Ermeni Komitelerinin Amâl*, s. 249); Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1946,

Zara kazasında seferberlikten evvel komite reislerinden Kemisli Taniyel ve arkadaşları Zara ve Hafik kazaları arasındaki Sakar Dağı'nda Döger (Doquiére) köylü on iki Müslüman'ı boğazlamak suretiyle ve Karahisar Müdde-i umumisi Cemal Bey ile iki jandarmayı kurşunla katlettiler. Suşehri, Zara hududu arasında Kavak Gölü'nde büyük bir kervanı soyduktan sonra Fenih köyünden Molla Halil'in iki oğlunu, Sarıyar'da Odalı Yurt başında 4 Müslüman'ı, Eğin kazası hacılarını Afşar Deresi'nde feci bir şekilde öldürdüler. Yine çetecilerden Karaboğazlı Demircioğlu Avadis yedi arkadaşıyla Harput'a kadar sarkarak, birçok Müslüman'ı boğazlayarak soydukları paraları Karahisar Komitesi'ne teslim etmişlerdi. Seferberliğin ilânını müteakib Zara'da Bağoğlu Ömer Ağa'nın evinin duvarına fitilli iki büyük bomba ve kasabanın üst başında Divriği'ye giden şose üzerindeki Kızılırmak köprüsü altına, köprüyü havaya uçurmak üzere nakliyatı kesmek için yine fitilli büyük bir bomba koydular. Acısu civarında Kara Hasan-oğlu Mustafa'nın karısıyla iki çocuğu ve İmraniye'nin Çalburun Dekrik-i Bâlâ köyünden yedi Müslüman'ı, Suşehri dâhilinde Alâeddin denilen mahalde kurşunla katlettiler.

Yapılan aramalar neticesinde yalnız Zara kazası dâhilinde 30 adet bomba, 45 parça dinamit, birçok Gra, Manliher, kundaklı mavzer tabancaları bulundu. Hafik kazasında da meşhur komite elebaşlarından Gökdinli Pesa Murad'ın takibi sırasında Horsane köyü girişinde bulunan yeraltındaki iki büyük mahzende üç sandık silâh ile altı büyük bomba ve bir kaç sandık cephane bulundu. Sivas - Erzurum yolunda önemli ve hâkim bir yerde bulunan Tuzhisar'da yapılan aramalarda ise yalnız bu köyde beş sandık silah, külliyetli cephane, beş dinamit, birçok bomba, iki kutu bomba fitili, bir sandık da komitecilere mahsus birçok takım elbise, beş teneke barut bulunmuştur. Köy civarındaki sarp ve geçilmez por taşları arasında şoseyi kesmek için mazgallı istihkâmlar, her biri altı-on beş kişi alacak büyüklükte mağaralar bulundu. Hafik'deki aramalarda bir mavzer, 35 Manliher, 4 Martini, 31 parça Martini, 45 Yunan gırası, 6 Rus sürmelisi, birçok muhtelif tüfekler, 66 mavzer, bir büyük Amerikan, 30 muhtelif tabanca, 21 bomba, 13 gaz tenekesi barut, 13.000 fişenk, 3 dinamit, 42 Karadağ, 277 muhtelif cins tabanca, 4 kapaklı tüfek ele geçirilmiştir. Gürün'deki aramalarda 12 bomba, 31 dinamit paketi, birçok dinamit kapsülü, 225 savaş silahı, 714 âdi silah, 254 Revolver, 28 kesici alet, 180 kayye barut ve o kadar kurşunla 10.000'i aşkın çeşitli fişek ortaya çıkarıldı. Tonus'da birçok feci olay meydana geldi. 300 harp tüfeği, 300'ü aşkın Revolver ve külliyetli miktarda cephane, birçok bomba ele geçirildi. Bunlardan başka vilâyete bağlı Amasya, Merzifon Tokat, Zile ve sair yerlerde birçok olaylar meydana gelmiş, külliyetli miktarda silah ve bomba ele geçirilmiştir. Seferberlik üzerine komiteler Ermeni ahaliden başka Müslümanlar arasında da propaganda yaparak seferberliğe uyulmamasını, Ruslar'ın birkaç kolordu ile yakında bu vilâyeti işgal edecekleri için herkesin ailesi başında bulunmasını ve başlarının

s. 72'de Karahisar İşyanında 84 er, 2 subay öldürülmüş ve 20 kişinin yaralandığı bilgisi verilmektedir.

çaresine bakmalarını telkin etmişler, her vesileden yararlanarak Müslüman kadınlarını, halkı ve hükümeti tahkîr etmişlerdi. Meselâ ilk sıralarda firariler hakkındaki af çıkarılmasına *Korkunun ismini af koymuşlar* diyecek kadar şımarmışlardı.

Yapılan soruşturmalardan elde edilen bilgilere göre komiteler bu vilâyeti üç bölgeye ayırmış ve birinci kola meşhur Sivaslı Murat'ı (Hamparsum), diğer ikisine de tanınmış iki eşkiyayı komutan tayin ederek Osmanlı Ordularının arkasını kesmeyi kararlaştırmış ve bunun için Karahisar, Sivas, Suşehri ve çevresinde 30.000 kişilik bir kuvvet oluşturduklarını ve öteden beri silahları, bombaları, erzak ve iâşe, sıhhiye levazımı, nakliye ve iletişim araçlarını gerekli yerlerde hazırladıkları tespit edilmişti. Fakat bazı yerlerde Ermeniler'in zamanından önce saldırılarda bulunmaları ve hükümetin aldığı hızlı önlemler olayların çıkmasını önledi. Toplu bir hareket imkânı kalmayınca yukarıda görüldüğü üzere münferit saldırılar başladı. Bilhassa Ermeni saldırıları askerî levazım ve mühimmat kabilelerine yönelmişti.^[75] Diğer bazı mahallerde benzeri olaylar olduğu gibi Sivas'ta da askere ekmek yapan Ermeni fırıncılarından bazıları imal ettikleri ekmeklerle askerleri zehirlemeğe kadar teşebbüs ettiler.^[76] Bu şekilde Sivas ve çevresinde birçok önemli olaylar meydana geldi. Erzurum'dan çıkarılan Ermeniler'in başlangıçta Erzincan yoluyla Kastamonu ve Sivas'ta iskânlarına karar verilmişti. Fakat Dâhiliye Nazırı Talat Paşa 18 Mayıs 1915'te Erzurum'a gönderdiği şifrede Ermeniler'in Urfa, Musul ve Zor havalisine sevki emrini verdi.^[77] Osmanlı coğrafyasında Ermeniler'in yarattıkları olaylar ve tehlikeler üzerine hükümet 27 Mayıs 1915 tarihinde zorunlu göç kanunu kabul etti. Aynı gün Rus sınırına yakın olması dolayısıyla Erzurum'da bulunan Ermeniler'in gönderilmeleri istenirken Diyarbakır, Harput ve Sivas Ermenilerinin göç ettirilmelerine gerek olmadığı bildirildi.^[78] 11 Haziran'da Sivas Ermenileri'nin sevkine izin verildi.^[79] 4 Temmuz'da komiteci ve muzır Ermeniler'in uzaklaştırılması, kendi işleriyle meşgul esnaf ve tüccarın vilayet içinde yerlerinin değiştirilerek alıkonulması Trabzon, Sivas Diyarbakır, Mamüretülaziz (Elazığ) vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığından istendi.^[80] 17 Ağustos'ta yetimhanelerdeki öğretmen ve çocukların Sivas'ta kalmalarına izin verildi.^[81]

[75] *Ermeni Komitelerinin Amâl*, s. 251-252.

[76] İngilizler'in Mavi Kitabı olan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'e yönelik Muamele 1915-1916*, II, İstanbul 2005, s. 37'de Ermeni fırıncıların Türk askerlerine yaptıkları ekmeğin zehirli olmadığını ispat ettiklerini ifade etmektedir. Bu olay meşhur Ermeni terörist Murat Hamparsum'dan naklen anlatılmıştır. Sivas'ta Taşnak Cemiyeti'nin lideri olan bu şahıs tehcir uygulamasına karşı ciddi bir direniş sergilemiş ve Rumlar'ın temin ettiği bir kayıkla Batum'a kaçmıştı. Oradan Tiflis'e giderek Ermeni gönüllülerine katılmıştır. Taşnak terörist Murat'ın birçok asılsız iddialar dolu olan bir röportajı için bkz: s.40-46; Ayrıca Kemal Çiçek, *Ermeniler'in Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005, s. 166.

[77] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995, s. 32-33.

[78] *Aynı eser*, s. 35,45.

[79] *Aynı eser*, s. 49

[80] *Aynı eser*, s. 59

[81] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi, Nr. 55/42.

1914 Yılı Osmanlı nüfus istatistiğine göre Sivas Vilayeti'nde 143.406 Ermeni yaşıyordu.^[82] Bu istatistiğe sayılmayan nüfusunda ilavesiyle yapılan bir çalışmada 1914 yılında Sivas'ta 939.735 Müslüman, 75.324 Rum, 151.674 Ermeni, 2.710 diğerleri olmak üzere 1.169.443 kişinin yaşadığı hesaplanmaktadır.^[83]

Sivas'ta oturan ve orta halli dindar bir ailesi olan Aram Guréghian, on bir yaşında tehcire tanıklık etmiştir. Aram, Sivas şehrinde tehcirin başlama tarihini verememektedir.^[84] Onun ifadelerine göre Sivas bölgesinde de Murat isimli bir Ermeni çete reisi Mart 1915'de ayaklanarak dağa çıkmıştır. Murat çetesinin ayaklanması da güvenlik kuvvetleri tarafından bastırılmamıştır. Sivas şehrinde askerden kaçan, askere gitmek istemeyen ve sair genç Ermeni erkekler peyderpey Murat'ın hareketine katılmıştır. Nitekim Aram'ın amcası Serop da kaçarak dağa çıkmış ve bu ayaklanmaya katılarak yıllarca silahla savaşmıştır.^[85] Şarkikarahisar ile Sivas, Doğu Cephesi'ne lojistik destek sağlayan yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Her iki ayaklanma da tehcir kanununda belirtilen ordunun erzak ve mühimmat nakliyatını engellemeye dönük eylemlerdi. Böylece Sivas Bölgesi Ermenileri'nin tehciri kanundaki gerekçelere fazlası ile uymaktadır. Burada tartışılacak konu Sivas'ta tehcir edilen Ermeni halkın top yekûn bu ayaklanmalara katılmamış olduklarıdır. Nitekim Sivas Bölgesi Ermenileri'nden bir kısmı göç ettirilmemiştir.^[86]

Osmanlı Hükümeti, uç veren olayları büyütmeden söndürmek için tehcir kararını almıştır. Aksi takdirde Van'daki gibi tüm Ermeni halkın olaylara katılması durumunda önlenemeyeceğini görmüştür. Sivas Ermenileri'nin böyle bir harekete katılacaklarına dair emareler de görülmeye başlamıştır. Aram Guréghian Sivas'ta Ermeni asker kaçaklarının çok olduğundan ve bunların cezalandırıldığından bahsetmektedir.^[87] Sivas Ermenileri'nin ayaklanmaya eğilimli oldukları ve fırsat kolladıkları Aram'ın hatıralarından anlaşılmaktadır. Aram, Urfa'da bulunduğu sırada Eylül 1915'de Ermeniler ayaklanmışlardı. Silahlı çatışmalar üç hafta sürmüştür. Aram on bir yaşında bir çocuk olmasına rağmen çarpışan Ermeni çetelerine cephane taşıdığını övünerek ifade etmektedir. Yine Urfa ayaklanmasında Ermeni kadınların da yer aldıklarını anlatılmaktadır.^[88] Aram mahallî yetkililerin Sivas tehciri sırasında kanunsuz öldürmeye ve zulme dönük harekette bulduklarına dair herhangi bir

[82] Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sür-gün ve Göç*, Ankara 2004, s. 16.

[83] Servet Mutlu, "Osmanlı Nüfusu", *Türk-Ermeni İhtilâfi*, (Ed. Prof. Dr. Hikmet Özdemir), Ankara 2007, s. 386.

[84] Jean-Varoujean Guréghian, *Babamın Yazgısı Küçük Asyanın Golkotha'sı*, (çev. Emine Demir), İstanbul, 2004, s. 21-23.

[85] J. V. Guréghian, *Aynı eser*, s. 24.

[86] Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, I, İstanbul 1992, s. 208.

[87] J. V. Guréghian, *Aynı eser*, s. 22.

[88] *Aynı eser*, s. 51-52.

bilgi vermemektedir. Yol boyunca Ermeni göçmenlerin yaşadıkları sıkıntıları dile getirmektedir. O günün şartlarında uzun yol boyunca yaşananlar açlık, susuzluk ve açık alanlarda geçirilen geceler boyunca cidden tahammül edilmesi zor bir durumdur. Aram'ın anlattığına göre yolda kabileleri korumak üzere jandarma kuvveti tayin edilmiştir. Jandarmalar kabileye herhangi bir olumsuz davranışta bulunmamışlar ve onları dışardan gelen saldırılara karşı korumuşlardır. Sivas'tan biraz ayrıldıktan sonra kabileye Kürt eşkıyalar yağma ve talan maksadı ile saldırmaya başlamışlardır. Jandarma bu saldırılara karşılık vererek silahlı çatışma dâhil her türlü müdahalede bulunmuştur. Devamlı kabileyi yakından takip eden Kürt eşkıyalar jandarmaların yemek uykusu ve sair ihtiyaçlarından yararlanarak yağma ve talandan geri durmuyorlardı. Hekimhan'a girerken bir Ermeni'nin eşya sandığını çalan bir Kürt, jandarmalar tarafından köyün girişinde yakalanarak bir tüfek darbesi ile öldürüldü.^[89]

Malatya'dan sonra yakın köyden ekmecek getirmek üzere seçilen Ermeni erkek çocukların üzerine Kürtler balta ve bıçaklarla saldırarak bir kısmını katletmiş ve gıysilerini soymuşlardır.^[90] Göçmenler Malatya'dan sonra Urfa'ya yaklaştıkça *haydutların yağma, talan ve katliamı artmıştır*. Bir vadideki saldırıdan Aram şöyle söz etmektedir: *"Bir vadide Kürt ve Arap haydutlar bize saldırdılar. Bize eşlik eden çok sayıda jandarma onlara karşılık verdi. Soyguncular jandarmaların bir yöne doğru gittiklerini gördüklerinde savunmasız insanlara saldırıyorlardı. Jandarmalardan biri tüfekle bir Arap'ı öldürdü. Yağma bütün gün sürdü. Akşam bir kuyunun yanında mola vermiştik. Arap'ı öldüren jandarma bunu çok pahalıya ödemek zorunda kaldı, çünkü ölenin arkadaşları daha kalabalık olarak dönüp geldiler ve onu alıp götürerek öldürdüler. Gecenin geç saatlerinde jandarmalar ve haydutlar arasındaki çatışmalar hâlâ sürüyordu."*^[91] Görüldüğü üzere göçmen kabilelerini korumak üzere jandarma görevlendirilmiş, ancak yetersiz olduğundan eşkıyaların saldırıları ve talanları önlenememiştir. Hükümetin göçmenleri korumak adına gerekli tedbirleri almada yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Din değiştirip Müslüman olanlar yerlerinde bırakılmaktaydı. Malatya'ya geldiklerinde Sivas'ta din değiştirmeye meyilli olmayan Ermeniler'in yoldaki zorluklardan sonra din değiştirmeye razı oldukları anlamı çıkmaktadır. Burada herhalde kendi aralarında Ermeniler'in din değiştirmeyenlerinin yolda öldürüleceğine dair yayılan söylentinin etkisi ile birçok Ermeni ailesi Malatya'da din değiştirerek kalmıştır. Çok sayıda Ermeni genç kız evlenmek maksadı ile alıkonulmuştur.^[92]

Samsun'dan tehcir edilen Viktorya Çorbacıyan'ın anılarında Sivas'la ilgili bazı bilgilere rastlanmaktadır. 1915 yılında on beş yaşında olan Viktorya evlenince Kasapyan soyadını almıştır. Çorbacıyan ailesi aslen Tokatlı olup Samsun'a yerleşmiş-

[89] *Aynı eser*, s. 27.

[90] *Aynı eser*, s. 30.

[91] *Aynı eser*, s. 33-34.

[92] *Aynı eser*, s. 29.

ti. Baba Hovsep ticaretle uğraşiyor ve varlıklıydı. Tehcir kanunu çıktığında Canik (Samsun) Mutasarrıfı Süleyman Necmi Bey (Selmen 1871-1943) dostu Çorbacıyan ailesini tehcirden kurtarmak için, onlara Müslüman olmayı teklif etti. Baba Hovsep din değiştirme konusunu ailesine götürdü. Fakat aile Müslüman olma teklifini kabul etmedi.^[93] Çorbacıyan ailesinin komitecilerle ilişkisine dair Viktorya herhangi bir bilgi vermemektedir. Mutasarrıfın aileyi himayesinden de komitecilerle ilişkileri olmadığı anlaşılmaktadır. Hovsep Çorbacıyan ailesi diğer Ermeniler'le birlikte Samsun'dan muhtemelen yaz başında göçe tabi tutuldu. Yolda erkekler ayrıldığından Hovsep ve 21 yaşındaki oğlu Harutyana kafileden ayrılarak başka yolla sevk edildi. Onların akıbetleri hakkında Viktorya herhangi bir bilgiye sahip değildi. Viktorya, annesi, kız ve erkek kardeşleri ile Sivas'ın Tonus (Altınyayla) ilçesine geldi. Orada kendilerinden önce gelen bazı Ermeni aileler Müslüman ailelerin yanlarında kaldıklarından, Çorbacıyan ailesi de bir Müslüman ailenin evinde kira ile kalmaya başladı. Şarkışla'ya gelinceye kadar yolda jandarmaların herhangi bir kötü davranışı ve bir olumsuzluk yaşamadılar. Tonus'ta kaldıkları sırada Samsun Mutasarrıfı Süleyman Necmi Bey, Sivas Valiliğine tayin edilmiş ve Tonus'a teftişe geldiğinde ailenin on yaşındaki oğlu Pierre, giderek burada kaldıklarını valiye haber vermişti. Süleyman Necmi Bey, Çorbacıyan ailesine sahip olarak Tonus Kaymakamına ilgilenmesi ve koruması için talimat verdi. Daha sonra Vali, kendi ailesi ile birlikte Çorbacıyan ailesini de Sivas'a getirdi. Vali Necmi Bey, Sivas'ta Amerikan Misyonerlerinin işlettiği Ermeni kız okulunun yanında lojman olarak kullanılan ve o sırada boş olan binanın bir katına yerleştirdi. Vali Süleyman Necmi Bey, Çorbacıyan ailesinin diğer ihtiyaçlarını da karşıladı. Aile Mütareke dönemine kadar burada kaldı. Daha sonra Viktorya ve kız kardeşi Varvar Mısır'a giderek orada yerleştiler. Anneleri Maritza ve erkek kardeşi Pierre'de yanlarına geldi.^[94] Anıların sahibi Viktorya Çorbacıyan Türkler'e kırgın değildir. Bu ailenin hikâyesinden anlaşıldığına göre Anadolu'nun çeşitli yerlerinde böyle zararsız çok sayıda Ermeni ailesi mahalli yetkililer tarafından korunmuş veya tehcir edilmemiştir. Yoksa Tonus (Altınyayla) küçük bir kasabada mahalli yetkililerin haberi olmadan yabancı insanların kalıp saklanmaları mümkün değildir.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi'ne göre 141.592 Ermeni'den 136.084'ü Malatya yoluyla Zor ve Musul vilayetine tehcir edildi. 6055 Ermeni ise Sivas'ta kaldı.^[95] Sivas Valisi Muammer Bey, 28 Eylül 1915'te toplam 143.179 Ermeni nüfus-

[93] *Aynı eser*, s. 30-32.

[94] George Jerjian, *Gerçekler Bizi Özgür Kılacak, Ermeni ve Türk Barışması*, (Çev. H. Zafer Korkmaz), İstanbul 2004, s. 32-45.

[95] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, Ankara 2005, s. 445,453; Bu günkü Sivas merkez ve ilçelerinde 63.869 Ermeni yaşamaktaydı; Sivas'ta tehcir uygulaması hakkında Dr. Clark, 31 Mayıs 1916 tarihli raporunda Graffam'a dayanarak herhalde merkez ilçeyi kastederek *Sivas'ta bulunan 25.000 Ermeni'den belki 1000 aile kaldı. Ordunun Amele Taburlarında 4000 erkek Ermeni bulunuyor. Ai-*

tan 136.084 Ermeni'nin Cizre'ye sevk edildiğini, 6055 Ermeni'nin sevk edilmek üzere olduğunu, 40 Ermeni'nin Malatya yolunda olduğunu bildirmektedir.^[96] Vali Muammer Bey'in verdiği bu rakamlar ATASE Arşivi'ndeki verilerle uyumludur. Bu konuda verilebilecek başka bir rakamda Sivas'ta 141.000 Ermeniden 3993'ü diğer bölgelerde, 948 yabancı olmak üzere, 8.097 şehirde kaldığıdır.^[97] Ermeniler'in göç ettirilmesi sırasında yetim kalan çocuklar Sivas'a gönderilerek, oradaki yetimhanelere yerleştirildi.^[98] Göç ettirilen Ermeniler'in işleri ve yol masrafları göçmen tahsisatından karşılandı. Ermeniler'e karşı suç işleyenlerin derhal Divan-ı Harplere teslimi 29 Ağustos 1915'te emredildi.^[99] Ermeni sevkıyatı sırasında uygunsuz hareketleri görülen Tonus kaymakamı Cemil ve Aziziye Kaymakamı Hamid Beylere işten el çektirildi (24-25 Ekim 1915).^[100] Osmanlı hükümeti 5 Eylül 1915'te tehcir sırasında görevini kötüye kullananları bulmak ve cezalandırmak amacıyla üç tahkikat heyeti kurdu. Bitlis Eski valisi Mahzar Bey başkanlığında Dersaadet Bidayet Müdde-i Umumisi Nihad Bey ve Jandarma binbaşlarından Ali Naki Bey'den oluşan üçüncü heyet Sivas, Trabzon, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Bitlis ve Cânîk (Samsun) bölgelerinde görevlendirildi. Bu üç heyet yaptıkları inceleme sonucu sivil ve devlet görevlisi 1673 kişiyi Divan-Harb-i Örfilelere sevk etti. Sivas'tan 579 kişi mahkemeye sevk edildi ve cezalandırıldı.^[101] 24 Şubat 1916'da Sivas'a gönderilen bir emirle Müslümanlığı seçenler veya başka nedenlerle sevk edilmeyen Ermeniler'in mallarına dokunulmaması istendi. 15 Mart 1916'da askerî ve idarî maslahat gereği bundan böyle hiçbir Ermeni'nin sevk edilmeyeceği diğer vilayetler gibi Sivas'a da duyuruldu.^[102]

29 Ocak 1918 tarihinde sonra Doğu Anadolu bölgesindeki işgal ettikleri yerlerden çekilen Rus kuvvetleri, buraları Ermeni ve Gürcülerden kurulu askeri birliklere teslim ediyorlardı. Ruslar çekilirken Rum ve Ermeniler'i silahlandırmaktaydı. Bu birlikler ise Müslüman ahaliye katliam ve tecavüzdten geri durmuyorlardı. Mesela Sivas'ta tanınmış Ermeni çetelerinden Murat Erzincan'da topladığı bin kişi ile icrayı hükümet etmekte ve arzusuna göre hareket etmekteydi. Bunun gibi çeşitli yerlerde

---

leleri ise sürgün edildi. Ailelerle kalan Ermeniler Müslüman oldular. Nüfusları bilinmiyor. (K. Çicek, Aynı eser, s. 168).

[96] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 2. Şube Nr. 68/70; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995, s. 102-103.

[97] Murat Bardakçı, "Talat Paşa'ya Göre Ermeni Sayıları", *Hürriyet*, 26 Eylül 2005.

[98] 1919 tarihinde Sivas'ta bulunan Ermeni çocukları akraba, veli veya cemaatlerine verilmiş, sahipleri olmayan çocuklar devlet tarafından koruma altına alınmıştı. (*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 206, 232.)

[99] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 87.

[100] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 115-116.

[101] Yusuf Sarıınay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamaları", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006, s. 263; Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Tehciri Yargılamaları (1915-1920)", *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 2006, s. 185-207.

[102] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 134-135.

oluşan Rum ve Ermeni çetelerine karşılık kendilerini savunmak için Müslümanlar da silaha sarılarak çeteler kurmuşlardı. Bölgedeki 3. Ordu askerlerinin aileleri büyük ölçüde buralarda yaşamaktaydı. Ailelerine Rum ve Ermeni çete saldırılarından endişelenen 3. Ordu askerlerinin firar etmeleri ihtimali yüksekti. İşgalden kurtulan yerlerde bir an önce gerekli otoritenin sağlanması Brest-Litovsk'ta Rusya ile yapılacak anlaşmaya bağlı idi.^[103] 1 Kasım 1918'de hükümet yardımıyla Sivas'a 3160 Ermeni, 136 Rum geri geldi.^[104]

18 Kasım 1918'de Tevfik Paşa hükümetinin Meclis-i Mebusan'da programının okunması sırasında, savaş kabinelerinin yargılanması gündeme geldi. Bu oturumda Artin Boşgezenyan Efendi, Ermeni kıtaliyle suçlanan Türk Milleti'nin sulh masasına elinin boş gitmemesini ifade etti. Kendisinden önce konuşan Boşgezenyan'ı destekleyen eski İttihatçı Sivas Mebusu Ermeni Dikran Barsamyan Efendi, *Türkler eğer barış masasını temizlenmeyi arzu ediyorlarsa, bu konuyu öncelikle çözmeliler* diyordu. Nitekim meclisin 9 Aralık'ta yaptığı oturumda da Barsamyan Efendi, sevk elden Ermeniler'in malları üzerine başkalarının yerleştiğini, malların asıl sahiplerine iadesi konusunda bir takrir verdi.^[105]

18 Aralık 1918'de Osmanlı hükümetinin yayınladığı geri dönüş kararnamesiyle 1919 Kasımı itibarıyla 162.000 Ermeni'nin Sivas vilayetine geri döndüğü tespit edilmektedir.^[106] Mesela Sivas'ın Pirklinik köyünden gerek askerlik ve gerekse tehcir vesilesiyle ayrılan 40'a yakın Ermeni aile köylerine dönmüşlerdi. Bu aileler ev ve arazilerini geri almak için Dâhiliye Nezareti'ne başvurudular.^[107] 11 Haziran 1919'da Sivas Valiliğine başlayan Reşit Paşa, şehirdeki en büyük sorunun asayiş olduğunu ifade etmektedir. Bu tarihlerde Sivas bir milyona yakın nüfusu yanında, üç liva, yirmi iki kaza ve altmış nahiyeye bölünmüştü. Şehirde bu sıralarda beş yüzden fazla eşkıya vardı. Bunların çoğu siyasî amaçla eşkıyalık yapan Rum ve Ermeni çeteleriydi. Çeteler Rus, Osmanlı, Avusturya, Almanya ve İngiliz tüfekleri taşıyorlardı. Buna karşılık vilayet jandarma kadrosu 1452 piyade ve 480 süvariden ibaretti. Bu günlerindeki önemli olaylardan biri de İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından Sadrazam Damat Ferid Paşa'ya verilen bir nota idi. Bu nota Sivas'ta asayişin bozuk olduğunu ve yurtlarına dönen Ermeniler'le Müslümanlar arasında bir katliam ihtimalinden bahsediyordu. Bölgenin askeri komutanının bu konuda şahsî mesuliyet kabul etmesini istiyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu notaya karşı 2 Haziran 1919'da şu cevabı

[103] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Rus İlişkileri(1907-1921)*, III, s. 169-171.

[104] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 179.

[105] Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005, s. 46-48.

[106] Y. Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma*, s. 71.

[107] F. Ata, *Aynı eser*, s. 55; Miss Gage adlı Protestan misyoner Pirklinik adlı köyün 1000 hanelik oldukça zengin bir Katolik köyü olduğunu yazmaktadır (Kemal Çicek, *Ermeniler'in Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005, s. 144).

verdi.^[108] *Sivas ve civarında bulunan Ermeniler'i ve bilabare gelen mültecileri rahatsız edecek hiçbir hadise olmamıştır. Ne Sivas ne de civarında, endişe edilecek hiçbir durum yoktur. Herkes sakince işi ve gücüyle meşguldür.*

Sivas vilayetinde Osmanlı bütününde olduğu gibi Ermeniler ve Türkler yüzyıllarca beraberce kardeşçe yaşadılar. Fakat bölgeye 1850'den sonra gelen misyonerlerin faaliyetleri ve Ermeniler arasında ortaya çıkan milliyetçilik akımları şehirdeki huzuru bozdu. Vilayât-i Sitte'nin en büyük vilayeti olan Sivas'ta Ermeniler'in çıkardıkları asayiş olayları kilisenin de desteği ile siyasi bir mahiyet alarak, uluslararası kamuoyunun ilgisi çekilmeye çalışılmıştır. Hınçak, Taşnak gibi Ermeni örgütlerinin adeta bir silah deposu haline getirdiği Sivas Ermenileri Birinci Dünya Savaşı'nda Zor ve Musul bölgesine sevk ve iskân edilmişlerdir. Mütareke sonrasında geriye dönen Sivas Ermenileri eski mal ve mülklerini geri almıştır. Milli Mücadeleyi müteakip Sivas Ermenileri yurt dışına göç etmişlerdir.

---

[108] Cevdet R. Yularkıran, *Sivas Valisi Reşit Paşa Hatıralar*, Sivas 2002, s. 12-16; 33-34; 1921 yılında Samsun Mutasarrıfı tarafından Merkez Ordusu'na gönderilen nüfus cetvelinde Sivas Vilayeti'ndeki Ermeni sayısı 13.215 olarak verilmektedir (Mustafa Balcıoğlu, *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Ankara 1991, s. 179).

ALİ FUAT PAŞA-MUSTAFA KEMAL PAŞA İLİŞKİLERİNİN KARAKTERİ VE 1938 SONRASI ALİ FUAT PAŞA'NIN SİYASÎ FAALİYETLERİ

Enis ŞAHİN *

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında temayüz etmiş, yakın dönem Türk Tarihi'nin en önemli askerî ve siyasî şahsiyetlerinden birisidir. Asker bir ailenin çocuğu olarak 10 Eylül 1882'de İstanbul Salacak'ta dünyaya gelmiştir. Çökmekte olan bir imparatorluğa şahitlik eden vatansever bir subay olarak, gençliğinin ilk dönemlerinden itibaren yıkımı ve gerilemeyi durdurma çabalarının içinde yer almış, takiben imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde önder kadroda bulunarak, Türk Tarihi'nin en sıkıntılı günlerinde hem asker, hem de siyasetçi olarak kritik görevler üstlenmiştir. Bu önemli kumandan, Harp Okulu'nda Mustafa Kemal ile aynı sınıfta okuyarak kader arkadaşlığına başlamış ve bu arkadaşlıkları Mustafa Kemal Paşa'nın vefatına kadar devam etmiştir. Genç Mustafa Kemal, Harp Okulu'nda okuduğu bu yıllarda, bazı hafta sonlarında kendisi İstanbullu olan genç Ali Fuat'ın konuğu olarak "evci" çıkmaktaydı. Buna karşılık Mustafa Kemal'in Sirkeci'de kiraladığı pansiyondaki siyasî sohbetlere katılan arkadaşlarından birisi yine genç Ali Fuat'tır. Hatta içlerinden birinin ihbarı ile ikisi de tutuklanacak, Ali Fuat'ın hapis hayatı yirmi gün kadar sürecektir.

Askerlik mesleğine başladıklarında ikisi de aynı bölgede görev yapacaklar, Ali

---

[*] Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Bu nâçiz yazımı, 4 Haziran 2015 tarihinde kaybettiğimiz, Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde uzun yıllar birlikte görev yaptığımız değerli büyüğüm, sevgili mesai arkadaşım, hocamız Prof. Dr. Atilla Çetin'e ithaf ediyorum. Mekânı cennet olsun...

Fuat Beyrut'ta iken, Mustafa Kemal Şam'da bulunacaktır. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti bünyesindeki sohbetleri de bu dönemde kaydedilecek bilgiler arasındadır. Kader arkadaşlıkları bir süre sonra Selanik'te yaşanmaya başlayacaktır. Ali Fuat Paşa Türk Kurtuluş Savaşı'nda da çok önemli askerî ve idarî görevlerde bulunmuş, Amasya Tamimi'ne birlikte imza atmışlardır. Ankara'da bulunan XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, Anadolu harekâtında Mustafa Kemal Paşa'nın en önemli dayanak noktası durumunda olacaktır. TBMM'nin Ankara'da açılmasından sonra, hem kolordu kumandanı olarak ve hem de dostu olarak Ali Fuat Paşa'nın varlığı, Mustafa Kemal Paşa'nın gücüne güç katacaktır. Milli Mücadele sırasında Türk-Sovyet Rus ilişkilerinin arz ettiği önem üzerine, bizzat TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından Moskova Büyükelçiliği görevine gönderilmiştir. Moskova Büyükelçiliği sırasında Sovyet Rusya ile Moskova Antlaşması'nın imzalanmasında, Ali Fuat Paşa'nın büyük gayreti olduğu bilinmektedir ki, bu antlaşma, yeni Türk Devleti'nin doğu sınırlarının tam anlamıyla güvenliğini sağlaması bakımından büyük ehemmiyet taşıyordu.

Ali Fuat Paşa, Moskova'dan yurda döndükten sonra da önemli faaliyetlerde bulunmuştur. İlk önemli görevi, Müdafaa-i Hukuk Grubu başkanlığına getirilmesi olmasıdır. Paşa bu görevi alırken, "Mustafa Kemal Paşa'dan sonra böyle bir görevi üstlenmesinin kendisi için büyük bir şeref olduğunu" ifade etmişti. 13 Aralık 1922 tarihinde ise, TBMM ikinci başkanlığı gibi yüksek bir makama seçilmişti ki, üç ay kadar sonra bu göreve bir kez daha getirilecektir. Lozan görüşmelerinin devam ettiği süreçte Ali Fuat ve Mustafa Kemal Paşalar arasındaki ilk ciddi fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya başlasa da, 13 Ağustos 1923 tarihinde ikinci TBMM başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın ve ikinci başkanlığa da Ali Fuat Paşa'nın seçilmesiyle birlikte, bu fikir ayrılıkları bir süre daha su yüzüne çıkmamıştır. 23 Ağustos tarihinde Lozan Barış Antlaşması'nın bu mecliste onaylanırken, oturumun başkanlığını Ali Fuat Paşa yapmıştı. Aynı günlerde yapılan bir kanunî düzenlemeyle Ali Fuat Paşa korgenerallik rütbesine terfi ettirilmişti. Esasında Büyük Taarruz'a katılanların taltif edildiği böyle bir terfi hadisesinde, Paşa'nın da rütbe terfii alması, Mustafa Kemal Paşa'nın fikir ayrılıklarına rağmen kendisini feda etmemesi olarak yorumlanmıştı.

Cumhuriyetin ilanına birkaç gün kala Ali Fuat Paşa'nın daha önce talep ettiği TBMM ikinci başkanlığından affıyla ilgili dilekçesi işleme konmuş, TBMM'de görüşülerek II. Ordu Müfettişliği görevine getirilmişti. 27 Ekim gecesi Çankaya'ya giden Ali Fuat Paşa, Gazi Paşa'nın; "II. Ordu Müfettişliği'ne gitmenizle, muzaffer ordumuz sizden çok şeyler kazanacaktır. Muvaffakiyetler temenni ederim aziz arkadaşım" sözleri karşısında oldukça duygulanmıştır. İki gün sonra ilan edilen Cumhuriyet ve Gazi Paşa'nın Cumhurbaşkanlığına seçilmesi karşısında, kendisini ilk tebrik edenlerden birisi Ali Fuat Paşa olmuştur. Paşa'nın ordu müfettişliği görevi bir yıl kadar sürmüş ve Kâzım Karabekir Paşa'nın ardından, kendisi de ertesi yılın 30 Ekim tarihinde istifa etmiş ve TBMM'deki yasama görevine tekrar dönmüştür. Aralarında

bazı fikir ayrılıkları olsa da, bu dönemde iki eski arkadaşın ilişkilerinde duygusal yönün ağır basmakta olduğu gözlemlenmektedir.

Ali Fuat Paşa'nın 17 Kasım 1924'de kurulan ve Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda aktif olarak görev alması, iki arkadaş arasındaki fikir arılıklarındaki ilk kırılmalardan birisini oluşturmaktadır. Mustafa Kemal Paşa bu olayla birlikte, arkadaşının kendisinden ziyade, karşısında bulunan Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Beylerle birlikte hareket ettiği kanaatini kesinleştirmiştir. Ali Fuat Paşa ve arkadaşları ise, yeni parti kurarlarken, amaçlarının Gazi Paşa'ya karşı olmak değil, kontrol ve millî hâkimiyet prensibini yerleştirmek olduğunu ve Mustafa Kemal Paşa'yı partiler üstü gördüklerini ifade etmişlerdir. Zaten bu dönemde Ali Fuat Paşa'nın fikir ayrılığı yaşadığı kişi, esasında Mustafa Kemal Paşa değil, İsmet Paşa idi. Ancak Mustafa Kemal-İsmet birlikteliği, Ali Fuat Paşa'yı ister-istemez karşı tarafa itmiş gibidir.

Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik olarak 17 Haziran 1926'da gerçekleştirilen menfur İzmir suikastı, tarafların ilişkilerinde yeni ve önemli bir kırılma meydana getirecektir. Tutuklananlar ve İzmir'e İstiklâl Mahkemesi'nin huzuruna getirilenler arasında Ali Fuat ve Kâzım Karabekir Paşalar da vardı. Gerçi yargılamalar sonucunda Ali Fuat, Cafer Tayyar, Kâzım Karabekir ve Refet Paşaların da aralarında olduğu paşaların önemli bir kısmı beraat ettirilmişse de, daha sonradan anlaşılacağı üzere, Mustafa Kemal Paşa bu aşamada devreye girmiş ve Ali Fuat Paşa'nın hatırına, "diğer paşaları" da affettirmişti. Bunu, kendisi de, Rauf Orbay da hatıralarında dile getirecek ve "İstiklâl mahkemesinin iftirasından Gazi'nin müdahaleleriyle kurtulmuştuk" diyeceklerdir. Bu durum, Gazi Paşa'nın arkadaşıyla ilgili olumlu kanaatlerinin devam ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu noktada Zürcher'in tespiti son derece ilginçtir: "Ali Fuat hariç, serbest bırakılanların hiçbiri, daha sonra Mustafa Kemal'in sağlığında Türk siyasal hayatında bir rol oynayamayacaktır". Gerçekten de böyle oldu.

İzmir suikastı hadiselerinde Gazi Paşa'dan yakın ilgi görmesine rağmen, kendisinin bu kötü olayla ilgisi olduğunun düşünülmesi dahi, Ali Fuat Paşa'yı aslında çok rahatsız etmişti. Bunun da etkisiyle, Ali Fuat Paşa 1927 seçimlerine iştirak etmedi ve siyasî hayatına, 1933 yılına kadar ara verdi. Milletvekilliği görevinin sona ermesinden sonra, 5 Aralık 1927'de emekliye ayrıldı. Bu hadise, Ali Fuat Paşa'yı oldukça derinden etkilemiştir. Çünkü askerlik onun hayat tarzıydı. Ömrünün son yıllarında bile, bir askerî kıtanın geçişini dahi gözyaşlarıyla seyrettiği bilinen Paşa'nın bu anî emekliliği, ona İstiklal mahkemesine götürülüşünden bile daha ağır gelmişti. Bu nedenle, bu zorunlu ayrılış, onu hem siyasî ve hem de askerî hayattan koparmıştır. İstanbul'da istirahate çekilen Ali Fuat Paşa, bazı üzüntü ve kırgınlıklarına rağmen, 1933 yılına kadar devam eden altı yıl boyunca, Mustafa Kemal Paşa ile yakın alakasını devam ettirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu altı yıllık süre boyunca, İstanbul'a her geldiğinde onu sürekli davet etmiş ve eski okul arkadaşıyla olan ilişkisini sürekli

sıcak tutmuştur. Ali Fuat Paşa'nın diğer arkadaşlarının Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinin kesilmesine rağmen, kendisinin devam etmesi, iki kader arkadaşı arasındaki münasebetin boyutlarını açıkça ortaya koymaktadır.^[1]

Bu sıcak ilişkinin bir nişanesi olarak, 1933 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın aracılığıyla, Halk Partisi listesinden Konya bağımsız milletvekilliğine aday gösterilmiş ve yapılan seçimler sonucunda milletvekilliğine intihap edilmiştir.^[2] Bu arada soyadı kanununun çıkmasıyla birlikte, Ali Fuat Paşa'ya "Cebesoy" soyadı, bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınan bir el yazısıyla birlikte verilmiştir. Konya adına yaptığı 4. dönem milletvekilliğinden sonra, yine aynı vilayetten 5. dönem milletvekili olarak TBMM'deki yerini almıştır. Ali Fuat Paşa'nın, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile olan yakın ilişkisi, Paşa'nın 10 Kasım 1938'deki ölümüne kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında Ali Fuat Paşa, Atatürk ile fikir ayrılığı ve dargınlık yaşayan Kâzım Karabekir Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey'in aralarını bulmak için çaba sarf etmiştir. Atatürk'ün de düşüncesi bu yönde olmasına rağmen, Ali Fuat Paşa'nın ifadesiyle, "Atatürk'ün etrafını almış olan ifratçıların ihtiras ve kinleri" nedeniyle, bu ilişkilerin gelişmesi fazla mümkün olmamıştır. Ali Fuat Paşa, ölümüne kadar Atatürk'ün özel olarak refakatinde kalmış, hastalığı nedeniyle onu sık sık ziyaret etmiş, buna karşılık Atatürk de bu ziyaretlerden memnuniyetini her fırsatta dile getirmiştir. "Beni yalnız bırakmayınız Fuat Paşa" sözleri, ilişkilerinin karşılıklı olduğunun açık bir göstergesidir.^[3] Sonuç olarak ifade edilebilir ki, zaman zaman siyasî ortamın gerginliğiyle tarafların farklı kutuplarda yer alması söz konusu olsa da, Mustafa Kemal - Ali Fuat Paşaların ilişkisi hiçbir zaman küskünlük boyutuna ulaşmayacaktır.

Gazi Paşa'nın vefatıyla birlikte, Ali Fuat Paşa'nın siyasî hayatı da önemli değişikliklere uğramıştır. Nitekim İsmet Paşa'nın, Atatürk'ün ölümünden sonra memleket idare ve siyasetinde büyük bir boşluğun ortaya çıktığını, bunun ancak eski arkadaşların bir araya toplanmasıyla doldurulabileceğini ifade etmesi ve kendisini Cumhuriyet Halk Partisi'ne girmeye çağırması, Ali Fuat Paşa'ya Halk Partisi'nin yolunu açmıştır. Sonuçta Ali Fuat Paşa, TBMM'nin 6. döneminde, Halk Partisi Konya milletvekili olarak yer almış, ayrıca 3 Nisan 1939'dan itibaren Nafia (Bayındırlık) Vekilliği'ne getirilmiştir.^[4] Bu görevde bulunduğu sırada, Hitler'in 50. doğum yıldönümü münasebetiyle düzenlenen kutlamalarda bulunmak üzere, 19-22 Nisan

[1] Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların ilişkilerinin ayrıntıları için bkz. Enis Şahin, "Askerî ve Siyasî Faaliyetleriyle Ali Fuat (Cebesoy) Paşa (1882-1968)", *Tarih, Siyaset, İktisat, Yönetim*, (ed. A. Vecdi Can-Köksal Şahin), Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004; Ayfer Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy (1882-10 Ocak 1968)*, Ankara, 1993.

[2] Ali Fuat Paşa Müzesi Arşivi, "Cebesoy'un Hal Tercümesi", s. 12.

[3] Ali Fuat Cebesoy, *Siyasî Hatıralar II, Büyük Zaferden Lozan'a*, İstanbul, 2002, s. 264-265; Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy*, s. 330-336.

[4] Ali Fuat Paşa Müzesi Arşivi, "Cebesoy'un Hal Tercümesi", s. 13.

1939 tarihlerinde, başkanlığındaki bir heyetle Almanya'ya gitmişti. Paşa, bu seyahati sırasındaki intibalarını, daktilo metin haline getirip arşivine koymuştur.^[5] Bunu müteakiben, 9 Mart 1943'te ise Münakalat (Ulaştırma) Vekilliği'ne getirilmiştir.^[6] Paşa'nın Ulaştırma Bakanlığı'na getirilmesi, İngiliz The Times gazetesinde de güzel bir şekilde akis bulmuştu. Nitekim gazetenin 10 Mart tarihli nüshasında yayınlanan bir haber-yorumda, kendisiyle ilgili şu güzel ifadelerle rastlanmaktaydı:

“...Türkiye, memleketin emniyetini müdafaa etmek hususunda kendisini en yüksek bir dereceye vasıl olmağa muktedir kılan tehzizatı tekemmül ettirmektedir. Bu bakımdan Türk kabinesinde vuku bulan en alaka çekici değişiklik, hal-i hazırda şartlar içinde en büyük bir emniyet kazanan Münakalat Vekâleti'ndeki değişiklik olmuştur. Mümtaz bir asker ve yüksek bir karakter sahibi olan yeni vekil General Ali Fuat Cebesoy'a, müdafaa kudretini tekemmül ettirecek olan vasıtaları Türkiye'ye temin edecek olan ve Adana mülakatı üzerine istinad eden programın muntazam bir surette tatbik edilmesi için zarurî bulunan Türk limanlarının idaresiyle çıkarmak mesuliyetini terettüp etmektedir. General Ali Fuat Cebesoy'un geçen kabinede Nafia Vekilliği esnasında gösterdiği yüksek teşkilatçılık liyakat ve kabiliyetleri, bu yeni vazifesinde de aynı derecede muvaffak olacağına birer garanti teşkil etmektedir.”^[7]

Ali Fuat Paşa'nın bu görevi üç buçuk yıla yakın, 1946 yılı Ağustos ayına kadar devam etmiştir.^[8]

27 Ocak 1948'de TBMM Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'nın ölümü üzerine ve İsmet Paşa'nın isteği üzerine, Ali Fuat Paşa Meclis başkanlığına aday olmuştur.^[9] 30 Ocak 1948 tarihinde başkanlığa seçilen Paşa'nın bu görevi, 9 ay sürmüş ve 1 Kasım 1948'de son bulmuştur.^[10] 1949 ilkbaharında Fransız parlamentosunun Ankara'ya gönderdiği heyete karşılık, TBMM'nin Paris'e gönderdiği heyetin başkanı olarak Fransa'ya gitmiş ve ziyaretin devamında Cezayir'e de geçmiştir.^[11]

Ali Fuat Paşa, 26 Mart 1950'de Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa etmiş ve 25 Nisan 1950'de Demokrat Parti listesinden Eskişehir ve İstanbul bağımsız milletvekilliklerine aday gösterilmiştir. 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler sonucunda, hem İstanbul ve hem de Eskişehir'den milletvekili olmaya hak kazanmış, ancak 5

[5] Ali Fuat Paşa Arşivi, *Im Namen Des Führers Und Reichskanzlers*, 19-22 April 1939.

[6] Ali Fuat Paşa Müzesi Arşivi, “Cebesoy'un Hal Tercümesi”, s. 13-14

[7] Ali Fuat Paşa Müzesi Arşivi, “Cebesoy'un Hal Tercümesi”, s. 13-14.

[8] *Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan tümen ve Daba Üst Düzey Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 167.

[9] Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy*, s. 339-340, 342-345.

[10] *Üst Düzey Komutanların Biyografileri*, s. 167.

[11] Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy*, s. 339-340, 342-345.

Haziran tarihinde, tercihini Eskişehir'den yana kullanmıştır. 1952'de İsviçre, Almanya, Hollanda, Belçika, Fransa, İtalya ve Mısır'a seyahatlerde bulunmuştur. 1954 ve 1957 seçimlerinde yine bağımsız olarak, bu sefer İstanbul milletvekili seçilmiş^[12] ve 10. ve 11. dönem TBMM'nin ilk oturumlarını "en yaşlı üye" sıfatıyla yönetmiştir. 1954'de Suriye, Lübnan, Mısır, 1955'te Avam Kamarası'nın daveti üzerine İngiltere ve 1957'de ise Almanya'yı ziyaret etmiştir. 27 Mayıs 1960 askerî yönetiminin memlekete hâkim olması karşısında, Demokrat Parti milletvekilleri tutuklanırken, bağımsızlar da aynı akıbete uğramış, sadece "müstakil mebus" olarak görev yapan Ali Fuat Paşa tevkif edilmemiştir. Sadece şahit olarak Yassıada'ya götürülmüştür.

1960'tan sonra aktif siyaseti tamamen bırakan Ali Fuat Paşa, günlerini hatıralarıyla baş başa İstanbul'daki evinde geçirmiş, zaman zaman davet edildiği konferanslara iştirak etmiştir. 85 yaşında bulunduğu 1968 yılının 10 Ocak tarihinde, üre yükselmesi rahatsızlığı sebebiyle Bristol Hastanesi'ne kaldırılmış^[13] ve geçirdiği bir kalp krizi sonucunda aynı gün saat 15.30'da hayatını kaybetmiştir.^[14]

Cenazesinin, Paşa'nın vasiyetine uyularak, Sakarya Vilayeti'nin Geyve ilçesine bağlı olup ve kendi adıyla anılan Alifuatpaşa kasabasında defnedilmesi kararlaştırıldı. Törene katılmak ve cenazenin Sakarya'ya getirilmesi işlemlerini gerçekleştirmek üzere Vali başkanlığında Sakarya'dan önemli bir heyet İstanbul'a gitti.^[15] 12 Ocak 1968'de Ali Fuat Paşa'nın cenazesi Sakarya'ya getirildi. Cebesoy Paşa'nın naaşı Sakarya sınırında askerî birlikler tarafından karşılandı, oradan alınıp Devlet Hastanesi'nde özel olarak hazırlanan salona konuldu. Bu salon Türk bayrakları ve defne dalları ile süslenmişti. Vatandaşların ziyaretine açık olan Cebesoy'un naaşı, binlerce kişi tarafından ziyaret edildi. Cenaze Ali Fuat Paşa kasabasına yola çıkarılıncaya kadar, Tümen'e mensup askerler tarafından başında saygı nöbeti tutuldu.^[16] Ertesi gün Ali Fuat Cebesoy Paşa'nın cenazesi ebedî istirahatgâhı olan Ali Fuat Paşa kasabasına getirildi ve devlet töreniyle toprağa verildi.^[17] Mezarı II. Bayezid köprüsünün Ali Fuat Paşa kasabası tarafında bulunmaktadır. Aynı mekânda kendi adıyla anılan bir müze ve ayrıca Kuva-yı Milliye müzesi de mevcuttur.

[12] Ali Fuad Paşa Müzesi Arşivi, "Cebesoy'un Hal Tercümesi", s. 14.

[13] Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy*, s. 345-352.

[14] Ali Fuad Paşa Müzesi Arşivi, *Orgeneral Ali Fuat Cebesoy 1882 – 1968 Defteri; Son Havadis*, 11 Ocak 1968, No. 15 608; Tercüman, 11 Ocak 1968; Dünya, 11 Ocak 1968; Hürriyet, 11 Ocak 1968; Hayat Dergisi, 18 Ocak 1968, No. 4.

[15] Ali Fuad Paşa Müzesi Arşivi, *Orgeneral Ali Fuat Cebesoy 1882 – 1968 Defteri; Yeni Sakarya*, 12 Ocak 1968, No. 4145; Adapazarı Akşam Haberleri, 11 Ocak 1968, No. 5037.

[16] Ali Fuad Paşa Müzesi Arşivi, *Orgeneral Ali Fuat Cebesoy 1882 – 1968 Defteri; Yeni Sakarya*, 12 Ocak 1968, No. 4145; Adapazarı Akşam Haberleri, 12 Ocak 1968, No. 5038.

[17] Ali Fuad Paşa Müzesi Arşivi, *Orgeneral Ali Fuat Cebesoy 1882 – 1968 Defteri; Yeni Gazete*, 13 Ocak 1968, No. 1108; Dünya, 13 Ocak 1968; Babıali'de Sabah, 13 Ocak 1968; Yeni İstanbul, 14 Ocak 1968; Adapazarı Akşam Haberleri, 13 Ocak 1968, No. 5039.

Ali Fuat Paşa ile eski adı Geyve İstasyonu olan Ali Fuat Paşa kasabasının ilişkisi, Türk Kurtuluş Savaşı'nda başlamıştı. Bölge halkı, Ali Fuat Paşa'nın o mıntıkada yapmış olduğu mücadelelere ve Geyve boğazını "İkinci Çanakkale" haline getirmesine karşı ilgisiz kalmamışlar ve daha Paşa hayattayken, yerleşim merkezlerinin isim değişikliğiyle ilgili çok önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Onlara göre, bu kasabanın adı, Ali Fuat Paşa ile özdeşleşmişti ve bu durum artık resmî bir hale getirilmeliydi. Bu amaçla, bölge halkı tarafından büyük bir vefa örneği gösterilmek suretiyle harekete geçildi ve kasabalarının adının Ali Fuat Paşa adıyla, Paşa'nın TBMM başkanı olarak görev yaptığı 1948 yılında değiştirilmesi süreci başladı.^[18] Bugünkü ismiyle Ali Fuat Paşa kasabası, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk zamanlarında çok farklı isimlerle anılan bir köy durumundaydı. Nitekim bu köye, vaktiyle Geçit, İstasyon, Geyve İstasyonu gibi isimler verilmişti.^[19] Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan Ali Fuat Paşa köyüne ait dosyadan, o yıllarda kullanılan ismin İstasyon olduğu anlaşıl-maktadır.

Böyle bir isim değiştirme fikri, bölge halkının girişimi ve Kocaeli Valiliği'nin teklifiyle gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili olarak İçişleri Bakanı'nın Başbakanlık makamına sunduğu gerekçeli kararda şu ifadelere yer veriliyordu:

"Kocaeli İli Geyve İlçesi'nin merkez bucağına bağlı İstasyon köyü adının, Kurtuluş Savaşı'nda Geyve Boğazı ve bilhassa bu köyün batısındaki Parla tepesinde bilfiil top ve makinalı silahları kullanmak suretiyle kahramanlıklar ve yüksek dirayet ve liyakat ibraz eyleyen, evvelce Ulaştırma Bakanı ve şimdi de Büyük Millet Meclisi Başkanı bulunan Ali Fuat Paşa'nın muvafakatı alınmak suretiyle, bu köy adının (Ali Fuat Paşa Köyü) olarak değiştirilmesi hakkında adı geçen köy ihtiyar kurulunun başvurusu üzerine, bu köy ve istasyonunun mevcut İstasyon adlarına benzemeyen (Ali Fuat Paşa) adıyla adlandırılmasının uygun olacağı İdare Kurulu ve Daimi Komisyon kararlarına dayanılarak, Kocaeli Valiliği'nden teklif edilmiş ve bir sakınca olmadığı da Ulaştırma Bakanlığı'ndan bildirilmiştir."^[20]

İçişleri Bakanlığı, yapılan teklifi yerinde görmüş ve bu işlemin Vilayet İdaresi Kanunu'nun hükümlerine uygun bularak, onaylanması için bir karar hazırlamıştır. Bu karar, 29 Eylül 1948 tarihinde İçişleri Bakanı'nın imzasıyla Başbakanlık makamına sunulmuştur. Başbakanlık da nihaî kararı 18 Ekim'de Cumhurbaşkanlığı makamına onaylanmak üzere takdim etmiştir. Neticede İstasyon köyünün adının Ali Fuat Paşa köyü olarak değiştirilme karar teklifi, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü

[18] Cumhuriyet Arşivi, No. 030.11.1 – 201.27.1, 21 Ekim 1948, Karar No. 22 025.

[19] Enis Şahin, "Geyve ve Ali Fuat Paşa", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998)*, (ed. Mehmet Alpargu – Enis Şahin), Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Adapazarı, 1999, s. 159.

[20] Cumhuriyet Arşivi, No. 030.11.1 – 201.27.1, 21 Ekim 1948, Karar No. 22 025.

tarafından kabul ve imza edilerek yürürlüğe girmiştir.^[21] Böylece Türk Milli Müca-
delesinin önde gelen komutanlarından Ali Fuat Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi
Başkanı olduğu o günlerde, Kurtuluş Savaşı'nda büyük hizmetlerde bulunduğu İst-
stasyon köyü halkı tarafından onurlandırılmak istenmişti. Bölge halkı, "kurtarıcısının"
adını köylerine vermek suretiyle, bir anlamda ona karşı vefa borçlarını ödeyebilmek
istemişti. Bu durumun Ali Fuat Paşa'yı çok onurlandırdığından ve duygulandırdı-
ğından şüphe yoktur. Fakat aynı onuru ve duyguyu, Ali Fuat Paşa da daha sonra Ali
Fuat Paşalılara Karşı yaşatmıştır.

Hayattayken olduğu gibi, Ali Fuat Paşa'nın ölümünden sonra da, Ali Fuat Paşa-
lıların ona karşı ilgisi hep özel olmuş ve öyle kalmıştır. Bugün Sakarya Vilayeti'nin
Geyve ilçesine bağlı Ali Fuat Paşa kasabası, Cebesoy Paşa'nın ismini taşımaktan
büyük bir gurur duymaktadır. Bu satırların yazarı, Ali Fuat Paşa'nın 10 Ocak tarihli
anma törenlerine birçok kez katılmış ve bu gerçeği bizzat müşahede etmiştir. Ancak
bu ilgi hiçbir zaman tek taraflı olmamış, Ali Fuat Paşa ve ailesinin de, Ali Fuat Paşa
kasabasına karşı ilgisi hep "özel" olmuştur. Vasiyeti sonucunda ebedi istirahatgâh
olarak Sakarya Vilayeti'ni tercih eden Ali Fuat Paşa, bırakmış olduğu vasiyet ve aile-
sinin bu vasiyete sahip çıkması neticesinde, Ali Fuat Paşalılarının alakasına ilgisiz kal-
madığını göstermiştir. Kasım 1981'de çıkarılan bir kanunla düzenlenen "Devlet Me-
zarlığı Kanunu" bu fikirleri doğrulamaktadır. Nitekim Türk İstiklal Savaşı'na iştirak
etmiş olan kumandanların naaşlarının ilgili kanunla Devlet Mezarlığı adıyla yeniden
düzenlenen mezarlığa nakledilmesi projesi hayata geçirildiğinde, birçok kumandan
gibi, Ali Fuat Paşa'nın naaşı da bu mezarlık kapsamına alınmak istenmişti. Fakat
Paşa'nın vasiyetine uygun olarak, ailesinin naaşın Ali Fuat Paşa kasabasında kalması
yönünde fikir beyan etmesi üzerine, mezar Devlet Mezarlığı kapsamına alınmamış-
tır.^[22] Bu da, taraflar arasındaki ilişkinin "özel" olma durumunun devam ettiğini ve
edeceğini göstermektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün en yakın silah
arkadaşlarından Ali Fuat Cebesoy'un anısına, 10 Ocak 1984'de Geyve'ye bağlı Ali
Fuat Paşa beldesinde, "Ali Fuat Paşa Müzesi" açıldı. Açılışı, törene katılan Kültür ve
Turizm Bakanı Mükerrerem Taşcıoğlu yaptı ve açılış kurdelesini kesti. Bakan Taşcıoğ-
lu ile birlikte törene Sakarya Valisi Hayri Kozakçıoğlu, 2. Tümen Komutanı Nezi-
hi Çakar, Adapazarı Belediye Başkanı Turgut Arabacıoğlu, Sakarya milletvekilleri
Mümtaz Özkök, Nihat Akpak ve Mustafa Kılıçarslan, Geyve, Hendek ve Kaynarca
Kaymakamları, bölgenin diğer belediye başkanları, daire amirleri ve kalabalık bir
halk topluluğu da iştirak etti. Başta Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Nec-
mettin Karaduman olmak üzere, üst düzey devlet adamları da, göndermiş oldukları
telgraflarla müzenin açılışını tebrik etmişlerdir. Törene katılan bir diğer ileri gelen

[21] Cumhuriyet Arşivi, No. 030.11.1 – 201.27.1, 21 Ekim 1948, Karar No. 22 025.

[22] Şahin, "Geyve ve Ali Fuat Paşa", s. 159.

ise, Ali Fuat Cebesoy'un yeğeni Ayşe Sarıalp Cebesoy idi.^[23] Bu müzenin açılışı da Ali Fuat Paşa'ya şükran ve minnettarlıklarının bir göstergesi oldu.

Türk Millî Mücadelesi'nin en büyük kumandanlarından ve Mustafa Kemal Atatürk'ün en yakın silah ve mesai arkadaşlarından General Ali Fuat Cebesoy, hayatı boyunca katıldığı pek çok faaliyet ve etkinliklerden büyük başarı ve muvaffakiyetlerle çıktığı için, birçok nişan ve madalya kazanmıştır. Bu sadece Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile de sınırlı olmayıp, gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse Türk Millî Mücadelesi'ndeki başarılarından dolayı, Alman ve Avusturya-Macaristan devletleri tarafından da bazı nişan ve madalyalarla taltif edilmiştir.^[24] Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı.*
- Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişanı.*
- Harp Madalyası.*
- Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası.*
- Muharebe Gümüş İmtiyaz Madalyası.*
- Muharebe Altın Liyakat Madalyası.*
- Muharebe Altın İmtiyaz Madalyası.*
- Kılıçlı ve Plakalı İkinci Osmanî Nişanı (1918'de iki kez).*
- Kırmızı – Yeşil Kurdelalı İstiklâl Madalyası.*
- Alman İkinci Demir Salıp Madalyası.*
- Alman Birinci Demir Salıp Madalyası.*
- Alman Kırmızı Kartal Nişanı.*
- Avusturya Demir Kordon Nişanı.^[25]*

Hayatı boyunca hiç evlenmeyen^[26] Ali Fuat Paşa, 85 yıllık ömrüne, birçok lidere nasip olmayan ölçüde yazılı eser de sığdırmıştır. Çoğunlukla Paşa'nın hatıralarına dayanan bu eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Birüssebi Gazze Meydan Muharebesi ve 20. Kolordu, Ankara, 1938.*
- Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953.*
- Moskova Hatıraları, Ankara, 1955.*
- Millî Lider Mustafa Kemal, İstanbul, ?*
- 1907'de Misak-ı Millî, İstanbul, 1989.*
- Sınıf Arkadaşım Atatürk, İstanbul, 1999.*
- Bilinmeyen Hatıralar, Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri, İstanbul, 2001.*

[23] Ali Fuat Paşa Müzesi Arşivi, *Orgeneral Ali Fuat Cebesoy 1882 – 1968 Defteri*; Sakarya, 11 Ocak 1984, Çarşamba; Yeni Sakarya, 11 Ocak 1984, Çarşamba, No. 9040.

[24] Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan, s. 167.

[25] Ali Fuat Paşa Müzesi Arşivi, "Güzide Serdarımız Ali Fuat Paşa", s. 5; Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, s. 371-373.

[26] Milliyet, 12 Ocak 1968, Cuma; 13 Ocak 1968, Cumartesi.

Siyasî Hatıralar I, İstanbul, 2002.

Siyasî Hatıralar II, İstanbul, 2002.

Kuvâ-yı Milliye'nin İcyüzü, İstanbul, 2002.

Sakarya Vilayeti'nin Ali Fuat Paşa kasabasında kendi adıyla anılan müzede, faaliyetlerine ait birçok elyazısı belge, fotoğraf, kroki, diploma, eski gazeteler, kitaplar, madalyalar, kendi eliyle kaleme aldığı biyografi ve şahsî eşyaları bulunmaktadır. Bu, Paşa'yla ilgili müstakil olarak düzenlenen ender mekânlardandır. Bu satırların yazarı, Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde göre yaptığı süre zarfında, bahar yarıyılı'nın son dersinde, lisans ve lisansüstü öğrencilerini hem Paşa'nın özel evrak ve eşyalarının bulunduğu bu müzeye, hem de II. Bayezid köprüsünün ayağında bulunan kabrine götürmekte ve mütehassıs duygularla, düşüncelerle Ali Fuat Paşa ile birlikte tüm Evlâd-ı Fatihan'ı minnet ve hürmetle yâd etmekte ve ettirmektedir.

Büyük askerler, büyük devlet adamları aslında ölmezler, onlar milletlerinin kalbinde daima yaşarlar. Tıpkı Mete gibi, Bumin ve İstemi Kağanlar gibi, Abdülkerim Satık Buğra Han gibi, Sultan Çağrı ve Alparslan gibi, Ertuğrul Gazi gibi, Orhan ve Yıldırım Bayezid gibi, Fatih, Yavuz ve Kanunî gibi, Mustafa Kemal Paşa gibi ve dahi Ali Fuat Paşa gibi. Yaşayan ve yaşayacak olan bütün Türk nesilleri, sayılan ve sayılamayan tüm Türk başbuğlarına, başta Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Ali Fuat Paşa gibi büyük kumandanlara ve isimsiz nice kahramana minnet borçlu olacaklardır. Çünkü onlar, toprağı vatana dönüştürerek yaşanı hale getirenlerdir. Çünkü onlar topluluğı millet yaparak, millî bilinci ve bir olma idealini ayakta tutanlardır. Çünkü onlar Orta Asya'dan Anadolu'ya her türlü çileyi göğüsleyip, gelecek Türk nesillerine ideal aşıl原因lardır. Çünkü onlar bu Aziz Millete sonsuza dek, varlıklarıyla yaşama azmi ve kuvveti verenlerdir. Nihayet onlar, nereden geldiğimizi ve nereye gittiğimizi bilmemizi sağlayanlardır. Hepsinin ruhları şâd olsun...

EMEVİ VALİLERİNDEN KUTEYBE B. MÜSLİM'İN MAVERAÜNNEHR BÖLGESİNDE İSLÂM'I YAYMAK İÇİN YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

Mevlüt KOYUNCU *

Hz. Muhammed'e vahyin gelmesiyle birlikte İslâm'ın yayılmasıyla ilgili çalışmaların Mekke'de başlayıp, Medine'de devam ettiği bilinen hususlardandır. İslâmiyet, Hz. Muhammed'in vefatına kadar Arap Yarımadasının üçte birine yayılmıştı. Onun vefatından sonra Hz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde (632-634) iç meseleler yoğunluk kazandığı için İslâm'ın yayılmasında fazla bir mesafe alınamadı. Zaten Hz. Ebu Bekir'in halifelik süresi de oldukça kısa idi. Fetihler Hz. Ömer devrinde (634-644) daha ön plana çıkmıştı. Çünkü bu dönemde İslâm, Hicaz bölgesi sınırları dışına taşmış, dönemin iki süper gücüyle (Bizans-Sasani) karşı karşıya gelmişti.

Hz. Ömer'in halifeliği zamanında dönemin süper gücünden birisi olan Sasani hanedanının başşehri durumundaki Medain şehri, fazla mukavemet göstermeden, kesin olarak Müslüman Araplar'ın hâkimiyeti altına alınmış (637) ve nihayet Sasani hanedanının son hükümdarı III. Yazdücerc'din de ortadan kaldırılmasıyla yıkılmaz gibi görünen Sasani Devleti'ne son verilmiş oldu. Bundan böyle Müslüman Araplar'ın, dünyayı şaşırtan fetihler dönemi başlamış oluyordu. Nitekim çapulcu olarak addedilen Araplar, tarih sahnesinde efendiler olarak anılmaya başlanmıştı.

Sasani Devleti bu dönemde son derece kötü bir hanedan çalkantısı içinde bulunuyordu. Ayrıca bölgede devletin resmi dini olan Zerdüştlüğün yanında Yahudilik, Hristiyanlık da oldukça yaygındı. Hatta Budizm'e mensup olan insanların sayısı da büyük bir önem arz ediyordu. Sasani Devleti yöneticilerinin diğer din mensuplarına

---

[*] Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

karşı baskıcı tutumu, insanlar arasında hanedana karşı gizli de olsa bir düşmanlık hissi uyandırıyor. Bu durum Müslüman Araplar'ın işini kolaylaştırıyor. Çünkü İslâm devletinde yaşayan diğer dinlere mensup olanlardan yalnız eli silah tutan erkekleri yılda bir defaya mahsus cizye vergisi ödemeleri karşılığında onların can ve mal güvenliği ile her türlü özlük hakları, İslâm devleti tarafından koruma altına alınıyordu.^[1]

Bölgede hor ve hakir görülen çeşitli dinlere mensup insanlar, İslâm dininin kendilerine yaptığı vaatleri oldukça olumlu bulup, İslâmiyet'i benimsemeye başladılar. Çünkü kendi dinlerindeki inanç akidelerinin pek çoğu İslâm dininde de mevcuttu. Mesela Allah inancı, Ahiret inancı, Cennet ve Cehennem'in varlığı ve dünyanın yaratılışı gibi konular dinler arası ortak konulardı.^[2]

Maveraünnehr bölgesinin Türk ve dünya siyasi tarihinde önemli bir yeri vardır. Aynı zamanda bu bölge, kültür ve medeniyetin gelişip yayılmasında da etkili bir rol oynamıştır. Maveraünnehr bölgesine Emevi Devleti'nin kurucusu Muaviye b. Ebi Süfyan döneminde Ubeydullah b. Ziyad komutasında, 674 yılında askeri bir sefer düzenlenmiş ve Buhara her ne kadar vergiye bağlanıp^[3] İslâm'ın sesi duyurulmuşsa da, bu husus geçici olmuştur. Ancak kalıcı fetihlerin yapılması ve İslâm'ın bölgede tanınması Velid b. Abdülmelik döneminde gerçekleşmiştir.

Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik'in gözde valilerinden olan Haccac b. Yusuf'un gayretleri sonunda Horasan valiliğine getirilen Kuteybe b. Müslim 86/705, Merv şehrinden Maveraünnehr'e askeri seferlerine başladı.^[4]

İslâm dininin Maveraünnehr bölgesinde yayılmasında etkili bir rol oynayan Kuteybe b. Müslim, fetihleri gerçekleştirmek için her imkândan istifade etmiştir. Bu imkânları kullanırken zaman zaman acımasızca davrandığı da oluyordu. Fakat Wellhausen gibi: "...O filvaki harpte zalimâne ve hainâne hareket ediyordu. Allah için, yani İslâm menfaatine hatta ahdi vefa etmekten de çekinmiyordu. Başarılarını çok zaman vicdansızlığına medyundu,"^[5] demek abartılı olur. Çünkü Kuteybe b. Müslim'in gerek kendisine, gerekse anlaşmalara ihanet edenlere karşı acımasız bir şekilde davranması, bölgede sükûn ve huzurun tesisi için belki de gerekli idi.

Şöhretli bir komutan olduğu kadar bâsîretli bir siyaset adamı vasfı da taşıyan Kuteybe, Maveraünnehr bölgelerindeki kavimler arasında siyasi birliğin olmayışın-

[1] T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, (trc. Hasan Gündüzler), Akçay Yayınları, Ankara 1982, s. 209-110.

[2] Arnold, s. 211.

[3] Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân, Müessesetü'l-Maarif*, Beyrut 1987, s. 577.

[4] Mevlüt Koyuncu, *Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik ve Dönemi*, Sakarya 2006, s. 83.

[5] J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, (terc., F. Işıltan), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 209.

dan çok iyi istifade etmiş, hatta Arap askerlerinin yanında Fars asıllı askerleri de ordusuna dahil ederek^[6] bölge insanlarını karşı karşıya getirmek suretiyle fetihlerine hız vermiştir.

Ordusu üzerinde etkili bir komutan olan Kuteybe, Araplarla Farşlıları ortak noktalarda birleştirmişti. Onların hareket noktasını oluşturan birinci derecedeki amil, hiç şüphe yok ki, Müslümanlar'ın iç âlemlerinde oluşan dinî heyecanlarıdır.^[7] Bununla beraber doğunun ticaret merkezinin ve zenginliklerinin elde edilmesi de bu konuda önemli bir rol oynamıştır. İşte bu iki husus Kuteybe'nin askerlerinin itici gücü olmuştur. Fetih sebeplerini gösterirken yalnız savaşıardan elde edilen ganimetlere işaret edip, İslâmiyet'in yayılma politikasını görmezden gelmek büyük bir eksiklik ve haksızlık olur. Çünkü inanan insanlar için dünyanın zenginliği, şehit olanlara vaat edilen ahiret nimetleriyle asla mukayese edilemez.

Maveraünnehr'deki üstün başarıları ile döneme damgasını vuran Kuteybe b. Müslim, İslâm Dini ve medeniyetinin yayılmasında büyük bir etki yapacağını düşündüğü için, Müslüman Arapları fethedilen önemli şehirlere iskân ettirdi. Bu durum Emevilerin uyguladıkları bir iskân politikası idi. Nitekim Buharalı halkın ev ve arazilerinin yarısının Müslümanlar'a verilmesini, evlerde beraberce oturulmasını emretmişti.^[8] Böylece Buhara'yı kendilerine vatan edinen Müslüman Araplar, şehirde varlıklarını kabul ettirmiş oldular. Ayrıca Müslümanlar'la yerlilerin aynı evde oturmaları, birbirlerinin örf ve âdetlerinden, dinî yaşayışlarından etkilenmelerini sağlamış olmakla birlikte onların eski dinlerine dönmelerini de önlemiş olacaktı. Ayrıca Araplarla yerliler arasında meydana gelen evlilikler, aileler arasındaki bağları kuvvetlendirmiş, bu da İslâm'ın yayılmasında etkili olmuştur. Nitekim Nerşahi'nin bildirdiğine göre^[9] bu uygulamalar, bölgede İslâm'ın yayılmasını kolaylaştırmıştır. Kuteybe Buhara'daki bu icraatından iyi bir netice almış olacak ki, bu planını Semerkant'ta da gerçekleştirmiştir.^[10]

Müslümanlar'ın dinî ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için fethedilen yerlerde mescitlerin yapılması İslâm'ın yayılmasına etki eden başka bir husustur. Nitekim mescitler Müslümanlar'ın huşû ve huzur içerisinde Allah'a karşı olan kulluk görevlerini toplu olarak yaptıkları, İslâm kurallarının en güzel ve etkili bir şekilde insanlara anlatıldığı, birlik ve beraberlik ruhunun geliştirildiği, ilk olarak dinî eğitim

[6] H. A. R. Gibb, *Orta Asyada Arap Fütubâtı*, (terc., M. Hakkı), İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, s. 10; A. N. Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkant'ın Zaptı", AÜDTCFD, cilt VI, sayı 5, Kasım-Aralık 1948, s. 388,414; H. D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 14.

[7] A. Vâmbery, *Tarîh-i Buhara*, Kahire 1331/1913, s. 61.

[8] Nerşahi, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer, *Tarîhu Buhara*, (terc. ve nşr., Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Trâzî), Daru'l-Maarif, Kahire 1385/1965, s. 80; Vâmbery, s. 67.

[9] Nerşahi, s. 73.

[10] Belâzurî, s. 592.

ve öğretimin yapıldığı, insanların karşılıklı ilişkilerinin pekiştirildiği yerlerdir. Ayrıca mescitler, o şehrin Müslüman şehri olduğunu ispatlaması açısından da önem arz etmektedir. İşte bu sebeplerden dolayı Kuteybe b. Müslim, fethettikleri yerlerde birer mescit yapılmasını emretmiştir. Yapılan mescitlerden bazılarını şöyle sayabiliriz: Beykent'te mihrabıyla ünlü olan Mescidi Camii (Cuma Camii),^[11] Buhara'da Hisarın içinde puthanenin bulunduğu yerde 94/712 de inşa olunan Cuma Camii,^[12] Buhara kapılarından biri olan "Babu'l-Attarın"den içeriye girilince Sa'd oğulları Mahallesi'nde yapılan "Beni Sa'd Mescidi" ile Buhara'nın son kapısı olan "Babu'l-Cedid" den içeriye girilince sağ taraftaki "Kureşliler Mescidi".^[13] Ayrıca Kuteybe, Semerkandlılarla yapmış olduğu antlaşma metnine, Semerkant'ta da bir caminin yapılmasını şart koymuştu.^[14] Burada inşa edilen caminin hükümdar sarayının yanında olması^[15] oldukça anlamlıdır. Bu şekilde davranmakla elit tabakanın iskân ettiği yerde günde beş defa ezanın okunması ve Müslümanlar'ın camiye geliş gidişlerinin, ister istemez yerliler üzerinde psikolojik bir etki yapacağı düşünülmüş olmalıdır.

Kuteybe b. Müslim, İslâm'a yeni giren insanların kalplerini bu dine ısındırmak ve onların günlük yaşantılarında İslâm Dininin kurallarını uygulamaya teşvik için Cuma namazına gelenlere hediye olarak iki dirhem verilmesini emretti. Bunun üzerine davetçiler Cuma namazına gelene iki dirhem verileceğini ilân ettiler. Hatta yerli halktan Müslüman olmayan bir grup, nidacıların davetine tahammül edemeyip, taşlarla karşılık vermişlerdi. Orta halli insanlar ise Cuma namazlarına giderek vaat edilen miktarı almışlardır.^[16] Böylece onun uyguladığı bu ekonomik metot yeni bir boyut kazanarak müspet yönde neticesini göstermiştir.

Kuteybe, İslâm dininin getirdiği kuralların uygulanmasında kolaylaştırıcı yolu seçmiştir. Nitekim o, Arapça Kur'an okumasını bilmeyen yerli halkın namaz kıllarken Farsça okumalarına müsaade etmiştir. Hatta camide kılınan toplu namazlarda imamın sözlerini anlamadıkları için, rükû ve secdeye varışlarında birisi onlara: "Rükûa gidin, secdeye gidin" diye onları ikaz ediyordu.^[17] Kuteybe bu icraatıyla da Allah'ın: "Dinde zorlama yoktur..."^[18] Ve "Allah insana ancak gücünün yeteceği kadar yük yükler"^[19] ayetleri ile Hz. Peygamber'in: "Kolaylık yolunu gösterin güç-

[11] Şehâbüddin Ebî Abdillâh Yakut el-Hamavî, *Mucemül-Büldan*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, s. 633.

[12] Nerşahî, s. 74; Vámbery, s. 68.

[13] Nerşahî, s. 81,85.

[14] İzzüddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Esir, *el-Kâmil fit-Tarih*, Dar-u Sadır, Beyrut 1979, IV, s. 573. (Ayrıca bu camiler için bkz. Z. Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1988, s.107, 125, 129, 148, 163).

[15] Yakut el-Hamavî, III, s. 280.

[16] Nerşahî, s. 74.

[17] Nerşahî, s. 74; Vámbery, s. 68.

[18] Bakara, 2/256.

[19] Bakara, 2/286.

leştirmeyin, müjdeleyin, nefret ettirmeyin”^[20] hadisinde belirtmiş olduğu hususları yerine getirmiş oluyordu. Ancak bu hususa, yerli halkın ilk etapta ibadet etmelerini sağlamak, ibadet ederlerken ne söylediklerini bilmek ve ilerde Kur’an-ı Kerim’i öğrenmelerini teşvik etmek için cevaz verildiği düşünülebilir.

Kişilere ve özellikle de devlet ricaline değer verilmesindeki inceliği bilen Kuteybe, Buhara’yı fethettikten sonra Buhara Melikesi Hatun’un oğlu Tuğşâde’ye özel bir ilgi göstererek yönetimi ona bırakması, Tuğşâde’nin İslâm’a yaklaşmasına vesile olmuştur. Bundan dolayı çok geçmeden Tuğşâde ve onunla birlikte çok sayıda insanın ihtidâ ettiğini, hatta kendisinin ihtida etmesine vesile olan Kuteybe’ye, muhabbet ve sadakatından dolayı dünyaya gelen çocuğuna Kuteybe adını koyduğunu Nerşahi’den öğreniyoruz.^[21] Bundan böyle İslâm Dininin, Maverâünnehr bölgesinde az sayıdaki insanlarla da olsa varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Kuteybe b. Müslim, yerli halkın inanç dünyasında sarsıntılar meydana getirmek, bâtıl inanç ve itikatlarını temelden ortadan kaldırmak için bazı icraatlarda bulundu. Nitekim o, bölgede tanrılaştırılmış olan putların ziynetlerini insanların gözleri önünde üzerlerinden soymuş, böylece el sürülmesine bile cesaret edilemeyen putların acizliklerini bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştu.^[22] Hatta Kuteybe, Semerkant’ın fethinden sonra insanların inanç dünyasında yer alan putlara kesin darbeyi indirmek istemişti. Kendisine putlara dokunması halinde helak olacağı söylenmesine rağmen, Semerkant’taki bütün putları toplatarak üzerlerindeki kıymetli ziynet eşyalarını aldıktan sonra, bizzat kendi elleriyle ateşe vermişti. Putlara hakaret ederek onları yakana bir zarar gelmediğini gören yerli halktan pek çoğu Müslüman olmayı tercih etmiştir.^[23] Kuteybe’nin bu icraatıyla bölgede putperestlik kısmen de olsa ortadan kaldırılmış ve Allah inancı yerleştirilmiş oluyordu.

Bütün alınan bu tedbirler ve yapılan icraatlar rağmen Maverâünnehr bölgesinde İslâmiyet’in yayılması kolay olmamıştır. Bölge insanının gruplar halinde İslâmiyet’i benimsemeleri ve bu dinin köklü bir şekilde yayılması daha sonraki yıllarda olacaktır. Fakat Kuteybe b. Müslim’in, bölge insanları arasında İslâm’ın tanıtılması ve yayılması hususunda büyük hizmetlerinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak İslâm dininin bölge insanlarına tanıtılması ehliyetli ve liyakatli din âlimlerince değil, bilakis dinî bilgisi yeterli düzeyde olmayan orduda görev yapan askerler tarafından yapıldığı yukarıda zikredilen kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca büyük araştırmacılardan Osman Turan, Türkler’in İslâmiyet’e sıcak bakmamalarının ve İslâm dininin bölgede

[20] Sahih-i Buhârî *Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi*, D.İ.B. Yay, Ankara 1983, I, s. 77.

[21] Nerşahi, s. 42. (Ayrıca bkz. Z. Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, s. 118).

[22] Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihü’l-Ümem ve’l-Müluk*, Daru’l-Kalem, Beyrut, VIII, s. 63; Nerşahi, s. 70; Vâmbery, s. 63.

[23] *Fütühü’l-Büldân*, s. 592-593; Taberî, VIII, s. 86-87; İbnü’l-Esir, IV, s. 573; İmamüddin Ebi’l-Fidâ b. Kesîr, *Mektebetü’l-Maarif*, Beyrut 1973, IX, s. 86.

kalıcı bir şekilde gerçekleşmemesinin sebebini “Emevî Devleti’nin ezici ve gayrı musavatçı bir tarzda devam eden siyaseti ...”^[24] olarak ifade etmekle konuya başka açıdan bir açıklık getirmiştir. Diğer taraftan bölgede Arap hâkimiyetinin kurulabilmesi ve İslâm’ın yayılabilmesi için bazı zorlayıcı tedbirlerin alınması da kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Kuteybe b. Müslim’in fetihleri döneminde Buhara’da bazı muhalif gruplar yeni dine şiddetle karşı çıkarak, mühtedilere acımasızca davranmışlardır. Bu sebepten Müslümanlar her türlü tehlikeye karşı canlarını muhafaza edebilmek için dışarıda bir müddet silah taşımak zorunda kalmışlardır.^[25] Bu husus barış zamanında bile, Müslümanlar’la yerli insanların arasındaki her türlü münasebetin sanıldığı kadar kolay olmadığını bize göstermektedir.

Sonuç

Müslüman fatihlerin, hâkim oldukları bölgede yaşayan insanlara ihtida etmeleri için herhangi bir cebir ve şiddet kullandıklarını söylemek oldukça zordur. Bu dönemde ihtida edenler, tamamen kendi istek ve arzuları doğrultusunda Müslüman olmuşlardır. Nitekim sadece cizye vermek şartıyla, Müslümanlar’ın hâkimiyetini tanıyarak, eski dinleri üzere yaşayan pek çok bölge insanının olduğu da bilinen hususlardandır.

Müslüman fatihler, imanın kendilerine verdiği manevi bir güç ve heyecan içinde ölümü yaşama tercih ederek, İslâm’ı yaymak arzusu ile yola çıkmışlardır. İşte bu durumunun İslâm’ın yayılmasında oldukça etkili bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Ayrıca Müslümanlar’ın sosyal yaşantılarındaki örnek davranışları, hoşgörülü olmaları, hangi dinden olursa olsun insanlara insanca muamele etmelerini de göz ardı etmemek gerekir.

Ayrıca Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hüseyin’in, Sasani hanedanının son hükümdarı Yezdücerd’in kızı Şahbanu ile izdivacı, yani Hz. Hüseyin’in Sasanilerin eniştesi durumunda olması da bölge halkının İslâm’a geçmesinde olumlu etkiler meydana getirdiği söylenebilir.^[26]

[24] O. Turan, *Seçuklular ve İslâmiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 11.

[25] Nerşahi, s. 78; Vâmber, s. 68. (Semerkant’ın fethinden sonra şehirde hâkimiyetin sağlanabilmesi için alınan tedbirleri yukarıda zikrettiğimiz için, burada tekrar edilmemiştir).

[26] T.W. Arnold, s. 212.

TRABLUSGARP'IN İŞGALİ

Ebubekir SOFUOĞLU *

Akdeniz kıyı şeridinde bulunan, zengin petrol yataklarına sahip, Kuzey Afrika'daki önemli bir ticaret merkezi olan Trablusgarp, 1551 yılında Kaptan-ı Derya Sinan Paşa ve Turgut Reis tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı idaresinde Beylerbeyi tarafından yönetilen Trablusgarp Eyaleti, 1864 yılında kabul edilen *Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile vilayete dönüştürülerek, Trablusgarp vilayeti adını almış ve 1877 tarihli kanunla da doğrudan doğruya merkeze bağlı, bağımsız bir sancak haline getirilmiştir.

Coğrafi Keşifler ve Sanayi İnkılabı sonucu Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetleri hız kazanmıştı. Coğrafi Keşiflerle yeni zenginliklere ulaşan ve hızla değişen Batı, öncelikle İspanyollar ve Portekizler, daha sonra da İngilizler ve Hollandalılar ve nihayetinde Fransızlar olmak üzere, dünyanın bu yeni keşfedilen bölgelerindeki zenginlikleri kendi ülkelerine taşıma ve buraları kontrol etme rekabeti içerisine girdiler. Sanayileşme sürecini geç tamamlayan İtalya, İspanya, Portekiz, Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın peşinden, biraz geç de olsa sömürge sürecine dâhil olmuştur. Gelişen sanayiine hammadde ve yeni kullanıma açmış olduğu zirai alanlarına işgücü bulma ihtiyacı bu sömürge rekabetini hızlandırmıştır.

---

[*] Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

İşgale Giden Süreç

Bu sömürge rekabetinde en önemli bölgelerden biri de Kuzey Afrika bölgesiydi. İngiltere ve Fransa'nın, Akdeniz kıyısında bulunan Mısır, Cezayir, Tunus ve Fas'ı işgal etmesi, gelişen sanayiine hammadde bulmak isteyen İtalya'yı tedirgin etmişti. Çünkü dünyanın ticaret merkezi olarak bilinen, Akdeniz'de kıyısı olan bu coğrafyaya İtalya da sahip olmak istiyordu. Kuzey Afrika şeridindeki madenleri kontrol edip, kullanabileceği tek yer Trablusgarp kalmıştı. İtalya bu bölgeyi de elinden kaçırmak istemiyordu. Onun için kendisine hedef olarak Trablusgarp'ı seçmişti.

Buna karşılık Fransa da, Trablusgarp'ı alarak Mısır'a kadar Kuzey Afrika şeridini birleştirmek istiyordu. Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir istihbarat raporunda, Fransa Fas'taki çıkarlarını daha sağlam hale getirmek için, Trablusgarp'ın çöl kısmından başlayarak tamamını işgal etmek için hazırlandığı bildiriliyordu.^[1] Diğer bir istihbarat raporunda ise, Mısır'ı eline geçirmiş olan İngiltere de Trablusgarp konusunda boş durmuyordu. İngiltere'nin Trablusgarp üzerindeki hedefleri İtalya kadar canlıydı. Mısır'ı işgal eden İngiltere, Trablusgarp'ı da işgal ederek iki kıyıyı birleştirmek suretiyle Akdeniz'de sahip olduğu kıyı uzunluğunu artırmak istiyordu. Yine bu amaçla İngiltere, Trablusgarp'ı sadece işgal etmekle yetinmeyip, işgali daha sağlam ve kalıcı hale getirmek amacıyla, ihtiyaç duyacağı halk desteğini de bir yandan oluşturmaya çalışıyordu. Bu amaçla İngiltere'nin Trablusgarp konsolosunun şehir dışına kurduğu bir çadırda, halkı toplayarak misyonerlik çalışmaları yaptığı ihbar ediliyordu.^[2] İngiltere aynı zamanda, Akdeniz'deki dengenin muhafazası için Trablusgarp sahillerinde bir liman bulmak için yapmış olduğu araştırmalardan İtalya son derece rahatsızlık duymaktaydı. Aslında İngilizler'in yapmış olduğu araştırmalar, Trablusgarp için açık bir tehditti ve bu tehdide karşı tedbirler alınması gerekiyordu.^[3]

İngiltere'nin Mısır'ı, Fransa'nın Cezayir ve Fas'ı işgal etmeleri, İtalya'nın Trablusgarp'ı kendi topraklarına katma hedefi doğrultusundaki çalışmalarını hızlandırdı. İtalya, her ne olursa olsun Trablusgarp'ı almak, onu hiçbir devlete kaptırmak istemiyordu. Bu nedenle, karşılaştığı her yeni durumdan tedirgin oluyor, her yeni durumun kendisine Trablusgarp'ı kaybettireceği kaygısını taşıyordu.

Öte yandan İhtilaf ve İttifak devletleri diye dünya iki bloka ayrılmıştı. Her iki blok da İtalya'yı yanlarına çekmeye çalışıyordu. Çünkü İtalya her iki bloka da mesafeli bir politika izliyordu. Bu politikası sayesinde İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesine iki taraf da karşı çıkmayacaktı. Bu iyi bir fırsattı ve İtalya bu fırsatı kaçırmak istemiyordu. Trablusgarp'ı işgal etmek için sarf etmiş olduğu askeri ve lojistik çabaların yanında, diplomatik çabaları da eksik etmedi. Bu hususta önemli mesafeler almıştı.

[1] BOA. Y. PRK. TKM. 29/28 1311. M. 12

[2] BOA. Y. PRK. BŞK. 29/71 1310. Ş. 18.

[3] BOA. Y. A. HUS. 326/18 1312. Za. 02.

Trablusgarp'ı işgal edebilmek için sonunda İngiltere'yi ikna etmiş, karşı çıkan Almanya'yı bile yumuşatmıştı.^[4] Nihayet İtalya'nın çabaları sonuçsuz kalmadı ve üçlü ittifakın oluşma sürecinde Avusturya ve Almanya'nın onayını da almayı başardı.^[5]

Ayrıca İtalya, Trablusgarp'ın İngiliz ya da Fransızlarca işgal edilmesi kaygısında haksız da değildi. Her ne kadar Akdeniz'deki dengeyi bozup,^[6] İngiltere'nin tepkisini çekeceği endişesiyle Fransa bu işgalden uzak duruyor gibi görünse de, Trablusgarp'tan hiçbir zaman vazgeçme niyetinde değildi. Bu sebepten dolayı el altından Osmanlı Devleti'ne sürekli İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal hazırlıklarına ilişkin ihbarlarda bulunarak, İtalya'nın önünü kesmekten geri durmuyordu. Bu amaçla Fransa, Osmanlı yönetimine en üst düzeyde istihbarat desteği veriyor ve bu yolla da olsa İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesini engellemeye çalışıyordu. Bu istihbaratlardan birinde Fransa Dışişleri Bakanı, Osmanlı Büyükelçisi Münir Bey ile İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal için hazırlıklar içerisinde olduğuyla ilgili elindeki istihbarat bilgilerini paylaşmış, Trablusgarp'taki Osmanlı askeri gücünün kuvvetlendirilmesinin gereğine dikkat çekiyordu. Yine Fransa Dışişleri Bakanına göre, Fransa Başbakanı ve diğer bazı Fransız devlet adamlarının da, İtalya'yı bu hareketten men etmeye çalışacaklarını bildirmişti.^[7]

Diğer taraftan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Yunanistan'ın Girit'i kendi topraklarına katması, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgali ve bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin sessiz kalması, Devletin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik sıkıntılar İtalya'yı Trablusgarp'ın işgali konusunda cesaretlendirdi. Öte yandan İttihat Terakki yönetiminin Trablusgarp limanını genişletip daha fazla ticarete imkân sağlayacak hale getirme ve limanın güvenliğini artırma amacıyla giriştiği teşebbüsler, İtalyanların Trablusgarp'ı işgal hedeflerini hızlandıran etkenler arasında sayılabilir. Ancak İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesini kolaylaştıracak önemli faktörlerden biri de Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa'nın Trablusgarp politikasıdır.

İbrahim Hakkı Paşa'nın İhmalleri

Akdeniz'in önemini iyi bilen II. Abdülhamid, İtalyan'ın uygun bir fırsat bulduğu an Trablusgarp'ı işgal etmeye kalkışacağını, hatta bu konuda İngiltere ile Fransa'nın aralarında anlaşmış oldukları haberi kendisine ulaşmış olduğu için, bu bölgeye yeni birlikler konuşlandırarak tahkim etmişti.^[8] Ancak Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indiren

[4] BOA. Y. PRK. AZJ. 44/62 1320. R. 25.

[5] Giovanni Giolitti, (Haz. Tahsin Yıldırım), *Trablusgarp'ı Nasıl Aldık*, Dün, Bugün, Yarın Yayınları, İstanbul Ekim 2012, s. 25.

[6] BOA. Y.A. HUS. 326/18 1312. Za. 02.

[7] BOA. Y.PRK. EŞA. 42/51 1320. Z. 29.

[8] BOA. Y. PRK. TKM. 41/45 1316. Za. 16. *Ziya Nur Aksun, Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ötüken Yayınları,

İttihat Terakki yönetiminin aynı duyarlılıkta olduğunu söylemek oldukça güçtür. Hatta İtalya'da büyükelçilik yapmış olan, İttihatçı İbrahim Hakkı Paşa'nın İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal niyetinden bihaber olma ihtimali de mümkün değildir. Çünkü İtalya'nın bu niyetini hem İtalyan basını^[9] hem de Osmanlı basını sürekli gündemde tutuyordu.^[10] Ayrıca Trablusgarp'ın işgali üzerine kendisine karşı oluşabilecek muhtemel uluslararası direnci önceden kırmak için İtalyan Başbakanı, kendisine direnme ihtimali olan ülkeleri teker teker dolaşım onaylarını almıştı. Bu amaçla 1902 de Fransa ve İngiltere ile yaptığı anlaşmalarla Mısır'ın İngiltere'ye, Cezayir ve Tunus'un da Fransa'ya ait olduğunu kabul ederken, Trablusgarp'ında İtalyan nüfuzu alanına ait olduğunu bu ülkelere onaylatmıştı. Ayrıca bu durumu *Racconigi Anlaşmasıyla* Rusya'ya da kabul ettirmişti.

Bu durum ise, hem İtalya basını tarafından, hem de onay almak için dolaştığı ülkelerin basını tarafından yazılıyordu. İngiltere ve Fransa'nın aralarında yaptıkları anlaşmalarla Trablusgarp'ın İtalya'ya ait olduğu konusunda anlaşmaya vardıkları haberleri sıkça basında yer alıyordu.^[11] Hem basında ve hem de diplomatik çevrelerde bu denli yaygınlaşan işgal hazırlıklarının Osmanlı yönetimi tarafından bilinmemesi mümkün değildir.

İtalya'nın bu hazırlıkları yaptığı sırada Roma Büyükelçiliği görevinden Sadrazamlığa İbrahim Hakkı Paşa atanmıştı. Yani yeni sadrazam, İtalya'yı ve politikalarını en iyi bilmesi gereken bir devlet adamıydı. Böyle bir işgal ihtimalini önlemek için daha fazla tedbir almak yerine, II. Abdülhamid tarafından yapılan tahkimatı kaldırmak, Trablusgarp'ın savunulması için oraya yerleştirilmiş birlikleri, Yemen'e göndermek ve yine II. Abdülhamid tarafından *Kuloğulları* denen yerli halktan oluşturulan milis teşkilâtını ilga etmek anlaşılabilir bir durum değildir.^[12] İsyân gerekçesiyle, Trablusgarp'taki birliklerin, İbrahim Hakkı Paşa tarafından, Yemen'e kaydırılması, Trablusgarp'ın savunulmasını zaafa uğratmıştır.^[13] Diğer taraftan Trablusgarp'taki birliklerin Yemen'e kaydırılması sırasında Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa ise, tüm ısrarlara rağmen, Trablusgarp'taki mühimmatı İstanbul'a getirterek, bölgeyi savunmadan mahrum bırakmıştır.^[14]

Roma Büyükelçiliği ve peşinden Sadrazamlık gibi önemli görevlerde bulunan İbrahim Hakkı Paşa'nın, İtalya tarafından bölgeye yapılacak saldırı ve işgal hazır-

İstanbul 1994, s. 341.

[9] Giolitti, a.g.e., s. 70.

[10] BOA. Y. A. HUS. 428/32 1320. M. 24.

[11] BOA. Y. PRK. TKM. 41/45 1316. Za. 16.

[12] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II Kısım I. Türk Tarih Kurumu Ankara, 1991, s. 100; Aksun, a.g.e., s. 34.

[13] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 9, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 268.

[14] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınları, İstanbul 1972, s. 384.

lıklarından haberdar olmaması, hiçbir şekilde kabul edilebilecek bir durum değildir. Çünkü büyükelçiler görev yaptıkları ülkelere, kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda, ülkesinin lehinde ve aleyhinde bilgi toplama ve elde ettiği bilgileri derhal hükümetiyle paylaşmak amacıyla görevlendirilirler. Büyükelçilerin, elçilik makamının kuruluş amaçları doğrultusunda görevini icra etmemesi kabul edilebilecek bir durum değildir. Aksi takdirde büyükelçiliklerin varlığı anlamsız olur. Kaldı ki İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etme planları gizli, sır, istihbarî bilgi konumundan çıkmış, basına yansımış, artık aleni bir durum haline gelmişti.

Ayrıca Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa da muhtemel İtalyan işgaliyle ilgili İstanbul'a sürekli raporlar gönderiyordu.^[15] Trablusgarp Valisi "Tribun Gazetesi"nde yer alan İtalya'nın, Trablusgarp'ı işgal için donanma göndereceği haberini de ekleyerek, Trablusgarp'ın savunulması için ilave kuvvetlerin gönderilmesini istiyordu. Yine "Paris Gazetesi" de İtalyan'ın Trablusgarp'a teftiş amacıyla bir miktar subay gönderdiği hakkında bir yazı yayınlanmış ve bu yazının kaynağı ise "Karyon" adlı bir yazar olduğu ve Paris'teki "Pari Nouvelle" adlı telgraf şirketi aracılığıyla Fransa'ya ulaştığı bilgisini veriyordu.^[16] Gelen bütün bu bilgiler Hariciye Nazırı tarafından değerlendirilip, Osmanlı Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa'ya aktarılıyordu.^[17]

Osmanlı Devleti'nin, Trablusgarp Valisi üzerinden öğrendiği bu bilgilerden tedirgin olan İtalyan makamları, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına ve sınırlarına saygılı olunacağını ifade edip, bu bilgilerin Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki iyi ilişkileri bozmaya yönelik bir girişim olduğunu, onun için bu beyanlara itibar edilmemesini isteyerek, asıl niyetlerini sakladıkları anlaşılmaktadır.^[18] Öte yandan bu işgal hazırlığı bilgilerinin ortaya çıkması ve *El Cezire Konferansı*'nda İtalya'nın Trablusgarp hakkındaki emellerinin konuşulması üzerine Sadarete gelen İtalyan Büyükelçisi, Sadrazama bu tür şayiaların doğru olmadığını, İtalya'nın, Osmanlı Devleti ile yürütmekte olduğu iyi ilişkileri devam ettirmekte kararlı olduklarını ifade ediyordu.^[19] İtalya, zaman kazanmak adına bir taraftan Osmanlı yönetimiyle bir sorunu olmadığını ifade ederken, diğer taraftan işgal hazırlıklarını devam ettirip, İtalya lehine Avrupa kamuoyu oluşturmak için İtalya Başbakanı tarafından çalışmalar yapıyordu.^[20]

İtalya'nın bu çalışmaları yaptığı sırada, Trablusgarp yönetimi de bir taraftan sınırlı imkânlarıyla tedbirler almaya çalışırken, diğer taraftan ise Bâb-ı Ali'yi ilave tedbirler konusunda uyarıyordu. Trablusgarp'tan gönderilen ve Osmanlı Arşivi'nde bulunan detaylı bir belgede, İtalya'nın, tıpkı Fransa'nın Cezayir'i işgal ettiği gibi,

[15] Aksun, a.g.e., s. 341.

[16] BOA. Y. A. HUS. 428/32 1320. M. 24.

[17] BOA. Y. MTV. 139/83 1313. L. 27.

[18] BOA. Y. MTV. 139/106 1313. L. 29.

[19] BOA. Y.A. HUS. 499/61 1323. Z. 16.

[20] Bayur, a.g.e., s. 108.

ilk fırsatta Trablusgarp'ı işgal edeceği hatırlatılarak, Trablusgarp savunmasının güçlendirilmesi isteniyordu. Mevcut asker ve mühimmatın yeterli olmadığına dikkat çekilerek, İtalya'nın girişeceği işgale diğer Avrupa devletlerinin müdahale etmeyeceğini belirtilip, İngiltere ve Fransa'nın, İtalya'yı üçlü ittifaktan ayırmak amacıyla, bu işgale seyirci kalacakları vurgulanıyordu. İtalya'nın da bu durumun farkında olduğunu, hatta Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö de Selves ile İtalya'nın Paris Büyükelçisi Titoni arasında bir anlaşmanın varlığı^[21] üzerinde durulup, Bâb-ı Ali'den bir an önce tedbir alması isteniyordu. Aynı belgede alınması gereken tedbirler de sıralanmıştı. Buna göre; öncelikle Trablus'taki mevcut asker sayısının 20-30 bin kadar artırılarak, İtalya'nın işgal cesaretlerini daha başlamadan kırmak gerektiği üzerinde duruluyordu.^[22] Buna ilaveten öncelikle Tunus sınırında olmak üzere, Trablusgarp'ın sınır bölgelerindeki dindar ve halifeye bağlı kabilelerle irtibat kurularak, bunlardan silahlı birlikler oluşturmak suretiyle, Trablusgarp'ın müdafaası için istifade edilmesi tavsiye ediliyordu. Hatta bu kabilelere, devlete bağlılıklarının daha da artması için, hilafet makamından bir ferman gönderilmesi tavsiye edilerek, ilave tedbirlerin zarureti üzerinde durulmuştur.^[23] Ancak bütün bu uyarılara rağmen İttihat ve Terakki yönetiminin yeteri kadar tedbir aldığını söylemek mümkün değildir.

İşgale Direniş

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi zaafiyeti fırsat bilen İtalya, Eylül 1911'de Derne Vapuru ile Trablusgarp'a gönderilen askeri yardım malzemesini, kendisine karşı düşmanca bir hareket olarak değerlendirip, 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne bir nota verdi ve 48 saat içinde Bingazi ve Trablusgarp'ın İtalyan yönetimine bırakılmasını istedi. İtalya'nın bu talebi Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmeyince, İngiltere ve Fransa'nın da desteğini alarak,^[24] Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve 30 Eylül'de Trablus şehrini bombalamaya başladı.

Bu saldırı karşısında Osmanlı hükümeti çaresiz kalınca, bazı Osmanlı subayları Trablusgarp'ın savunmasına gönüllü olarak katılmak istediklerini bağlı bulunduğu komutanlıklarına ve hükümete bildirerek bölgeye gittiler. Bölgeye gizlice ulaşan bu

[21] İtalya'nın Paris Büyükelçisi Titoni, 22 Eylül'de Fransa'nın yeni Dışişleri Bakanı Mösyö de Selves ile yaptığı görüşmede Bakandan Fransa'nın kayıtsız şartsız İtalya'nın yanında olacağı garantisini almıştır. Şengül Mete, "Trablusgarp Savaşı ve İtalya'nın Akdeniz'deki Faaliyetleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 8, cilt 3, 1998, s. 263.

[22] BOA. Y. PRK. AZJ. 45/92 1320. Z. 29.

[23] BOA. Y. PRK. AZJ. 45/92 1320. Z. 29.

[24] İtalya'nın Trablusgarp'ı işgale hazırlandığı sırada, Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi, İtalya'ya karşı İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'den destek istediğinde, Grey Osmanlı elçisine, Trablusgarp sorununun Osmanlı Devleti ile İtalya arasında bir sorun olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Bunun için İngiltere'nin bu konuya müdahil olmak istemediğini, hatta İtalya Trablusgarp'ı işgal etse bile İngiltere'nin bu konuya karışmayacağını açık bir şekilde ifade etmiştir. Mete, a.g.m., s. 263.

subaylar, Trablusgarp'taki Osmanlı birliklerini üçe ayırıp direnişe komuta ettiler. Trablus Komutanlığını Kurmay Albay Neşet, Bingazi Komutanlığını Kurmay Binbaşı Enver, Derne Komutanlığını ise Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal üstlenmişti. Bu genç subaylar, sayıca çok üstün olan İtalyan kuvvetlerine karşı bölge halkını da harekete geçirdiler. Özellikle *Senusi Tarikatı* şeyhi ve adamlarının destekleriyle İtalya'ya karşı güçlü bir direniş gösterildi.^[25]

Bu direnişte Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde bölgede uyguladığı politikaların payı büyüktür. Onun halife sıfatıyla bölgedeki dini grupların desteğini alması zor olmamıştır. II. Abdülhamid, İtalyan'ın Trablusgarp'ı işgal etmesinden çok önce *Senusiler ve Kuloğulları*^[26] adıyla bilinen yerleşik halka gösterdiği ilgi ve alaka, onların devletin yanında yer almasını kolaylaştırdı.^[27] II. Abdülhamid'in bölgedeki Müslümanlar'la ilişkilerini güçlendirip halkı kazanması, onların bağlarını Osmanlı yönetimiyle güçlendirmesi, bu direnişe katılmalarını sağlamıştır. Sultan'ın bu politikaları *Senusi Tarikatı* mensuplarının devletin yanında yer almasını ve İtalya'ya karşı güçlü bir direniş göstermeleri sayesinde, İtalyanlar kıyı şeridinden içeri girememişler, hatta işgale gelen bir kısım gemilerdeki askerlerini de hemen karaya çıkaramamışlardır.

Bu güçlü direnişe rağmen sayıca yeterli olmayan Osmanlı kuvvetleri, İtalya'nın yüz bin kişilik ordusu karşısında fazla dayanamadı. İtalyan askerleri gemilerde uzun bir bekleyişten sonra karaya çıkabildiler. Karaya çıkar çıkmaz da büyük bir katliama başlayarak, adeta bu bekleyişin bedelini sivillere ödetmişlerdir.^[28] 8 Ekim'de Derne'yi, 20 Ekim'de de Bingazi'yi ele geçiren İtalyanlar, 5 gün içinde binlerce sivil öldürdü, evlerini yaktı ve hayvanlarına el koydu. Birkaç hafta sonra ise İtalyanlar açık alanlarda toplu idamlar gerçekleştirdi. Ayrıca 4.000 sivil Tremiti ve Ponza adalarına tehcir etti. Hatta İtalya'nın işgalden sonra giriştiği zulümler o kadar ileri boyuta ulaştı ki, bu durum Meksika Cumhurbaşkanı'nı bile rahatsız etmiş ve Meksika Dışişleri Bakanlığı tarafından hukuk dışı eylemlerinden dolayı İtalya'ya protesto notası verilmiştir.^[29]

Diğer taraftan İtalya işgale başlayınca, İstanbul'dan sürekli yeni silah ve mühimmat gönderilmesi isteniyordu. Ancak ilginç olan ise, gönderilen silahların sayıları gibi tüm bilgiler İtalyanlar tarafından biliniyordu. İtalyanların bu istihbarata nereden ve nasıl sahip olduğunu anlamak oldukça güçtür.^[30] Ayrıca bölgeye istenilen miktarda silah da gönderilemiyordu. İstanbul'dan en az yüz bin tüfek istenmişken,

[25] Aksun, a.g.e., s. 343.

[26] Bayur, a.g.e., s. 100.

[27] Aksun, a.g.e., s. 341.

[28] Giolitti, a.g.e., s.78.

[29] BOA. HR. TO. 542/141 1911. 12. 30.

[30] Giolitti, a.g.e., s.70.

ancak on bin tüfek bölgeye gönderilmiştir.^[31]

Öyle anlaşılıyor ki İbrahim Hakkı Paşa, iş işten geçtikten sonra, kendi ihmal ve hatalarının farkına varmış ve şu tarihi sözü söylemiştir. “Eski zamanlarda benim durumuma düşen Sadrazamların kafasını Padişahlar binek taşında kestirirlerdi, ben o haldeyim”.^[32] Paşa'nın itiraf niteliğindeki bu ifadeleri oldukça manidardır.

Trablusgarp'ın işgal süreci, aynı zamanda Balkan sorununu da tetiklemiştir.^[33] Her ne kadar İtalya, müttefiklerine savaşı Trablusgarp'tan başka bir yere taşırmayacağına dair söz vermişse de, sözünde durmayarak Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarına saldırmaya başladı.^[34] Trablusgarp'ın işgalini bir türlü tamamlayamayan ve isteklerini Osmanlı yönetimine kabul ettiremeyen İtalya, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale, Arnavutluk ve Oniki Ada gibi diğer topraklarına da saldırdı. Bu saldırılarla, Osmanlı yönetimine isteklerini kabul ettirmeye çalışıyordu. Trablusgarp'ı tamamen teslim alamayan İtalyan kuvvetleri, 4 Mayıs'ta Rodos Adası'na çıkarma yaptı. Daha sonraki ise Oniki Ada'yı ele geçirdi. Böylece 389 yıl Osmanlı yönetiminde kalmış, yönetim merkezi Rodos Adası olan, Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti olarak bilinen, Oniki Ada tamamen İtalya'nın kontrolüne geçti.

İtalya'nın bu tutumu Balkanları harekete geçirdi. Balkan toplulukları dış güçlerin desteğiyle Osmanlı yönetimini buradan tamamen çıkarmak niyetindeydiler. Ama aralarında henüz tam bir anlaşma sağlanamamıştı. Ancak İtalya'nın Balkanlara saldırmaması, başta Avusturya ve Sırbistan olmak üzere Balkanların paylaşılmasında hesabı olan devletleri rahatsız etti. Balkanların İtalya tarafından işgal edilme tehlikesi üzerine bir araya gelerek, kendi aralarında Balkan İttifakı sürecini başlattılar. Böylece İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali, Balkan Savaşları sürecini de hızlandırmış oldu.^[35] 8 Ekim'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle Balkan Savaşları başladı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti İtalya ile barışa razı oldu. Çünkü Ege Denizi'ndeki İtalyan donanması, Osmanlı Devleti'nin Makedonya'ya yardım gönderilmesini engelliyordu. Bunun üzerine Eylül 1912'de Osmanlı Devleti ve İtalya Krallığı arasında barış görüşmeleri başladı. Nihayetinde İtalya'nın şartları kabul edildi ve 15 Ekim 1912'de İsviçre'nin Ouchy (Uşi) kentinde Barış Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Trablusgarp ve Bingazi'deki kuvvetlerini geri çekerek buraları İtalya'ya bırakacak, ancak Trablusgarp'taki Müslümanlar'ın haklarını koruyacaktı. İtalya Krallığı da ele geçirdiği Oniki Ada'yı Osmanlı Devleti'ne

[31] Giolitti, a.g.e., s. 69, 70.

[32] Karal, a.g.e., s. 269.

[33] Tahsin Yıldırım, İbrahim Öztürkçü, (Haz.) *Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hatıratı*, Dün, Bugün, Yarın Yayınları, İstanbul 2012.

[34] Bayur, a.g.e., s. 105.

[35] Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Balkan Harbinde Neden Münbezim olduk, Kitaphane-i İslam ve Askeri*, İstanbul 1329, s. 18.

geri verecekti.^[36] Yapılan bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'daki son toprağını da kaybetmiş oldu.

Sonuç

1551 yılında Osmanlı topraklarına katılan ve 360 yıl, 1 ay, 20 gün Osmanlı ege- menliğinde kalan Trablusgarp vilayeti, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika da kalan son toprağıydı. Ayrıca Trablusgarp, Afrika kıtasının en zengin petrol yataklarının bulunduğu bir bölgeydi.

Sanayi İnkılabı sonrası hammadde ve üretim fazlasına pazar arayışları, sömür- geciliğin önemini daha da artırmış, endüstrileşen Avrupa devletleri, yeni hammad- de kaynakları sağlayacak topraklar elde etme mücadelesine girmişlerdi. Bu amaç- la 1830'da Cezayir, 1881'de Tunus Fransa tarafından işgal edilirken, İngiltere ise 1882'de Mısır'ı işgal etmişti.

Birliğini tamamlayarak bir krallık haline gelen İtalya da, bu sömürge yarışına katıldı ve coğrafi olarak kendine çok yakın bulunan Trablusgarp'la ilgilenmeye baş- ladı. İtalya, amacına ulaşmak için Avrupa devletleri ile kendisine burada hareket serbestliği tanıyan gizli antlaşmalar yaptı. 1887'de İngiltere ve Avusturya, 1891'de Almanya, 1900 ve 1902'de Fransa, 1902'de Avusturya, 1909'da Rusya ile gizli antlaş- malar yaparak, Trablusgarp üzerindeki planlarını bu devletlere kabul ettirdi. Avrupa devletleriyle yaptığı bu antlaşmalar sonucu kendisini garantiye alan İtalya, Trablus- garp'taki faaliyetlerine hız verdi ve hazırlıklara başladı.

Sultan II. Abdülhamid'i tahtan indiren, ülkede tek söz sahibi olan İttihat ve Terakki yönetimi, II. Abdülhamid tarafından bölgede kurulan tahkimatı kaldırıp, Trablusgarp'ın savunması için oraya yerleştirilmiş birlikleri, Yemen'e göndermişti. Yemen'deki isyanı bastırmak için başka alternatifleri kullanmak varken, bu bölge- den askeri birlikleri Yemen'e göndermek sadece İtalya'nın işini yaramıştır. Trab- lusgarp'tan birliklerin Yemen'e gönderilmesini sağlayan ise bizzat İbrahim Hakkı Paşa idi. II. Abdülhamid döneminden kalma tahkimatı kaldırılarak, bölgeyi adeta İtalya'nın işgaline hazır hale getirmek açıklanabilir bir durum değildir. Bu durum hatadan daha öte bir boyut değil midir? Üstelik Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın bir önceki görevi Roma Büyükelçiliği'ydi. Yani İtalya'da olup bitenleri en iyi bilmesi gereken kişiydi. Hâlid Ziya'nın naklettiğine göre, "Hakkı Paşa İtalya'dan pek iyi in- tibalarla gelmişti ki; iki memleket arasında dostane münasebetlerin sağlanmasından

[36] Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda Oniki Ada'yı Yunanistan'a kaptırma endişesi içinde olduğu için adaları, savaştan sonra geri almak şartıyla İtalya'ya bıraktı. Ancak İtalya, Balkan Savaşları bitmesine rağmen buraları kendi topraklarına kattığını ilan etti. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya tarafından işgal edilen Oniki Ada, bir taktik ve hediye olarak Türkiye'ye hediye edilmek istenmiş, ancak ülkenin tarafsızlığını bozacağı için, bu öneri reddedilmiştir. Oniki Ada, 1947 yılındaki Paris Anlaşması'yla Yu- nanistan'a bağlanmıştır.

ve sürekliliğinden o derece emindi ki, o taraftan ufuk bir leke görmüyordu”.^[37]

Başka bir dikkat çekici konu ise, askere alma faaliyetlerinin geciktirilmesidir. Bununla ilgili olarak Osmanlı Arşivi’nde bulunan bir belgede “askere alma işlemlerine bir an önce başlanabilmesi için, nüfus tahrirlerinin tamamlanmasının aciliyetine ...” dikkat çekilmektedir.^[38] Bölgede yaşanan bütün bu karmaşaya ve uyarılara rağmen bu konuda da zamanında adımlar atılmamıştır.

Diğer taraftan Trablusgarp’a vali ve Roma’ya büyükelçi atanmaması ve böyle bir ortamda iki önemli makamın boş bırakılması da ayrıca düşündürücüdür. İtalya’nın isteği üzerine ilişkilerin bozulmaması adına, Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa geri çağırılmış, yerine yeni vali bir türlü tayin edilmemiştir.^[39] Hem askersiz, hem mühimmatsız, hem de valisiz bırakılan Trablusgarp’a, yeterli ilgi ve alaka gösterilmediği anlaşılmaktadır.^[40] İşgal tehlikesi olan bir bölgenin valisini geri çağırıp, yerine yeni bir vali atamayarak, bölgenin savunmasını zaafa uğratmayı basit bir hata olarak görmek mümkün değildir. Dirayetli bir validen yoksun olan Trablusgarp’a gelebilecek saldırılara karşı kim nasıl önlem alacaktı? Bölgeye dirayetli bir vali atanmış olsaydı, işgal girişimine karşı zamanında gerekli tedbirler alınabilirdi. Çünkü vali bölgede hem koordinasyonu sağlayacak, hem de Bâb- Ali ile sürekli irtibat halinde olarak, elindeki imkânları daha dinamik bir şekilde kullanabilecekti. Bölgede yetkili bir valinin olmaması büyük bir boşluk doğurmuş bu da İtalya’nın işini kolaylaştırmıştır.

Diğer önemli bir ihmalde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Trablusgarp’ı işgal etmeye niyetlenen İtalya’nın başkenti Roma’ya bir büyükelçi tayin etmemesiydi.^[41] İtalya İstanbul’daki büyükelçisi sayesinde her konuyu ülkesine detaylı bir şekilde rapor ederken, Osmanlı Devleti, Roma’dan birinci elden haber alma konusundan mahrum bırakılmıştır. Hâlbuki Osmanlı yönetiminin Roma’da bir büyükelçisi olması durumunda, İtalya’nın Osmanlı toprakları üzerindeki hedefleri konusunda Avrupa ve Dünya kamuoyunun dikkatini çekebilecek çabalar içerisine girerek, belki de işgale karşı Avrupa’nın ve Dünya’nın desteği sağlanabilirdi. Ancak Roma’ya Büyükelçi tayini yapılmayarak, Osmanlı Devleti, İtalya’nın, başkenti Roma’da adeta sahipsiz bırakılmış, İtalya’nın girişimlerine karşı diplomatik ataklar yapacak diplomat desteğinden maalesef mahrum bırakılmıştır. İşgal planları yapan bir ülkenin başkentinde büyükelçilik makamının boş bırakılması makul bir şekilde açıklanabilecek bir durum değildir.

Kısacası kıt kanaat imkânlar ve zor şartlarda gösterilen direniş, başlangıçta o

[37] Aksun, a.g.e., s. 339.

[38] BOA. BEO. 2003/150191 1320. Za. 20.

[39] Karal, a.g.e., s. 268

[40] Danişmend, a.g.e., s. 384.

[41] Giolitti, a.g.e., s. 38, 59.

kadar başarılı oldu ki, bu durum İtalya'yı bile şaşırttı. Eğer var olan birlikler Yemen'e kaydırılmamış, *Kuloğulları* denen yerli halktan oluşturulan milis teşkilatı ilga edilmiş olsaydı, İtalyan'ın bölgeyi bütünüyle işgal etmesi bir yana, Trablusgarp'a asker bile çıkarması mümkün olamayabilirdi. Belki de bugün farklı bir tarih yazılacaktı.

MUSTAFA ASIM ÇALIKOĞLU'NUN HAYATI VE ESERLERİ

İbrahim ŞİRİN *

Meclis-i Meb'usan başkâtibi, gazeteci Mustafa Asım Çalıkoğlu 01 Temmuz 1874'de (Rumi 3 Nisan 1290) Kayseri'de doğdu. Babası tabur kâtibi Çalıkağazade Mustafa Rahmi Efendi annesi Fatma Nezihe hanımdır.^[1] İbtidai tahsilini Girit'te Hanya ve Kandiye şehirlerinde tamamladı. Rüştüye'yi Rumeli'nin çeşitli yerlerinde Prizen, Üsküp, Gümülcine ve kısmen İstanbul Aksaray'da Mahmudiye Rüştüyesi'nde okudu.^[2] Arap ve Türk edebiyatını Edebiyat-ı Osmaniye Encümen-i Maarif a'zası Adanalı Hoca Hayret Efendi'den aldı.^[3] Kendi çabalarıyla Fransızca, İngilizce ve Rumca ve Almanca öğrendi. On sekiz yaşında Hugo ve Lamartin'den yaptığı tercümelemler Kıbrıs'ta çıkan Zaman gazetesinde yayınladı.

Mustafa Asım 21 yaşına geldiğinde Girit'ten babasından gizlice on beş altını alarak bir gemi ile kaçmak istemiş ise de bu girişiminde başarılı olamamıştı. Ailesi Mustafa Asım'ı tabur kâtip muavinliği imtihanına hazırladı ve onu giden evrakı takip için Serasker kapısına, İstanbul'a bu defa kendileri yolcu ettiler. Ancak Mustafa Asım tabur kâtibi olmak niyetinde değildi. O tahsiline İstanbul'da devam etmek istiyordu. İstanbul'a gelir gelmez tabur kâtipliği ile ilgili evrakı yırtıp attı. İstanbul'a gelmeden önce kendisinden Kandiye'de edebiyat dersi aldığı erkân-ı harbiye binbaşısı, tanınmış şair ve edip Recep Vahyi'den büyük muharrir Ahmet Mithat Efendi'ye

[*] Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

[1] Türk Basın Birliği için verdiği Teklif ve Sicil Kâğıdı. (Orhan Koloğlu Arşivinden), Nüfus Sicil kaydında ise annesinin ismi Fatma Vesile olarak kayıtlıdır.

[2] *Cumhuriyet Dönemi Tercüme-i Hali*. (Orhan Koloğlu Arşivinden).

[3] *Nevsal-i Millîye verdiği Tercüme-i Hali*. (Orhan Koloğlu Arşivinden).

bir tavsiye mektubu almıştı. O tavsiye mektubu ile Kabataş'ta Karantina dairesinin başkâtipliğini yapan Ahmet Mithat'ın yanına gitti. Ahmet Mithat tavsiye mektubunu okuduktan sonra karşısındaki genç adamı ayaküstü, Fransızca'dan ve tercümeden imtihan etti. Ahmet Mithat, Mustafa Asım'ı beğenmiş olacak ki kendi çıkardığı Tercüman-ı Hakikat gazetesinde çalışmasını istedi. Mustafa Asım büyük bir şaşkınlık ve sevinç içinde yazı kahramanı Ahmet Mithat'ın gazetesinde 1885'te altı yüz kuruş maaş ile çalışmaya ve böylelikle de gazeteciliğe başlamış oldu.^[4]

İlk gazetecilik günleri Mustafa Asım için oldukça heyecanlı idi. Kendi ifadesi ile bu günleri şöyle anlatmaktadır:

“Artık bende sözde bir muharrirdim. Geceleri koltuğumda bir kucak Temps, Matın, Figaro gazeteleriyle matbaadan pürneşe çıkıyor, merhum Ahmet Rasimler, Müstecabi İsmetler, Nuri Şeydalar, Andelip Faik Esatlar, Vecibiler, Mahmut Sadıklar gibi Bâb-ı âli caddesinin belli başlı kalem ve fikir sahipleriyle düşünüş kalkıyor, akşam onlarla Kafkas ve Ştaynbruch bira-hanelerinde hür ve nurlu bir hava teneffüs ediyordum. İçime sızmağa başlayan hürriyet aşkı ve istibdat düşmanlığı, el altından okuduğum Abdülhamit aleyhine yazılmış Frenkçe kitaplar ve Avrupa'ya kaçan Jön Türkler'in yazıları ve haberleriyle gittikçe mayalanıyordu. Bir aralık Nuri Şeyda'nın teşvik ve irşadıyla İngilizceyi de öğrenmeğe başlamıştım. Artık mec-mualara da tek tük yazı veriyor, hanımlara mahsus Gazeteye muntazaman yazı yazıyordum.”^[5]

Bu heyecanlı günler annesinin Mustafa Asım'dan habersiz İstanbul'a çıkıp gelmesi ile sekteye uğradı. İstanbul'da tek başına gurbet elde yaşamasına anne gönlü razı olmamıştı. Mustafa Asım'ın “kalemi ile geçinmek” diğer Osmanlı kadınları gibi annesinin de kafasına yatmamıştı. Devlet kapısında sabit bir iş ancak oğlunun geleceğinden endişe etmesine mani olabilirdi. Mustafa Asım'ın yaşadığı yüz yıl Osmanlı'sında devlete kapılanmak, sırtını dayamak ile ifade edilen devlet hizmetinde çalışmak en güvenilir geçim kapısı idi. Gerek 19. yüzyılı anlatan seyyahların gerekse 19. yüzyılı yaşamış Osmanlılar'ın hatıralarında ticaret ve zanaat ile Türkler'in ilgisi-nin olmadığı daha çok memuriyet ile yetindiklerinin altı çizilmektedir.

Anne Fatma Vesile Hanım paçaları sıvadı, tanıdıklar buldu, onlardan tavsiye mektupları aldı ve Mustafa Asım'ın Tütün Rejisine kâtip olmasını sağladı. Kâtiplikten sonra sıra evlendirme işine oğlunu ikna etmeye gelmişti. Pek çok kızı oğluna almak istedi ise de Mustafa Asım ikna olmadı. En son teklif edilen kız Mustafa Asım'ın ifadesine göre ondan yaşlı olmasına karşın Üsküdar'daki Amerikan Kız Lisesi mezunu, ilk Frenk dili bilen bir hanım olması sebebi ile (3 Teşrin-i Evvel 1313)

[4] 1 Mart 1949 Tarihli Daktilo ile Yazılmış Hatıralar. (Orhan Koloğlu Arşivinden).

[5] 1 Mart 1949 tarihli Daktilo ile Yazılmış Hatıralar. (Orhan Koloğlu Arşivinden) s. 4.

15 Ekim 1897'de Gülistan İsmet Hanım ile evlendi^[6] ya da yine kendi ifadesi ile iç güveysi verildi. Bu evlilikten Afife Hayrunnisa,^[7] Ranan^[8] ve Haldun^[9] isminde üç çocuğu dünyaya geldi.^[10]

1906 yılına kadar İstanbul'da reji idaresindeki görevine devam ederken bir taraftan da gazetecilik yapmaya devam etti. II. Abdülhamit'in gözde bürokratlarından Habip Melhame'nin isteği ile Selanik'e Reji idaresinde başkâtip ve mütercim olarak sürgüne gönderildi.

1908 öncesi Selanik'i Mustafa Asım gibi pek çok sürgün memurun bulunduğu bir kent konumunda idi. II. Abdülhamit'in Melhame kardeşler gibi bürokratları istemeden de olsa muhalifler örgütlenişler diye bir araya getirmişlerdi. Mustafa Asım Selanik'te Manyâsizade Refik ve Talat beylerle tanıştı. Onlar Mustafa Asım'ı İttihat ve Terakki'nin o zaman daha bir nüve halinde bulunan gizli teşkilatına aldılar. Bu teşkilatta, kişisel tarihinde en mühim yeri teşkil edecek kadar mühim roller aldı. Çok kere canını tehlikeye koydu. Cemiyetin varlığını ilk defa âleme ilan eden ve Reval mülakatında alınan kararları millet namına protesto için büyük devletlere gönderi-

[6] Asım ve İsmet hanımın evlilik ilanını Hanımlara Mahsus gazete bir ilan ile duyurdu. İlandan eşi İsmet hanımın da gazetenin yazarlarından olduğu anlaşılmaktadır. "İzdivaç", Hanımlara Mahsus Gazete 18 Eylül 1313 (Orhan Koloğlu Arşivi) Nevsal-i Milli'deki hal tercümesine göre Yıldız kumandanlığı mahiyetindeyken sürgün edilen Bağdatlı Mehmed Tevfik Bey'in kızı olan Gülistan İsmet, 1290 senesinin Mart'ında Saraybosna'da tevellüd etmiştir. Annesi Hüsnügül Hanım, Abdülaziz sarayından gelme Çerkez asıllı bir cariyedir. İlme büyük önem veren babasının himmetiyle Gülistan İsmet sekiz yaşından itibaren Üsküdar'daki Amerikan İnas Mektebi'ne devam etmiştir. Gülistan İsmet Amerikan Kız Koleji'nden mezun olan ilk Müslüman Türk kadınıdır.

[7] Türk Basın Birliğine verdiği Teklif ve Sicil Kâğıdında kızının adı her ne kadar Hayrunnisa diye verilmiş olsa da Nüfus kayıt örneğinde kızının adı Afife Nurinnisa İstanbul 01.07.1900 tarihinde doğdu. 1921'de annesinin mezun olduğu Amerikan Kız Koleji'nden mezun oldu. Esseyit Ahmet Orhan Bergsan ile evlendi. Bu evlilikten 27.01.1929 tarihinde Mehmet Turhan Saadettin dünyaya geldi. Afife Nurinnisa 11.11.1940'da vefat etti. Oğlu Mehmet Turhan Saadettin, Bejan ümide ile evlendi. Bu evlilikten 27.06.1965'te Gülistan ve 07.06.1968'de Orhan Asım Tunç dünyaya geldi. Gülistan evlenerek Sayman soyadını almıştır. Mehmet Turhan Saadettin Bergsan 14.05.2011 tarihinde vefat etti. Gülistan sayman hayattadır. (Mustafa Asım Çalıköğlü Nüfus kayıt Örneği, Çınarcık Kaymakamlığı İlçe Nüfus Müdürlüğü).

[8] Türk Basın Birliğine verdiği Teklif ve Sicil Kâğıdında kızının adı her ne kadar Ranan diye verilmiş olsa da Nüfus kayıt örneğinde kızının adı Bediha Leman'dır. Bediha Leman 01.07.1908 tarihinde doğdu. 13.11.2008 de vefat etmiştir. (Mustafa Asım Çalıköğlü Nüfus kayıt Örneği, Çınarcık Kaymakamlığı İlçe Nüfus Müdürlüğü)

[9] Mehmet Halidun 03.04.1909 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. Nimet Paku ile evlenmiş bu evlilikten 11.11.1939 tarihinde Mustafa Korkut ve 03.10.1942 tarihinde Beyhan dünyaya geldi. Mehmet Halidun 23.05.1990 tarihinde eşi Nimet Hanım 17.12.2012 tarihinde vefat etti. Oğlu Mustafa Korkut Secaat Hanım ile evlenmiş bu evlilikten 17.11.1964 Mehmet Önder ve daha evlendiği Ferzan hanımdan ise 30.06.1976 tarihinde Servet Süreyya isminde bir kızı olmuştur. Mehmet Haldun'un kızı Beyhan evlenerek Kocadağ soyadını almış ve sağdır.

[10] Türk Basın Birliğine verdiği Teklif ve Sicil Kâğıdında Hayrunnisa'nın bir erkek oğlu olduğu Robert Kolejde okuduğu, Kızı Ranan'ın Alman Lisesinde okuduğu oğlu Haldun'un ise Robert Kolejde mezunu olup memur olarak çalıştığını beyan etmiştir.

len beyannameyi eşi Gülistan İsmet ile birlikte yazan ve taahhütlü olarak postaya verenler arasında bulundu.^[11] Mustafa Asım ve Gülistan İsmet'in Selanik'teki evlerinde İttihat ve Terakki'nin pek çok gizli toplantısı yapılmış, yeni üyeler katılmıştır. Özellikle Gülistan İsmet, Selanik sürgünü sırasında İttihat Terakki'nin yayınlarını çevirip İngiliz ve Fransız gazetelerine göndermiş, Cemiyetin mesajlarını evden eve taşınmasını sağlamıştır.^[12]

Mustafa Asım, Meşrutiyet'in ilanının hemen arkasından rejideki görevinden istifa etti. İttihat ve Terakki 6 Ağustos 1908 (H. 9.Recep 1326) tarihinde Selanik'te cemiyetin yayın organı olarak siyasi-içtimai- ve fenni bir gazete olan İttihat ve Terakki gazetesini çıkarmaya başladı. Başlangıçta haftada beş gün olarak çıkması planlanan gazete matbaa koşullarının kötü olmasından dolayı ancak haftada 3 gün çıkabilmişti.^[13] İttihat ve Terakki gazetesinin düzenli çıkması için Viyana'dan yeni makineler satın alındı. Mustafa Asım matbaanın kurulmasına katkıda bulundu. İlk önce Cavit Beyle, daha sonra kendisi gazete ve matbaayı idare etti. Gülistan İsmet, bu tarihlerde boş durmadı. Selanik'te Şefkat namında bir hayır cemiyetinin kuruluşu için gayret sarf etmiş ise de Asım Çalıköğlü'nün İstanbul'a çağırılması üzerine çabaları sonuç vermeden İstanbul'a dönmek zorunda kaldılar.^[14]

İttihat Terakki'nin önde gelenleri Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gitmişler orada faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Ahmet Rıza Bey'in Şura-yı Ümmet Gazetesinin işlerini yoluna koymak üzere Talat Paşa'nın isteği ile Mustafa Asım İstanbul'a çağırıldı. Mustafa Asım gazetenin yazı işleri sorumlusu olarak çalıştı. 31 Mart'ta Şura-yı Ümmet gazetesi ayaklanan asker tarafından yağmalandı. Mustafa Asım hasta olduğu için gazeteye gidememişti. Yağmadan hastalığı sebebiyle kendini kurtarmış ise de Enver Paşa'ya Meşrutiyet'in ilanından sonra dünyanın dört bir yanından özellikle genç bayanlardan gelen mektuplarında içinde bulunduğu birçok kıymetli evrakı ve rejiden aldığı 80-100 altın para yağmalanmaktan kurtulamadı.

31 Mart hadiseleri esnasında Mustafa Asım, günlerini İttihat Terakki'nin önde gelen kadınlarından büyük tarihçi Cevdet Paşa'nın kızı Emine Semiye Hanım'ın evinde saklanarak geçirdi. Hareket ordusu isyanı bastırdıktan sonra, saklandığı yerden çıktı.^[15]

Abdülhamit'in hallinden sonra yeni Padişah Sultan V. Mehmet Reşat'ın sarayı-

[11] *1 Mart 1949 tarihli Daktilo ile Yazılmış Hatıralar*. (Orhan Koloğlu Arşivinden) s. 5.

[12] Melike Karabacak, "Osmanlı'da Politik ve Edebi Bir Kadın: Gülistan İsmet", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 7. s. 169.

[13] "İntizar" *İttihat ve Terakki Gazetesi*, 9 Recep 1326 No 1. s. 1.

[14] Yakup Öztürk, "Kadın Edebiyatı Araştırmalarına Bir Kaynak Olarak Nevsal-i Milli Çalışmaları", *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi 17-19 Mayıs 2013*, s. 535.

[15] Mustafa Asım Çalıköğlü, "Sokaklarda Gruplar Halinde Gezen İsyân Etmiş Askerler Karşısında Hayat Tehlikesi Başlamıştı" *Son Posta*, 24 Ocak 1954.

na mabeyn kâtibi tayin edildi. Beş ay kadar burada çalıştıktan sonra Kasım 1909'da istifa etti.^[16] Kendi ifadesi ile “*bu vazifedeki yaldızlı ve uyuşuk hayatı beğenmedi ve başkâtip merhum Halit Ziya Beyin ısrarına bakmayarak istifa ettim. Kendisi, (Saray ve ötesi) adıyla yazdığı kitabında (Asım Bey Meclise girmek için vâd aldığı için saraydan istifa etti) diyorsa da hakikatte istifadan hayli zaman sonra Meclise girdik*”^[17]

Mustafa Asım'ın Çırağan sarayında başlayan ve Fındıklı'da İngilizler'in kapatıldığı zaman kadar süren Meb'usan Meclisi Umumi Kâtipliği 12 yıl devam etti. Meclis günlerini şöyle anlatır. “Bu müddet zarfında meclisin iç işlerini, zabıtlarını, encümenlerin ve kalemlerin mesaisin, kanunların çıkarılış şekillerini Avrupa parlamentolarından getirttiğim usullere göre düzenledim ve temelleştirdim. Meclis'te bir matbaa kurdum ve zabıtları günü gününe orada bastırdım. Hiçbir vakit mebus olmağı düşünmedim.”

Balkan Harbinde ileri gelen ittihatçı erkândan ve eski nazır, mebus, ilim ve kalem adamlarından 55-60 kişilik bir kabile ile 45-50 gün Bekir ağa bölüğünde Divan-Harp emrinde hapis kaldı.

Birinci Dünya savaşı devam ederken Mustafa Asım İstanbul'da Himaye-i Etfal Cemiyetinin kurulması için Cavit Bey, Washinton Elçisi Muhtar, Doktor Rasim Ferit gibi isimlerle çalıştı. Himayeyi Etfal Cemiyetinin genel sekreterliğini yaptı. Nizam ve talimatnamesini yazdı. Dernek daha sonra Dr. Fuat Umay'ın gayreti ile yeniden canlandırılıp Çocuk Esirgeme Derneği adını aldı.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İngilizler İstanbul'u işgal edip Mebusan Meclisini kapatıldıktan sonra Ermeni casusların ihbarıyla işgal zabıtasının takibine uğradığından saklanmak zorunda kaldı. Birçok arkadaşı tutuklanıp Malta'ya sürülmeye başladığı sırada Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan da gelen bir haber üzerine bir İtalyan himaye kâ-ğdı tedarik ederek^[18] Mart 1920'de Ankara'ya gitti ve Milli hükümete iltihak etti.

Heyet-i Vükela tarafından 1921'de 6000 kuruş maaşla Zonguldak mutasarrıflığına tayin edildi. Bir yıla kalmadan Zonguldak'ta nüfuzlu insanların kendi ifadesi ile “Gayrimeşru menfaatlerine engel olduğum yüksek yerlerle münasebetleri olan adamların tezvirlerine maruz kaldım, Onlarla bir hayli çarpıştıktan sonra himaye edilmediğimi de görünce mutasarrıflıktan ısrarla istifa ettim.”^[19]

Zonguldak'taki görevinden istifasının ardından Mustafa Asım İstanbul'a geldi.

[16] *Cumhuriyet Dönemi Tercüme-i Hali*. (Orhan Koloğlu Arşivinden).

[17] *1 Mart 1949 tarihli Daktilo ile Yazılmış Hatıralar*. (Orhan Koloğlu Arşivinden) s. 5.

[18] Eşinin okuduğu Üsküdar Amerikan Lisesi Müdürü Dr. M. M. Patrick'in Mustafa Asım'a himaye kâğdı almak konusunda yardım ettiği Mustafa Asım'ın özel arşivindeki belgelerden anlaşılmaktadır. (Orhan Koloğlu Arşivinden).

[19] *1 Mart 1949 tarihli Daktilo ile Yazılmış Hatıralar*. (Orhan Koloğlu Arşivinden) s. 6.

Kömür komisyonculuğu ile bir kaç ay geçindi. Kasım 1922'de Mustafa Asım 6000 kuruş maaş ile Beyoğlu Mutasarrıflığı'na tayin edildi. Bir seneden biraz fazla bir müddetle bu görevde kaldıktan sonra İstanbul Valisi Haydar Bey'le geçinemediğinden 19 Ocak 1923'te Niğde Valiliği'ne atandı. Niğde valisi iken 10 Mart 1924 tarihinde “ Vilayette şimdiye kadar olan tetkikat ve meşhudattan anladım ki köylülerimiz cehaletten ve saflığından bir takım menfaatperestler gayr-i meşru istifadeler temin etmektedirler” diye başlayan bir beyanname yayınladı. Bu beyannamede Vilayette çalışan memurların köylüleri resmi kapılardan kovup sövmeyeceklerini, köylülerin sokaklarda süründürülüp bekletilmeyeceğini köylülerin dertlerini anlatmak için bir tercüman ve kılavuz bulmağa mecbur edilmeyeceğini içermektedir.^[20] Kendi ifadesi ile Mustafa Asım bir takım menfaat çetelerine savaş açmış ancak bu çevreler kendisinden daha güçlü çıkmıştı. Dâhiliye Vekili Ferit Bey tarafından yukarıda sözünü ettiğimiz beyannamenin yayınlanmasından iki gün sonra 12 Mart 1924 tarihinde idareten azledildi.^[21]

Bir ay sonra cevazi istihdam kararı ile Mustafa Asım tekrar İstanbul'a döndü. Muhtelif işlere girdi. Duhan şirketinde Bursa şubesi müdürlüğü, Edirne'de tütün inhisarı başmüdürlüğü, Muhtelit Mübadelede Adalar ve Ayvalık komisyonlarında Türk murahhaslığı gibi işlerde çalıştı.

Mustafa Asım, Muhtelit Mübadelede Komisyonlarının lağvı üzerine İstanbul'a geldi. Onun İstanbul'a döndüğü zamanlarda Serbest Fırka'nın kurulması için hummalı çalışmalar yürütülmekteydi. Mustafa Asım işsizdi. Bir taraftan iş ararken Selanik'ten dostu Ali Fethi Beyi ziyaret etti. Ziyareti sırasında Ali Fethi'den iş istedi. O da kendisine fırkanın Kâtib-i Umumilik Bürosu şefliğini münasip gördüğünü söyledi. 200 Lira maaş ile bu göreve başlayan Mustafa Asım'ın Serbest Cumhuriyet Fırkası macerası kâbus ile bitti.^[22]

Serbest Fırka kâbusundan sonra Mustafa Asım idareten azledildikten sonra muhtelif fasılalarla aldığı 1500 kuruş maaşını bir süre almış sonra alamamıştır. 17.09.1931 tarihinde Dâhiliye vekâletine bir dilekçe ile 25 yıllık hizmeti dolduramadığından emekli olamadığını bu sebeple bir memuriyette birkaç sene daha çalışarak

[20] Mustafa Asım'ın Niğde Valisi iken yayınladığı 10 Mart 1924 tarihli beyanname. (Orhan Koloğlu Arşivi)

[21] Mustafa Asım'ın 17.09.1931 tarihli Dâhiliye Vekâleti Celilesine Gönderdiği Dilekçe. (Orhan Koloğlu Arşivi), Mustafa Asım yazdığı dilekçede 12 Mart 1924 yılında azledildiği belirtmiş olmasına karşın Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde Sayı: Dosya: 7112 Fon Kodu: 30.10.0.0 Yer No: 64.430.12. tarih 24.02.1924 olarak azledilme kararının çıktığı görülmektedir. Bu durumda karardan yaklaşık 15 gün sonra görevden alınmışa benziyor yâda Asım beyin söz konusu dilekçesinde verdiği bilgilerde bir tarih hatası yapmış olması muhtemeldir. Ali Galip Baltaoğlu, ise Niğde Valiliği'nde azlediliş tarihi 9 Mart 1924 olarak göstermiştir. Ali Galip Baltaoğlu, Atatürk Dönemi Valileri, Ankara 1998, Ocak yayınları, s. 183.

[22] 1 Mart 1949 tarihli Daktilo ile Yazılmış Hatıralar. (Orhan Koloğlu Arşivi) s. 6.

emeklilik hakkını kazanacağını bildiren bir dilekçe gönderdi.^[23] 20.10.1931 tarihli yazıda Mustafa Asım'ın emekliliğe kanunen imkân olmadığı bildirildi.^[24] Mustafa Asım'ın ısrarı neticesinde devlet İnhisar bültenine 130 liralık maaşla bir yazıcılık görevine atandı. Kendi ifadesi ile *“İnhisarlar bültenine makaleler, İnhisar maddeleri hakkında Fransızca broşürler yazmak ve yine idareye bir kaç kitap tercüme etmek suretle gelirimini artırmağa çalışarak tekaütlük yaşamı dolduruncaya; kadar orada çile çekdim”*.^[25]

1936'da yaş haddinden emekliliği hak edince gazete ve tercüme işlerine yoğunluk verdi. Bu arada siyasi hayata daha aktif olarak CHP'de devam etti. 1939'da genel seçimler öncesinde Millet Vekili olmak için 5 Şubat 1939'da Başbakan Dr. Tefik Saydam'a *“ömrümün faal senelerini içinde geçirdiğim bütün muhitlerdeki arkadaşlarım, dostlarım, bildiklerim birer ikişer o şerefe erdiler. Tek, biricik tek olarak bir ben dışarıda kaldım. Artık hayatımın son devresi içindeyim...”*^[26] diyerek Parti genel sekreterliğine, Milletvekilliği için müracaatını yaptığını hatırlatan bir mektup gönderdi ancak Parti, Mustafa Asım'ın Millet Vekili adaylığını onaylamadı. Mustafa Asım Millet Vekili olamadı.

Mustafa Asım siyasi hayattaki bu başarısızlığının ardından Yunus Nadi'nin hazırladığı Cumhuriyet Ansiklopedisinin sekreterliği ile meşgul oldu. Bir taraftan da Cumhuriyet gazetesine imzasız epeyce yazı yazdı. Hazırlığı epeyce ilerlemiş olan Ansiklopediyi basmak imkânını göremediği için Yunus Nadi bu işi tatil etmek zorunda kalınca Mustafa Asım Cumhuriyet'ten ayrıldı. Üsküdar Tramvay şirketine muamelat müdürlüğüne girdi. Orada vermiş olduğu devlet hizmetlerinden ötürü yaş haddini doldurması sebebiyle kendisine emeklilik verildi. Bir buçuk seneye varmadan 1942'de şirketten istifa etti.

Mustafa Asım 1942'den sonra tercüme ve araştırmalara hız verdi. Nüfus Kayıt Örneğinden öğrendiğimiz kadarıyla 25.03.1943 tarihinde Emine Maide Evlözkan^[27] ile evlendi. Mustafa Asım'ın Gülistan İsmet Hanım'dan ne zaman boşandığına dair bir kayıta ulaşamadık. Gülistan İsmet (Tevfik) 1948 tarihinde vefat etmiştir.^[28] Mustafa Asım, 1953'te Son Posta Gazetesi'nde hatıralarını yazmaya başladı. Hatıraları kesintiye uğradığında Son Posta gazetesinde “Göz Kulak” isimli köşede yine aynı gazetede “Dereden Tepeden” köşesinde yazmaya devam etti. 22 Mart 1961'de “Bir Vatan Fedaisi Gördüm” yazısı ile gazetede ki yazılarına son verdi. Bu

[23] Mustafa Asım'ın 17.09.1931 tarihli Dâhiliye Vekâleti Celilesine Gönderdiği Dilekçe (Orhan Koloğlu Arşivi),

[24] İstanbul Vileyet-i Mektubi Kaleminin 20.10.1931 tarihli yazısı (Orhan Koloğlu Arşivi)

[25] 1 Mart 1949 tarihli Daktilo ile Yazılmış Hatıralar, (Orhan Koloğlu Arşivi) s. 6.

[26] BCA, Fon Kodu 3.1.0.0 yer No. 17.92.9 tarih 5 Şubat 1939.

[27] Emine Maide Hanım 06.02.1984 tarihinde vefat etmiştir.

[28] Fatma Acun, “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezun ve Meşhurları,” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2015, sayı 22, s. 433.

tarihten sonra Son Posta Gazetesi veya her hangi bir gazetede yazı yazmadı.1963'te Avrupa Ortak Pazarı ve Türkiye İle Ortaklık Anlaşmasının Tam Metni kitabını yayınladı. Son altı yılına ait bir kayda rastlanmadı. Gazete de yazmadığı gibi çeviri işi ile de uğraşmadığı anlaşılmaktadır. Mustafa Asım Çalıköğlü 3. Mart 1969'da İstanbul'da vefat etti.^[29]

Mustafa Asım Çalıköğlü'nun Kitapları

- Sömbül Efendi ve Merkez Efendi'nin Resimli Hayatı ve Hüviyetleri, İstanbul 1960.
- *Avrupa Ortak Pazarı ve Türkiye İle Ortaklık Anlaşmasının Tam Metni*, İstanbul 1963.

Tercümelere

- *Sınayi ve Umumi İşlerde İdare*, H. Fayol'den 2. Baskı 1939.
- *Hapishanedeki Hayatım*, Silvio Pellico, Hilmi Kitabevi, 1943.
- *Aşk Sanatı*, Ovidius. Hilmi Kitabevi, 1943.
- *Kadın Papa Yoanna*, Emanuel Rhoidis, Hilmi Kitabevi, 1943.
- *Aysız Geceler*, John Steinbeck, Hilmi Kitabevi, 1944.
- *25'inden Sonra Erkekleşen Kadının Anlattıkları*, M. Allain, Hilmi Kitabevi, 1944.
- *Değirmenden Hücum E. Zola*, Hilmi Kitabevi, 1943.
- *Her Şeyden Üstün*, Eric Knight, Hilmi Kitabevi, 1944.
- *İnsanın Ömrü: Kimler Yüzyıl Yaşayabilir*, Dr. Besancon, Hilmi Kitabevi, 1946.
- *Bir Hayat*, Guy De Maupassant, Hilmi Kitabevi, 1947.
- *Kalbimiz*, Guy De Maupassant, Hilmi Kitabevi, 1948.

Yayınlanmış bu tercümelerin dışında, *İşlerin İlmi Esaslara Göre Tanzimi ve Alain R. Lesage'nin Gilblas de Santillane'in Maceraları* tercümesi Tekel İdaresi ve Hilmi Kitabevi'ne basılmak üzere vermiş ise de, bu tercümeler basılmamıştır. *Gilblas de Santillane'in Maceraları*, 1946'da Sabri Esat Siyavuşgil'in çevirisi ile Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi tarafından basılmıştır. Hilmi Kitabevi 1940'da İlkokul 5. sınıflar için Pakize ve Nazım İçsel'e yazdırıp bastırıldığı *Aile Bilgisi ve Ev İdaresi* kitabı için Mustafa Asım'ın Hilmi Kitabevi sahibi meşhur Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığıraçan ile yaptığı sözleşmeden Milli Eğitim Bakanlığı için İlkokullarda okutulmak üzere 1951 yılı için yayınlanmak üzere sözleşme imzaladığı anlaşılmaktadır.

[29] Baltaoğlu, age. s. 352.

Mustafa Asım Çalıkoğlu'nun Hatıraları

Asım Çalıkoğlu 20 Nisan 1953 tarihinden itibaren “İstibattan Cumhuriyet’e” başlığı ile hatıralarını Son Posta Gazetesi’nde yazmaya başladı. 165 tefrika halinde hatıraların ilk kısmını yayınladı. Daha sonra 5 Kasım 1953’te hatıranın ikinci kısmı olan “İmparatorluğun Yıkılışına Doğru” kısmını yayınlamaya başladı ise de 3 Şubat 1954’te 31 Mart hadisesini anlatırken hatıra yarıda kesildi. Sonraki tarihlerde hatıranın geri kalan kısmı yayınlanmadı. 1954 sonunda Son Posta Gazetesi Göz Kulak köşesinde güncel hadiselerle ilişkin yazıları yanın da 31 Mart gibi, 19 Mayıs gibi önemli günlerin yıl dönümlerinde hatıralarını yazmaya devam etti. Hayatımda tanıdığım Çehreler başlığı altında 34 Portre Göz Kulak köşesinde yazdı. Tanıdığı devlet adamı ve İttihatçının portresini çizdi. 17 Ekim 1960’da Göz Kulak köşesindeki yazıları son buldu. Kısa bir aradan sonra “Dereden Tepe’den” köşesinde yazmaya başladı. 22 Mart 1961’de “Bir Vatan Fedaisi Gördüm” yazısı ile gazeteye veda etti. Bu tarihten sonra Son Posta Gazetesi’nde yazmadı.

1 Mart 1949 tarihinde daktilo ile yazdığı baştan iki sayfası eksik toplam 5 sayfalık bir hatırası daha vardır. Bu hatıralar 31 Mart sonrasını içermektedir. Asım Çalıkoğlu’nun sicil ve hatıraları ve birkaç belgesini içeren hususi arşivi Orhan Koloğlu’nun arşivinde bulunmaktaydı. Orhan Koloğlu, hayatının geri kalanı Darıca Gazeteciler Cemiyeti’nin Huzurevi’nde yaşamaya karar verdiğinde Deniz’e nazır odasında kitaplarını yazmaya başlamıştı. Gazetedeki Orhan Koloğlu ile ilgili haber üzerine Huzur evinde kendisini ziyaret ettim. Elinde kalan kitapları ve evrakları Kocaeli Üniversitesi Tarih Bölümü Seminer Kitaplığı’na vermeye karar verdi. Kitaplarını yazdığıca oradan artan malzemeyi kitaplığa bağışladı. Mustafa Asım Çalıkoğlu’na ait gazetedeki tefrika edilen hatıraları ile birlikte söz konusu evrakta kitaplığa geçti. Koloğlu Mustafa Asım Çalıkoğlu’nun hatıralarını içeren tefrikaların bir kısmını toplamıştı. Çalıkoğlu’na ait dosyayı yanlılıkla kütüphaneye verdiğini düşünerek Koloğlu ile görüştim. Koloğlu ben kendi kitaplarımı yazmakla meşgulüm. Bu hatıraların yayın işini sen yap dedi. Belgeleri nereden aldığını sorduğumda kimden ve nereden aldığını hatırlamadığını ifade etti.

Mete Tunçay, Çalıkoğlu’na ait belgeleri Tarih Vakfı’nın Bilgi Belge Merkezi’ndeki Necmettin Sahir Silan Arşivi’nde Mustafa Asım Çalıkoğlu’na ait bir takım belgeleri, “Asım Çalıkoğluna ait belgeler” ismiyle Toplumsal Tarih’te iki makalede yayınladı.^[30] Tunçay, Çalıkoğlu’nun hatıralarını Prof. Dr. Ali Birinci’ye sormuş, Birinci, Asım Çalıkoğlu ile ilgili Nevsal-i Mili ve Ali Galip Balta’nın Atatürk Dönemi Valileri kitaplarını ve 1950 civarında Son Havadis’te “Göz Kulak” başlığı ile

[30] Mete Tunçay, “Asım Çalıkoğluna Ait Belgeler”, *Toplumsal Tarih*, 2005, sayı 135, s. 84-88 ve Mete Tunçay, “Asım Çalıkoğlu’na Ait İki Adet Davetiye: Hürriyetin İlanı”nın Beşinci Yıldönümü Kutlaması”, *Toplumsal Tarih*, 2005, sayı 140. s. 28-30.

hatıraların yayınlandığı bilgisini Tunçay ile paylaşmıştır. Tunçay, Eda Güçlü isimli öğrencisine Son Posta Gazetesi'ne baktırmış. Ancak Eda Güçlü söz konusu hatıraya ulaşamamıştır. Anlaşılan Eda Güçlü, 1950 civarında ifadesini 1950 ile sınırlı tutmuş. 1953 Son Posta'sına bakmış olsa idi hatıraya ulaşmış olacaktı.

Orhan Koloğlu'ndan intikal eden belgelerin Tarih Vakfı'nda olabileceği düşüncesi ile Tarih Vakfı yetkilileri ile görüşmemizde Necmettin Sahir Silan arşivinin tasnif edilmediği kullanma imkânımızın olmadığı söylendi. Israrlarımız neticesinde Tunçay'ın makalelerinde yer vermediği Çalikoğlu'nun pasaportuna ancak ulaşabildik. Elimizde Koloğlu'ndan intikal eden belgelerin Tarih Vakfı'nda olup olmadığını öğrenemedik. Elimizde bulunan belgelerden bir kısmı Türk Basın Birliği ile ilgili idi. İstanbul'da bulunan Gazeteciler Cemiyeti Basın Müzesi'nde de Çalikoğlu ile ilgili belgeye rastlayamadık. Emekli Sandığı Arşivi'ne yaptığımız müracaatta karşılık bulmadık. Osmanlı Arşivi'nde Mustafa Asım'ın sicil kaydı yoktu. Ancak elimizde iki farklı sicil kaydı mevcuttu. Kendi el yazısı ile yazılmış sicil kaydı muhtemelen Nevsal-i Milli için kaleme alınmıştı. İkinci sicil kaydı ise Cumhuriyet dönemine ait idi. Ali Galip Balta bu sicil kaydını kullanmıştır. Mete Tunçay söz konusu makalesinde Gazeteci Mahmut Sadık'ın Nevsal-i Milli'de yazdığı ile Ali Galip Balta'nın söz konusu kitabındaki bilgileri kullanmıştır. Tunçay, Asım Bey'in 1922'e ait Tramvay Pasosu 1918 tarihli Asım Bey'in Osmanlı Seyr-i Sefain Dairesi Pasosu, 1917 Tarihli Dersaadet Tramvay Şirketi Pasosu, 1914 tarihli Anadolu Osmanlı Demiryolları pasosunu yayınlamıştır.

Orhan Koloğlu'na Asım Çalikoğlu'na ait belgeler nereden gelmişti? Koloğlu, Necmettin Sahir Silan^[31] Arşivi'nin Tarih Vakfı'na intikalinde aracılık yaptığını ifade etmekte ama Çalikoğlu'na ait belgelerin oradan mı yoksa aileden birilerinden mi aldığını hatırlamamaktadır. Orhan Koloğlu'ndan bize intikal eden belgelerin tamamını ve Tarih Vakfı'ndan aldığımız Çalikoğlu'nun pasaportunu hatıraların sonuna ek olarak koymayı uygun bulduk. Orhan Koloğlu'ndan intikal eden belgeler Kocaeli Üniversitesi Tarih Bölümü Seminer Kitaplığı Orhan Koloğlu bölümünde yer almaktadır.

Son Havadis'te tanıdığı 34 kişinin portresi ise ayrı bir kitap olarak basılması düşünüldüğünden hatıraların içine dâhil edilmemiştir. İttihat Terakki'nin kuruluş aşamasından 31 Mart'a kadar geçen önemli hadiseler hatıradaki yer almaktadır. Biz-

[31]Necmettin Sahir Silan kitaplarını ve evrakının bir kısmını Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne bağışladı. Kalan evrakı ise kızı Şen Sahir Silan Tarih Vakfına bağışladı. Tarih Vakfı Necmettin Sahir Silan Arşivi başlığı ile *Dersimden Mektuplar, Doğu Anadolu ve Bürokrasi, Dersim Harekâtı ve Bürokrasi, Kürt Sorunu ve Devlet, Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik ve Doğu Sorunu- Necmettin Sahir Silan Raporları* gibi 6 adet kitap bastı. Necmettin Sahir Silan, hatıraları önce "Tarih Konuşuyor" dergisinde sonra İsmail Dervişoğlu'nun yayına hazırlaması ile *II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım* ismiyle 2010 yılında basıldı.

zat Çalıkoğlu'nun şahit olduğu ya da dönemin şahitlerinin tanıklığı ile Çalıkoğlu okuyucusuna nasıl bir dönemden geçtiklerini hatırlatmak arzusu içindedir. Maalesef hatıraları tamamlamadan yarıda bırakmak durumunda kalmıştır. Neden hatıraların yazımına devam etmedi? 1954-1961 arası Son Posta Gazetesi'nde aralıklarla yazılarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Zaman zaman hatıralarına devam edeceğini yazmış olmasına rağmen yazmadığı anlaşılmaktadır.

Kanaatimizce 31 Mart ile ilgili yazdıklarından dolayı gazetede yazılarına bir süre ara vermiştir. Zira tekrar gazetede yazmaya başladığında 2 Aralık 1954 "Eski Defterleri Karıştıranlar" başlıklı yazısında 31 Mart üzerine yazanları konu edinmiş onları sert bir dil ile eleştirmiştir. 16 Nisan 1959 tarihli "31 Mart Üzerine Yazılar" başlıklı köşe yazısında yine 31 Mart meselesini ele almış, bu konuda kalem oynatanların eski yazı okuyamayan insanlar olduğunu belirterek, kendisinin bizzat hadiselere şahit olduğunu, özellikle 31 Mart gibi son derece önemli bir tarihi hadisenin yeni nesle doğru öğretilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Çalıkoğlu'na göre 31 Mart Vakası: "*Bizim şahsen şahidi olduğumuz 31 Mart vakası 7-8 ay önce memleketi ansızın Rumeli'den getirdiğimiz hürriyeti ortadan kaldırıp Abdülhamit'in saltanat ve istibdadını devam ettirmek maksadıyla din ve şeriat maskesi altında gösterilmiş tam silahlı bir ayaklanmadan ibarettir*".^[32] Çalıkoğlu, 31 Mart'ın her yıl dönümlerinde mütemadiyen köşesinde 31 Mart hadisesini işlemiş bu konudaki görüşlerini ve hatıraları nakletmiştir. Yeni neslin bu vakayı doğru öğrenmesi için kendince çaba sarf etmiştir. Çalıkoğlu'nun yazdıklarından da anlaşılacağı gibi hatıralarını yazdığı dönemde Çalıkoğlu'nun fikirleri ile örtüşmeyen pek çok kalem 31 Mart ve Abdülhamit'e dair yazmaya başlamıştır. Anlaşılan o ki Çalıkoğlu'nun fazlaca İttihatçı eksende yazdığı hatıralar bazı çevreleri rahatsız etmiş ve bu durum onun hatıralarını yazmasına engel olmuştur. Zaman zaman hatıralarını kaldığı yerden yazacağını ifade etmiş olsa da yazmamıştır.

II. Abdülhamit imajı Türk siyasal hayatı ile bağlantılı olarak farklılıklar gösterdiğinden Mustafa Asım'ın portresini çizdiği müstebit II. Abdülhamit imajı bazı çevreleri rahatsız etmiştir. Mustafa Asım Çalıkoğlu hatıralarının yayını yarıda kesmemiş olsa idi özellikle Meclis-i Meb'usan Başkâtibi olduğu döneme ait hatıraları Osmanlı demokrasi tarihinin anlaşılmasına şüphesiz önemli bir katkı sağlayacaktı. Asım Çalıkoğlu'nun hatıraları tamamlanmış olsa idi, Meclis Başkanı Halil Mentеше^[33] ve Meclis-i Meb'usan Divan-ı Âli Tahkikat Heyeti Kâtipliğini yürüten Necmettin Sahir Silan'ın hatıraları ile Mustafa Asım Çalıkoğlu'nun hatıraları karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilerek, söz konusu hatıraların tarihi bir malzeme olarak değeri daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarılmış olacaktı.

[32]M. Asım Çalıkoğlu, "31 Mart Üzerine Yazılar" *Son Posta* (16 Nisan 1959).

[33]Halil Mentеше, Halil Mentеше'nin Anıları, (Yay. Haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986. İsmail Arar *Halil Mentеше'nin hatıraları* oldukça titiz bir şekilde yayına hazırlamıştır.

SAVAŞ BASIN PROPAGANDA: II. DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK BASININDA ALMAN PROPAGANDASI

Fatih YETİM *

Genel olarak uluslararası alanda devletlerin kendi çıkarları ve güvenlik kaygıları doğrultusunda pozisyon almalarıyla gündeme gelen dış politika, ilkesel yaklaşımların yanında konjonktürel gelişmelere bağlı olarak zaman zaman reel-politik uygulamaları da içeren dinamik bir süreçtir. Genel olarak ekonomik, bazen güvenlik (dolayısıyla stratejik), bazen de kültürel etkenler temelinde ortaya çıkan dış ilişkiler, uluslararası sistemin gelişiminde ve gidişatında etkili olmuştur.

Tarihsel sürece bakıldığında 18. yüzyılda Prusya dönemine kadar uzanan Türk-Alman ilişkileri, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma öneminde, "Doğu Sorunu" (*Eastern Question*) ekseninde yaşanan gelişmelere bağlı olarak diplomatik, askerî, stratejik, jeopolitik, vs. gibi etkenlerin sonucunda yeni boyutlar kazanmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın ve bu dönemdeki Osmanlı yönetiminin bu açılardan benzer yaklaşımlarıyla şekillenen tercihleriyle oluşan Türk-Alman ittifakının, her iki devlet, dolayısıyla dünya tarihi açısından belirleyici sonuçları olmuştur. Bu savaştan önce Almanya'nın yükselen yeni bir güç olarak son kırk yıllık süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal kaynaklarını kontrolü altına alma düşüncesi yakın tarihin en önemli olaylarından biri olmuştur. Büyük güçlerin ve bunlara yeni katılan bir devletin, bazen silah ve zor kullanmadan askerî ve malî ittifaklar sistemiyle iktisadî yönden az gelişmiş bir ülkeyi kontrolü altına alma düşüncesi 19 ve 20. yüzyılın olgusal gerçeklerindedir. Bu cümleden olarak I. Dünya Savaşı döneminde yürütülen dış politika faaliyetlerine ilişkin yapılan değerlendirmeler

---

[*] Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

melerde, özellikle 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman İttifak Antlaşması ve bunun uygulamada doğurduğu sonuçlar geniş bir şekilde eleştirilmekte ve bu dönem Türk dış politikası açısından dersler çıkarılması gereken bir laboratuvar dönemi olarak nitelendirilmektedir.

I. Dünya Savaşı sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte benimsenen yeni dış politika ilkeleri^[1] doğrultusunda Panislamizm ve Pan-Türkizm gibi idealler terk edilmişti. Tasfiye edilen irredentist politikalara rağmen II. Dünya Savaşı koşullarının ve Türkiye'nin karşılaştığı zorlukların yarattığı ortamda özellikle Pan-Türkizm ekseninde Türkiye ile Almanya arasında yeni gelişmeler olmuştur. İlk bakışta yeni dönem Türk dış politikasından ciddi bir sapma olarak görülebilecek olan bu gelişmelerin ilginç bir tarafı da, her iki ülkenin birbirlerine açıklamadıkları hedeflerden kaynaklanmış olmasıdır.^[2] II. Dünya Savaşı döneminde Almanya'nın propaganda merkezleri vasıtasıyla Türkiye'yi Mihver devletleri yanında savaşa sokma amaçları yönünde kullandığı unsurlar ve enstrümanlar,^[3] buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni Pan-Türkist eğilimler ve bir o kadar da savaşı Almanya'nın kazanacağına dair beklentiler doğrultusunda oluşan Türkiye'deki Alman propagandasının basından görünümü ve bunun kamuoyu ile dış politikanın karar mekanizmaları üzerindeki etkilerinin bir değerlendirmesi bu çalışmanın ana konusunu oluşturmuştur.

Türk Basını ve II. Dünya Savaşı

Yeni sömürgecilik (*neo colonialism*) döneminin sonunu da getirecek olan II. Dünya Savaşı, eski büyük güçlerin dayattığı Versailles sisteminin derinleştirdiği çelişkiler üzerinde, Mihver Cephesi olarak adlandırılan revizyonist devletlerin meydan okumasıyla 1939'da başlamış ve 1945'e dek sürmüştür. Türkiye'nin bu dönemdeki dış politikası esas itibarıyla, orta ölçekteki bir ülkenin dünyanın büyük güçlerine karşı stratejik öngörüsü ve diplomatik başarısı sayesinde çok kritik bir dönemde ulusal çıkarlarını ve güvenliğini optimal bir verimlilikle koruma başarısı olarak değerlendirilebilir. Bu amaçla Türkiye bu dönemde, bir yandan İngiltere ile açık ve seçik

[1] Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemiyle birlikte Atatürk tarafından uygulamaya geçirilen yeni dönem Türk dış politikasında amaçlar şu şekilde belirlenmiştir: 1- "Milli" bir devlet kurmak, 2- "Tam Bağımsızlık", 3- "Batılılaşmak", 4- "Mazlum milletlere" örnek olmak. İlkeler ise; 1- Gerçekçilik, 2- Hukuka bağlılık, 3- Yurtta sulh, cihanda sulh" şeklinde idi. Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası", Atatürk Yolu, Ankara 1995, s. 237-277.

[2] Günay Göksu Özdoğan, "II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm" *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der: Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul 2001, s. 478.

[3] Temelde anti-komünizm eksenine oturan bu dönemde Türkiye'deki Alman propagandasının başlıca unsur ve enstrümanları; I. Dünya Savaşı'ndan gelen "silah arkadaşlığı" düşüncesinin işlenmesi, Türk devriminin faşist diktatörlükle bir tutulması, haberleşme araçları ve basın, sinema, tiyatro ve müzik, bilim ve kültür, dernek ve odalar, casusluk... gibi faaliyetlerdir. Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, Ankara 1977, s. 16-48.

bir Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması (19 Ekim 1939)^[4] imzalarken, diğer taraftan Almanya ile de Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'na (18 Haziran 1941) girerek dengeleyici bir anlayışı benimsemiştir. Savaşın başlangıcından itibaren çevresi tümüyle Mihver veya Mihver yanlısı devletler tarafından sarılan Türkiye, kendisini baştan çıkarmak için harcanan tüm çabalara rağmen çevresini saran bu yıkım ağının dışında kalmayı başarabilmiştir. Bu dönemde Türk dış politikasını yönetenlerin başlıca amacı da zaten bunu sağlamak olmuştur.

Çalışma konumuzun esasını oluşturan Türkiye'deki Alman propagandasının savaş öncesine dayanan farklı varyantları bulunmaktadır. 1933'de Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi bunda başlı başına bir etken olmuştur. Bunun dışında Alman hükümeti tarafından 1935'de propaganda amacıyla Türkiye'de sanat sergisi düzenlenmesi ve tiyatro çalışmalarına para ve teknik destek sağlanması, Türk basını iyi ilişkiler kurulması ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi diğer propaganda unsurlarından bazılarıdır. Yine bu amaçla İstanbul Üniversitesi'nde gençler arasında Nazi propagandası yapıldığı ve Almanya'da eğitim yapan Türk öğrencilerin ve askerlerin diploma alabilmek için Nazi usullerinden ve ideolojisinden sınava girdikleri ve bir kısım gençlerin Nazi örgütlerine üye oldukları dönemin istihbarat raporlarından anlaşılmaktadır.^[5] Bu meyanda Hitler'in Alman ulusuna yapacağı konuşmaların Türkiye'de yayınlanması için radyonun kullanılmasında bir sakınca olmadığı yine aynı raporlar arasında yer almaktadır.^[6] Bütün bunlar, savaş sırasında zirveye çıkacak propaganda faaliyetlerinin daha erken dönemlerde ele alınmaya başladığının habercisi niteliğindedir. Nitekim savaş sırasında ticari amaçlı posta ile broşür dağıtmak, radyo yayını yapmak, fısıltı kampanyası düzenlemek, firmalara ve iş adamlarına iş teklifi götürmek, Türkiye'de Alman firmaların Türkiye'deki müşterilerine veya potansiyel müşterilerine mektup göndermek basın dışındaki yaygın propaganda yöntemleri arasında yer almıştır.^[7]

Adeta bıçak sırtında yürütülen ve savaştaki güçler dengesi arasında Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun savaşın dışında kalarak bütünlüğünü korumayı hedefleyen Türk dış politikasının bu yöndeki ikircikli tutumu, Türkiye'deki basına da geniş bir şekilde yansımıştır. Tersinden söylemek gerekirse Türk basını da bu dönemde Türk dış politikasını bu yönden etkilemeye çalışmıştır. Bir başka açıdan ifade edersek; bu dönem basınındaki sınırlı özgürlük ortamına rağmen basında yayınlanan düşünceler hükümet politikasıyla çeliştiğinde, basın özgürlüğüne vurgu yapmak su-

[4] Türk-İngiliz-Fransız ittifakını öngören bu antlaşmanın önemi ve başlıca hükümleri için, Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, "II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1974, s. 154.

[5] Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Emniyet Genel Müdürlüğü Raporlarında Nazi Propagandası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 40 (Kasım 2007), s. 698.

[6] Yılmaz, *a.g.m.* s. 699.

[7] Süleyman Seydi, *1939-1945 Zor Yıllar 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz-Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2006, s. 64.

retiyile Avrupa devletleriyle ilişkilere esneklik kazandırılırken aynı zamanda resmi tavırdaki tarafsızlık ilkesi korunuyor, böylelikle basın aracılığıyla gerçek düşünceler kamuoyuna sezdiriliyordu.^[8] Genel olarak bütün Tek Parti döneminde olduğu gibi ağırlıklı olarak bu dönemde yapılan yeni düzenlemelerle Türk basını sıkı bir denetim altına alınmıştır.^[9] Bu dönemdeki anlayışa göre basın, iktidarın ve rejimin varlığını sürdürdürebilmesi için bir araçtır. Milli Şef yönetiminin kamuoyunu etkilemede basına atfettiği değeri anlamak için 1 Kasım 1941’de toplanan Türk Basın Birliği’nin birinci genel kongresinin başkanlığını yapan Hasan Reşit Tankut’un şu ifadeleri yeterlidir. “...Teşrii, icrâi ve kazâi kudretten sonra matbuâtı da devletimizin kuvvetleri arasında saydığımız gün, matbuâtın hizmeti her vakitkinden yüksek olur. ...Kongremiz nizamnamesini çıkarırken basın unsurunun bu yolda çalışma imkânlarını hazırlarsa memlekete azami hizmet etmiş olur”.^[10]

Zaman zaman izlenen dış politikaya ve değişen konjonktüre paralel olarak çizgilerinde hafif sapmalar görülsede Türk basını bu dönemde genel olarak Alman yanlısı ve Müttefikler yanlısı olmak üzere ikiye ayrılmış görünmektedir. Özellikle savaşın ilk dönemleri itibarıyla *Cumhuriyet*, *Ulus* ve *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri Alman yanlısı bir tutum içindeydiler. Ayrıca bu dönemde İstanbul’da bir yerel gazete olarak çıkan *Açık Göz* gazetesi de Alman propagandasında etkili olanlar arasındadır. Bu gazeteyi çıkaranlardan İhsan Yazman ve Rıza Çavdarlı 14 Haziran 1940 tarihinde tutuklanmışlardır.^[11] Buna karşılık *Yeni Sabah*, *Tan*, *Son Telgraf*, *Vatan* ve *Tanin* gazeteleri müttefik yanlısı bir tavır içinde olmuşlardır. *Vakit*, *İkdam* ve *Akşam* gazeteleri ise orta yolu izlemişlerdir. Kuşkusuz bu ayırım çok net ve kesin değildir. Çünkü bir ara İngiliz Review dergisi Cumhuriyet için, İngiltere açısından “dostça” tavrından dolayı takdir edilirken, *Tasvir-i Efkâr* da, “Alman yanlısı olmayan” bir yayın olarak nitelendirilmiştir.^[12] Buna rağmen özellikle Cumhuriyet, Avusturya’nın ve Südetler bölgesinin Almanya’ya katılmasından başlayarak temelde Alman politikalarını onaylaması dolayısıyla *Tan* gazetesi tarafından, “Goebbels’in avukatı” olarak gösterilmiştir.

Bu dönemde, Türkiye’deki Alman propagandasının en önemli hedeflerinden biri haline gelen *Tan* gazetesinde Zekeriya Sertel’in yazdığı makaleye göre, Alman pro-

[8] Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 10.

[9] Bu dönemdeki Türk basınının genel görünümü, basın için yapılan yeni düzenlemeler, basın-iktidar ilişkileri, iktidarın basını yönlendirme çabaları ve izlenen dış politika doğrultusunda yapılan yayınlar konusunda geniş bilgi için bkz: O. Murat Güvenir, *2. Dünya Savaşı’nda Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yay. No: 31, İstanbul 1991.

[10] *Ulus*, 4 Kasım 1941.

[11] *Seydi*, a.g.e., s. 57

[12] Deringil, a.g.e., s. 9. Ayrıca buna bir başka örnek olarak da Cumhuriyet’in 20 Ocak 1941’den itibaren; Churchill’in, “Hitlerizmi Avrupa’dan sökeceğim” ifadesi altında son kitabı olan “Büyük Muasırlar” adlı eserini tefrika etmesi gösterilebilir.

pagandasının başlıca iki hedefi vardır: Biri, münevverler arasında Nazi rejimini yaymak, ikincisi ise Türkiye'nin müttefikler ve dostları ile arasını bozmaktır.^[13] Sertel, yine aynı makalesinde, Almanya tarafından yayınlanan "Beyaz Kitap"ın Türkiye'de kütüphanelere ücretsiz dağıtıldığını, Alman tüccarlarının mal stokladığını ve Almanya ile mevcut ticaret antlaşması ve İngiltere'nin de Türkiye ile ticareti geliştirmek gibi bir amacı olmadığından, bundan sonra Türkiye'ye artık mal gelmeyeceği ve bu nedenle fiyatların yükseleceği yolunda propaganda yaptıklarını açıklıyordu.^[14]

Gazetelerin temel eğilimleri ve başyazarlarının kişisel görüşleri ne olursa olsun yayınlarında hükümet tarafından tespit edilen sınırların dışına çıkmaları söz konusu değildi. Ancak belirlenen sınırlar içinde kalarak da olsa bu dönemde taraflar arasında ülke politikasını etkilemeye ve kamuoyunu yönlendirmeye yönelik yoğun tartışma ve polemikler yaşanmıştır.

Savaşın başlangıcından itibaren Türk dış politikasında olduğu gibi tarafsız ve temkinli bir yaklaşım gösteren Türk basını, bir süre sonra savaşta Alman üstünlüğünün görülmeye başlamasıyla birlikte buna paralel sesler çıkarmaya başlamıştır. Bu yönde ilk renk veren gazete *Cumhuriyet* olmuştur. Yunus Nadi tarafından *La Republica* adlı Fransızca eki ile çıkarılan *Cumhuriyet* gazetesi bu dönemde Almanlar'ın adeta sözcüsü olarak ün salmıştır.^[15] *Cumhuriyet* başyazarı Nadir Nadi, savaşın başlamasından yaklaşık üç ay geçtikten sonra, "Bitaraflık Ahlakı" başlığını verdiği yazısında savaştaki tarafsızlık politikalarını açıkça eleştirmeye başlamıştır.

"Menfaat esasına dayanan bitaraflık telakkisi, milletler arasındaki münasebetlerin son derecede kesafet kazandığı bu devirde doğru değildir, sakattır. ... Cephelerde, denizlerde, havalarda milyonlarca insan her gün ölümlerle karşı karşıya arkadaşlık ederlerken, bazı (tarafsız) küçük devletlerden yükselen sesleri çirkin ve manasız buluyoruz. Bunlar kendi maddi vaziyetleri icabı, samimi olamıyorlarsa, ağızlarını kapayıp sükût etmeyi öğrenmelidirler".^[16]

Nadir Nadi, bir süre sonra 15 Aralık 1939'da yazdığı başyazısına "Tereddütle Mücadele" başlığını koyarak, bu konudaki kararsızlığın ya da tarafsızlığın fayda getirmeyeceği yönündeki düşüncelerini işlemeye devam etmiştir.^[17]

Bir süre sonra savaşın ileri aşamalarında, özellikle 1940'tan itibaren Alman üstünlüğünün belirginleşmeye başlamasıyla basında saflar netleşmeye başlamış ve yaşanan polemiklerin dozu da artmıştır. Nitekim bu polemiklerin en önemlilerinden biri olan ve Nadir Nadi'nin 26 Temmuz 1940'da *Cumhuriyet*'te çıkan yazısı ile savaş

[13] Zekeriya Sertel, "Dâhilde Yabancı Propagandaya Set Çekmeliyiz", *Tan*, "12 Aralık 1939".

[14] Sertel, *a.g.m.*

[15] Seydi, *a.g.e.*, s. 60.

[16] Nadir Nadi, "Bitaraflık Ahlakı", *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1939.

[17] Nadir Nadi, "Tereddütle Mücadele", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1939.

dönemi Türk basınının dış politika konusunda en etkili tartışması başlamıştır. Nadir Nadi ile Türk basınının bir diğer önemli ismi olan Hüseyin Cahit Yalçın arasında geçen bu polemik, *Cumhuriyet Gazetesi*'nin üç ay kapatılmasıyla son bulmuştur. Nadir Nadi, bu yazısında, Almanya ile 25 Temmuz 1940'da yapılan Ticaret Antlaşması'nın önemi üzerinde durmaktadır. "*Tuna Karadeniz'e aktığı müddetçe Türkiye ile Almanya, birbirlerini tamamlayıcı bir iktisadi sistem içinde yaşamaya mecburdurlar*" görüşüne yer verdiği yazısında Nadir Nadi; 1939'da müttefiklerle yapılan antlaşmanın Türk-Alman iktisadî münasebetlerini olumsuz yönde etkilediğini öne sürmüştür. Nadir Nadi ayrıca; eski devrin ekonomik şartlarının sömürü amacı olan kapitalizmin çıkarlarına uygun düştüğünü, ancak nasyonal sosyalistlerin Almanya'da iktidara gelişinden sonra bu durumun değiştiğini ve sadece hammadde satabilen, ekonomileri tarıma dayalı olan ülkelerin sömürülme devrinin sona erdiğini öne sürmüştür.^[18]

Nadir Nadi 30 Temmuz 1940'da yazdığı bir başka yazısında ise, II. Dünya Savaşı'ndaki yükselen Alman milliyetçiliği ile ilgili fikirlerini işlemiştir.

"...Onsekizinci asrın ikinci yarısından beri tekâmül eden milliyet fikri, aradaki hadiseler ne olursa olsun, Büyük Frederic ve Bismarck merhalelerinden geçtikten sonra nihayet bugün Hitler'in şahsında en kuvvetli sembolünü bulmuştur. Aynı dili konuşan, aynı kültürde ve aynı emellere malik 90 milyonluk bir kütle, Avrupa'nın ortasında artık tek devlet teşkil ediyor.

Bu bir realitedir ve bunu olduğu gibi kabul etmek lazımdır. Alman birliğini parçalamaya uğraşmak tarihi tersine yürütmek gayretine benzer. Avrupa devletleri bu realiteyi olduğu gibi görmeli ve yollarını ona göre tayin etmelidirler. Realite karşısında nikbîn bulunmak da şarttır. Tarih, cemiyetlerin tekâmül oluşu ise tekâmül daima iyiye doğru gidisi demektir".^[19]

Nadir Nadi'nin bu görüşlerine basından en büyük tepki ünlü gazeteci Hüseyin Cahit'ten gelmiştir. Bu sıralarda Yeni Sabah gazetesinde yazan Hüseyin Cahit yazısında, Nadir Nadi'ye aynı sertlikte cevap vermiştir.

"...İngiltere muharip olduğu için onu makalenin şümulü dairesinden hariç tutmak

[18] Nadir Nadi, "Yeni Muahedenin Sebep ve Neticeleri", *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1940. Ancak Nadir Nadi yıllar sonra 1964'de yayınladığı *Perde Aralığından* adlı kitabında bir özeleştiri yaparak bu düşüncelerinin kökünden sakatlığını kabul etmiştir. "İster faşist veya komünist, ister demokrat ve hürriyetçi olsun hangi gelişmiş milletle iş yaparlarsa yapsınlar, hatta zengin ve ileri devletlerden yardım da görse-ler geri kalmış milletler, kendi endüstrilerini kurup hammaddelerini kendileri işleyecek hale gelmedikçe sömürülmeye mahkûmdurlar" demiştir. Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları İstanbul 1964, s. 91.

[19] Nadir Nadi, "Alman Birliği Karşısında Avrupa", *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1940. Nadir Nadi, yine aynı eserinde bu görüşlerini de eleştirmiştir. "Ben Atatürk milliyetçisiydim, ırkçı, geric, sömürgeci, saldırgan milliyetçiliğe daima karşı idim. Fakat nihayet yaptığım da milletimin emperyalistler arasındaki o korkunç boğuşmada durup dururken güme gitmesini önlemeye çalışmaktan ibaretti." Nadi, a.g.e., s. 93.

tabiidir. İtalya, Almanya'nın müttefikidir. Balkan devletleri mi? O zavallıların Mihver etrafında nasıl pervane oldukları herkesin gözü önünde. Kala kala ortada alını yukarıda bir Türkiye kalıyor ki realiteyi görmeyen ve kabul etmeyen bu olmak lâzım geliyor...

Bizim makaleden anladığımız şudur: Harp bitmiş sayılır. Almanya galiptir. İngiltere'nin yarın harbi kazanacağını düşünmek, hayal peşinde koşmaktır. Almanya doksan milyonluk müthiş bir kitledir...biz de Almanya'nın nüfuzuna tabi olalım ve boyun eğelim...

Alman galibiyeti bugün asla bir realite değildir...Almanya'yı galip zannedenler dalalet içindedirler...".^[20]

Nadir Nadi, 1 Ağustos'ta yazdığı bir başka yazısında; Türk dış politikasının Almanya ve İtalya karşısında düşmanca bir mahiyet taşımadığını, bu ülkelerin bize saldırmadıkça bunlara düşman gözüyle bakmanın Türk siyasetini ve Türkiye'nin menfaatlerini anlamamak olduğunu belirtmiştir.^[21]

Hüseyin Cahit; Nadir Nadi'nin bu görüşlerini çok tehlikeli olarak nitelemiş ve bir seneden fazla bir süreden beri Türk Devleti'nin belirli bir siyaset izleyerek, bütün milleti aynı siyaset önünde birleştirdiğini ve vatanın savunması konusunda İngiliz yardımından yararlanmayı kararlaştırdığını belirterek; *"İçimizden bir arkadaşın bütün bu siyasete aykırı bir şekilde memleketin kanaatini, manevi kuvvetini sarsacak, takarrür etmiş milli siyaseti hatalı ve Almanlar'ı haklı gösterecek neşriyatta bulunmasına tahammül edemeyiz"* demiştir.^[22]

İki yazar arasında başlayan bu tartışma, 3 Ağustos'ta Nadir Nadi'nin "Zarûri Bir Müdâfaa" başlıklı yazısının ardından Matbuat Umum Müdürlüğü'nün; *"Cumhuriyet'te Nadir Nadi'nin makaleleri neticesinde açılan kalem münakaşaları nihayet bulacaktır"* talimatıyla hükümetçe sona erdirilmiştir.^[23] Bu polemik, *Cumhuriyet* gazetesinin 10 Ağustos'tan itibaren üç ay süreyle kapatılmasıyla sonuçlanmıştır.^[24]

Bu tartışma etrafında yaşanan gelişmelere bakıldığında, hükümetin savaşın ba-

[20] Hüseyin Cahit Yalçın, "Bugünkü Realite", *Yeni Sabah*, 31 Temmuz 1940.

[21] Nadir Nadi, "Avrupa Buhranı Karşısında Türkiye", *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1940.

[22] Hüseyin Cahit Yalçın, "Felaket Doğuracak Fikirler", *Yeni Sabah*, 1 Ağustos 1940.

[23] Güvenir, *a.g.e.*, s. 128.

[24] Nadir Nadi'ye göre gazetenin kapatılma nedeni bu polemik değildir. Ona göre gazetenin kapatılmasında asıl neden; bazı çevrelerin, Cumhuriyet gazetesinin Alman yanlısı bir yayın politikası izlemesinin ardında, babası Yunus Nadi'nin Almanya ile girdiği ticari ilişkilere dair iddialardır. Spekülatif düzeyde kalan bu iddialar Milli Şef İnönü'ye de ulaşmış ve İnönü; "Ticari maksatlar uğruna siyasi yazılar yazılmasına müsaade edemem" diyerek gazetenin kapatılması yönünde talimat vermiştir. Nadir Nadi, *a.g.e.*, s. 90-101. Bu tür iddia ve spekülasyonların ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden biri de, bu dönemde Alman şirketlerinin ilan ve kâğıt yoluyla Türk basınına baskı altına almak istemesiydi. Özellikle kâğıt gereksinimi açısından Türk basını büyük ölçüde Almanya'ya bağlıydı. Alman ticaret temsilcileri, kâğıt teslim partilerini, bağnaz milliyetçi ve hatta şoven tutumdaki gazetelere, Türk basınının batılı devletlerin politikalarını eleştiren kısmına aktarıyorlardı. Glasneck, *a.g.e.*, s. 24.

şından 1941 yılı ortalarına kadar sürdürdüğü Müttefiklere yakın, Almanya'dan uzak politikası sonucunda *Cumhuriyet* ağır bir şekilde cezalandırılmasına rağmen bu tarihlerden itibaren Nadir Nadi'nin, *Cumhuriyet*'te işlediği fikirler doğrultusunda bir politika izlemeye çalıştığı görülmektedir.

Diğer taraftan *Tasvir-i Efkâr*'da çıkan bir başyazıda savaşın Balkanlara inmesi üzerine Türkiye'nin savaş dışı kalma stratejisinden farklı olarak; ülkenin korunması doğrultusunda savaşa hazır olduğu vurgulanmaktadır.^[25]

6 Mayıs 1941'de; Hitler'in bir süre önce Alman parlamentosunda yaptığı konuşmayı "Nutkun Tam Metnini Okuyucularımıza Takdim Ediyoruz" başlığıyla veren *Tasvir-i Efkâr* Hitler'in, Türkiye'nin İstiklal Savaşı'na vurgu yapan ve öven sözlerine yer vermiştir. Ertesi gün aynı konuyla ilgili olarak, "Millî Müdâfaa Politikamız ve Hitler'in Nutku" manşetini atan gazete; "Almanya, Türkiye'ye karşı harbi tahrik ettirmemek ve Türkiye üzerinde herhangi bir ihtilat vesilesi aramamak azminde devam ettikçe, sulhumuzun bozulmayacağından emin olabiliriz" görüşlerine yer vermiştir.^[26]

Ulus'ta ise Falih Rıfkı, savaşın genel gidişatı ve Almanya'nın pozisyon üstünlüğü karşısında, *Tasvir-i Efkâr*'da çıkan, 30 Eylül 1941 tarihli, "Stalin'in Ordularını Ancak Mucize Kurtarabilir" adlı başyazıya gönderme yaparcasına Türkiye'nin de geçirdiği strateji değişikliğine dikkat çekmiştir.^[27]

1941 sonbaharında daha belirginleşen Türkiye'deki Alman yanlısı eğilime karşı yer yer gösterilen eleştiriler ve tepkiler, hükümet tarafından yayınlanan resmi tebliğ ile uyarılmıştır.^[28] Başka bir deyişle Türk basınında 1941 yılı Mart ayına kadar yer alan Almanya'ya ilişkin dostça olmayan yayınlara karşı bu tarihten sonra basına, başta Almanya olmak üzere Mihver aleyhine yayın yapılmaması için talimat verildiği, gazetelere gönderilen çeşitli uyarı yazılarından ve bazı yayın organlarının kapatılma gerekçelerinden anlaşılmaktadır.^[29]

Dış politikada görülen tutum değişikliğine paralel basın politikası da değişime

[25] "Sulh İstiyoruz Fakat Harbe Hazırız", *Tasvir-i Efkâr*, 28 Ekim 1940.

[26] *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mayıs 1941. *Tasvir-i Efkâr*, bu türden Alman yanlısı sesleri yüksek perdeden yansıtmaya devam etmiş ve 14 Ekim'de, Almanya'nın Ankara büyükelçisi Von Papen'in İzmir'de verdiği nutuğu da manşetten yayınlamıştır. *Tasvir-i Efkâr*, 15 Ekim 1941.

[27] Falih Rıfkı Atay, "Bitaraflık Kanunu Değişti", *Ulus*, 16 Kasım 1941.

[28] *Tasvir-i Efkâr*'da, "Türk-Alman dostluğunu ihlal edecek mahiyette yapılan propagandalara karşı Resmi tebliğ" şeklinde sürmanşetten verilen haberde, neşriyatın Türk ve Alman hükümetleri arasındaki itimat-kâr münasebetleri hiçbir vechile haleldar edemeyeceği beyan ediliyordu. "Son haftalarda özellikle ecnebi kaynaklardan gelen matbuat ve radyo haberleri, mükerreren muhtelif tarzlarda Almanya'nın bir takım talepler serdettiği, tazyikler yaptığı, Bulgaristan'da tahşidatta bulunduğu ve Türkiye'ye karşı bir taarruz hareketine geçmek üzere olduğu zehabını tevlit etmeye çalışmışlardır. Türk ve Alman hükümetleri bu tür kasıtlı haberlerin hiçbir surette 1941 tarihli dostluk antlaşmasını zedelemeyeceği konusunda mutabık kalmışlardır." *Tasvir-i Efkâr*, 9 Ekim 1941.

[29] Bu konuyla talimatlar ve diğer belgeler için bkz. Güvenir, *a.g.e.*, s. 98. vd.

uğramış ve özellikle Müttefik yanlısı basın üzerinde iktidarın baskısı artmaya başlamıştır. Özellikle 22 Haziran 1941'den sonra Türk basınının çok büyük bir kısmı “yüksek Türk makamlarının etkilemesi” üzerine, Sovyetler Birliği'ne karşı güdülen faşist politika ve yapılan savaşla geniş ölçüde özdeşleşmiştir. Çünkü bu politika artık basınının uygun gördüğü çizgide gelişmekteydi.^[30]

Nitekim bu cümleden olarak Ahmet Emin Yalman, 21 Ekim 1941'de *Vatan* gazetesinde, ülkedeki Tek Parti rejimini eleştirdiği “Berraklığa Doğru” adlı yazısı dolayısıyla bu gazete, 5 Aralık 1941 tarihinden itibaren 45 gün süreyle kapatılmıştır. Aynı gazete yine, 8 Aralık 1942'den itibaren Hitler'i alaya alan bir karikatür yayınlandığı gerekçesiyle 60 gün süreyle kapatılmıştır.

Türk basınında bu görünüm, genel olarak 1942 yılı sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarihlerden itibaren ise savaşın Almanya aleyhine dönmeye başlamasıyla birlikte müttefik yanlısı dolayısıyla Alman karşıtı eğilimler yükselişe geçmiştir.

Alman propagandasına karşı en duyarlı kalemlerden biri olan Hüseyin Cahit Yalçın, 1943 yılından itibaren bu alandaki üslubunu daha da sertleştirmiştir. Ancak bu durum konjonktürel olmayıp savaşın başından beri bu şekilde olmuştur. Daha önce *Yeni Sabah*'ta dile getirdiği fikirlerini bu dönemde *Vatan* ve *Tanin* gazetelerinde sürdürmüştür. Bu dönemde Alman propagandası doğrultusunda Sovyetlerin boğazlarda gözü olduğu ve bu tehlikenin Almanya vasıtasıyla savuşturulacağı şeklindeki görüşleri alaya almıştır.^[31] *Tanin*'de yazdığı bir makalede ise, bu politikanın Alman propaganda teşkilatı tarafından savaşın başından beri sistematik bir şekilde yürütüldüğünü ve Türkiye'yi Sovyetlere karşı savaşa sokma amacı taşıdığını belirtmiştir.^[32] Genel olarak bu dönemden itibaren Türk basınındaki Alman propagandası zayıflamış durumdadır. Zira savaşın ibresi Mihver cephesi aleyhine dönmüştür. Fakat yine de az da olsa *Yeni Sabah*, *Cumhuriyet* ve *Tanin*'de bu yöndeki polemiklere rastlanılmaktadır.^[33]

Pan-Türkizm Ekseninde Alman Propagandası

Genel olarak, siyasî ve kültürel anlamda bütün Türk kökenli toplulukların bir çatı altında toplanması amacını taşıyan Pan-Türkizm,^[34] ilk kez 19. yüzyılın sonları-

[30] Glasneck, *a.g.e.*, s. 23.

[31] Hüseyin Cahit Yalçın, “Boğazlar Hakkında Oynanan Oyun”, *Vatan*, 22 Şubat 1943.

[32] Hüseyin Cahit Yalçın, “Yine Bir Propaganda Manevrası”, *Tanin*, 27 Eylül 1943.

[33] Sezen Kılıç, *Türk Basınında Hitler Almanya'sı (1933-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 273-276.

[34] Kısaca tanımı; “Türk oldukları tümden kanıtlanmış ya da Türk oldukları ileri sürülen halkların, önce Osmanlı İmparatorluğu'nun, ardından da Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde ve dışında yaşayan tüm Türklere arasında bir tür kültürel ya da fiziksel, ya da hem kültürel hem fiziksel birliği sağlamak” olan Pan-Türkizm ile Turancılık arasında fark vardır. Turancılık ise; ana amacı, kökenleri Orta

na doğru Rusya Türkleri'nin başlattığı ve yine Rusya konjonktürüne göre gelişen bir hareket olmuştur.

Daha çok dil birliği ve ortak tarihi köken gibi kültürel temalar üzerinde gelişen Pan-Türkizm, Osmanlı Türkçülüğünü de etkilemiş, II. Meşrutiyet döneminden itibaren Osmanlılık ve İslamcılığın eski gücünü kaybetmeye başlamasıyla birlikte bu dönemde Türkçülüğün, Osmanlı yöneticileri açısından en ciddi alternatif siyaset anlayışı haline gelmesine yol açmıştır. Pan-Türkist düşüncenin Türk dış politikasına somut yansımaları, ilk olarak I. Dünya Savaşı içinde Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Osmanlı topraklarının kuzeyde Hazar Denizi'ne, güneyde de Afganistan'a kadar uzanmasını hedeflemesiyle olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Pan-Türkist politika terk edilmesine rağmen, bu düşünce yeni dönemde toplum içinde bazı gruplar arasında önemini yitirmemiştir. Kemalist ideoloji ve Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı karşıtları arasında Osmanlı Türkçülüğü çizgisinde, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında ve özellikle Sovyetler Birliği idaresinde yaşayan Türk kökenli halklarla siyasî ve kültürel ilişkilerin sürdürülmesinden yana olan ve kendilerini Türkçü olarak tanımlayan bir grup, Türkiye'de Pan-Türkist platformu yeniden oluşturmuşlardır. 1931 yılında Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra daha çok Nihal Atsız çevresinde faaliyet gösteren bir grup Türkçü, Tek Parti yönetiminin siyaset ve yayın yasaklarına rağmen otuzlu yıllarda kültürel içeriği ağır basan bir Pan-Türkizm'in sözcülüğünü yapmışlardır.^[35]

II. Dünya Savaşı ile birlikte Almanya'nın da etkisiyle yükselen milliyetçilik, Türkiye'de de etkisini göstermiş ve Türkçülük faaliyetlerinde gözle görünür bir canlanma olmuştur. Bir taraftan *Ergenekon*, *Bozkurt*, *Gök-Börü*, *Tanrıdağ*, *Türk Yurdu*, *Çınaraltı*, *Orhun*, *Kopuz* gibi dergilerle yükselişe geçen Türkçülük; Almanya'nın Sovyetlere karşı ilk aşamada elde ettiği üstünlüğün de etkisiyle Türk dış politikasının gündemine girmeye başlamıştır. Tıpkı I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi bu durum, Almanya'nın doğu cephesindeki geleceği açısından önem taşıyan Türkiye'nin stratejik önemini yeniden fark edilmesine yol açmıştır. Bu cümleden olarak Almanya, 1941 yılının Haziran ayından 1942 yılı sonlarına kadar Sovyetler Birliği'nin önemli bir kısmını işgal ettiği dönemde, Türkiye'nin stratejik desteğine ihtiyaç duymuş ve bu amaçla Türkiye'deki Pan-Türkist propaganda ve eylemleri desteklemiştir. Bu aşamada Almanya'nın ikili amacı olmuştur. Berlin bir yandan Türk hükümetine resmen başvuracak ve Kırım ile Kafkaslardaki Türk kökenli halkların sorununun çözümünde

---

Asya bozkırlarında belirlenmiş düşsel bir topraktan olan tüm halkların nihai birliği ve huzuru olarak ifade edilir. Turancılık sonuç itibarıyla Macarlar, Finliler ve Estonyalıları da kapsayan Pantürkçülükten daha geniş bir kavramdır. Her iki kavramı da ilk kez kullanan Macar Türkolog, Arminius (Herman) Vambery'dir. Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Sarmal Yayınları, İstanbul 1999, s. 10.

[35] Özdoğan, *a.g.m.*, s. 485.

resmî işbirliği önerecek, hatta daha da ileri giderek Türkiye'nin bu bölgelerde genişlemesini onaylayacak, diğer taraftan da gayr-ı resmî Turancı örgüt ve yayın organlarını destekleyecek ve geniş bir Pan-Türkist propaganda ile kamuoyunu, dolayısıyla Türk dış politikasını etkilemeye çalışacaktır.^[36] Alman Hükümeti'nin, Türkiye'deki bütün bu Pan-Türkist eylem ve düşünceleri desteklemesindeki asıl amaç ise, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı Almanya'nın yanında savaşa katılmasını sağlamak olmuştur.

Almanya'nın Türkiye üzerindeki bu türden amaçları ve bunun Türkiye'deki bazı çevrelerde karşılık görmesi sonucunda 1941 yılından itibaren iki ülke arasında resmî ve gayr-ı resmî düzeyde temaslar kurulmaya başlamıştır. Bu yoldaki ilk girişimlerden birisi, bolşevizmin yıkılmasının Türkiye'ye büyük yararlar sağlayacağına ilişkin Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'in; 14 Temmuz'da, Türk Hükümeti'nin de bu konuda aynı görüşte olduğuna dair Falih Rıfkı'nın, *Ulus*'taki başyazısını^[37] kanıt göstererek Alman dış işlerine gönderdiği rapordur. Bu girişimden bir süre sonra İsmet Paşa, Almanya'nın doğu cephesindeki başarılarının görülmesi için daveti üzerine, Askeri Akademi Komutanı General Ali Fuat Erden ve *Cumhuriyet* gazetesinde Alman yanlısı yazılar da yazan emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet'i bu ülkeye göndermiştir. Bunlardan Ali Fuat Erden'e göre; Hazar'ın doğusunda kurulacak bağımsız bir "Turan" devletinin ve Kafkasya'da kısmen Türkiye'ye bağlı bir federasyonun oluşturulmasından Türkiye'nin büyük memnunluk duyacağı şeklindeki görüşü de bu raporda yer almıştır.^[38] Aynı yöndeki girişimlerden biri de Ağustos 1941'de, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin, Alman dışişleri düzeyinde yaptığı temaslar olmuştur.

Propaganda alanında görülen bazı sıkıntıların aşılması için, 17-19 Kasım 1941 tarihleri arasında Ankara'da bulunan elçi Schmidt başkanlığındaki Alman basın heyeti Türk basınına ziyaret etmiştir. Temmuz ve Ağustos 1942'de Rusya'ya karşı Alman saldırılarının en yüksek olduğu bir dönemde, Türk Hükümeti yapılan ziyarete karşılık vermeyi uygun bulmuş ve Hükümet, basın müdürü Selim Sarper başkanlığındaki heyeti Berlin'e göndermiştir.^[39]

[36] Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 660.

[37] Falih Rıfkı Atay, "Yeni Hükümet İşbaşında", *Ulus*, 11 Temmuz 1941.

[38] "Papen'den Alman Dışişlerine", S.S.C.B. Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri *Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)*, HAVASS, İstanbul 1977, s. 30-34. Özdoğan, *a.g.m.*, s. 487. Emekli General Erkilet ise, bu ziyareten sonra Türkiye'ye dönüşünde buradaki izlenimlerini "Şark Cephesinden İntiba ve Görüşler" başlığı altında Cumhuriyet gazetesinde yaklaşık bir ay süre ile yayınlamıştır. *Cumhuriyet*, 11 Kasım-11 Aralık 1941.

[39] Landau'ya göre bu dönemdeki Turancılık hareketinin başarılı olamamasının bir diğer sebebi de; bir yandan Türkçülüğü romantik bir fantezi olarak gören ılımlı eleştirel çevrelerden, ırkçı ve şovenist yanını kınayıp yabancı irredentist serüvenleri içeren tehlikelere vurgu yapan ve aynı zamanda Pan Türkçüleri Turancı olarak küçük düşürücü bir üslupla değerlendiren antagonistlere kadar uzanan bir

Resmi düzeyde bu türden daha birçok karşılıklı girişimde bulunulmuşsa da bunların hemen hepsi Milli Şef İnönü'nün kontrolünde cereyan etmiş ve İnönü, her türlü maceracılığa karşı kesin tavrı ile Turancılık hareketinin bu dönemde Türkiye'de etkinlik kazanmasını önlemiştir.

Doğan Avcıoğlu'na göre ise, Turancılık konusundaki Alman propagandaları Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu etkilemiş, ancak "maceracı"yı İnönü engellemiştir.^[40]

Bu dönemde Türkiye ile Almanya arasında, Pan-Türkist faaliyetler doğrultusunda gayr-ı resmî düzeyde de bazı temaslar olmuştur. Bu alanda ön plâna çıkan iki isim ise Nuri (Kılıgıl) Paşa (Enver Paşa'nın kardeşi) ile Prof. Zeki Velidi Togan'dır. Bunlardan Nuri Paşa, 10 Eylül 1941'de Alman Dışişleri Müsteşarı Weizsaecker ile görüşmüş Turancılık konusunda Türkiye'nin beklentilerini dile getirmiştir. Prof. Togan ise, Almanya ile Turancılık ideallerine ulaşabilmek için İnönü'nün düşürülmesi gerektiğini söylemiştir.^[41]

Türk-Alman ilişkilerinin odağını teşkil eden Türkçülük ve Pan-Türkist düşünceler doğrultusunda bu dönemin dergilerinde de zengin malzeme vardır. Bunlar arasında *Bozkurt*, *Gök Börü*, *Tanrıdağ*, *Çınaraltı* ve *Orhun* dergileri bu alanda oldukça etkili olmuşlardır. Pan-Türkist dergilerin yayınları 1941 yılının ortalarından itibaren artmış ve bu dergiler bazen üstü kapalı, bazen de açıkça Türkiye'nin savaşa girmesi için çağrıda bulunmuşlardır.

Bu tür örneklerden biri de Reha Oğuz Türkan'ın, *Bozkurt* dergisinde yazdığı "Savaşçılık" adlı makalesidir. Türkiye'nin savaş dışı politikasının örtülü bir şekilde eleştirildiği makalede; savaşın bir felaket olmadığı, savaşın zararından çok faydasının bulunduğu, savaşların medeniyetleri tahrip etmediği bilakis hız verdiği, milletlerin ve medeniyetin savaşın mahsulü olduğu dolayısıyla milleti savaşçı bir ruhla yetiştirmek gerektiği vurgulanmıştır.^[42]

Aynı derginin Temmuz 1941 sayısında, iç kapak sayfasında ise, Türkiye için açıkça savaş çağrısı yapılmaktadır.

"Dünya kaynıyor... En mühim ve hayati hadiseler hazırlanıyor, patlıyor, yenileri hazırlanıyor. Bütün milletlerin istikballeri tam bir oluş halindedir. Uyumuş olanlar, gaflet edenler, zayıf olanlar, miskinler, gecikenler, belki bir daha doğrulmamak üzere bu insafsız ve vahşi hayat karşısında yıkılıyor, çöküyor, mahvoluyor..."

muhalafet bloğunun bulunmasıydı. Landau, a.g.e., s. 163

[40] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C.IV, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979, s. 1531.

[41] Deringil, a.g.e., s. 163. Von Papen ise; gerek hükümet çevrelerinden, gerekse gayri resmi düzeyde Pan-Turan hareketi doğrultusunda yapılan girişimlerle ilgili olarak 5 Ağustos 1941 tarihli telgrafıyla Alman hariciyesini bilgilendirmiştir. *Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)*, s. 27-30.

[42] Reha Oğuz Türkan, "Savaşçılık", *Bozkurt*, S. 5 (Eylül 1940), s. 132-137.

*Çalışmış olanlar, enerjik ve kuvvetli olanlar, yaşıyor, yeniyor. Asırların eşini göstere-
meyecekleri bu müthiş hayat dövuşünde, en büyük tabiat kanunu olanca kuvvetiyle hâkim
oluyor.*

*-Ya öldürecekisin yahut ölecekisin! İkinci şıkkı istemeyen milletler, karanlıkların öte-
sini görebilmeli, zuhur eden ender fırsatları yakalayabilmeli, enerjik, cüretkâr ve süratli
olanlar ve titremeyen bir elle çekecekleri kılıçla öldürülmemek için öldürmelidirler. Savaş,
bir adım ileri atıldıktan sonra, daha düşman üzerimize gelmeden onun üzerine yürüyüp
savrulan kılıçtır. Savaş, milletlerin kurtuluş günleri için atılma anının geldiğini müjde-
leyen bir borudur. Büyük ülkü günü, büyük ve eşsiz fırsat günü, kanlarımızı dökceğimiz
mukaddes gün!*

Ey tarihin bu gün için seçtiği İNÖNÜ!

*Türklüğün mukaddes istiklâli için kanlarımızı dökmeğe hazırız! Bütün Türklük se-
nin işaretini bekliyor!”^[43].*

Bu tür çağrılar gazetelerde de yankı bulmuştur. Türk milliyetçiliği, yeniden I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Pan-Türkist hedeflere yönelmiştir. Bu konuda *Tasvir-i Efkâr* başyazarı Ziyad EbuZZiya sütununda şu görüşlere yer vermiştir:

*“Türk milliyetçiliğinde değişen nedir? Bu yeni program nedir? Bu davanın erbâb el-
lerini titretecek kadar ağır olduğunu biliyorum. Ağır fakat onun milliyetçi ellerden ziyade,
Türkçülük davasının düşmanlarını titreteceği günün uzak olmadığını da biliyorum. Bu
imanda yetişmiş iki buçuk milletle bir değil, iki kıtayı dolduran bütün Türk kardeşleri-
mizle beraberiz”^[44].*

Değişen konjonktür ve buna paralel olarak etkileşim geçiren Türk dış politi-
kasının da etkisiyle bu tür yayınlara bu dönemde hoşgörülle bakılmış ve adeta bir
patlama yaşanmıştır.^[45]

Türk dış politikasının bu dönemde Türk milliyetçiliğinin geçirdiği değişimden
etkileşimi konusunda; 7 Temmuz 1942'de, Başbakan Refik Saydam'ın ölümü üzerine
yerine atanan Şükrü Saraçoğlu'nun 5 Ağustos'ta, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde
yaptığı konuşma açıklayıcı niteliktedir. “Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü ka-
lacağız. Bizim için, Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan
ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değiliz, çoğalan ve çoğaltan Türkçü-
yüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız”^[46].

[43]“Türklük Bekliyor”, *Bozkurt*, S. 11 (Temmuz 1941), s. 249.

[44] Ziyad EbuZZiya, “Türkçülüğün Yeni Programı”, *Tasvir-i Efkâr*, 30 Birincikânun, 1941.

[45] Bu tür yayınların genel içerikleri, yayınlanan dergiler ve etkileri konusunda bkz: Mithat Atabay, *II. Dünya Savaşı Srasında Türkiye'de Milliyetçilik Akımları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

[46] T.B.M.M. .Z.C., 5 Ağustos 1942, C. 27, Devre VI, İçtima 3, s. 21-22.; *Cumhuriyet, Ulus*, 6 Ağus-
tos 1942.

Pan-Türkizm ekseninde Türk-Alman ilişkilerinin geldiği son nokta ile ilgili olarak Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ile Von Papen arasında yapılan görüşmede, Türk dış işleri bakanı; Pantürkçülüğün sorunlarıyla yakından ilgilendiklerini, ancak Türkiye'nin yayılmacı bir tutum içinde bulunmadığını, yalnızca siyasal açıdan azınlıkların kültürel varlıklarının güvence altına alınmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Bolşevizm sorununun ancak Sovyetler Birliği'nin yenilmesinden sonra çözümlenebileceğini, Sovyet idaresi altındaki halkların Almanya'nın desteği ile korunabileceğini ifade etmiştir.^[47]

Bu görüşmeden ayrı olarak Von Papen, 27 Ağustos 1942'de Alman dışişlerine gönderdiği siyasi raporda ise Başbakan Saraçoğlu'nun; "bir Türk olarak," Rusya'nın yok edilmesini şiddetle istediğini, bunun Türk halkının yüzlerce yıldır düşlediği bir olay olduğunu ve Hitler'in bunu gerçekleştirirse yeni bir çağ açmış olacağını ifade ettiğini belirtmiştir.^[48]

1942 sonbaharından itibaren Almanya, Türkiye ile Pan-Türkizm konusundaki görüşmelerden umudunu kesmeye başlamış ve Alman Hükümeti Von Papen'den, Başbakan Saraçoğlu ve Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ile bu tür görüşmelere katılmamasını istemiştir. Zira artık Türk hükümetinin talepleriyle Almanya'nın çıkarları çatışmaktadır. Türkiye tutumunu değiştirir savaşa girerse veya izlediği politikayla Almanya'nın yanında olduğunu kesinlikle belli ederse, Pan-Türkizm konusunda görüşmelere yeniden başlanabilecektir.^[49]

Sonuç

Uluslararası ilişkilerde, kesişen ya da çatışan menfaatler doğrultusunda devletlerin birbirleriyle çok yönlü bir ilişkiler zinciri içine girebileceğine, II. Dünya Savaşı'nın kaotik atmosferinde sıkça tanık olunmuştur. Bu türden çok yönlü ilişkiler ağı, yalnızca bu döneme özgü değildir. Fakat bu dönemde karşılaşılan sorunlar karşısında, devletler kendi konumlarını daha avantajlı hale getirmek için iç ve dış politika amaçları doğrultusunda politik bir silah olan propaganda unsurunu da yoğunlukla kullanmışlardır. II. Dünya Savaşı döneminde Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisiyle ortaya çıkan basın üzerindeki propaganda bunun en somut örneklerindedir.

Basının her zamankinden daha fazla denetim altında tutulduğu, savaş haberlerinin hangi boyda puntolarla verileceğinin bile katı kurallara bağlandığı bir dönemde, Almanya ilerlerken özellikle bazı gazetelerdeki yazarlar ve yorumcular bu ülkeyi ve onun şahsında yeniden gündeme gelen ve büyük canlanma gösteren Pan-Türkist düşünce ve etkinlikleri yoğun bir biçimde övmüşler, desteklemişlerdir. Bu propagan-

[47] *Türkiye'deki Alman Politikası*, (1941-1943), s. 64-67.

[48] Y.a.g.e., s. 68

[49] Y.a.g.e., s. 79-81.

dalar, hedeflenen amaçlar doğrultusunda sınırlı da olsa etkisini göstermiştir. Savaş ortamında Mihver-Müttefikler dengesine oturan Türk dış politikasının, bu güçler arasındaki mücadelenin seyrinden etkilenmemiş olduğu ileri sürülemez. Ancak Milli Şef'in şahsında karşılığını bulan Atatürk'ün; “*Yurtta Sulh, Cihanda Sulh*” prensibine bu koşullarda bile sadık kalınarak Cumhuriyet Türkiye'sinin bu alandaki ilkeleri yaşatılmıştır.

Bu dönemde Türkiye'de görülen Alman propagandası, asıl amacı olan Türkiye'yi Mihver safında savaşa çekmeyi başaramamıştır. Ancak bu propaganda, Türkiye'nin özellikle 1940-41 yıllarında İngiltere'ye ve Balkan Paktı üyelerine karşı yükümlülüklerini yerine getirmekten alıkonmasına yardım etmiştir. Yine bu propaganda, 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Ankara Hükümeti'nin Sovyetler Birliği'yle daha önceki dostluğundan uzaklaşmasında önemli ölçüde etkili olmuştur.

Daha çok bir dış dinamik sonucu olarak yeniden gündeme gelen Pan-Türkizm; Almanya'nın kendi propaganda amaçları doğrultusunda kullanılmasının yanı sıra, Türkiye'de iç politika aracı olarak da etkili bir biçimde kullanılmıştır. İlk dönemlerde Anadolu Ajansı'ndan Yahudi memurların çıkarılmasına kadar varan propagandanın etkileri, savaşın ikinci yarısından itibaren zayıflamış ve yine dışa bağlı olarak Pan-Türkist çevreler etkisiz hale getirilmiş ve bir süre sonra da tasfiye edilmiştir.

Gerek basın yolu ile olsun, gerek radyo ile olsun, Alman propagandasının nispeten dar bir hedefe yöneldiği görülmektedir. Propagandaların hedefi nüfusun tümü değil, aksine, nüfusun belirli ve etkin bir grubuydu. Çünkü basının tirajının düşük ve radyo alıcı cihazı sayısının da son derece az olması bu alandaki propagandanın gücünü büyük ölçüde azaltmıştır. Propagandaya hedef olanlar ise, ülkenin dış politikasına yön verebileceği düşünülen ya da hiç olmazsa bu konuda etkili olabilecek bazı gruplar olmuştur.^[50] Konuya bu açıdan yaklaşıldığında, propaganda hedeflerinin gerçekçi bir biçimde tespit edildiği görülür.

Böylesine önemli bir dönemde hemen her ülke için söz konusu olabilecek bu tür faaliyetlerin bir değerlendirilmesi yapıldığında, yine benzer ortamlarda Türkiye'de bunun olgusal bir görünüm kazanmaya başladığı sonucuna ulaşılabılır. Son yarım yüzyıl içinde Bağdat Paktı'ndan (1955), 1990-91 Körfez Savaşı'na ve oradan, 1 Mart Tezkeresi (2003)'ne kadar geçen olaylarda bunun benzer örneklerine rastlamak mümkündür. Bu noktada yapılması gereken; medya olanaklarının tarihte hiç görülmemiş düzeye ulaştığı günümüzde bu tür faaliyetlerin daha da etkili bir şekilde ya-

[50] Cemil Koçak, “Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı”, *Kebikeç*, Yıl: 1, sayı 2, (1995), s. 158-159. *Die Welt* yazarı Lotthar Rühl'ün de belirttiği gibi Türk-Alman ilişkilerinin mahiyeti başlangıçta ve bu dönemde devletlerarasında diplomatik, askeri, stratejik bir ilişkiydi ve bunun yanı sıra elitler arasında yüksek bir kültür ilişkisi söz konusuydu. Halkların buna pek fazla katkısı yoktu. Lotthar Rühl, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Temelleri”, *VIII. Türk-Alman Gazeteciler Semineri, Uluslararası İlişkilerde Medyanın Rolü: Türk-Alman İlişkileri Örneği*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara 1994, s. 31.

pılabileceğini ve bu yolla toplumların manipüle edilebileceğini görmek, bu nedenle özellikle yakın tarihi bu gözle analitik bir şekilde okumak ve yine medya olanaklarını bu amaç doğrultusunda kullanarak toplumu bilinçlendirmektir.

SEVİNCİ ACIYA DÖNÜŞTÜRMEK: OSMANLI DÜĞÜNLERİNDE YAŞANAN ASAYİŞ PROBLEMLERİ

Emine GÜMÜŞSOY *

Sosyal hayatın önemli organizasyonlarından birisi olan düğünler kutlamanın yanı sıra birlik ve beraberliğin yaşandığı güzel ve özel zamanlardır. Tarih boyunca bu tür tören ve kutlamalar zaman zaman kayıt altına alınmıştır.^[1] Osmanlı bünyesinde yaşayan her topluluğun da kendine has düğün törenleri ve zaman içerisinde oluşmuş örf ve adetleri mevcuttur. Bunlar kişilerin sosyal statüsü, yaşadıkları bölge, gelir durumları gibi birçok kritere göre değişiklik göstermektedir.

Sevincin ve neşenin hâkim olduğu bu törenlerde yaşanan olumsuzluklar kişileri daha derinden etkilemektedir. Yaralama veya ölüm gibi ciddî sonuçlara neden olan olumsuz durumlar sevinci acıya, düğün evini adeta cenaze evine dönüştürmektedir. Tarih boyunca yaşanan ve yaşanmaya devam eden bu tür elim olayların önüne geçmek maalesef mümkün olamamıştır.

Çalışmamızda Tanzimat'ın ilânından sonraki süreçte Osmanlı arşiv belgelerinden yola çıkılarak özellikle taşradaki düğünlerde yaşanan çeşitli asayiş problemleri ele alınmıştır.

---

[*] Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

[1] Türk tarihinden örnekler için bkz. Oktay Berber; "Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik Unsuru Olarak Düğünler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2009/2, Sayı 10, s. 1-11.

Silah Atma

Düğünlerde en sık karşılaşılan sıkıntılardan birisi eskiden beri var olan silah atma âdetidir. Sevinç gösterisi olarak atılan silahlar hem düğün cemiyeti hem de yakın çevre için ciddi tehditlere sebep olmaktadır. Tanzimat'tan sonra yapılan düzenlemeler çerçevesinde bu konu da ele alınmış ve gerekli duyurular yapılmıştır. 18 Ekim 1850 tarihli Takvim-i Vekâyi'de

“taşralarda şenliklerde âdet olduğu üzere kurşunlu silah atılmasının yasaklandığı, kurusıkı silah atılmasına başlangıçta bir yasak getirilmemiş olsa da onunda zarar verdiği görüldüğünden kurşunlu kurşunsuz silah atmanın toptan yasaklanmasına, buna cesaret edenlere kanun dairesine cezalar verilmesine” karar verilmiştir.^[2]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konu ile ilgili çok sayıda belge mevcuttur. Örneğin Maraş'ta Hacı Mehmed'in silahından çıkan kurşunla hayatını kaybeden Şabanoglu Ahmed davasında şenlik sırasında havaya ateş edilirken bu olayın meydana geldiği anlaşılmış gerekli ceza verilirken bundan sonra düğünlerde silah atılmasına izin verilmemesi bir kez daha hatırlatılmıştır.^[3]

Konya valisine hitaben yazılan bir yazıda da Niğde'de bir düğün sırasında Hasan isimli şahsı kazaen öldürdüğüne hüküm verilen Aşık Ömer oğlu Abdullah'ın yapılan mahkeme sonucu 11 dirhem diyet ve kefil ile serbest bırakılması kararlaştırılırken bu tür olaylara sebebiyet verilmemesi için yasağa uyulması bir kez daha hatırlatılmıştır.^[4]

Menteşe sancağı Tavas kazası Kızılcabölük karyesinde bir düğünde Musa isimli şahıs silah atmak suretiyle Ayşe ve Şerife isimli iki kişinin ölümüne sebep olmuştur. İfadesinde havaya rastgele ateş ettiğini ve kazaen bu olayın meydana geldiğini söylese de yapılan tahkikatta silahını kadın seyirciler üzerine doğrultarak ateşlediği Ayşe'yi elinden ve Şerife'yi kulağının altından vurduğu, Ayşe'nin olay yerinde Şerife'nin de 3 gün sonra vefat ettiği anlaşılmıştır. Yapılan mahkeme de kadınların varislerine 5 bin dirhem diyet ödemesinin yanı sıra 1 sene süreyle prangaya vurulması kararlaştırılmıştır. Düğünlerde kurusıkı silah atılmasının bile yasak olduğu kurşunlu silah atılmasının hiçbir mazeretinin olamayacağı ifade edilmiştir.^[5]

İskeçe'nin Cedid karyesinde bir düğün sırasında Bulgarlar tarafından silah atıldığı anlaşılmış ve bu durum kanuna aykırı olduğundan gereğinin yapılması istenmiştir.^[6]

[2] *Takvim-i Vekâyi*, def'a 424, 11 Zilhicce 1266 (18 Ekim 1850).

[3] BOA; A. MKT. MVL 44/82 (27 Şevval 1267/25 Ağustos 1851).

[4] BOA; A. MKT. MVL. 77/10 (16 Rebiülahir 1272/26 Aralık 1855).

[5] BOA; A. MKT. MVL. 100/40 (16 Muharrem 1275/26 Ağustos 1858).

[6] BOA; DH. MKT. 659/11 (27 Zilkade 1320/25 Şubat 1903).

Dobroniçe karyesinde yapılan bir düğünde silah atılması hatta silahların yarım saat uzaklıktaki kasabadan dahi duyulması üzerine söz konusu karyeye 2 polis ve jandarma gönderilmiş ancak muhtar ve ihtiyar heyeti bu konuda bilgilerinin olmadığını söylemişlerdir. Yapılan tahkikatta oradaki çiftliğin subaşı Ahmed çavuş ile bekçiler ve çalışanların ifadelerinden o gün düğün olması münasebetiyle Bulgarların rovelver attıkları anlaşıldığından silah atanların bulunarak cezalandırılmaları kararlaştırılmıştır.^[7]

Bandırma'da bir Ermeni hanesinde yapılan düğün sırasında Hayri isimli kişi silah atarak bir Ermeni papasın ölümüne neden olmuş bazı kişiler bu olayı Müslümanlar'la Ermeniler'i karşı karşıya getirmek için kullanmak istemiş ancak Karesi mutasarrıflığı olaya el koymuştur.^[8]

Haziran 1919 tarihinde Bolu, Bartın, Ereğli ve Düzce havalisinde suç türlerini gösteren Cetvel de silah atmak hanesinde 2 vak'a kayda geçmiştir. Bolu da bir Ermeni hanesindeki düğünde sabaha karşı muhtelif çapta silahlarla havaya ateş açılmış ve bu durum 2-3 saat kadar devam etmiştir. Her seferinde olay soruşturulmuş ve muhakeme edilmiş ise de 3 gün aynı şekilde devam etmiştir.^[9]

Karamürsel'in Kömele köyünde Yorgi oğlu Antuan'ın düğününde ne taraftan atıldığı belli olmayan silahla başından yaralanan Hacı Pavi oğlu Yani daha sonra vefat etmiştir.^[10] Yine Karamürsel'in Kumla karyesinden Yorgi oğlu İstefan'ın düğününde atılan silahlardan çıkan kurşunla bir köylü başından vurularak hayatını kaybetmiştir.^[11]

Kırçova'ya bağlı Raştak köyünde 30-40 kişilik bir düğün cemiyeti sırasında Troyka Torye isimli şahıs Osloma karyesinden bir kişi tarafından kazaen vurularak hayatını kaybetmiş suçluların yakalanması için emir gönderilmiştir.^[12]

Atılan silahlar maalesef çocukları da etkilemiş yaralanan veya hayatını kaybedenler olmuştur. Örneğin Ergirili'de Anagastaşu'nun düğün cemiyetinde atılan silahlar 5 yaşındaki bir çocuğun ölümüne sebep olmuştur.^[13] Bir başka olayda Bursa'nın Çataltepe köyünden Dudaklı köyüne giden gelin alayından açılan ateş sonucu Sıdika hatun isimli kadın vefat etmiş ve 11 çocukta yaralanmıştır. Serbestçe silah taşıyarak bu tür olaylara sebebiyet verenlerin önüne geçmek için polis ve jandarmaya gerekli uyarılar yapılmıştır.^[14]

[7] BOA; TFR. L. SL. 64/6362 (23 Zilhicce 1322/28 Şubat 1905).

[8] BOA; Y.PR. UM. (23 Receb 1319/5 Kasım 1901).

[9] BOA; DH. EU. AYŞ. 15/60 (15 Temmuz 1335/15 Temmuz 1919).

[10] BOA; DH. EUM. AYŞ. 31/77 (7 Şubat 1326/20 Şubat 1911).

[11] BOA; DH. EUM. AYŞ. 31/77 (15 Cemaziyelevvel 1338/ 5 Şubat 1920).

[12] BOA; DH. MKT. 477/63 (3 Muharrem 1320/12 Nisan 1902).

[13] BOA; TFR. I. YN. 7/611 (20 Receb 1321/12 Ekim 1903).

[14] BOA; DH. MKT. 460/33 (17 Zilhicce 1319/27 Mart 1902).

Dirzilova karyeli Adem bin Latif'in düğününde silah atan Fettah'ın kendini ayağından yaralaması gibi bazen kazaen kendini yaralayanlar da olmuştur. Fettah hakkında da bir tutanak tutulmuş ve rovelveri adliyeye teslim edilmiştir.^[15]

Yaralama ve ölümlere sebep olabilen bu tür durumlara bazen düğün cemiyeti dışından kişiler de maruz kalabilmektedir. Örneğin Sanibofça köyünden Hasan'ın eşi tarlasında arpa biçerken düğünde atılan kurşunların hedefi olmuştur.^[16] Yine hayvanlarını otlatırken yaralanan ve bir hafta sonra vefat eden Çerenova karyesinden Şemsi bin İbiş'in başına gelenlerin yakında yapılan bir düğünde atılan silahlardan kaynaklandığı anlaşılmıştır.^[17]

Belgelerden düğünlerde silah atılması olaylarına karışanların bir kısmının asker ve jandarma efradından olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Prizren mutasarrıflığından gelen telgrafta kasap Enderyan'ın düğününde jandarma efradından Mehmed bin İbrahim silah atmaktan takibata uğramıştır.^[18] Alasonya jandarma yüzbaşı Celal de arkadaşlarıyla resmi kıyafetleriyle katıldıkları bir düğünde silah atılmasından dolayı sorgulanmış ancak yapılan muhakeme sonucunda Yüzbaşı Celal'in görevine iade edilmesine karar verilmiştir.^[19] Petriç kazasına bağlı Çaparova köyünde gerçekleşen bir düğünde 34. Alay 4. Tabur 1. Bölük mülazımı Osman Efendi'nin silahından çıkan bir kurşunla oynayan kadınlardan birisi yaralanmış yara çok ağır olmamasına ve hane sahibi de şikâyetçi olmamasına rağmen Osman Efendi merkeze çağrılarak tutuklanmıştır. Bir süre sonra kadının vefat haberi geldiğinde ölüm sebebini araştırmak üzere bir komisyon kurulması kararlaştırılmış ve sonuçta bu yaralanmanın ölümüne sebep olduğu anlaşılmıştır.^[20]

Ülke genelinde yaşanan bu tür sıkıntılardan dolayı yasal düzenlemelerin yapıldığı ve her yere emirlerin gönderildiği anlaşılmaktadır. 25 Şubat 1850 tarihli Ceza-yir-i Bahri Sefid valisi Mehmed Ragıb'ın gönderdiği yazıda olduğu gibi *"taşradaki düğünlerde kurşunlu silah ve piştov atıldığı ancak bu durumun kişilerin canına kastettiği bu nedenle yasaklanması ve bu yasağa uymayanların 6 ay süreyle prangaya vurulacağı"* duyurulmuştur.^[21] Benzer uyarılar 3 gün sonra Harput valisi Yusuf İzzet ve Kayseri kaymakamı İsmail Hakkı tarafından da yapılmıştır.^[22] Aynı tarihte Niğde meclisinin gönderdiği mazbatada düğün ve toplantılarda kurşunlu silah kullanılmasının yasaklandığına dair emrin her yere duyurulduğu ve takibin yapılacağı belirtilmiştir.^[23] Gi-

[15] BOA; TFR. I. KV. 197/19686 (17 Rebiülahir 1326/19 Mayıs 1908).

[16] BOA; TFR. I. KV. (8 Cemaziyevvel 1322/21 Temmuz 1904).

[17] BOA; TFR. I. KV. 188/18752 (26 Zilhicce 1325/30 Ocak 1908).

[18] BOA; TFR. I. KV. (14 Rebiülevvel 1321/10 Haziran 1903).

[19] BOA; TFR. I. MN. 154/15346 (24 Zilhicce 1325/28 Ocak 1908).

[20] BOA; Y.PRK. ASK. 191/45 (13 Zilkade 1320/11 Şubat 1903).

[21] BOA; A.MKT. UM. 9/7 (12 Rebiülahir 1266/25 Şubat 1850).

[22] BOA; A.MKT. UM. 9/62; 9/68 (15 Rebiülahir 1266/28 Şubat 1850).

[23] BOA; A.MKT. UM. 9/40 (15 Rebiülahir 1266/28 Şubat 1850).

rit müşiri Mustafa Naili imzasıyla gönderilen yazıda da Girit ve havalisinde kurşunlu silah kullanılmasının yasaklandığı buna rağmen bazı olayların yaşandığı belirtilerek söz konusu yasak hatırlatılarak gerekli uyarıların yapıldığı belirtilmiştir.^[24] Alanya mutasarrıfı İbrahim Hilmi de benzer şekilde yasağa rağmen bazı şikâyetlerin geldiğini ve bunların takipçisi olacaklarını beyan etmiştir.^[25] Sivas^[26] ve Sakız meclisleri^[27] de yasağı ve cezayı hatırlatan benzer kararlar alarak merkeze göndermiştir. Yine Kastamonu ve ona bağlı yerlerde düğünlerde kurşunlu tüfek ve piştov atılmaması konusundaki emre uyulacağı Kastamonu müşiri Safveti imzasıyla bildirilmiştir.^[28]

Aynı şekilde düğünlerde kurşunlu tüfek ve piştov atılmaması konusundaki emirnameye dikkat edileceği Ankara valisi,^[29] Midilli kaymakamı,^[30] İstanköy kaymakamı,^[31] Kıbrıs kaymakamı,^[32] Van kaymakamı,^[33] Biga mutasarrıfı,^[34] İçel muhassılı,^[35] Aydın müşiri^[36] ve Şam müşirinden^[37] gelen yazılar ile bir kez daha teyit edilmiştir. Öte yandan söz konusu yasağın köy muhtar ve imamlarına bildirildiği Karahisar-1 Sahib,^[38] Ergiri^[39] ve Canik^[40] meclis mazbatalarından da anlaşılmaktadır. Rumeli eyalet valisi^[41] ve Bağdat valisi^[42] de silah yasağı konusunda daha dikkatli olunacağını belirtmiştir.

Benzer şikâyetler ve kazaların devam etmesi üzerine yasağın uygulanmadığı anlaşıldığından memurların daha dikkatli olması için mülki amirlere şukka gönderilmiştir.^[43] Bir süre sonra düğün ve sünnet cemiyetlerinde tüfek ve tabanca atılmasının yasak olduğu buna uymayarak ölüme sebebiyet verenlerin katil mesabesinde sayılacağı bir süre sonra tekrar duyurulmuştur.^[44] Örneğin Kudüs mutasarrıfından gelen

[24] BOA; A.MKT. UM. 9/53 (15 Rebiülahir 1266/28 Şubat 1850).

[25] BOA; A.MKT. UM. 9/58 (15 Rebiülahir 1266/28 Şubat 1850).

[26] BOA; A.MKT. UM. 9/74 (15 Rebiülahir 1266/28 Şubat 1850).

[27] BOA; A.MKT. UM. 10/64 (27 Rebiülahir 1266/12 Mart 1850) .

[28] BOA; A.MKT. UM. 8/7 (16 Rebiülevvel 1266/30 Ocak 1850).

[29] BOA; A.MKT. UM. 8/47 (19 Rebiülahir 1266/4 Mart 1850).

[30] BOA; A.MKT. UM. 7/82 (11 Rebiülevvel 1266 /25 Ocak 1850).

[31] BOA; A.MKT. UM. 10/96 (7 Rebiülahir 1266/20 Şubat1850).

[32] BOA; A.MKT. UM. 10/100 (29 Rebiilahir 1266/14 Mart 1850).

[33] BOA; A.MKT. UM. 12/90 (23 Cemaziyelahir 1266/6 Mayıs 1850).

[34] BOA; A.MKT. UM. 8/15 (26 Rebiülevvel 1266/9 Şubat 1850).

[35] BOA; A.MKT. UM. 8/54 (8 Rebiülahir 1266/3 Mart 1850).

[36] BOA; A.MKT. UM. 8/83 (25 Rebiülahir 1266/10 Mart 1850).

[37] BOA; A.MKT. UM. 10/92 (7 Rebiülahir 1266/20 Şubat1850).

[38] BOA; A.MKT. UM. 8/40 (23 Rebiülahir 1266/8 Mart 1850).

[39] BOA; A.MKT. UM. 13/96 (25 Cemaziyelahir 1266/8 Mayıs 1850).

[40] BOA; A.MKT. UM. 8/45 (22 Rebiülahir 1266/7 Mart 1850).

[41] BOA; A.MKT. UM. 242/38 (1 Zilkade 1272/4 Temmuz 1856).

[42] BOA; A.MKT. UM. 14/60 (25 Cemaziyelahir 1266/8 Mayıs 1850).

[43] BOA; A.MKT. MVL. 23/42 (1 Rebiülevvel 1266/15 Ocak 1850).

[44] BOA; A.MKT. UM. 248/23 (13 Cemaziyelahir 1272/20 Şubat 1856); A.MKT. UM. 284/57 (19 Şevval 1272/23 Haziran 1856).

bir yazıda düğünlerde kurşunlu silah atılmasının yasaklandığı, buna cesaret edenlere 6 ay pranga cezası verileceğinin duyurulduğu buna rağmen memurların dikkatsizliği gibi sebeplerle bazı olayların meydana geldiği anlaşıldığından tekrar gerekli uyarıların yapıldığı ve uymayanlara gerekli cezaların verileceği ifade edilmiştir.^[45]

1892 yılına gelindiğinde konunun üzerinde yine ısrarla durulmaktadır. Düğünlerde silah atma âdetinin yaralama ve ölüm gibi kötü olaylara sebep olduğu ve yasaklamalara rağmen devam ettiği, bu durumda yerel makamlara büyük iş düştüğü için daha dikkatli olunması istenmiştir.^[46] 1 Aralık 1892 tarihli tezkire ile taşrada yapılan düğünlerde kazalara sebebiyet veren silah atma geleneğinin yasaklandığı bir kez daha duyurulmuştur.^[47]

10 yıl sonra da benzer şikâyetlerin devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin 1902 tarihli bir belgede Kastamonu ve Trabzon'da düğünlerde silah atılmasından dolayı meydana gelen uygunsuzlukların yasaklanması ve yasağın tekrar bağlı yerlere bildirilmesi istenmektedir.^[48] Aynı şekilde Ergiri'de de düğünlerde gece yarısına kadar silah ve havaya tüfek atmak gibi kötü alışkanlıkların önüne geçilmesi istenmektedir.^[49]

Kavga ve Husumet

Düğünlerde yaşanan bir başka olumsuzluk da çıkan kavgalar ile kişi ve aileler arası husumetlerdir. Basit sebeplerle çıkan kavgalar dışında kasıtlı olarak ortamı bozmaya ve dağıtmaya yönelik girişimler de olmuştur.

Trablusgarp kumandanlığından gönderilen bir telgrafta Cebel Sancağı Ayn karesinde bir düğünde halk arasında bir kavga çıktığı bunun üzerine olaya müdahale etmek üzere merkezden 50 kişilik asker gönderildiği ancak çıkan olaylarda 1 kadının öldüğü 10 kişinin de yaralandığı anlaşılmıştır. Suçluların yerel idareciler tarafından araştırılması uygun görülmüştür.^[50]

Hayfa'da Müslüman ve Hristiyan düğün alaylarının karşılaşması sırasında bazı edepsiz kişilerin çıkardığı kargaşada silahlı bulunan konsolosluk kavaslarının müdahalesiyle 8 Hristiyan ve 7 Müslüman yaralanmıştır. Müdahil olan İngiliz, Amerika, İspanya ve İtalya konsolosluk kavasları tutuklanıp Akka müdde-i umumi muavini tarafından sorgularına başlanmıştır. İngiliz konsolosu İstanbul'a gönderdiği telgrafta Müslümanları suçlarken olaylara müdahale edecek güvenlik güçlerinin yetersiz ol-

[45] BOA; A.MKT. UM. 10/88 (29 Rebiülahir 1266/14 Mart 1850).

[46] BOA; DH. MKT. 2025/87 (8 Cemaziyelevvel 1310/28 Kasım 1892).

[47] BOA; DH. MKT. 2029/67 (18 Cemaziyelevvel 1310/8 Aralık 1892).

[48] BOA; DH. MKT. 2026/99 (11 Cemaziyelevvel 1320/16 Ağustos 1902).

[49] BOA; DH. MKT. 1149/53 (14 Muharrem 1325/27 Şubat 1907).

[50] BOA; Y. MTV. 67/75 (26 Safer 1310/19 Eylül 1892).

duğunu bu nedenle kavasların müdahale etmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir.^[51]

Rum cemaatinden Aleksî'nin Rum kilisesinde icra edilen düğünden sonra evlerine götürülürken Bulgar Petko tarafından bıçakla önleri kesilmiş akrabalarından bir kişi yaralanmış ancak kısa sürede etkisiz hale getirilmişlerdir.^[52]

Ergirili kasabasından Osman imzasıyla çekilen bir telgrafta Celö Kalmo isimli şahsın silah atarak düğün cemiyetini bozmaya çalışan Kazım'ın yakalanarak muhakeme edileceği bildirilmiştir.^[53]

Bazen de düğünler aralarında husumet bulunan ailelerin hesaplaşma yeri olarak algılanmıştır. Örneğin Kalkandelen'in Novasil köyündeki bir düğünde önceden düşman olan iki kişi birbirlerini yaralayarak ölümüne sebep olmuşlardır.^[54] Susa karyesinden Kosta Salih'in düğününde Kanca Hasanoğlu Salih ile bir başka kişiyi yaralayıp kaçan kişi yakalanmıştır.^[55]

Siroz'un Tuzluca karyesinde Veli Ağa'nın düğününde bir çalgı meselesinden dolayı çıkan tartışmada Salih bin Hüseyin, Revolver kurşunuyla yaralanmış bunun üzerine takibat başlatılmıştır.^[56]

Ligoratlı Necib Reis isimli bir kişinin düğününde raks sırasında İriceli Haydar'ın Pilo Kazım isimli kişiyi öldürdüğü ve işe karışan arkadaşı ile birlikte kaçtığı anlaşıldığından yakalanmaları için emir çıkarılmıştır.^[57]

Cebel-i Lübnan sancağında yapılan iki düğün sırasında silah atılması ve çıkan kargaşada 2 kadın ölmüş, 10 kişi yaralanmış bunun üzerine bölgeye 50 asker sevk edilmiştir.^[58]

İstanköy'de yapılan bir sünnet düğünü dönüşünde devriye gezen jandarma, Giritli Hasan Halil ve birkaç kişiyi hükümet merkezine götürmek istemişti. Çıkan tartışmada jandarmanın biri sol eli üzerinden ve üç yerinden, Giritlilerden ikisi de birkaç yerlerinden yaralanmış yapılan tahkikatta Giritlilerin konuşma ve davranışları ile jandarmayı taciz ettikleri bu nedenle olayın büyüdüğü anlaşılmıştır. Hasan Halil ve arkadaşlarının şikâyetçi olmalarıyla olay adliyeye de intikal etmiştir.^[59]

İstanbul Yakacık'ta yapılan ve 3-4 bin kişinin katıldığı bir düğünde Suphi Paşazadeler efradından Şemsi Efendi'nin dine aykırı söylemlerde bulunup sağa sola

[51] BOA; Y. PRK. A. 2/74 (23 Receb 1297/1 Temmuz 1880).

[52] BOA; TFR. I. SL. 57/5670 (11 Ramazan 1322/19 Kasım 1904).

[53] BOA; TFR. I. YN. 12/1112 (28 Cemaziyelahir 1325/8 Ağustos 1907).

[54] BOA; TFR. I. KV. (3 Receb 1321/25 Eylül 1903).

[55] BOA; TFR. I. SL. 60/5986 (23 Şevval 1322/31 Aralık 1904).

[56] BOA; TFR. I. SL. 50/4932 (14 C 1322/).

[57] BOA; DH. MKT. 613/32 (15 Şaban 1320/17 Kasım 1902).

[58] BOA; Y.A.HUS. 265/144 (22 Rebiülevvel 1311/3 Ekim 1893).

[59] BOA; DH. H. 58/2 (26 Zilhicce 1327/8 Ocak 1910).

saldırıldığı ve kendisine engel olmak isteyen Ahmed Çavuş isimli askeri darb ettiği görülmüş asker ve ahali araya girerek söz konusu şahsın oradan uzaklaştırılarak karakola sevkini temin etmişlerdir.^[60]

Posta ve telgraf nazırı tarafından dâhiliye nezaretine gönderilen bir yazıda İzmit sancağındaki Bağçecik'te Hınçak komitesine ait bazı evrakların dağıtıldığı ve Ermeniler'in bir süredir düğün münasebetiyle akşamları silah attıklarının anlaşıldığı ve son olarak pazartesi gün boyunca silah sesleri duyulduğu bu durumun incelenmesi gerektiği ifade edilmiştir.^[61]

Baskın

Düğün bahanesiyle zaman zaman bazı baskın olaylarının gerçekleştiği ve bunların daha büyük zarar ve kayıplara yol açtığı da görülmektedir. Örneğin Florina kazası Zehlice karyesinde Bulgar Tırpeçe İstefa'nın evinde yapılan düğüne Rum eşkıyaları baskın düzenleyerek 10 kişinin ölümüne ve 6 kişinin yaralanmasına sebep olmuşlardır.^[62] Aynı yerde birkaç ay sonra bir düğün evini basan Rum eşkıyanın 13 kişiyi katlettiği haberi üzerine önce 3. Ordu daha sonra da 5. Ordu eşkıyaların yakalanması için görevlendirilmiştir.^[63]

1905 yılı sonlarında yine Florina'da bir köyde yapılan düğün sırasında Rum eşkıyasının düğünü basarak ateş açması sonucu 7 kişinin öldüğü ve 4 kadın ile 2 çocuğun yaralandığı anlaşılmış, 4 çeteden oluşan bu eşkıya grubunun yakalanması için takibata başlandığı gibi ihbar ve yakalanmasına fayda sağlayanlara tahsisat yapılması kararlaştırılmıştır.^[64]

Bir başka belgede Kastamonu vilayeti Çerkes kazası Dolap köyünde Kara Şaban oğlu Mustafa'nın evinde yapılan düğün sırasında Akçakise köyünden Budunoğlu İzzet ve arkadaşlarından 40 kişilik bir grup burayı basarak silahla tehditlerde buldukları anlaşılmaktadır. Gözdağı vermek amaçlı bu girişimde can kaybı olmamıştır.^[65]

Sonuç

Tarih boyunca çeşitli ritüellere sahne olan düğünler sosyal hayatın önemli bir yönünü teşkil eder. Kişilerin mutlulukları sevdikleri ile paylaşılır ve kutlanırken ortaya çıkan problemler ise çok daha yaralayıcı olmaktadır. Yaralama ve ölüm gibi ciddi

[60] BOA; Y. PRK. HR. 29/11 (6 Eylül 1316/19 Eylül 1900).

[61] BOA; DH. TMIK. M. 62/56 (3 Receb 1316/17 Kasım 1898).

[62] BOA; Y. MTV. 268/42 (14 Teşrinievvel 1320/27 Ekim 1904).

[63] BOA; BEO. 2481/186051 (5 Zilkade 1322/11 Ocak 1905).

[64] BOA; TFR. I.AS 29/2829 (8 Şevval 1323/6 Aralık 1905).

[65] BOA; DH. H. 43/30 (13 Cemaziyelevvel 1330/30 Nisan 1912).

sonuçlara yol açan bu tür problemler, Osmanlı arşiv belgelerine de konu olmuştur. Müslim ve gayrimüslim her iki tarafta da benzer sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Özellikle Tanzimat'tan sonra toplumsal hayatta yapılan düzenlemeler çerçevesinde düğünlerde silah atmak yasaklanmıştır. Alınan karar ve öngörülen cezalara rağmen taşradan gelen haberler yasağın tam olarak uygulanamadığını göstermektedir.

Bazen de düğünler bir hesaplaşma yeri olarak görülmüş ve silahların karıştığı bu tür olayların bilançosu çok daha ağır olmuştur. Düğünlerin eğlence ve kutlama işlevleri dışında bu tür olaylara sahne olması üzücü ve can sıkıcı bir durumdur. Cehalet ve bilinçsizlikten kaynaklanan bu tür durumlara maalesef günümüzde de zaman zaman rastlanmaktadır.

İZMİTLİ BİR PATRİK: HOREN AŞIKYAN

Zeynep İSKEFİYELİ *

Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarının yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etmiş, başlangıcından günümüze kadar geçen süreç içinde kilise ve başında bulunan din adamları Ermeni toplumunun hayatlarına şekil ve yön veren en büyük güç olmuştur. İstanbul'un 1453 yılında fetihle birlikte Osmanlı Devleti tebaası olarak yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik durumlarında olduğu kadar dini hayatlarında da önemli gelişmeler olmuştur. Çünkü İstanbul'un fethiyle beraber Osmanlı Devleti coğrafi olduğu kadar siyasal alanda da genişleyip büyümüş, bilhassa üç dinin (Müslümanlık- Hristiyanlık- Musevilik) koruyucusu olmuş ve bu dinlere ait hayatın kurumsallaşmasına çalışmıştır. Fatih'in İstanbul'un fethini müteakip Ortodoks Rum cemaatine tanıdığı hukuk ve salahiyetlerin aynısını 1461 yılında Ermeniler'e de tanımıştır. İlk defa Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında Ermeniler müstakil bir "*Millet*" olarak kabul edilmişler ve Bursa'dan bir kısım Ermeni aileleri ile birlikte getirtilen Piskopos Hovakim, tüm Türkiye Ermenileri'nin Patriği olarak atanmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in Ermeni Patrikhanesi'ni kuran fermanında, patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermeniler'in hem ruhani, hem de cismani lideri olduğu hükme bağlanmıştır. Patrikler cemaatlerinin dini ve toplumsal işlerini görme, şikâyetlerini inceleme, cemaate ait malları idare ve bunların gelirlerini toplamakla yükümlüdürler.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeniler'in dağınık, birbirinden kopuk ve diğer kültürlerin tesirine terk edilmiş alt gruplar olarak

---

[*] Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

kalmasını önlemiştir. Cemaat ve kilise bütünlüğü içerisinde tek bir toplum halinde birleşen Ermeniler bu sayede milli kimliklerini koruma imkânını elde etmişlerdir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kurulması ile birlikte, Ermeni nüfusunun zamanla büyüdüğü yeni Türk başkenti içine Ermeniler'in akını da resmen başlamış oldu. Böylece İstanbul kısa bir sürede dünyanın Ermeni nüfusu en kalabalık şehri haline gelmiş ve bu nüfus kültürel, ekonomik ve sosyal bakımlardan diğer yerlerden çok daha yüksek seviyeye erişmiştir. Ermeniler yüzyıllar boyu Osmanlı Devleti idaresinde büyük bir itimat ve güven kazanarak önemli devlet kademelerine yükselmişler ve tarihlerindeki en istikrarlı ve huzurlu yılları yaşamışlardır. Ermeniler'e verilen bu hak ve imtiyazlara zamanla yenileri eklenmiştir. Her devirde Osmanlı Ermenileri'nin sahip olduğu haklar ve sosyal, iktisadi ve siyasi hayattaki mevkiler, Osmanlı Devleti sınırları dışındaki ne Ermeniler'e ve ne de diğer azınlıklara verilmemiştir. Hatta birçok tarafgir Ermeni yazar bile bu durumu itiraf etmekten kendilerini alamamışlardır.

Bununla beraber Ermeniler Tanzimat ve Islahat reformları ile altın çağlarını yaşarlarken, bir yandan da değişen dünyanın en büyük fikir akımlarından olan milliyetçiliğin etkilerine maruz kalmışlardır. Bağımsız bir Ermeni devleti hayali Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflamaya başladığının hissedilmesi ile daha da kuvvetli bir ideal halini aldı. Büyük devletler ve onların Osmanlı topraklarındaki temsilcileri ile misyonerler bu idealin en önemli destekçileri oldular. Ermeni milleti içindeki milliyetçilik duygularının gelişmesinde etkili olan ve "*muhtar bir Ermenistan*" fikrinin sahibi olan kişi ise; 1869 yılından 1873 yılına kadar İstanbul Ermeni Patriği olarak görev yapan ve 1893'te 73 yaşında Eçmiyazın Katogikosu olan Mıgırdıç Kırımıyan'dı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında düzenlenen Berlin Konferansı'nda umduklarını bulamayan ve Bağımsız Ermenistan idealini gerçekleştirmenin ancak silah ve kan dökmekle olacağını ilk söyleyen de oydu. Türkiye'de isyan çıkarmak, kan dökmek bu sayede yabancı devletlerin müdahalesini kolaylaştırmak isteyen Ermeni Kilisesinin başında Patrik Nerses Varjabedyan, eski patrik Mıgırdıç Kırımıyan ve Mateos İzmirliyan bulunuyordu. Osmanlı topraklarında Sultan II. Abdülhamit zamanında çıkan isyanlarda en önemli rolü bu üç Ermeni din adamı oynamıştır. Böylece kiliseler ve özellikle patrik ve papazların Hristiyanlık esaslarını bir tarafa bırakarak, ahali arasında propaganda ve fitne tohumlarını atmayı başlıca görev olarak seçtikleri görülmektedir. Başarılı olmalarının en büyük şartını kilisenin desteğinde gören terör örgütleri ve komiteciler de, Ermeni Kilisesi ve din adamlarını Ermeni meselesinin merkezi yapmaya, onları terörün içine çekmeye çalışmışlardır.

Bununla beraber isyan ve ihtilal yanlısı din adamlarının ve komitecilerinin işaret ettiği yolu tehlikeli bulan mukaddesatı, cemaatin haklarını, namus ve haysiyetini korumak hususlarında gayret ve ihtimam sahibi olan ruhaniler de vardı. Bunlardan biri aslen İzmitli olan ve İzmit'te bulunan Armaş manastırı ruhani reisliği görevinde bulunan daha sonra da İstanbul Ermeni Patrikliği vazifesini de üstlenen Horen

Aşıkyan idi. Aşıkyan, Ermeniler'in uzun yıllardır aynı topraklarda Müslümanlar'la iç içe, Osmanlı idaresinin himayesi altında ve o idarenin verdiği imtiyazlarla refah ve huzur içerisinde yaşadıklarını düşünüyordu. Komitecilerin faaliyetlerine iştirak edenlerin yalnız devlete değil Hristiyanlığa karşı da büyük bir suç işlemiş olduklarını söylüyordu. Horen Aşıkyan patrikliği süresince hatta hayatının sonuna kadar Ermeni cemaati ile Osmanlı hükümeti arasındaki ahengi korumaya gayret edecekti.

İzmitli Horen Aşıkyan ve Armaş Manastırı

İstanbul 73. Ermeni Patriği I. Harutyun Vehabedian'ın istifasından sonra patrikliğe seçilip atanan Horen Aşıkyan, İzmit'in Keremet köyünde 4 Kasım 1842 tarihinde dünyaya geldi. 1851 yılında 9 yaşında iken Armaş^[1] Manastırı'na giren Keremetli Horen Aşıkyan, 17 Şubat 1863 tarihinde Vartabed, 23 Nisan 1871 tarihinde ise Episkopos rütbelerini aldı. 1888 yılında İstanbul Ermeni Patriği seçilinceye kadar Armaş Manastırı Başrahibi olarak görev yaptı.^[2] Armaş Manastırı'nın Ermeniler açısından 17. yüzyıldan itibaren tanınmış bir dini ziyaret yeri olduğu bilinmektedir. Bu dönemden itibaren İzmit dini merkezi içerisinde Adapazarı, Bahçecik, Gevye, Pazar, Sölüz ve Gürle gibi yerlerle birlikte anılan Armaş'da 1825 yılından itibaren manastırda büyük bir yapılanmaya gidildi. 1863'te manastıra bağlı tarlalar birleştirilerek büyük bir çiftlik oluşturuldu ve buna bağlı yeni yapılar inşa edildi.^[3]

Armaş'ın Çarkhapan Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Manastırı'nda Başepiskopos Isdepanos Mağakyan'ın çabalarıyla bir matbaa kuruldu. Bu matbaada Ermenice *Luys* (Işık) isminde bir dergi ile Ermenice *Huys* (Ümit) isimli aylık bir gazete yayımlanmaya başladı.^[4] 13 Mayıs 1866'da Armaş Manastırı'nın 42 maddeden oluşan nizamnamesi yayımlandı.^[5] Böylece manastır bu tarihten itibaren İzmit merkezinden ayrılarak dini olarak bağımsız bir statü kazanmaya başladı. Manastırın en parlak dönemi Armaş Manastırı Başrahibi olan Horen Aşıkyan'ın İstanbul Ermeni Patriği olması ile birlikte başladı. Bu dönemde manastır bünyesinde Ğevontyants Yüksek Okulu ilahiyat Okulu olarak hizmet veriyordu. Ancak 1889 yılında çıkan bir yangında Armaş köyünün üst bölümünün tamamı, Çarkhapan Manastırı'nın ilahiyat okulu ve konukevi tamamen yandı. Yangının ardından Horen Aşıkyan hemen devreye girdi ve zarar gören ev, manastır ve okulun yeniden inşası için hükümetin gerekli yardımlarını yapması sağladı.^[6] Bu suretle Armaş Yüksek İlahiyat Okulu, İstanbul

[1] Armaş ismi İngilizce'de "Armash", "Armach" olarak, Türkçe'de ise Armaş, Ermeşe ve Akmeşe olarak farklı şekillerde telaffuz edilmektedir.

[2] Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1851-1890)*, c. II, Pars Yayın, İstanbul, 2004, s. 735.

[3] Haluk Selvi, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri", *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri*, c. II, Ankara 2007.

[4] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1851-1890)*, c. II, s. 209, 237-238.

[5] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1851-1890)*, c. II, s. 264.

[6] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT, 1622/64.

Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ın himayesinde ve Mağakya Ormanyan'ın yönetiminde İzmit-Armaş köyü Çarkhapan Meryem Ana Manastırı'nda Apik Uncuyan'ın başlılarıyla yeniden kurularak 18 Eylül 1889 tarihinde törenle açıldı. Aynı zamanda okula bir de kütüphane kurulmuştu.^[7] Bu ilahiyat okulu Anadolu'da Amasya, Adana, Arapkir, Bitlis, Konya, Urfa, Erzincan, Harput, Malatya, Merzifon, Muş, Sivas, Van, Diyarbakır ve Kütahya gibi birçok şehirde ayrıca Atina, Mısır, Bağdat, Bulgarisan ve Romanya'da çeşitli kiliselerde görev yapacak olan Ermeni din adamlarının yetiştiği bir merkez haline geldi. Burada eğitim gören 36 üst düzey din adamından 3'ü İstanbul Patrikliği, 1'i Kudüs Patrikliği, 1'i de Sis-Kozan Patrikliğine yükselmişlerdi.

Armaş'ın bir diğer özelliği ise Anadolu'nun her yerinden özellikle eylül ayına denk gelen Kutsal Çarmıh Bayramı sırasında çok sayıdaki Hristiyan hacının buluşma yeri olmasıydı. Horen Aşıkyan'ın patriklik döneminde 1890 yılında buraya bir Ermeni hacılar misafirhanesi inşa edildi.^[8] 1893 yılında okulun yakınına bir su değirmeni ile yeni bir kârgir çan kulesi inşa edildi.^[9] Bu suretle Armaş manastırı, İzmitli Patrik Horen Aşıkyan'ın himayesinde oldukça gelişmişti.

İzmit Armaş Manastırı Rahipliğinden İstanbul Ermeni Patrikliğine

İstanbul Ermeni Patriği Harutyun Vehabedian 1886 tarihinde Kudüs Ermeni Patriği'nin vefatı üzerine bu patriklik vazifesini de uhdesine alarak her iki patrikhanenin ruhani reisliğini yapmaya başlamıştı. Ancak Patrik Vehabedian asıl vazifeli olduğu İstanbul Patrikliği'nden istifa ederek Kudüs'e geçmek arzusunda idi. Bu isteğinin padişah tarafından da kabul görmesi üzerine 1888'de Kudüs'e tayini onaylandı. Üç sene patriklikte kalan Harutyun Vehabedian'ın bu suretle Kudüs Patrikliği'ne geçmesi ile boşalan İstanbul Patrikliği'ne yeni birinin seçilmesi ise kolay olmayacaktı. Yeni patriğin seçim süreci oldukça çekişmeli geçti.

Patriğin seçilmesi meselesi,^[10] Ermeni milleti içinde iki zıt akımın doğmasına yol

[7] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1851-1890)*, c. II, s. 757.

[8] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1851-1890)*, c. II, s. 794.

[9] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1891-1922)*, c. III, s. 51.

[10] 29 Mart 1863 tarihinde "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan"a yani Ermeni Millet Nizamnamesi'ne göre, Patrik, Padişah'tan aldığı berat-ı ali ve bu nizamnamede yazılı kurallar dairesinde vazifesini ifa eder ve devletin emirlerini uygular. Resmi mercisi Mezahib Nezaretidir. Ve yalnız mezhep işlerinden dolayı müracaat hakkı vardır (Md. 2).

Katogikosluk ve Patriklik makamı boşaldığı vakit, ruhani ve cismani meclis azaları üç gün içinde toplanarak murahasalardan birini kaymakam seçerek, bunu Mezahib Nezareti'ne bildirirler. Mezahib Nezareti Babîali ile görüşerek kaymakamın memuriyetini tasdik ettikten sonra seçim işlemlerine geçilmektedir. Kaymakam, patrik seçimi için, biri ruhanilerden ve diğeri ruhani olmayan üyelerden ikişer vekilin seçilmesini bütün murahasalıklara tebliğ eder. Böylece seçilen vekiller kaymakamın bildirdiği tarihten itibaren 45 gün zarfında, patrikhanede kaymakamın başkanlığında ruhani ve cismani meclis azalarıyla birlikte toplanarak, patrik seçimine layık episkopos mertebesindeki murahhasa ve diğer episkoposların isimlerinden oluşan bir defter tanzim ederler. Bu işlem gizli oy ile yapılır. Mezkûr defter

açtı. Muhafazakâr Osmanlı Ermenileri, imparatorluk hizmetindeki Ermeni görevlileri ve Babiâli Bursa Murahhasası Bartholomeos^[11]'un İstanbul Patriği seçilmesini istiyorlardı. Zira Bartholomeos, Osmanlı Devleti açısından önemli olan Bursa'daki murahhaslık makamını 25 yıldan fazla bir süre işgal etmiş ve daha çok Türk taraf-tarlığı ile tanınmış, ayrıca bütün yöneticilerle her zaman iyi ilişkiler kurmuş biriydi. Buna karşılık İngiliz politikasından ilhamını ve gücünü alan muhalefet partisi ise, Horen Narbey'in seçilmesi için ısrar ediyordu. Yüksek seviyeli bir Ermeni din adamı olan Narbey, edebiyatçı, şair ve büyük bir hatipti. Pek çok lisan bilen Narbey, Berlin'e giden Ermeni delegeleri arasında bulunmuş öte yandan Sultan Abdülhamit'in Baştabibi olan Dr. Mavrogeni Paşa'nın samimi dostu sıfatıyla da sarayla münasebeti vardı. 21 Eylül 1888'de yapılan ilk seçimlerde Bartholomeos 39, Horen Narbey 36 ve Horen Aşıkyan ise 11 oy almışlar ancak hiçbirini gerekli çoğunluğu sağlayamadığı için 28 Eylül'de yeni bir müzakerenin yapılmasına karar verilmişti.^[12] Seçimlerde adaylardan hiç birinin salt çoğunluğu kazanamaması, seçimlerin sonuçsuz kalmasına yani seçimin tıkanmasına sebep oldu. Adaylığının başarısızlığını gören Horen Narbey, rakibi Bartholomeos'un da seçimini engellemek için adaylıktan çekildi. Bu durum karşısında Bartholomeos'un karşısında tek bir aday kalıyordu.^[13] İyi ve tarafsız bir din adamı olarak bilinen Beşiktaş Serepiskoposu ve Armaş Manastırı Başrahibi Horen Aşıkyan.

Bu iki aday arasında devam eden seçim süreci ise daha şiddetli oldu. Her iki adayın taraflarında birbirlerine karşı ağır suçlamalar yapılıyor ve her kesim diğeri-ni Ermeni milletine ve devlete sadık olmamakla itham ediyordu. Özellikle Horen Aşıkyan hakkında yapılan suçlamalar oldukça ağırdı. Padişaha gönderilen jurnallerde Aşıkyan, Ermeni mezhebini Rus Ortodoksluğuna benzetmeye çalışarak inançları tahrif etmekle, eski patrikler Kırımıyan ve İzmirliyan ile Horen Narbey gibi bağımsızlık taraftarı Ermeniler'in desteklediği birisi olmakla suçlanıyor, hem Ermeniler'in

---

kaymakam tarafından Mezahib Nezaretine takdim edilir. Mezahib Nezareti, Babiâli ile müzakere ederek, defterde bulunan isimlerden hükümetçe seçilmesi uygun bulunmayanları istisna ederek, diğerlerinin isimlerini kaymakama cevaben tebliğ eder. Seçim heyeti tekrar toplanarak, hükümetçe kabul olunan adaylardan üçünü gizli oy ve oy çokluğu ile seçer. Ve bunlardan biri Ruhani meclis tarafından gizli oy ve oy çokluğu ile patriklik makamına seçilir. Seçim meclisi tarafından hazırlanan mazbata Mezahib Nezareti'ne takdim edilir ve seçimin tasdik edilmesi istenirdi. Bunun üzerine hazırlanan irade-i seniyyenin Mezahib Nezareti'nden ilan edilmesini müteakip dini merasimin yapılır ve patrik vazifesine başlardı (Md. 3). Patrikliğe aday gösterilecek kişilerin episkoposluk ruhani mertebesini haiz olması, en az babasından beri Osmanlı tebaasından olması, ahlak ve fiilleriyle devletin ve cemaatin emniyet ve itimadını kazanmış ve hiçbir surette mahkûmiyet cezası almamış olması, 5 sene boyunca bir murahhaslığı iyi bir şekilde idare etmiş olması, 45 yaşından küçük olmaması ve devletin kanunlarına ve genel nizamına vakıf olması gereklidir (Md. 4). BOA, DUİT, 67/1, lef. 1.

[11] Bazı belge ve kaynaklarda Bursa Arşöveki Partoghimeos Efendi olarak da zikredilmektedir.

[12] "L'eleccion Patriarcale", *Le Haïasdan*, 1 Novembre 1888, s. 3.

[13] *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, (Yay. Haz. Bayram Kodaman), Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1994, s. 37-38.

hem de Osmanlı Devleti'nin menfaatine olarak adaylığının engellenmesi tavsiye ediliyordu.^[14] Yeni patriğin seçimi meselesi bu türden itham ve iddialarla da sınırlı kalmadı. Patrikhane ve civarında seçimin yapılacağı gün toplanacak büyük bir kalabalığın seçimi protesto etmek amacıyla olaylar çıkaracağı, meydana gelecek kargaşadan dolayı seçimlerin yapılamayıp yeniden erteleneceğine dair söylentiler çıktı.

Ermeni Patriği seçimi için toplanan murahhasların çıkan kavgalar dolayısıyla seçimi gerçekleştiremeden dağılmalarının ardından Bursa Murahhasası Bartholomeos'un taraftarlarının bir dahaki toplantıyı sabote etmek için faaliyete başladıkları bildiriliyordu. Babıâli ise seçim sürecinin daha fazla karışıklığa mahal verilmeksizin bir an evvel tamamlanmasını konuyla ilgili olarak Ermeni Cemaati'nin ileri gelenlerine gerekli uyarı ve tavsiyelerde bulunulmasını istiyor, ayrıca Zabtiye Nezareti'nden de gereken önlemlerin acilen alınmasını istiyordu.^[15] Ancak alınan bu ciddi tedbirler sayesinde 11 Ekim 1888 Perşembe günü seçimler gerçekleşti ve 66 oyla münhal olan İstanbul Patrikliği'ne Horen Aşıkyan seçildi.^[16] 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi'ne göre gizli oy ve oy çokluğu ile patriğin seçilmesinin ardından seçim meclisi tarafından hazırlanan mazbata Mezahib Nezareti'ne takdim edilir ve seçimin tasdik edilmesi istenirdi. Bunun üzerine hazırlanan irade-i seniyyenin Mezahib Nezareti'nden ilan edilmesini müteakip dini merasim yapılır ve patrik vazifesine başlayabilirdi.^[17] Söz konusu sürecin tamamlanması ve yeni patriğin padişahın huzuruna kabulü ise ancak kasım ayının ortalarında mümkün oldu.

Yeni Patrik Horen Aşıkyan göreve geldiği andan itibaren devlete ve padişaha sadık olmaya özen gösterecekti. Bağımsızlık sevdalısı diğer Ermeni ruhani liderlerinin gösterdiği kanlı isyan yolunun çıkar yol olmadığını anlamış buluyordu.^[18] Vazifesi boyunca Sultan'ın doğum ve tahta çıkış günlerinde kiliselerde törenler yapılmasını bir adet haline getirmiş, sadece patrikliği süresince değil görevinden ayrıldıktan sonra da sultanla yakın ilişkisini sürdürmeye gayret göstermiştir.^[19] Ancak bununla beraber Aşıkyan'ın göreve geldiği yıllar Ermeniler'in yurt içinde ve Paris, Londra, Cenevre gibi Avrupa şehirlerinde örgütlenmeye başladıkları bir dönemdi. Bağımsızlık taraftarı Ermeniler bu şehirlerde çok sayıda dernek ve cemiyet kurdu. Bu cemiyetlerin temel hedefi Avrupa'da Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine, Ermeniler lehine bir kamuoyu oluşturmaktı. Bu kamuoyu sayesinde hayalini kurdukları Bağımsız Ermenistan devletini kurabileceklerini umut ediyorlardı. Cemiyetlerin en etkili

[14] Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 108-109.

[15] BOA, DH. MKT, 1552/95.

[16] BOA, Y. A. HUS, 218/23.

[17] BOA, İ. DH, 1117/87385; Y. PRK. A, 5/18.

[18] Mehmet Hocoaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 117

[19] Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 111.

olanlarından biri de 1888 yılında Karabet Agopyan tarafından Londra'da kurulan *Ermeni Vatanperver Cemiyeti* idi.^[20] Agopyan 1880 yılı başından itibaren *The Times* gazetesinde Ermeniler ile ilgili yazdığı yazılar ile de bilinen biriydi. Cemiyet tarafından yayınlanan ilanda, Fransa, Bulgaristan, Mısır ve Kıbrıs'ta düzenli bir şekilde kurulan komiteler bulunduğu halde Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin hükmünün yerine getirilmesi için en fazla gayret gösteren İngiltere'de düzenli bir komite bulunmadığı, şimdi artık Londra'da *Ermeni Vatanperver Cemiyeti*'nin kurulduğu haber veriliyordu.^[21] Cemiyetin kuruluşu ile birlikte Agopyan'ın Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler'le ilgili olarak İngiltere'yi soruna müdahale ettirmek adına girişimlerine hız verdiği görülmektedir. Ermeni Vatanperver Cemiyeti adına 15 Mart 1888 tarihinde Agopyan Lord Salisbury'ye bir mektup gönderdi. Mektupta, Ermeniler'in tüm çabalarının sonuçsuz kaldığı iddia edilerek İstanbul Ermeni Patriği sert ve tehditkâr bir dille eleştiriliyordu:

“Osmanlı Hükümeti'ni razı etmeye kafa yoran şu anki patrik, yönetime bırakılan milletin medenî ve dinî hak ve imtiyazlarının ayaklar altına alındığını, kendi iktidar ve nüfuzunun idari bakımdan bile tartışılır bir hale geldiğini, Patrikhane'nin sanki yokmuş hükmüne girdiğini görecektedir kadar uzun yaşamıştır”.^[22]

Karabet Agopyan Lord Salisbury'nin dikkatini çekmek için yazdığı bu mektubu *The Times* gazetesi aracılığıyla İngiliz kamuoyuna da duyurdu.^[23] 27 Temmuz 1888 tarihinde *Machester Guardian* gazetesinde de “Ermeni Meselesi” başlıklı bir yazı yazan Agopyan burada da Ermeni Patriğini suçlamayı sürdürdü. Yazıda, Mart ayında Ermeni Vatanperver Cemiyeti tarafından Lord Salisbury'ye bir adet lâyiha verildiği, Ermeni patriğinin söz konusu lâyihada yer alan olayları yalanlamak üzere Sadâret makamına davet edildiği söyleniyordu. Osmanlı Hükümeti'nin *Ermeni Vatanperver Cemiyeti* başkanı aleyhine söz söyletmeyi bir çeşit başarı sayarak Ermeni patriğini cemiyet başkanının izinsiz hareket ettiğine dair Sir William White'a bir mektup yazmaya zorladığı iddia ediliyordu.^[24] Yine aynı gazetede yayımladığı bir başka makalesinde Agopyan;

“Bâbîâli kimi zaman eli gözü bağlı bir patrik tarafından, kimi zaman Halep'teki Katoliklerden ve kimi zaman da Diyarbakır'daki Ermeni Kato-

[20] *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

[21] BOA, HR. SYS, 2822/33.

[22] *Correspondence Respecting The Condition of The Populations in Asiatic Turkey 1888 – 89*, London, August 1889, s. 1-4. Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, Vol. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, Belge No: 267, s. 531-537.

[23] “The Armenian Question”, *The Times*, Tuesday, Apr 03, 1888, p. 8.

[24] BOA, HR. SYS, 2822/42.

liklerinden aldığı belgeleri tebliğle kalkışarak Ermeniler hakkındaki taahhütleri yerine getirmediklerine dair düşüncelerin asılsız olduğunu göstermek istemektedir. Maksudumuz Ermenistan'ı Padişah'ın tabiiyetinden ayırmak değildir. Bununla beraber komşumuz olan Müslüman halkın haklarına tamamen riayet edilmek üzere Ermenistan'da kendi kanun ve idareimizin kurulacağı günü kutsuyoruz.” diyordu.^[25]

Agopyan İngiltere'nin yüksek tirajlı gazetelerinden Ermeniler lehine propaganda amaçlı makaleler yazıp yayımladığı gibi kurduğu cemiyetin yayın organı olarak faaliyet göstermesi için de 1 Kasım 1888 tarihinde Londra'da *Hayastan* adlı Fransızca ve Ermenice olarak hazırlanan bir gazete çıkardı. Bu gazetenin çıkan ilk sayısında komite tarafından Ermeni milletine hitaben bir beyanname yayımlanıyor, James Bryce ve De Laveleye tarafından yazılmış mektuplara yer veriliyordu. İlk sayıda ayrıca bir komedi olarak nitelendirilen İstanbul'daki Patriklik seçimleri ile ilgili yazarı belirtilmeyen bir yazı daha bulunuyordu. Bu suretle Karabet Agopyan bağımsızlık yanlısı Ermeniler'e itibar etmeyen yeni patriğe karşı İngiltere'de menfi bir propaganda başlatmış oluyordu.^[26]

Bu yüzden Patrik Aşıkyan ilk iş olarak kendisini ağır bir şekilde eleştirmekten çekinmeyen ve adeta hedef haline getiren Ermeni komitelerinin faaliyetlerini engellemek için çalışmalarına başladı. Bu çerçevede 1888 yılının Aralık ayında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi William White'a yaptığı olağan iade-i ziyarette bu konuyu gündeme getirdi. Patrik Horen Aşıkyan İngiltere'de bulunan Ermeni tüccarlarını bahis konusu ederek Londra'da bulunan birkaç Ermeni kaçığının sırf şahsi çıkarlarını gözetmek suretiyle Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni milletinin durumları ile ilgili yalanlar içeren birtakım makaleler yayınladıklarını söyledi. Ayrıca, bunların davranışlarının Patrikhane'yi ve tüm Ermeni milletini umutsuzluğa düşürdüğünü ve Padişah'ın gözünde Ermeni milletinin Osmanlı idaresine çok eskiden beri var olan bağlılığı konusunda şüpheler uyandırmaya başladığını büyükelçiye ifade etti. Patrik, değişik mezheplerden olup Ermeni kabul edilen bu kişilerin ayıplanacak bu hareketlerine İngiltere Hükümeti'nin asla değer vermeyeceğini ümit ettiğini söylemiş ve bu olumsuz durumun ortadan kaldırılabilmesi için gerekli önlemlerin alınmasını rica

[25] BOA, HR. SYS, 2822/43.

[26] Karabet Agopyan bu faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Ermeniler de vardı. Manchester Ermenileri'nden olan Papazyan Ermeni Vatanperver Cemiyeti'nin yayın organı olan *Hayastan* gazetesinden ve İstanbul Ermeni Patriğine karşı takındığı tavırdan duyduğu rahatsızlığı James Bryce'a ileterek kendisinden patriğe yardımcı olması için bir şeyler yapmasını istiyordu. Papazyan'ın bu mektubuna Bryce Şubat 1889 cevap verdi. Verdiği cevapta, Ermeni Vatanperver Cemiyeti yetkililerinin Patriği utandırmak gibi bir arzularının olmadığını, Sultan'a ve Osmanlı Hükümeti'ne karşı saygılı bir şekilde konuştuklarını, gazetenin yayınına durdurmalarının ancak Ermenistan'ın durumunun iyileştirilmesi ile olacağını söylediklerini aktarıyordu. Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England 1835-1935*, Gomidas Institute, Princeton and London, 2002, s. 56-57.

etmiştir. Diğer devletler gibi İngiltere Devleti'nin de her olaydan Anadolu'daki konsolosları aracılığıyla haberdar olduğunu, merhamet ve şefkati herkesçe bilinen ve her sınıf tebaasının mutluluğu için çaba harcayan bir Padişah'ın yapmış olduğu bunca yardım ve iyiliklere karşı, birkaç kişinin asılsız yayınlarıyla bozguncu hareketlerine son verilmesi yolunda Patrikhanece gerekli tedbirlerin alınacağını söylemiştir. White buna cevap olarak şunları söylemiştir:

“Ermeni milleti gerçekten sadık bir millettir. Osmanlı Padişah'ı, tebaasını seven bir hükümdar olduğundan Ermeni milletinin rahatlığını istediği açıktır. İngiltere'de basın hürriyetinin bulunduğu bilginiz dâhilindedir. Fakat birtakım zararlı yayınların önlenmesi için bir çare düşünmemiş de değilim. Tarafınızdan belirlenecek bir gizli şahıs aracılığıyla Agopyan'ın ekibinde bulunan Mösyö Bryce'a bazı gerekli açıklamaların yapılması gerekir. Agopyan gibi bazı kişilerin Ermeni gençlerini kışkırtarak şahsi çıkarları için çevirdikleri entrikalarının bir hizmet sayılmayıp aksine şu anda ve gelecekte tüm millete zarar vermekte olduğu Mösyö Bryce'a özel olarak hatırlatılmalıdır. Ayrıca böyle çirkin bir ekibe yardım etmekten vazgeçmesi için kendisine tavsiye yollu açıklama da yapılmalıdır.”^[27]

İngiliz Büyükelçi kendisinin yapabileceği bir şey olmadığını İngiltere'deki Ermeniler'in faaliyetlerinin sınırlandırılması konusunda Patriğin dini nüfuzunu kullanması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunmuştu.^[28] Aralık 1888'de gerçekleşen bu görüşmenin ardından Osmanlı hükümeti ve Patrik Aşıkyan'ın İngiliz elçisinin tavsiyelerini dikkate aldıkları ve Başpapaz Yeğişe Turyan^[29]'ı Ermeni tahriklerine karşı Avrupa'ya bir seyahate gönderdikleri görülmektedir.

Başpapaz Yeğişe Turyan'ın resmi vazifesi Rusçuk, Bükreş, Paris, Londra ve Marsilya şehirlerindeki Ermeniler'in ruhani durumlarını tespit etmektir. Bununla beraber seyahatin asıl amacı bu Avrupa başkentlerinde bulunan Ermeniler'i ayrılıkçı komite ve cemiyetlerin faaliyetlerine karşı uyarmaktır. Bu suretle Turyan dolaştığı şehirlerdeki Ermeni kiliselerinde vaazlar verdi, Ermeni ileri gelenleri ile görüşmeler yaparak onlara nasihatlerde bulundu. Başpapaz Turyan İngiltere'deki çalışmalarına ise Londra'dan başladı. Hariciye Nazırı Sait Paşa'nın referans mektubu ile Nisan 1889'da İngiltere'deki Osmanlı Büyükelçisi Rüstem Paşa ile görüştü. Rüstem Paşa bu görüşme sırasında İngiltere'de ikamet eden bağımsızlık yanlısı Ermeniler'in faaliyetleri hakkında kendisine detaylı bilgiler verdi. Başpapaz Yeğişe Turyan Londra'da Karabet Agopyan ve çevresi ile ilişki içerisinde bulunmayan Ermeni topluluğu ile

[27] BOA, Y. A. HUS, 220/24.

[28] Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, Princeton and London, 2003, s. 152.

[29] 23 Şubat 1860 İstanbul doğumlu olan Yeğişe Turyan, 1909-1910 yılları arasında İstanbul Ermeni Patriği, 1921-1929 yılları arasında ise Kudüs Ermeni Patriği olarak görev yapacaktır.

görüşmeler yaptı. Ancak bu Ermeniler sadece küçük bir gruptan ibaretti. Turyan Londra'da küçük bir Ermeni kilisesinde, Pazar günü vaaz vermek istemiş, fakat bu papaz, kendisinin İstanbul patriğine bağlı bulunmayıp tam tersine Eçmiyazın patriğine bağlı olduğu bahanesiyle, onun bu arzusuna cevap vermek istememişti. Bunun üzerine Başpapaz, Londra'dan sonra daha fazla sayıda Ermeni tüccarın ikamet ettiği Manchester şehrine gitti.^[30] Bütün bu gayretlere rağmen Başpapaz Yeğişe Turyan'ın Londra'daki faaliyetleri komiteci Ermeniler'in yoğun propagandasına karşı sınırlı bir etkiye sahip oldu.

Horen Aşıkyan bu şartlar altında İstanbul Ermeni Patrikliği vazifesine başlamış oldu. Patriklik makamına oturduğunda Ermeni Cemaati'nin vaziyetinin ne merkezde olduğunu ve kendi samimi düşüncelerini ortaya koyan "1895-1896 Felakətli Döneminin Ermeni Tarihi" isimli eserinde şöyle diyordu:

"Türkiye'nin değişik bölgelerine dağılmış bulunan pek çok Ermeni Protestan Misyonerleri, Ermeni halkı içinde yabancı meslektaşlarının görev ve faaliyetlerini geliştirmeyi ve yaygınlaştırmayı sürdürüyorlardı. Özellikle İngilizler'in gücünü ve insani duygularını övüyorlar, onların yardımıyla da Ermeniler'in istiklal ve Ermenistan'ın muhtariyet çanlarının pek yakında çalacağını kiliselerde vaaz ediyorlardı. Bunların çeşitli yerlerde kurdukları eğitim-öğretim kuruluşlarının pek çoğu tabrik edici-hayali projelerin yapıldığını yayan, kızgın ve tüten ocaklardan başka bir şey değildiler. Ermeniler safça vatanperverliklerine inanıyorlar ve varlıkları pahasına kalabalık ve silahlı bir Müslüman topluluğu ortasında Osmanlı otoritelerine karşı düşmanlığı ve savaşı cesaretle göze alıyorlardı."^[31]

Patrik Aşıkyan, böyle heyecanlı bir devir içinde Ermeni milletini sevk ve idare etmeye çalışacaktı.

Ermeni Olayları ve Patrik Aşıkyan

Berlin Konferansı'ndan ve 1880'de İngiltere'de Liberal Parti'nin iktidara gelmesinden sonra İngiltere hükümeti Ermeni sorununun asıl sahibi olarak ortaya çıkmıştı. İngiltere başbakanı olan Gladstone kendisini Ermeniler'in avukatı gibi görmeye başlamıştı. Bu sebeple Osmanlı Ermenileri'nin en ufak şikâyetleri büyütülmüş, meydana gelen en basit zabıta olayları dahi İngiltere Meclisi'nde tartışılmış, Osmanlı Hükümetine konu ile ilgili sorular sorulur hale gelmişti.^[32] Başta İngiltere olmak üzere Avrupa merkezlerinde bağımsızlık taraftarı Ermeniler'in kurdukları komiteler

[30] BOA, HR. SYS, 2751/34.

[31] *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, s. 36.

[32] BOA, Y.A. HUS, 214/6, Y.A. HUS, 214/47, Y.A. HUS, 214/54, Y.A. HUS, 214/68, Y.A. HUS, 215/24.

ve cemiyetler çıkardıkları gazete ve dergilerle, düzenledikleri toplantı ve mitinglerle, siyasi çevreleri ve kamuoyunu davalarına destek olmaya çağırıyorlardı. Aynı komiteler Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler'in de harekete geçme zamanının geldiğini, büyük devletlerin müdahalesini temin etmek için olayların çıkması gerektiğini söylüyorlardı.

Horen Aşıkyan'ın patriklik döneminde de gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde ve Kafkasya'da, gerekse Avrupa kentlerinde yeni yeni Ermeni komiteleri ve dernekleri açılmaya ve bu suretle Ermeniler'in fikirlerini etkilemeye devam etmişlerdi.^[33] Patrik Vehabeyan döneminde olduğu gibi, Aşıkyan'ın patriklik döneminde de ihtilal fikirlerini benimsemiş olan ruhban sınıfı cemiyetlerin faaliyetlerine yardım ediyordu. Bazı Ermeni kiliselerinde siyasete dair ve devletin aleyhinde sözler söylendiği şeklinde gelen şikâyetler üzerine Osmanlı hükümeti harekete geçti. Adliye ve Mezahib Nezareti vasıtasıyla 26 Mart 1890 tarihinde patrikhaneye bir tebligatta bulunularak papazların vaazlarında kendi vazifeleri ve dini işlerinden olmayan siyasetle meşgul olmamaları istendi. Ermeni ileri gelenlerinden Tercüme Odasında görevli Mikail Efendi'nin de patrikle görüşmesi temin edildi. Bu görüşmelerden sonra Patrik Horen Aşıkyan Ermeni din adamlarına siyasetten uzak durmaları konusunda tebligatta bulundu. "*Vazifeniz dini kaideleri yazılı ve sözlü olarak cemaatinize anlatmaktır, vaazlarınızda İncil dışına çıkmayın*" diyordu.^[34] Ancak bütün bu nasihatler komiteci Ermeniler tarafından dikkate alınmadığı gibi Osmanlı Devleti'ne karşı isyan planlarını uygulamaya koymalarına neden oldu.

Ermeni komiteleri sonunda Erzurum'da harekete geçtiler. 20 Haziran 1890'da Erzurum'da ilk defa siyasi maksatla isyan ettiler. Erzurum'da olaylar Asalyan Kilisesi ve Sanasaryan Ermeni Okulu'nda silah imal ve depo edildiğinin ihbar edilmesi üzerine Vali Samih Paşa'nın bahis konusu yerlerin okul müdürü ve kilise papazının da hazır buldukları halde aranması emrini vermesiyle başladı. Aramanın ertesi sabahı yani 20 Haziran 1890 günü, Ermeniler dükkânlarını kapatarak kilise önünde toplanmış, Müslümanlar'ın silah ve cephaneye sahip olmaları için Ermeni okuluna ve kilisesine girmelerini bahane ederek gösterilere başlamışlardı. Komiteciler "*Türkler'in kiliseye girmesi pisliktir, mundarlıktır*" gibi sözlerle Ermenileri tahrik etmişler, dükkânlarını açan dükkân sahiplerini tehdit ederek dükkânlarını kapatmaya ve Ermenileri kilise önünde toplanmaya zorlamışlardı. Kalabalığın dağıtılması için yapılan nasihatler işe yaramadığı gibi askerlerin üzerine ateş açılmıştı. Ermeniler'in okul ve evlerin pencerelerinden asker ve Müslüman halk üzerine silah ve taş atmalarıyla olaylar daha da şiddetlenmişti. Olayın ardından yapılan tahkikat sonuçları ise 20 Haziran günü Erzurum'da meydana gelmiş olan bu hadisenin basit bir ayaklanma ve kıskırtma ile ortaya çıkmadığını, aksine uzun süreli çalışmalar, planlar ve tahrikler sonucunda

[33] BOA, Y.A. HUS, 173/33, Y.A. HUS, 174/4, Y.A. HUS, 177/39, Y.A. HUS, 178/6.

[34] Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 116-117.

gerçekleştiğini gösteriyordu.^[35] Erzurum olayının ardından 4 Temmuz 1890 tarihinde Patrik Horen Aşıkyan kethüdası ile birlikte Mabeyn Başkâtibi Süreyya Paşa ile görüşmeye gitti. Erzurum vakasından dolayı hem orada hem de Anadolu'nun değişik yerlerinde Ermeniler ve Müslümanlar arasında bir düşmanlığın hâsıl olmaya başladığını, ahalinin artık birbirlerine güven duymadıklarını, hükümet memurlarının da Ermeniler'e emniyet duymamalarından dolayı Ermeni ahalinin endişe içinde olduğunu belirtti. Süreyya Paşa ise yüzlerce yıldan beri bir arada yaşayan bu iki toplum arasında şimdiye kadar bu tür hadiseler yokken bu günlerde başlamış olmasının hükümet memurlarından ya da devletten değil Ermeni toplumu içindeki bazı bozguncuların faaliyetlerinden kaynaklandığını söyledi. Patrik Aşıkyan Ermeni toplumu içindeki "birtakım edepsizlerin" yaptıklarının ortada olduğunu kabul ediyor, fakat alınan sert tedbirlerin de işe yaramamasından çekindiğini belirtiyordu.^[36] Yaklaşık iki hafta sonra Mabeyn'i yine ziyaret eden Aşıkyan önceki görüşmede söylediği hususları tekrar etmiş, Erzurum'da ortaya çıkan olaylara mahalli hükümetin sebep olduğunu iddia etmiştir. Süreyya Paşa, bu olaylardan önce patriğin gerçekleşen ziyareti sırasında da kendisine aynı cevaplar verildiği halde bu defa yine aynı lisanı kullanmasının Ermeni cemaati içindeki bazı ayrılıkçı fikirlere sahip kişilerin tesiri olduğunu düşünüyordu. Bu şekilde meseleyi Avrupa efkârına aksettirmek gayesinde olduklarını bildiriyordu.^[37]

Komiteci Ermeniler Erzurum İsyanı'na epeyce umut bağlamışlar, fakat yine de istedikleri neticeyi elde edememişlerdi. Bunun üzerine, "*Büyük Avrupa devletlerini bu taş gibi duyarsızlıklarından çıkarmak için, padişahın başkentinde, elçilerin burunlarının dibinde büyük bir gösteri tertiplemeye*" karar verdiler.^[38] Henüz Erzurum'daki olayın etkileri geçmeden 27 Temmuz 1890 tarihinde^[39] Kumkapı Kilisesi'nde Patrik Horen Aşıkyan'ı hedef alan ciddi bir olay tertip ettiler. Aralarında eski Patrik Krimyan Hayrik'in de bulunduğu bir grup Ermeni Aşıkyan'ı Erzurum hadisesi karşısında sessiz kalmakla ve Ermeniler'in hukukunu koruyamamakla itham ediyorlardı. Hınçak Komitesi de patriği hedef tahtasına koymuş, hem büyük devletlerin hem de Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmek için harekete geçmeye karar vermişlerdi. Patrikhane kilisesinde yapılacak bir eylem ile istedikleri sonuçlara ulaşacaklarını düşünüyorlardı. Eylem planı üç komiteci tarafından hazırlandı: Artin Cangülyan, Mihran Damadyan ve Hamparsum Boyacıyan. 27 Temmuz Pazar günü Ermeni Patrikhanesi'nin

[35] Zeynep İskefiyeli, "Ermeniler'in İlk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)", *Ermeni Araştırmaları*, C. V, Sayı: 19, Ankara, 2005, s. 103-123.

[36] Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 119.

[37] BOA, Y. EE, 5/15.

[38] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 459-460.

[39] Miladi takvime göre 27 Temmuz 1890 Pazar günü, Rumi takvime göre 15 Temmuz'a denk gelmektedir. Kumkapı Nümayişi olarak zikredilen söz konusu gösterinin tarihinde bu yüzden kaynaklarda farklılıklar vardır.

yanındaki Kumkapı Ermeni Kilisesi'nde ayin icra edildiği sırada Artin Cangülyan hazırladıkları bildiriye okumaya başlayarak nümayişi başlattı.^[40] Bildiride:

“Erzurum’da halkın haklı şikâyetleri yüzünden suçsuz ve silahsız halk, azgın askerler tarafından koyun gibi süngülenerek merhametsizce öldürülmüştür. Birçok Ermeni cesetlerine, yüzlerce binlerce yaralıya, çocuklarını düşüren anaların kadınların feryatlarına asla önem verilmediği bu gibi olaylar Van, Muş ve öteki Ermeni kasabalarında her gün tekrarlanmaktadır. Ermeniler’in evlerinden hatta ekmek kesecek bıçaklar bile toplandığı halde aksine Türkler’e, Kürtler’e silah dağıtıldığı ve sonunda anavatanımızın sıkı bir kuşatma altında bulunduğu ve bu suretle Ermeni halktan birinin yaptığı tek bir hareketin bile daima şüpheli kabul edildiği görülmektedir. Biz bütün Ermeni halkı adına herkesin bilmesi için ilân ediyoruz ki bu durumun devamı ile hayat, namus ve mal güvenliğine sahip olmak mümkün değildir. Aynı zamanda kutsal patrik ve milli idare heyeti de bu hususta ilgisiz davranıyorlar. Daha doğrusu seri bir çare bulmak, derman yetiştirmek hususunda yetersizsiniz. Bunun için sizden bize önderlik ederek bizi Ermeni halkının halini ve dileklerini bildirmek için hükümete götürmenizi isteriz.”^[41]

denilerek görevini yapmakta yetersiz bulunan Patrik Aşıkyan kendileri ile birlikte Yıldız Sarayı’na gelmeye zorlandı. Komiteciler tarafından zorla bir arabaya bindirilmeye çalışılan patrik, asker ve polisine olaya müdahalesiyle kurtarılabilirdi. Buna rağmen komiteciler açısından nümayiş başarıya ulaşmıştı. Öncelikle patriği korkutmayı ve olaylar dolayısıyla yabancı kamuoyunun ilgisini çekmeyi başarmışlardı. Bu yüzden Kumkapı olayı Ermeni ihtilal tarihinde müstesna bir yere sahipti.^[42]

Bununla beraber yaşanan tüm bu gelişmeler komiteci Ermeniler’in faaliyetlerini tasvip etmeyen ve olaylara karışmayan Ermeni ahaliyi derin bir endişeye sevk etti. Bu yüzden Ermeni ileri gelenleri padişaha sundukları dilekçelerde komitecilerin yaptıkları bu faaliyetlerle bir alakaları olmadığını ve söz konusu olayların tüm Ermeni toplumuna mal edilmemesini gerektiğini bildiriyorlardı. 15 Ağustos 1890 tarihli dilekçede, Ermeni millet-i sadıkasının gerek daha önceki Osmanlı padişahları tarafından gerekse Sultan II. Abdülhamit tarafından kendilerine ihsan buyrulan yardımlar ve lütuflardan dolayı minnettar ve müteşekkirdiği vurgulanıyordu. Ancak son zamanlarda yabancı ülkelerde teşekkül eden komitelerin ve bunlara bu ülkelerde yardım eden bazı nüfuz sahibi kişilerin telkinleriyle birtakım cahil ve saf kimselerin hoş olmayan olaylara cüret ettikleri, ancak bunların Ermeni Cemaati’nin küçük bir

[40] Musa Şaşmaz, “Kumkapı Ermeni Olayı (1890)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XIX, Sayı: 1, Temmuz, 2004, s. 101-118.

[41] Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 463-464.

[42] Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 125.

kısmını oluşturdukları bildiriliyordu. Ermeni Cemaati'nin büyük bir çoğunluğunun ise kendilerinin menfaat ve selametini Osmanlı Devleti'nin beka ve selametinde gördükleri belirtiliyordu. Dilekçenin sonunda bütün bu olaylar üzerine patriğin istifa etmeye karar verdiği ancak kendilerinin patrik ile görüşerek istifasını geri aldıkları söyleniyordu.^[43] Bundan birkaç ay sonra yine Ermeni ileri gelenleri tarafından hazırlanan 56 imzalı bir komiteci Ermeniler'i kınayan ve padişaha bağlılıkları tekrar eden bir dilekçe Sultan'a sunulmuştu. Dilekçenin özeti şöyleydi:

“Sadık Ermeni Cemaati'nin selamet ve menfaatine zarar verecek bir fikre hizmet ederek, Ermeni tebaasının Osmanlı Devleti'yle olan sadık irtibatını yok etmek maksadıyla bazı kişiler ötede beride birtakım yayın ve kanun dışı işlere cesaret ederek içimizdeki sade-dilanı kandırmaya çalışmaktadırlar. Bunlar cemaatin küçük bir kısmı olduğu halde, cemaat namına hareket etmeye hiçbir sıfat ve yetkileri olmadığı gibi içlerinde belli başlı bir kişinin bile bulunmamasına bakılırsa Ermeni sadık tebaasının onların fikrine bağlı olmadığı anlaşılır. Ermeni tebaası kulları 500 yıldan beri Osmanlı Devleti'nin sayesinde mezhep, lisan ve kavmiyetlerini muhafaza ile refah ve mutluluğa erişmişler ve bu duruma şükretmek için Osmanlı Devleti'ne sadakati kutsal görev sayarak bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nin güvenine kavuşmuşlardır. Asırlardan beri yapılan iyiliklerden ayrıcalıksız yararlanarak bütün uyrukların maddi ve manevi ilerlemelerine yardım etmişlerdir. Bunlardan Ermeni tebaası yararlandığı gibi, bundan böyle de yararlanacakları aşikârdır. Ermeni tebaanın emeli, Osmanlı Devleti'nin şefkat ve adaleti sayesinde yaşamaktır.”^[44]

İstanbul Ermeni ileri gelenlerinin bağlılık ve kınama dilekçesinin ardından Van Ermenileri de bir bağlılık mesajını Babiâli'ye göndermişlerdir.^[45]

Patrik Horen Aşıkyan ise yaşanan bütün bu huzursuzlukların ardından sağlığının yerinde olmadığını bahane ederek patriklik görevinden istifa etmek istemişse de Sultan II. Abdülhamit önce olayların tahkikat neticesinin alınması için bir süre beklemesi gerektiği belirtmiş, daha sonra da patriğin istifasını kabul etmemişti. İlk istifa talebinin kabul edilmemesinin üzerinden henüz bir hafta geçmeden patrikhane meclislerinin Ermeni Millet Nizamnamesi'nde tadilat yapılması hususundaki ısrarlı talepleri karşısında Patrik Aşıkyan bir kez daha istifa etmek istedi. Patrik Aşıkyan, Kumkapı olayından sonra patrikliğe ait vazifelerini yerine getirmekte mağdur olduğunu belirterek yeniden istifa etmek istiyordu. Patriğin ısrarları ve kendisine muhalif olanların etkisiyle Patrikhane ruhani ve cismani meclisleri tarafından istifası kabul

[43] BOA, Y. PRK. AZN, 4/44.

[44] BOA, Y. PRK. AZJ, 18/13. OBE, c. 9, Belge No: 78.

[45] Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), c. 9, Belge No: 89.

edildi. Fakat padişahın Horen Aşıkyan'ın istifasını yeniden reddetmesi üzerine umumi meclis kabul ettiği istifayı geçersiz saydı. Meclis içerisinde patriğe karşı olanlar ve komiteci faaliyetleri destekleyenler çoğunlukta idi. Bu yüzden de Aşıkyan'ın istifa etmek zorunda olduğu, eğer istifa etmezse veya istifası kabul edilmezse bunu temin etmek için ellerinden geleni yapacaklarını söylüyorlardı. Patriğin istifa etmesiyle komitecilerin daha da güçleneceğini bilen Sultan II. Abdülhamit bu konudaki kati kararını devam ettirerek yine patriğin istifasını reddetti ve görevine devam etmesini istedi.^[46] Patrik Aşıkyan'ın ılımlı tutumundan dolayı istifasını kabul etmek yerine memuriyetinin kuvvetlendirilmesi gerektiği ve bu surette meydana gelen karışıklıklara son verilebileceğini düşünülüyordu. Kararlaştırılan tedbirler gereğince Patrik padişahın huzuruna davet edilmiş ve memuriyetine devam etmesi istenmişti. Patrik de padişahın bu isteğini teşekkür ederek kabul etmişti.^[47]

Meydana gelen üzücü olaylardan sonra, Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, 11 Kasım 1890 tarihinde Mabeyn'e gelerek bizzat Sultan II. Abdülhamit ile görüştü. Patrik evvela, Ermeni tebaa-i sadıkasına ihsan edilmiş olan imtiyazların uygulanmasında karşılaşılan bazı müşküllerin Babiâli tarafından bertaraf olunmasından dolayı, milleti adına teşekkürlerini bildirdi. Ermeni milletinin Osmanlı Devleti'nin himayesi altında mezhep, lisan ve kavmiyetlerini asırlardan beri muhafaza ettiklerini, refah ve saadet içerisinde bulduklarını belirtti. Patrik, şu son günlerde Ermeniler'den kendisini bilmeyen ve milletin meşru menfaatlerini göremeyen birkaç şahsın bazı uygunsuz hareketlere cüret ettiklerini, ancak bunların bütün Ermeni milletinin sadakatini lekeleyemeyeceğini söyledi. Ermeniler'in sadakatlerini lekesiz olarak saklayacaklarını, Ermeni milletinin ilerlemesinin bu sadakat sayesinde gerçekleşeceğini bildiklerini temin etti. Ve Padişahın dünya durdukça hâkimiyetinin ve başarılarının devam etmesi duasıyla sözlerine son verdi. Bunun üzerine Sultan, Patrik Aşıkyan'a, asırlardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Ermeni tebaa-i sadıkası hakkında hislerinin değişmediğini, fakat içlerinden bazı kimselerin uygunsuz hal ve harekette bulunmaları dolayısıyla üzüntü duyduğunu belirtti. Her millet ve cemaat içinde bu türden hareketlerin olabileceği ve bu sebeple bütün cemaatin sadakatinden asla şüphe edilmeyeceğini söylemekle birlikte, bu kişilerin izledikleri yoldan ayrılmaları için kendilerine gerekli nasihatlerin yapılması gerektiğini bildirdi.^[48] Bir müddetten beri istifa meselesini gündemde tutan Patrik Aşıkyan'ın bu suretle istifa etmekten vazgeçtiğini bildirmesi Sultan II. Abdülhamit'i de memnun etti. Ancak patrikhane umumi meclisi toplanmayarak ve kararlar almayarak patriği iş yapamaz duruma getirmek istiyorlardı. Sultan, Aşıkyan istifa etmediği için patrikhane meclisleri üyelerini patrikhaneye çağırıp bir araya getirerek çalışmaların tekrar

[46] Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 138-139.

[47] BOA, Y. A. RES, 53/7.

[48] OBE, c. 9, Belge No: 60.

eskisi gibi sürdürülmesini ve patrikle son kararlaştırıldığı şekliyle Ermeni Millet Nizamnamesi ile ilgili kararların alınmasını istiyordu.

Patrik Aşıkyan bundan sonra, dağılmış bir vaziyette bulunan ruhani ve cismani meclisler yerine uygun bir karma meclis teşkiliyle bütün azaları çekilmiş bulunan Umumi meclisin nizamname hükümlerine göre yeniden seçilmesi için patrikhaneye hitaben bir kıta buyruldu verdi. Patrik, Yıldız Sarayına gönderdiği bir tezkerede yaptığı faaliyetleri şu şekilde açıklıyordu:

“Bugünkü Pazar günü ruhani ve cismani ileri gelenler ile birlikte millet ve şimdiki durum tetkik olunmuştur. Bundan kırk sene önce irade-i seniyye ile kabul edilen nizamnamenin birçok hükümlerinin icrasında pek çok güçlük ve müşkilat ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple tadil ve yenilenmesine lüzum görülmüş olduğu ve bütün milletin dahi bu düşüncede bulunduğu binlerce kişi tarafından hep birden ifade olunmuştur. Nizamnamede gerekli tadil ve tanzimi yapmak üzere devlet ve milletin itimat edilen azalarından oluşan bir komisyon kurulması gerekli görüldüğü gibi, şimdiki durumu nizamnameye uygun olamayan ruhani ve cismani meclislerin de hemen feshedilmeleri ve tadilat bitinceye kadar onların yerine geçecek bir karma meclis teşkil edilmesi gerekli görülmüştür. Buna göre gerek tadilat komisyonu ve gerek karma meclisi için oy birliği ve çokluğu ile seçilmiş olan azanın isimlerini içeren defter ekte sunulmuştur.”

Ermeni Patrikhanesi işleri ile ilgili olarak Patrik tarafından arz edilen bu tezkerede 10 Aralık 1890'da Meclis-i Vükela'da incelenmiş ve meydana gelen karışıklıkları ortadan kaldırmaya yönelik olduğu anlaşılmıştır.^[49] Bu suretle 1890 yılı sonlarında netleştirilen ve 1891 yılı başlarında ilan edilen kararlarla birlikte Ermeni Millet Nizamnamesi'nde var olan imtiyazlara ek olarak yeni kararlar alınmış oluyordu.^[50]

1890 yılından itibaren komiteci Ermeniler'in önce Erzurum'da daha sonra başkent İstanbul'da düzenledikleri nümayişlerle hem Ermeniler'i hem de Müslümanlar'ı kışkırtarak büyük olaylar çıkarmaya, bu suretle Avrupalı devletlerin müdahalesini temin etmeye çalıştılar. Ancak bütün bu çabalarına rağmen başta Sultan Abdülhamit ve devlet yetkilileri olaylara süratle müdahale ederek sadık tebaası olarak gördüğü Ermeniler'e yönelik yeni haklar ve imtiyazlar kabul etmekten de çekinmemiştir. Üstelik Padişah komiteci Ermeniler'in bütün bu tutumlarına ve çıkardıkları karışıklıkla rağmen, 17 Ocak 1891 tarihinde Ermeni olayları dolayısıyla tutuklu bulunanlar için

[49] BOA, Y. A. RES, 53/10.

[50] 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi'ne ek olarak Ermeniler'e tanınan yeni ruhani ve siyasi ayrıcalıklar ile ilgili olarak bknz: Ramazan Erhan Güllü, “İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermeniler'e Tanınan Yeni İmtiyazlar (1890-1891)”, *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 38, Ankara, 2015, s. 31-53.

genel bir af ilan etmiştir.^[51] Bu genel af sayesinde Ermeniler'den 76 kişi tahliye edildi.^[52] Ermeni Patriği, Milad-ı İsa Yortusu dolayısıyla hapislerdeki Ermeniler'in affı için yaptığı ricanın Sultan tarafından kabulü dolayısıyla bütün kiliselerde Sultan'a dua edilmesini ve yolsuz hareketlerde bulunmamaları için halkı uyarmalarını muhahhaslardan istiyordu. Vilayetlerden de af dolayısıyla teşekkür ve bağlılık telgrafları geliyordu.^[53] Bununla beraber komiteci Ermeniler başarısızlıkların sorumluluğunu üzerlerinden atmak için tüm tepkileri Patrik Horen Aşıkyan'ın üzerine çekmeye çalıştılar.

Ermeniler'e Nasihatler

İstanbul Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ı bu makamdan uzaklaştırmak gerektiğini düşünenlerin başında eski patriklerden Mıgırdıç Kırımıyan bulunuyordu. 1869-1874 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği, 1878 Berlin Kongresi'ne patrikhane tarafından gönderilen heyetin başkanlığı görevlerini üstlenmiş biri olarak Kırımıyan hayatının sonuna kadar bağımsız bir Ermenistan için çalıştı. Bağımsız Ermenistan'ın kurulabilmesi için komitecilerle birlikte Ermeniler'e silahlanıp isyan etmelerini, büyük devletleri meselenin içine dâhil etmelerini tavsiye etti. Berlin Kongresi'nden döndükten sonra yaptığı konuşmada “*Ermeni halkı, tabi ki sizler silahın neler yaptığını ve neler yapabileceğini çok iyi anladınız. Ve bundan dolayı, değerli ve kutlu Ermeniler sizler vatanlarınıza, akrabalarınıza ve arkadaşlarınıza döndüğünüz zaman silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın*” diyen Kırımıyan Hayrik başka bir konuşmasında da “*Kongrenin toplandığı sarayın kapısında şunlar yazılıydı. Hak güçlülerindir, siyasetin menfaati yok, hak kılıcın ucunda, Ermeniler bu demiri sevin, kurtuluşunuz ancak ondadır*” diyerek nasihatler veriyordu.^[54] Patrik seçimleri sırasında kendi istediği adayı seçtirmeyen Kırımıyan, özellikle Kumkapı hadisesi ve sonrasındaki gelişmeleri kullanarak Patrik Horen Aşıkyan'ın patriklikten çekilmesini temin etmeye çalışıyordu. Patrik Aşıkyan'ı görevden uzaklaştırmayı isteyenler ve bunun için harekete geçenler ise komiteci Ermeniler oldu. Komiteciler Ermeni patrikhane kilise ve okulunun kapılarına astıkları bildirilerde “*Kan çıkmayınca hürriyet olmaz*” diyorlardı. “*Ey Vatandaşlar*” hitabıyla başlayan bildiriye Ermeniler Ermenistan'ı yıllar süren zulümlerden kurtarmak için tek vücut olmaya ve yapılacak silahlı eylemlere katılmaya davet ediliyordu.^[55]

Bir süre sonra yine patrikhane civarına asılan başka bir bildiri de Ermeniler Pat-

[51] OBE, c. 9, Belge No: 102.

[52] OBE, c. 9, Belge No: 103

[53] OBE, c. 9, Belge No: 117.

[54] Fikretin Yavuz, “Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan”, *Sakarya Üniversitesi, SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Sakarya, 2007, s. 257-289.

[55] BOA, Y. MTV, 45/97; OBE, c. 9, Belge No: 18.

rik Aşıkyan'ın patrikliğini tanımamaya ve geleceklerini kurtarmak için bir an önce harekete geçmeye çağrılıyorlardı. Ey Ermeniler diyerek başlayan bildiride, "Esaret altında yaşamak artık yeter. Herkese bir ibret olması için hainlerin, muhbirlerin cezasını verelim. Damarlarımızda Ermeni kanının aktığını ispat için ölümü istemeliyiz. Birtakım budala adamlar devlete sadakat göstermek için vatani feda ediyorlar. Biz ümit ve menfaatimizi sultanda aramayıp kendimizde arayalım. Patriğin sözlerine bakmayıp ne gerekiyorsa yapalım. Patrik Aşıkyan patriklik makamında kalmasın. Çünkü patrik oluşu müddet boyunca türlü felaketlere duçar olduk. Kendi milletini inkâr eden ve milletimizi zarara uğratan hainlerin haklarından gelelim. Zira bunlar milletin ocağını yıkmak arzusunda bulduklarından müstahak oldukları ceza idamdır." [56] Babıâli bir yandan bu bildiriler ile ilgili araştırma ve soruşturmaları takip ederken diğer yandan da hem patriği koruyabilmek hem de otoritesini kuvvetlendirmek için türlü tedbirler almaya çalışıyordu. Hınçak Cemiyeti tarafından İstanbul'da bazı Ermeni kiliselerine, Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ın kiliselerde adının zikredilmemesi, buna riayet etmeyenlerin öldürülecekleri gibi tehditleri ihtiva eden mektup ve bildiriler hakkında tahkikatlar başlatılmıştı. [57]

Patrik Aşıkyan da 7 Kasım 1891'de tüm Ermeni kiliselerine bir nasihatname yollayarak fesat komitelerinin faaliyetlerine destek olunmaması çağrısında bulundu. Benzer bir nasihatnameyi 1 Mayıs 1893 tarihinde tekrarlayan Patrik Aşıkyan taşradaki Ermeni murahhasaları tarafından çıkarılmak istenen kargaşalara dikkat çekiyordu. Patrik; "*Bundan önce de defalarca tavsiye ve ibtar etmiş olduğum gibi bir kere dahi tekrar ederek aşağıda zikredilen mühim tembihleri tebliğ eder ve gerekli dikkat ve özenin gösterilmesini ve idareniz altındaki cemaati dahi bu şekilde harekete sevk etmenizi tavsiye ederim.*" diyerek nasihatlerine başlıyordu.

"Evvela milletperverlik perdesi altında ve muhtelif fikirlere sahip birtakım müfsitler bazı yerlerde cemaat arasına karışarak sade-dil Ermeniler'i öyle cüret ve düşmanlıklara teşvik ve tahrik ederler ki, neticesi gerek milletin namus ve haysiyeti ve gerek işgal olunan Ermeniler'in kendileri ve aileleri hakkında pek vahim olmaktadır. Malumunuzdur ki, hükümete itaat ve onun mülk ve tebaaya dair muamele ve icraatlarını kolaylaştırmaya gayret etmek yalnız tabiiyet ve dünyevi basiretin icaplarından değil aynı zamanda havarilerin tembihleri ve Hristiyanlık vazifesinin gereğidir. Hükümetin memurları şahsen ne halde bulunurlarsa bulunsunlar ve muameleleri ne şekilde olursa olsun din ve mezhebin bizden talep ettiği gerçek yalnız sadakat, doğruluk ve itaattir. Cemaatin sade-dil ve cabil kısmı Hristiyanlığın ve insanlığın şu mühim şartlarına vakıf olmamaları sebebiyle, işfale kapılır ve hata işler. Fakat biz ki, cemaate nezaret etmek ve daima onu fazilet ve

[56] Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi* (1878-1923), s. 161.

[57] BOA, Y. MTV, 79/66.

istikamete sevk eylemek için Allah-ü Teala'ya memur olmuşuz, cemaati intizam ve asayiş içinde savunmak ve hükümetin nüfuz ve tesirini arttırmak, sadık olanları mükafatlandırmak ve müfsitler hakkında gerekli cezaları belirlemek için hükümete yardım etmek üzere padişahımız bize bir vazife vermiştir. Allah-ü Teala'nın ve havarilerin mukaddes tembihleri gereğince cemaate nasihat etmek borcumuzdur. Kendilerini milletperverliği taklit edenlerin işfallerinden sakındıralım ve bu işfallere meydan vermeyelim. Umumi asayiş ihlal ve hükümeti işgal eden her çeşit hal ve hareket ecdadımızdan ve babalarımızdan intikal eden sadakatin hilafında bulunduğu gibi Hristiyanlık faziletine de aykırıdır. Bu sadakatten ayrılmak, meşru olmayan şahsi menfaatleri arttıracığından, Hak Teala Hazretlerine ve onun yeryüzünde kurduğu hükümete boyun eğme hakkında olan emirlerine ve rabbani tembihlerine aykırıdır. Hükümete hürmet ve itaat etmek, cümleye de ettirmek ve herkesle hoş geçinmek ve asayişin yayılmasına çalışmak her açıdan faydalı olacak tek yoldur. Milletimiz Osmanlı idaresi altında diğer çeşitli milletlerle ve Müslümanlar'la birlikte daima hoşça barınmıştır. Müslümanlar ve Ermeniler her zaman birbirini sevmiş ve birlikte asayiş içinde yaşamışlardır. Biz bu halin devamı için sürekli gayret etmeliyiz. Özellikle her sınıftan vatandaşı arasında hiçbir fark gözetmeksizin muamele etmekte olan böyle bir padişahın saltanatında daha ziyade çalışmalıyız. Şimdi şevketmeab efendimiz hazretlerinin himaye ve karşılıksız sevgisinin kadrini bilerek cemaatimiz İslam vatandaşlarıyla muhabbet ve asayişle karındaşcasına yaşamak ve elbirliğiyle memleketin asayiş ve yükselmesine çalışmak için münasip zamanlarda kendilerine nasihatler vermek vazifemiz iktizasındandır.”

Patrik Aşıkyan bu suretle Ermeniler'i idaresi altında buldukları devlete eskiden olduğu gibi sadakat ve itaate davet ediyordu. Nasihatnamenin devamında çeşitli bahanelerle Osmanlı Devleti'nden Avrupa ve Amerika gibi ülkelere göç eden Ermeniler'e hitap ediyordu.

“Şu son zamanlarda cemaatimiz arasında çarpık bir fikir yayılmış, çocukları asıl vatanlarını ve evlatlarını yüzüstü bırakarak hicret etmeye başlamışlardır. Bu hicretlerin, zaruret ve ihtiyaç mecburiyetinden ileri gelmediği görülmüştür. Eğer hicret edenler gurbette çalışmak zahmet ve meşakkatine karşı biraz tahammül ve biraz da basiret ve tasarruf ile asli vatanlarında kalmayı tercih etseler gurbete gitmeye, aile ve evlatlarında mahrum kalmaya ihtiyaç ve mecburiyetleri kalmaz. Maalesef, bunlar Osmanlı memleketinin bir yerinden diğer bir yerine göç etmekle kalmayıp, Avrupa ve Amerika gibi uzak ülkelere hicret etmektedirler. Kendilerini sefalet ve perişanlığa duçar ettikleri gibi feryat ve figan gözyaşları dökerek aile, evlat ve hane ve başka

neleri varsa hepsini mahvetmişlerdir. Bu işte dahi yabancıların tabrik ve teşvik eserleri vardır. Cemaatimizin şu esef verici haline sebep olanlar yabancı memleketleri metheden müfsitlerdir. Bu duruma dikkatlerinizi çekerek tavsiye ederim ki, nasihatler ve gerekli tavsiyelerle cemaati bu durumun vahim neticelerinden koruyunuz. Elhamdülillah padişahımız memleketin ilerlemesi ve tebaanın maişetini kolaylaştırma zımında hemen her tarafta ziraat sandıkları tesis etmiştir. Sanayi ve fennin gelişmesine ve nakliye vasıtaları ile yol ve geçitlerin genişlemesine himmet buyrulmuştur. Bu suretle köylünün işini kolaylaştıracak sebepler çoğalmakta iken ne mecburiyet vardır gurbete gidip göz aldatıcı gölgelere sarılmaya?”

Sonuç olarak ise Patrik Aşıkyan Ermeni murahhaslarına şöyle diyordu: *“Velhasıl cemaatin reisi ve ruhanisi bulunmanız hasebiyle her halde kendilerinin ruhani ve cismani vazifeleri hakkında icap eden nasihatlerin icrasına ve kendilerini aydınlatmaya borçlusunuz. Allah-ü Teala indinde, kalp ve vicdanımız önünde mesul ve mahkum olmamak için tekrarladığımız nasihatler gereğince cemaate vaaz ve nasihat ediniz. Baki dualar.”*^[58]

Ancak hükümete sadakatte bulunulması tavsiyeleri içeren Ermeni Patrikliği tarafından kiliselerde okunmak üzere gönderilen bu umumi nasihatname bazı kiliselerde dikkate bile alınmadı.^[59] Buna mukabil Ermeni Patriği tarafından yayınlanan bu nasihatname üzerine Mısır Murahhasası tarafından Patrik Horen Aşıkyan’a cevap niteliğinde bir mektup gönderildi. Mısır Murahhasası mektubunda Ermeniler’i isyana teşvik eden gazetelere dikkati çekiyor ve şöyle diyordu:

“Geçen kanun-i saninin yirmi altıncı Pazar günü varid olan nasihatnamenizi abaliye tebliğ ettim. Mısır’da Ermeni milletinden birçok erbab-ı fesat vardır ki, bunlar kendi saadet hallerinden istifade ederek rahat durmak istemezler. Bu müfsitlerden bazıları eğer nasihat ettiğim esnada kilisede bulunmuş olsalar imiş bana ders vereceklerini söylemekte imişler. Bunlar yabancı memleketlerde yayınlanan muzır Ermeni gazeteleri tarafından tabrik ve teşvik olunmaktadırlar. Ve bu muzır gazeteler serbest olarak Mısır’a gelmektedir. Ben murahhasaneye bu muzır gazetelerin girmesini men ettim. Bu gazeteler Osmanlı Devleti’ne ve size karşı müthiş maddeler ve istinatlar ile doludur. Bu muzır gazetelerin Mısır’a sokulmasının men edilmesi için etkili tedbirlerin alınmasına teşebbüs etmenizi rica ederim. Şimdiki genç hıdiv gayet Osmanlı’dır. Ve kesin muamele sahibi bir kişi olduğundan bunların men edilmesini sağlayabilir. Bu, hem Osmanlı hükümeti için hem de millet işlerimiz için faydalı olur. Hususiyle Mısır Ermenileri’ne bir iyilik etmiş olursunuz. Bana kalırsa bu gazetelerin ümitsizliğe düşürülmesi

[58] BOA, Y. MTV., 77/97; OBE, c. 12, Belge No: 98.

[59] BOA, Y. PRK. ZB, 9/42.

kadar iyi bir vasıta olamaz. Armenya, Sancak, Haik ve Hayastan gazeteleri birbirlerine muhaliftirler. Ve şu son günlerde kendilerine cesaret ve para veren milletdaşlar eksilmekte olmasından dolayı ağlamaya ve sızlanmaya başlamışlardır. Bu meseleyi nazar-ı dikkatinize arz ederim." [60]

Nasihatnameler ve bunlara verilen bu türden cevaplar komitecilerin daha çok tepkisine yol açtı. Komiteciler ahaliyi patriğe karşı kışkırtmaya devam ettikleri gibi, artık patriği tehdit etmeye de başlamışlardı. 19 Aralık 1892 tarihinde Horen Aşıkyan'a bir tehdit mektubu gönderilmişti. Patrik bunun üzerine önce Haziran 1892'de, daha sonra da Ağustos 1893'te rahatsızlığını gerekçe göstererek istifa etmediğini bildirdi. Patrik vücudunun artık vazifesini yerine getiremeyecek kadar hasta ve yorgun olduğunu söylüyordu. Aşıkyan'ın önceden olduğu gibi şimdi de vazifesini sürdürmesini isteyen Sultan II. Abdülhamit patriğin istifasını bu kez de kabul etmedi. Patrik Aşıkyan, bunun üzerine Babıâli'ye giderek istifa etmek istemesinin yegâne sebebinin sağlık problemleri olduğunu anlatmaya çalıştı. Komitecilerin patriği istifa ettirerek başarı kazandıklarına hükmetmek istediklerini bu yüzden istifa etmekten vazgeçtiğini bildirdi. Bununla beraber sağlığının gerçekten iyi olmadığını söyleyen Patrik, kendisine bir müddet İstanbul dışına çıkarak tedavi ve hava değişikliği için izin verilmesini istedi. Böylece tedavi ve hava değişikliği isteği kabul edilen patriğin Yalova'ya gitmesine izin verildi.^[61]

Patriğe Suikast Teşebbüsü

Komiteciler Patrik Horen Aşıkyan'ı sadece tehdit etmekle kalmayarak nihayet kendisini bir suikast ile öldürmeye karar vermişlerdi. Patrik Horen Aşıkyan'ı öldürmek için Diyarbakırlı Agop adında 18 yaşında bir Ermeni gencini görevlendirildi. 25 Mart 1894 Pazar günü Kumkapı Kilisesi'nde yapılan dini merasimden sonra Patrik Aşıkyan ayrılırken bu Ermeni genci tabancayla birkaç el ateş etmişse de isabet ettirememişti. Aşıkyan olay sırasında fenalaşarak evine götürüldü, tedavi altına alındı. Suikastçı Agop Karabetyan yapılan ilk sorgusunda, Patrik Aşıkyan'ın Ermeniler'in sorunlarını çözmekte aciz olduğunu, hatta Ermeniler'in düşmanı gibi davrandığını, hükümete sık sık ihbarlarda bulunduğunu söylüyordu. Ermeniler'in de kendisinden kurtulmak için ant içtiklerini, bu defa başarısız olsa da komitecilerin sonunda başarıya ulaşacaklarını belirtiyordu.^[62] Patrik Horen Aşıkyan'a karşı düzenlenen suikast neticesiz kalmış, gerek İstanbul ve gerek taşrada bu suikastın tertipleyci ve teşvikçileri yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkarılmıştı. Patrik Aşıkyan da bunun üzerine

[60] BOA, Y. A. HUS, 256/109.

[61] Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 183-185.

[62] İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984, s. 98-99; Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1996, s. 52; Recep Karacakaya, "Horen Aşıkyan'ın İstanbul Ermeni Patrikliği (1888-1894)", *Arşiv Dünyası*, Sayı: 10, İstanbul, 2007, s. 81-82.

Zaptiye Nezareti'ne bir teşekkürname gönderdi.^[63]

Patriğe düzenlenen suikast teşebbüsü yurt dışında da geniş yankı buldu, yabancı basında konuyla alakalı olarak pek çok haber yayımlandı. *The Times* gazetesi olayı 31 Mart 1894 tarihinde “Patriği Öldürmeye Teşebbüs” başlığı ile duyuruyordu. Haberde, suikastçı Agop'un 22 yaşında ve Kayserili olduğu söyleniyor, ilk ifadelerine yer veriliyordu.^[64] Aynı gün *The New York Times* gazetesi ise “Ermeni Patriği'ne Ateş” başlığı ile gelişmeleri aktarıyordu. Patriğin kiliseden ayrıldığı sırada iki el ateş edildiği, ateş eden kişinin hemen yakalandığı, olayla ilgili olarak 6 kişinin daha tutuklandığı söyleniyordu. Patriğin Ermeni işlerini yönetmekte yetersiz olduğu gerekçesiyle kendisine bu suikastın düzenlendiği belirtiliyordu.^[65] *Timpul* Gazetesi'nin 31 Mart 1894 tarihli nüshasında yer alan habere göre ise Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, kabiliyetsiz, Ermeni davasına ilgisiz bir kimse olduğu gerekçesiyle Ermeni Agop tarafından kendisine bir suikast teşebbüsünde bulunulmuştu.^[66] Patrik Horen Aşıkyan'a düzenlenen silahlı suikast teşebbüsü Amerika'daki çeşitli eyalet gazetelerinde de haber oldu. Bu haberlerde dikkat çeken detay ise suikastçının iki el ateş ettiği ve kullandığı silahın bir Amerikan Revolver'i olduğunun belirtilmesiydi.^[67] 1 Eylül 1894 tarihli “*Haik*” Gazetesi'nde yayımlanan “*Kurtuluş veya Ölüm*” başlıklı yazıda Kumkapı olayından sonra Hınçak Komitesi'nin kuvvet ve iktidar kazanarak önemli icraatlarda bulunduğu ve padişah ile hükümetin bundan dolayı korku ve telaşa kapıldıkları iddia ediliyordu. Yazıda özetle:

“Patrik Nerses'in ölümünden sonra ruhani reisliğe hakkı ile layık bir patrik gelmemiştir. Patrik Aşıkyan böyle heyecanlı bir devir içinde bulunan milleti sevak ve idareye muktedir biri değildir. Onun ehliyetsizlik ve kifayetsizliğini gören bazı genç Ermeniler birtakım dernekler kurarak ihtilalci hareketlere başlamışlardır. Bunlar Osmanlı hükümetinin zulüm ve kötülüklerine karşı koyamayıp, çoğu özgürlük veya ölüm diye bağırıyorlardı... İhtilal hareketinin büyük devletlerden birinin himayesine mazhar olabilmesi için, bu tür hareketlerin o hükümetlerin kışkırtmalarıyla yapılması gerekli iken Kumkapı olayı ile başlayan ihtilalci hareket böyle bir himaye ve arka çıkmaya dayanmadığından ayıplanacak bir surette yapılmıştır. İhtilal hareketlerinin bir idare merkezinin yönetimi altında olarak doğrudan doğruya bir

[63] BOA, Y. A. HUS, 292/82

[64] “The Attempted Murder of a Patriarch”, *The Times*, 31 March 1894, s. 7. Pars Tuğlacı ise 18 yaşındaki Diyarbakirli Agop'un üzerindeki Karadağ tabancasıyla suikast girişiminde bulunduğunu yazar. Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1891-1922)*, C. III, s. 60.

[65] “Shot at the Armenian Patriarch”, *The New York Times*, 31 March 1894.

[66] OBE, c. 18, Belge No: 75.

[67] “Tried to Kill A Prelate: Armenian Patriarch Fired at Last Sunday at Constantinople”, *The Evening World*, 6 Ocak/Extra, 30 March 1894, s. 4; “Attempted Assassination”, *The Wheeling Daily Intelligencer*, 31 March 1894, s. 4; “Plot to Kill the Armenian Patriarch”, *The Indianapolis Journal*, 31 March 1894, s. 3.

düzen içinde yapılması lazımdır..." deniliyordu.^[68]

Patrik Horen Aşıkyan'a düzenlenen suikast hakkında Fransız Dışişlerine bilgi veren Fransız elçisi Mösyö Cambon'un, tespitleri de son derece önemlidir: "*Komiteler, Patriğe yapılan suikasttan sonra, Türk dostu olan, milli davaya ihanet etmekle suçladıkları yüksek Ermeni sınıflarına mensup kimselere karşı da bu şekilde uyarılarda bulunmak istemişlerdir. Bu hareketleriyle komiteler, artık ileride değil hemen merkezi hükümete darbe indirmek, faaliyetlerine daha büyük bir alan temin etmek ve padişah üzerinde kuvvetli bir etki yapmak istemişlerdir. Bu suikasttan padişah da çok heyecanlanmış-tır. İstanbul'da polis tarafından yapılan birçok tutuklama da bunu kanıtlar.*"^[69] Fransız Elçisini yüksek Ermeni sınıflarına karşı uyarılar diyerek raporunda bahsettiği diğer suikast teşebbüsü 22 Mayıs 1894 Salı günü Ermeni Patrikhanesi cismani meclis başkanı Simon Bey'e karşı düzenlenen teşebbüs olmalıdır. Simon Bey Galata'daki işyerinde komitelerin saldırısına uğramış ve ağır yaralanmıştır. Tabanca ve hançerlerle silahlanmış 3 Ermeni tarafından ağır yaralanan Simon Bey saldırganlar tarafından ölüme terk edilmiş, Kaçan suikastçılardan ikisi tutuklanmıştı. Tutuklanan Ermeniler kendisini Ermeni davasına ihanet ettiği için öldürmek istediklerini söylemişlerdi.^[70] Ermeni komiteleri bu suretle yeni suikast planları yapmaya devam etmişlerdir.

Patrik Aşıkyan, Ermeni kilisesinin ve komitelerin istemediği kişi durumuna düşmüştü. Komiteci Ermeniler, Patrik Aşıkyan'ı, komite çalışmalarını hükümete haber vermekle suçluyorlardı. Hınçak cemiyetine mensup Ermeniler, İstanbul'da bazı Ermeni kiliselerine Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ın Ermeni Kiliseleri'nde isminin zikredilmemesi ve bu emre riayet etmeyenleri öldüreceklerini belirten tehdit mektupları göndermeye başladılar.^[71] "*İstanbul Hınçak Komitesi*" mührünü taşıyan bu tehdit mektuplarının Üsküdar, Galata, Beyoğlu, Hasköy ve Balat'taki Ermeni kiliselerini bırakılması üzerine Sadrazam Cevat Paşa, gerekli tedbirlerin alınması ve tahkikatların başlatılması için Adliye Nezaretine emir veriyordu.^[72] İstanbul Büyükelçisi Sir Philip Currie, İngiltere'ye verdiği 27 Haziran 1894 tarihli raporunda son pazar ayininde Ermeni patriğinin isminin zikredilmediğini, buna mukabil Eçmiyazın Katogikosu ve Kudüs patriğinin adlarının anıldığını bildiriyordu.^[73] Hınçak Komitesi tarafından gönderilen bu tehdit mektupları üzerine, Ermeni kiliselerinin ekserisinde patriğin ismi zikredilmemeye başlandı. Ermeni papazlarının bu tutumu Ermeniler'in fesada alet olmalarını kolaylaştırıyordu. Zira patriğin isminin kiliselerde zikredilmemesi Ermeniler'den bazılarını gösteri yapmaları için cesaretlendirmiş-

[68] OBE, c. 21, Belge No: 183.

[69] Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 469-471.

[70] "Attacked by Three Armenians", *The New York Times*, 24 Mayıs 1894.

[71] BOA, Y. MTV, 79/66.

[72] BOA, Y.A. HUS, 300/37.

[73] Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Vol. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, Belge No: 253; Kirakosian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s 189.

ti.^[74]

Bütün bu yaşananlar patriğin tedirginliğini daha da arttırmış ve patrik ısrarla istifasının kabulünü istemeye başlamıştı. Ancak Sultan II. Abdülhamit de tüm bu olanlardan Osmanlı Devleti'nin sorumluymuş gibi gösterilmesi, patrikhane işlerinin yürütülememesi ve şayet patriğin istifası kabul edilirse yeni patriğin seçim sürecinin daha çok karışıklıklara yol açacağı tehlikelerine karşı Aşıkyan'ın istifasını kabul etmek istemiyordu. Adliye ve Mezahip Nezareti'nden patrikhaneye dönmesi için patriğe ihtarlarda bulunuldu. Patrik işlere bakması için bir papazı görevlendirmişse de, bir vekil tayin etmemişti. Patriğin istifası kabul edilse bile yerine biri tayin olununcaya kadar usul gereğince bir kaymakam seçilmesi gerekiyordu. Bunun için ise patrikhane meclislerini davet edecek bir vekil bulunması zaruri idi. Bütün ikazlara rağmen Patrik, istifa haline devam etti, patrikhane meselelerine müdahale etmedi. Patrikhane işlerinin atıl bir vaziyette kalmaması ve patrikhane meclislerinin bir an toplanabilmesi için Adliye ve Mezahip Nezareti 31 Mayıs 1894 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir yazı ile durumu bildirmiş ve Patrik Efendi'nin bizzat davet olunarak kendisine tesirli bir surette uyarılması gerektiği hususunu bildirmişti.^[75]

Hınçakistlerce "*milletin dileklerini dinlemez*" diye ilan olunması,^[76] İstanbul'da bir kahvede toplanan komitecilerin Patriğin evinin yakılmasını konuştuklarının duyulmuştu.^[77] Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa'nın Tiflis'te bulunan Ermeni fesat komitelerinin, Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ı ortadan kaldırmak, işten çekilmişse yerine yenisinin seçimi esnasında karışıklıklar çıkarmak üzere İran pasaportlu ve kıyafetli beş Ermeninin 1894 Haziran'ına kadar Batum'dan vapurla İstanbul'a geleceklerini haber alması^[78] gibi nedenlerle Patrik Horen Aşıkyan'ın bu kez de sağlık problemlerini ileri sürerek ısrar ettiği istifası kabul edildi.

Haziran 1894'te Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ın istifasını onaylayan Sultan böylece yeni patriğin seçim sürecini de başlatmış bulunuyordu. İstifasının kabulünden dolayı Adliye ve Mezahip Nezareti'ne teşekkürlerini sunan Horen Aşıkyan en kısa sürede patrik seçim sürecini yönetecek olan kaymakamın seçilmesi için gerekli tebligatları yapacağını bildiriyordu. Ancak kaymakamın seçilmesi işi de bir mesele halini aldı ve patrikhane meclisleri temmuz ayı boyunca ya toplanamadı, ya da yapılan toplantılarda kaymakamın seçilmesi mümkün olmadı. Nihayet ağustos ayı ortasında Samatya Kilisesi Vaizi Episkopos Hımayag Timaksyan Patrik Kaymakamı olarak seçilebildi. Hımayag Efendi kaymakamlık döneminde de birçok problemle karşılaştı. 11 Temmuz'da İstanbul'da meydana gelen deprem, aynı günlerde Has-

[74] OBE, c. 20, Belge No: 101.

[75] BOA, Y. MTV, 96/86.

[76] OBE, c. 20, Belge No: 74.

[77] OBE, c. 20, Belge No: 127.

[78] OBE, c. 20, Belge No: 100.

köy'de çıkan yangın ile birlikte Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde gerçekleşen komitelerin faaliyetleri gelişmeleri olumsuz yönde etkiledi. Üsküdar Kilisesi Vaizi olan Mateos İzmirlıyan en güçlü adaylardan birisiydi. 20 Aralık 1894 tarihinde İzmirlıyan, 144 üyeli meclisin, 76 üyesinin katıldığı oturumda 67 oyla patrik seçildi. 75. Ermeni patriği olarak (1894-1896, 1908-1909), görevine başladı.^[79] Patrik Aşıkıyan'ın istifası Babiâli politikasının olduğu kadar devlet hizmetindeki yüksek seviyeli Ermeni memurlarının, Ermeni aristokrasisinin ve ılımlı Ermeni partilerinin de hezimetini ve iflası olarak karşılanmış ve yorumlanmıştı. Bu durum Ermeni komitelerini cesaretlendirmişti. Nitekim komiteler Aşıkıyan'ın yerine Babiâli nezdinde itibarı olmayan daha sonraları "demir patrik" olarak isimlendirecekleri Mısır'ın meşhur eski Ermeni Patriği Mateos İzmirlıyan'ı İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçtirmeyi başarmışlardı.^[80]

Sultan II. Abdülhamit tarafından İstanbul Ermeni Patriği Horen Aşıkıyan 23 Mart 1891 tarihinde gümüş imtiyaz,^[81] 23 Mart 1893 tarihinde de üstün hizmetlerinden dolayı altın imtiyaz madalyası^[82] ile ödüllendirildi.^[83] Horen Aşıkıyan patriklikten ayrıldıktan sonra vefatına kadar Bakırköy'deki konutunda yalnız ve münzevi bir hayat yaşadı. İstanbul'da kalmak istemeyip İzmit'teki Armaş manastırına yerleşmek istemesi üzerine ileride yine memuriyette ve hizmette bulunabileceği cihetle İstanbul'dan ayrılmasının uygun olmayacağı söylenerek kabul edilmedi. II. Abdülhamit devlete sadakatle hizmet etmiş olan Aşıkıyan'ın tekrar resmi bir makamda bulunmasını istiyordu. Horen Aşıkıyan 26 Ekim 1899 tarihinde henüz genç sayılabilecek bir yaşta, 57 yaşında, vefat etti. Şişli Ermeni Kabristanı'na gömüldü.^[84]

Sonuç

Horen Aşıkıyan 1888 yılından 1894 yılına kadar 6 yıl boyunca Ermeni komiteleri tarafından Osmanlı topraklarında bir Ermeni sorunu çıkarılmaya çalışıldığı son derece sancılı günlerde İstanbul Ermeni Patrikliği görevini üstlenmişti. Aşıkıyan göreve geldiği andan itibaren vazifesi boyunca Sultan II. Abdülhamit ile olan yakın münasebetini korumaya gayret etti. Hem yurt içinde hem de yurt dışında hızla örgütlenmeye başlayan komiteci Ermeniler'e karşıydı. Bu yüzden de Ermeni milliyetçileri tarafından devlet yanlısı olmakla, Ermeni Cemaati'nin sorunlarını çözememekle itham edilerek yetersiz bir patrik olarak gösterilmeye başlandı. Komiteciler daha da

[79] Himayag Timaksyan'ın patrik kaymakamlığı süreci için bkz: Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 206-212.

[80] Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s. 41.

[81] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1891-1922)*, c. III, s. 2.

[82] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1891-1922)*, c. III, s. 39.

[83] Zeynep İskefiyeli, Fikrettin Yavuz, "The Symbols for Obtaining the Loyalty of Armenians to the Ottomans: Decorations and Medals", *International Journal of Turcologia*, Vol. V, N. 10, Autumn 2010, s. 45-59.

[84] Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1851-1890)*, c. II, s. 735.

ileri giderek Ermeni Patriğine istifa etmesi için baskılar ve tehditler yapmaktan çekinmediler. 1890 yılından itibaren artan faaliyetlerine paralel olarak komitecilerin patriğe karşı tavırları da giderek sertleşti. Erzurum ve Kumkapı hadiselerinin ardından özellikle yurtdışında örgütlenen Ermeniler patrik aleyhine ciddi bir kamuoyu oluşturmayı başardılar. Patrik “Osmanlı Devleti’nin adamı” olarak görülüyor, İstanbul ve taşradaki Ermeni ruhanileri ve cemaati gözündeki değeri düşürülmek isteniyordu. Başta eski Ermeni Patriği Mıgırdıç Kırımıyan olmak üzere patrikhane içinde de kendisine karşı yoğun bir muhalefet oluştu. Aradan geçen yıllar içinde Aşıkıyan patrikhane içinde de çok ağır baskı ve suçlamalara maruz kaldı.

Dolayısıyla Patrik Horen, cemaati ile devlet arasında bırakılmak suretiyle istifa etmeye zorlanıyordu. Yaşanan bu huzursuzluklardan dolayı Aşıkıyan defalarca istifa etmek istedi. Meydana gelen Ermeni olayları, taleplerinin patrikhane meclislerinde kabul görmemesi ve sağlığının giderek bozulmasından dolayı görevinden istifa etmek istediğini bildirdi. Ancak Sultan II. Abdülhamit patriğin istifasının mevcut durumu daha da tehlikeli bir hale sokacağı ve kendisi gibi cemaatine sahip çıkacak, devlete sadakatle hizmet edecek bir dini lidere ihtiyaç duyduğu için patriğin istifa taleplerini geri çevirdi. Bununla beraber patriği görevden uzaklaştırmak için gayret eden komitecilerin tepkisi daha sert oldu. Patrikhane kilisesi kapılarına bildiriler asarak açıktan açığa patriği tehdit etmeye başlayan komiteciler nihayet patriğin hayatına kasteden başarısız bir suikast teşebbüsü tertip ettiler. Patriğin Ermeni cemaatine devlete sadık olmanın yalnız vatandaşlık görevi değil aynı zamanda dini bir vazife de olduğuna dair nasihatleri de fayda sağlamadı. Baskı ve tehditler Patriği istifasının kabulünde daha da ısrarlı hale getirdi. Sultan istemeyerek de olsa istifasını onayladı. Horen Aşıkıyan’ın yerine seçilen Mateos İzmirliyan patrikliği ise başta Hınçaklar olmak üzere komiteciler tarafından büyük bir zafer olarak değerlendirildi. İzmirliyan’ın patriklik dönemi ise Babıâli nümayişi ile İstanbul’da başlayan ve hızla Anadolu’ya yayılan Ermeni isyanları ile şekillendi. Ermeniler’le devlet, Müslümanlar’la Ermeniler arasındaki sadakat ve dostluk hislerinin yerine kin ve düşmanlık tohumları atılmış oldu.

Ekler

Ek 1: Armaş Manastırı ve İlahiyat Okulu, Kaynak: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/60/Monastery_of_Armash.png Erişim Tarihi: 11 Kasım 2016

Ek 2: İstanbul Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, Kaynak: The World's Parliament of Religions, Ed. John Henry Barrows, Vol. I, The Parliament Publishing Company, Chicago, 1893, s. 69.

Ek 3: İstanbul Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, Kaynak: <http://www.peopleofar.com/2013/04/08/armenian-patriarchs-of-constantinople-18th-and-19th-c/> Erişim Tarihi: 11 Kasım 2016.

XVI. YÜZYIL SONLARI NIĞBOLU SANCAĞI'NDA VAKIFLAR VE ŞEHİRLEŞME

Vedat TURGUT *

Rumeli'deki idari taksimatın esasını teşkil eden livalardan birinin merkezi olan ve Rumeli Beylerbeyi'nin idaresine bağlı bulunan Niğbolu Sancağı'nın nahiyeleri, Rüsdem Paşa'nın ikinci sedâretinde yapılan bir tahrir defterinde şu şekilde gösterilmiştir: Niğbolu, İvrace, İzlâdi, Lofça, Tırnova, Çernova, Herazgrad, Şumnu, Yanbolu, Zagra-i Yenice, Zağra-i Eski Hisar. Aynı defterde, Niğbolu, Halovnik, Zıştovi, Tırnova, Totrakan, Çernova, Yergöğü-berü yaka ve Yergöğü-Öte yaka isimleriyle zikredilen kaleler de sayılmaktadır. Ele alınan III. Murad dönemi Evkâf Defteri'nde ise Niğbolu Sancağı 12 nahiyeden müteşekkil olup sancağın nahiyeleri şu şekilde tesbit edilmektedir: Niğbolu, Lofça, Tırnova, Çernova, Herazgrad, Şumnu, Yanbolu, Zağra-i Yenice, Zağra-i Eski Hisar, Vidin, Rahova ve Plevne. Bu şehirlerin Vidin haricinde tamamının, ilk olarak 1388-89 yıllarında Çandarlı Ali Paşa, kesin olarak ise Yıldırım Bayezid tarafından 1393-96 yılları arasında ele geçirildiği bilinmektedir.^[1]

Kuzey Bulgaristan'da Tuna'nın sağ sahilinde Osma Nehri'nin buraya döküldüğü yere yakın bir mevki'de kurulmuş olan Niğbolu'nun ticari ve askeri önemi, bir taraftan Eflâk'ın diğer taraftan Bulgaristan'ın içlerine doğal bir yol gibi sokulan Osma ve Aluta ırmaklarına hâkim olmasından doğar. İvan Şişman'ın payitahtı durumunda olan şehir, Nicopolis (Zafer Şehri) adı ile bir rivâyete göre Heraclius, diğer bir rivâyete göre ise II. Nikephoras Pokas tarafından kurulmuştur. M. 972-1186 yılları

[*] Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

[1] M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Niğbolu", *İ.A.*, IX, M.E.B., Eskişehir 1997, s. 251; BOA. TD. 382, v. 1a; BOA. TD. 467, v. 1a; TADB. TTD. EV. 559, V. 1a.

arasında merkezi Silistre (Durostorum) olmak üzere kurulan Taristrion veya Paradunavon teşkilâtına tâbi olan Niğbolu, 1081'den itibaren Uzların saldırısına uğramış, fakat Kumanlar'ın Tuna Vadisi'ne gelmeleriyle istilâdan kurtulmuştur. Dinî bakımdan İstanbul Patrikliği'ne bağlı olan şehirde XII. asırdan kalma bir kilise vardır. Silistre'den sonra Tuna boyunun en müstahkem kalesine sahip olan şehir önünde Osmanlılar, 1376'da Kral Şişman'ı yenmelerine rağmen şehrin bu özelliğinden dolayı kendilerine tâbi bir çar olarak yerinde bırakmayı tercih ettiler. 1387 yılında Ploşnik'teki bozgun dolayısıyla itaatten ayrılan Şişman, Dobruca hâkimi İvanko ve Eflak Voyvodası Mircea'nın da desteği ile Osmanlılar'a karşı direnişe geçmişse de Çandarlı Ali Paşa tarafından kapandığı kaleden çıkartılarak Sultan Murad'a gönderilmiş, Eflaklılara karşı 1395'te yapılan Rovine Savaşı'na kadar yine tâbi olarak kabul edilmiştir. 1395'te Niğbolu Kalesi'ni ele geçiren Yıldırım Bayezid, kaleyi güvendiği adamlarından Doğan Bey'e teslim etmiştir.^[2]

Yıldırım Bâyezîd devri, 622 yıllık Osmanlı târihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Devlet-i Âliyye'nin bir asrı tamamlamak üzere olduğu bu dönemde; İstanbul uzun bir müddet muhâsara altına alınmış, bunu engellemek amacıyla yola çıkan kalabalık bir haçlı ordusu bozguna uğratılmış; ancak devletin gücünü ve büyüklüğünü arttıracak bu ciddi hamleler, Yıldırım'ın Timur'la giriştiği mücadele yüzünden büyük bir hüsrana sonuçlanmıştı. Yıldırım Bâyezîd'in İstanbul kuşatması ve Niğbolu Savaşı hakkında Osmanlı kaynaklarında yer alan bilgilerin çoğu basit ve ayrıntısızdır.

Bunların en ayrıntılı sayılanları bile, savaşın seyri ve sonuçları ile ilgili mühim bilgiler içerdiği hâlde, kuşatmanın ve savaşın gerçekleştiği tarih ve ordu sayısı gibi önemli noktalar hakkında ya çok sınırlı ya da tutarsız bilgiler içerirler. Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'lar da Niğbolu Seferi'nin târihi H. 793 (M. 1390-91), İstanbul Kuşatması'ndan sonra şehirde bir Müslüman mahallesi kurulup kadı atanmasının tarihi ise, H.794 (M.1391-92) olarak verilir.^[3] Fâtih döneminde yazılan "*Behçetü't-Tevârih*"te Şükrullah, Niğbolu'ya gelen "*Üngürüs kâfiri*"nin sayısını "*yüz otuz bin*" olarak gösterir.^[4] Aynı devirde "*Tevârihüs-Selâtinî'l-Osmâniyye*" adında bir eser

[2] Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cibannüma*, C. I, (Neşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), TTK, Ankara 1987, s. 326-328; *Rubi Tarihi*, (TTK Belgeler, XIV/18, Tıpkı Basımı ile Neşr. Yaşar Yücel-H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1992, s. 393; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (N. Atsız), İstanbul 1949, s. 136-137; Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (N. Atsız), tsz, s. 51; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacüt-Tevârih*, I, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 216-220; Tekindağ, "Niğbolu", s. 247-248; Maciel Kiel, "Niğbolu", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 87; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara 1988, s. 236; Niğbolu ile ilgili benzer bilgiler için ayrıca bkz. P. L. İnciyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", (Çev. H. D. Andreasyan), *İstanbul Üniversitesi Güney-Doğu Avrupa Araşt. Dergisi*, S. 4-5 (1976), s. 134-135.

[3] Hakan Yılmaz, "Bir Görgü Şâhidinin XIV. Asır Osmanlı Fetihlerine Işık Tutan Kayıtları: İbn'l-Cezerî'nin, Yıldırım Bâyezî'nin İstanbul Kuşatması ve Niğbolu Savaşı İle İlgili Anıları", *Tarihten Sayfalar*, İstanbul 2011, s. 1-3.

[4] Şükrullah Çelebi, *Behçetü't-Tevârih Tercemesi*, (Terc. Mustafa Farisi), Süleymaniye Kütüphanesi,

telif eden *Karamânî Mehmed Paşa* da Şükrullah'dan özetlediği bilgilere H. 801 (M. 1398-99) târihini ekler.^[5] Devrin önemli müverrihlerinden Enverî, “*Düsturnâme*” adlı eserinde Yıldırım’ın İstanbul kuşatmasından söz etmeden, Niğbolu Savaşı’nın H. 796’da (M.1393-94) meydana geldiğini ve kâfir ordusunun sayısının 100 bin kişi olduğunu bildirir.^[6] Ünlü Osmanlı müverrihi Âşıkpaşazâde, Yıldırım Bâyezîd’in İstanbul Kuşatması’na ve Niğbolu Savaşı’na katılmış olan Kara Timurtaşoğlu Umur Bey’in anlattıklarına dayanarak muhâsarayı H.793 (M.1390-91) yılı içinde göstermektedir.^[7] Rivâyetlerinde genellikle Âşıkpaşazâde’yi tâkip eden Neşrî, H.797 (M.1394-95) ve İstanbul’da Müslüman Mahâllesi kurulmasının târihini ise H.798 (M.1395-96) olarak verir.^[8] Oruç Beg’e göre ise, Niğbolu Savaşı H.793 (M.1390-91)’de ve İstanbul Muhâsarası’nın sona ermesi bundan iki yıl sonra gerçekleşmiştir. Rûhî Çelebi ve Behiştî Çelebi savaşı H.797 (M.1394-95)’te gösterirler.^[9]

Yıldırım Bâyezîd’in İstanbul Kuşatması ve Niğbolu Savaşı hakkında, çağdaş Arap müellifi *İbnü’l-Cezerî*’nin kayıtları önemli ayrıntılar sağlar. 1396 yılı Mart ayı ortalarında Osmanlı topraklarına gelerek Yıldırım’ın mâiyeti arasında yerini alan ve Timur’a esir düştüğü târihe kadar onun yanından ayrılmayan, büyük kıra’at âlimi Şemseddîn İbnü’l-Cezerî’nin “*Câmiu’l-Esânid*” adlı biyografik eserinde, 1396-1402 yılları arasında Osmanlı topraklarında geçirdiği döneme özel bir yer ayırmış ve bugün kaynak yetersizliği nedeniyle çözülemeyen bâzı problemleri giderecek mühim bilgiler değirmiştir. *Şebzâde Mehmed Çelebi*, *Müsâ Çelebi* ve *Mustafa Çelebi*’nin Arapça öğrenmelerinde büyük emeği geçtiği anlaşılan İbnü’l-Cezerî, Osmanlı diyârında kaldığı süre içinde Yıldırım’ın İstanbul kuşatmasına bizzat katılmış ve Niğbolu Savaşı’nın görgü tanıkları arasında yer aldıktan başka Timur vak’asının seyrinde önemli bir rol oynamıştır.^[10] Cezerî’ye göre, Sultan Bayezid, Niğbolu’ya ulaştığında düşman hakkında bilgi toplamak için elçiler göndermiş ve düşmanın 100 bini atlı olmak üzere yaklaşık 140.000 kişilik bir niceliğe sahip olduğunu öğrenmiştir. H.798 senesi Zi’l-Hicce’sinin 28. gününde (M. Ekim 1396), çetin bir savaş başlamış, Sultan Bayezid’in oğlu Mustafa Çelebi’den başka diğer oğulları savaşın bu ilk kısımlarına yetişememiş ve Sultan Bayezid muhteşem manevraları ile düşman ordusunu bir saat içinde imha etmişti. Kendilerine çok güvenen Frenklerin içine düştüğü durum, Üngürüs (Macar) Kralı’na gemiye binip kaçmaktan başka çare bırakmamıştı. El-Cezerî’nin anlatımlarından İstanbul Kuşatması’nın başlangıç târihinin 13 Temmuz

Hafid Efendi Kat., Nr. 222, v. 236b; (Terc. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I İçinde), İstanbul 1949, s. 57.

[5] Karamânî Mehmed Paşa, *Tevârihüs-Selâtinü’l-Osmaniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kat., nr. 3204, vr. 6b. İ. Hakkı Konyalı Neşri (*Atsız’ın Osmanlı Tarihleri Eseri İçinde*), s. 347.

[6] *Enverî*, *Düsturnâme*, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2003, s. 36-37.

[7] Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 136-137.

[8] Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cibannüma*, C. I, s. 326-328.

[9] Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 51.

[10] Yılmaz, “Bir Görgü Şahidinin XIV. Asır Osmanlı Fetihlerine Işık Tutan Kayıtları...”, s. 1-3.

1396 (H.6 Şevvâl 798), Niğbolu Savaşı'nın başlangıç târihinin ise 2 Ekim 1396 (H.28 Zilhicce 798) olduğu anlaşılmaktadır.^[11] El-Cezerî'nin anlatımına en uygun anlatımın, Sultan Selim dönemi müverrihlerinden Hoca Sa'deddin Efendi'ye ait olduğu teslim edilmelidir.^[12]

Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Haçlı Seferi'nin ana sebebi, Türkler'in Balkanlar'daki önlenemez ilerleyişini durdurmak, tehlike altındaki Macaristan'a yardımcı olmak ve böylece Batı Avrupa'nın güvenliğini sağlamaktır. İkinci sebep ise, kuşatma altındaki İstanbul'u kurtarmak ve Bizans'a yardım etmektir. Yine de savaş propagandasında İstanbul üzerinden Kudüs'e ulaşma fikri öne çıkarılmıştır.^[13] Fransız kuvvetleri, *Dijon de Burgondiya* dükünün 24 yaşındaki oğlu *Jean de Nevers* kumandanlığında toplandı. Bar dükünün oğlu *Philippe*, *Guy de la Tramouille* ve kardeşi *Guillaume*, *Amiral Jean de Vienne ve Chasseron dükü Qudard*dan müteşekkil bir danışma kurulu oluşturuldu. Fransızlar, 1500'ü okçu, 6500'ü piyade ve 2500'ü şövalye olmak üzere toplam 10.000 kişi ile Budin'e geldiler. Onlara Alman prensleri 6000 kişiyle katıldılar. İngiliz, Lehistan, Bohemya, İtalya ve İspanya'dan gelen maceraperest ve şövalyelerin yekûnu ise 13.000'i buluyordu. Ordunun asıl ağırlığı 60.000 kişi ile Macarlara ait olup, Eflak Voyvodası 10.000 kişi ile haçlılara iştirak etmişti. İstanbul kuşatmasını alelacele kaldırarak Niğbolu önlerine gelen Bayezid'in kuvvetlerinin toplamı ise, 60-80.000 arasında olup, bunların çoğu savaş mahalline geç gelmiş yorgun kuvvetlerdi.^[14] 10 Eylül günü Niğbolu önlerine gelen Haçlılar, kaleyi kuşattılsa da Doğan Bey'in müthiş mukavemetiyle karşılaştılar. İlk olarak Edirne'den Tırnova'ya geçen Bayezid, haçlılar hakkında bilgi toplamak amacıyla Evrenos Bey'i ileri gönderdi ve Niğbolu önlerinde küçük bir çarpışma vuku buldu. Yıldırım Bayezid'in Haçlıların içerisinden gizlice geçerek Doğan Bey ile görüşmesinden sonra Osmanlılar ordusunu üçe ayırmış, sağ kolda Şehzâde Emir Süleyman, Çandarlı Ali Paşa, Firuz Bey, Malkoç Bey, Timurtaş Bey; sol kolda Şehzâde Mustafa, Anadolu Beylerbeyi Timurtaş Paşa, Karaman beyleri Mehmed, Turan, Tahir ve Beşir, merkezde ise Yıldırım'ın kendisi yer almıştır. Öncülüğü Fransızlar'a veren Haçlılar, Osmanlılar'ın hilal taktiği karşısında şaşkına dönerek panikle dağılmışlardır. Tam zafer kazanılmış sanılırken,

[11]Hakan Yılmaz, "Bir Görgü Şâhidinin XIV. Asır Osmanlı Fetihlerine Işık Tutan Kayıtları...", s. 6-12.

[12]Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüt-Tevârih*, I, s. 216-220.

[13]Feridun Emecen, "Niğbolu Savaşı", DİA, C. 33, İstanbul 2007, s. 89.

[14]Emecen, "Niğbolu Savaşı", s. 89-90; Tekindağ, "Niğbolu", s. 248; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996, s. 163-167; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, Ankara 1992, s. 385-390; Fahamettin Başar, "Niğbolu Meydan Muharebesi ve Haçlı Seferleri Tarihindeki Yeri", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Rubu Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1998, s. 117-132; Tekindağ, "Türk Ordusunun Bir Taktik Savaşı: Niğbolu 25 Eylül 1396", TK, III/35, Ankara 1965, s.814-819; Hicran Akın, "Niğbolu Haçlı Seferleri İle İlgili Bazı Problemler", TK, XXV/2, Ankara 1987, s. 209-216. Niğbolu Savaşı hakkında ayrıntılı ilgi için bkz. A. S. Atiya, *Niğbolu Haçlılar Seferi*, (Terc. Esat Uras), Ankara 1956.

Macar kumandanı Nicholas de Gara idaresindeki kuvvetler saldırıya geçmiş, padişahın otağına kadar yaklaşan düşman kuvvetleri ile amansız bir mücadele başlamış ve bu saldırı Sırp despotu Lazareviç'in yetişmesiyle geri püskürtülmüştür. Başta *Jean de Nevers* olmak üzere, *Philippe d'Artois*, *Jacques de Bourbon*, *Enguerrand de Coucy*, *Henry de Bar*, *Guy de la Tramouille*, *Mareşal Boucicaut* gibi asilzâdeler esir alınmış ve bunlar daha sonra yüklü fidyeler karşılığında serbest bırakılmışlardır. Diğer esirlerin bir kısmı da Memlûk Sultanı Berkyaruk'a gönderilmiştir. Bu savaşta elde edilen ganimet ile Anadolu ve Rumeli'de birçok hayrât yaptıran Bayezid'in Niğbolu'da ismine izâfeten bir cami ve medreseyi de bu sırada bina ettirdiği anlaşılmaktadır.^[15]

Savaşı müteâkib akıncı ve sekbanlar yerleştirilmek suretiyle uç beylerinin faaliyet merkezi haline getirilen Niğbolu, serhad livası olarak mühim bir rol oynamıştır. Macar Kralı Ladislas'ın 1444'te, Kazıklı Voyvoda'nın (Vlad Tepeş) 1462'de Niğbolu'ya kadar uzanan saldırılarda bulunduğu kaydedilmektedir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Macarların ve Eflaklıların Niğbolu'ya karşı saldırılarını da burada zikretmek icab eder.^[16] Niğbolu'ya dair ilk güvenilir bilgiler, H.884 (M.1479) tarihli tahrir defterinden elde edilir. Buna göre Müslümanlar'ın nüfusu 20'si sur içinde olmak üzere 308 hane, Hristiyanların nüfusu ise Osmanlı ordusunda geri hizmet görevi yapan 318 nefer dâhil 746 hanedir. Şehirdeki Müslüman nüfusun fetihten sonra Anadolu'dan göç yoluyla geldikleri, bunların içinde Osmancık'tan gelen ve türbesi günümüzde hala ayakta duran Ali Koçi Baba, Genç Baba ve dervişlerinin de yer aldığı bilinmektedir.

H.922 (M.1516) yılına ait kayıtlara bakıldığında Müslümanlar'ın sayısı 474 nefere, Hristiyanların nüfusu ise 831'e yükselmiştir. Ayrıca Bavyera ve İspanya'dan gelen 98 hane Yahudi (Aşkenaz ve Seferad) de buraya yerleştirilmiştir. H.957 (M.1550) ve 988 (M.1580) tarihli kayıtlar şehrin büyümesini devam ettirdiğini göstermekte olup, son tarihte Müslümanlar'ın nüfusu 933 nefere, Hristiyanların nüfusu 970 nefere, Yahudiler'in nüfusu ise 177 nefere yükselmiştir. Müslümanlar'ın sayısının şehirdeki toplam nüfusa oranı % 48'i bulmaktadır.^[17] Sancağa ismini veren Niğbolu Nahiyesi'nde 192.368 akçelik vakıf geliri tesbit edilmiş olup, şehrin fâtihi Yıldırım Bayezid zamanından itibaren vakıflar kurulmaya başlamıştır. Ancak vakıfların çoğunun XV.

[15] Emecen, "Niğbolu Savaşı", s. 90-91; Dukas, *Bizans Tarihi*, (Terc. İ. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 30-31; Şükrullah Çelebi, *Behçetü't-Tevârih*, (Terc. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I İçinde), İstanbul 1949, s. 57; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV, (Haz. K. İmazawai), Ankara 2000, s. 237-263; Enveri, *Düsturnâme*, s. 36-37; 16. *Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi: 1373-1512*, (Haz. Şerif Baştav), Ankara 1973, s. 98-100; *Rubi Tarihi*, s. 393; Runciman, *Haçlı Seferleri*, III, s. 385-390; D. M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları: 1261-1453*, (Terc. Bilge Umar), İstanbul 1999, s. 325-327; Başar, "Niğbolu Meydan Muharebesi...", s. 117-132; Tekindağ, "Türk Ordusunun Bir Taktik Savaşı...", s. 814-819; Akın, "Niğbolu Haçlı Seferleri...", s. 209-216; Tekindağ, "Niğbolu", s. 249-250.

[16] Tekindağ, "Niğbolu", s. 250; Kiel, "Niğbolu", s. 87-88; Dukas, *Bizans...*, s. 67; Naima, *Tarih-i Naima*, I, (Haz. Mustafa İpşirli), Ankara 2007, s. 376.

[17] Kiel, "Niğbolu", s. 88.

yüzyıl ile XVI. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu görülür. Nahiye, sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 11.5'ini karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 361 neferinin Müslüman ve 1727 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiye içinde selâtin vakfı olarak Yıldırım Bayezid Han ve Sultan Selim-i Sâni'nin vakfı bulunmakta olup, bu tür vakıfların toplam gelir içinde yaklaşık % 22 paya sahip olduğu görülmektedir (43.598 akçe). Ümera-Ülemâ vakıfları statüsündeki toplam altı vakıf, 152.316 akçe hâsıl ile genel toplam içinde yaklaşık % 75 oranıyla temsil edilmektedir.

Ümera ve Ulemâ vakıfları içinde en fazla gelire sahip olan vakıf, 91.682 akçe ile Yahya Paşa ve Mihaloğulları'na gelin olarak giden kızı Hani Hatun^[18]'un kurduğu vakıflardır. Onu 26.627 akçe ile Şah Melik Paşa, 21.187 akçe ile Yıldırım Bayezid tarafından şehrin ilk kadısı olarak atanan Kadı İvaz, 8000 akçe ile Firuz Bey ve 5000 akçe ile Mustafa Paşa Vakfı takib etmektedir. Nahiye içinde abdalân zümresine mensüb Ali Koçi Zaviyesi'nin ismine de rastlanmaktadır. Ayrıca 1000 akçe hâsılı ile kayıtlı bir amme vakfı da tesbit edilen vakıflar arasındadır. Hayrâtı sancak içinde bulunan vakıfların geliri, 89.104 akçe ile toplam gelir içinde % 44.5 paya sahiptir. Bu nahiye içinde tesbit edilen vakıfların toplam gelirinin % 55.5'inin ise sancak dışında (İstanbul ve Üsküb) kurulmuş olan vakıflara akar olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır.^[19] (bkz. Tablo 2).

Niğbolu Sancağı nahiyelerinden biri olan Plevne kenti ise, Tuna nehrine akan Tuçenitsa ve Grivits derelerinin birleştiği mahalde Vid akarsuyunun çevresindeki Plevne Ovası'nın aşağı tarafında kurulmuştur. Bu özellikleriyle esasen müdafaaya müsait olmayan açık bir mevki durumundaysa da bir taraftan Vidin'e, diğer taraftan Niğbolu ve Rusçuk'a, Lofça üzerinden Filibe'ye ve Orhaniye-Arapkonak üzerinden de Sofya'ya giden yolların kavşağında bulunması dolayısıyla günümüzde de bu stratejik önemini korumaktadır. Plevne, "Kayalık" adıyla da bilinen eski bir Roma kenti olan Storgosia'nın devamı niteliğindedir. 600'lü yıllarda Avar ve Slav akınları neticesinde ortadan kalkan bu şehir, Bulgar-Bizans döneminde de küçük bir kalesi bulunan gelişmemiş bir yerleşim yeri idi. Ortaçağa ait olan kale, yazılı kaynaklarda sadece 1266 yılında Macar Kralı Stephan'ın askerlerinin Plevne Kalesi'ni alması dolayısıyla zikredilir. Bu kale, Plevne-i Bâlâ köyünde yer almakta olup, köyün adına 1479 tarihli tahrir defterinde rastlanmaktadır. 1516 tarihli tahrir defterinde burası kâfirler zamanından kalma bir kale olarak zikredilir. Plevne'nin 1388 yılında Gazi Mihal Bey kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından tahrib edilmiş olması muhtemeldir. 1393 yılında Osmanlılar'ın eline geçen kale, 1444 yılındaki Haçlı saldırısı sırasında

[18] Hani Hatun, Sultan II. Bayezid'in kızı Hüma Hatun'dan doğan torunudur.

[19] Vedat Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları (Fethinden XVI Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Eskişehir 2016, s. 81.

yıkılmış olma ihtimali büyüktür.^[20]

Osmanlı döneminde pek çok cami, tekke ve medresesi ile öne çıkan bir şehir olan bugünkü Plevne şehri, aşağıda da ele alınacağı üzere XV. yüzyılda Osmanlılar tarafından kurulmuştur. Şehirde Mihaloğulları ailesinden birçok kişiye ait olduğu anlaşılan hayrâtların bulunduğu tesbit edilmiştir. 1480'li yıllarda Plevne-i Bâlâ ve Plevne-i Zir, Plevne'nin geniş arazilerinde yerleşim olmayan 20 mezrâ ile beraber II. Bayezid tarafından Gazi Ali Bey'e mülk olarak verilmiştir. Gazi Ali Bey, Plevne-i Zir'i merkez yapıp, sözü edilen yerlere yüzlerce Bulgar ve Türk köylüsünü yerleştirerek bölgeyi şenlendirmek için çalıştı. Bu yeni kasaba, bir cami, büyük bir medrese, bir zaviye, imaret, han ve hamam etrafında gelişti. 1496 Mart'ında yeni kasaba ve bağlı köyler vakfa dönüştürüldü. Bundan sonra Gazi Ali Bey, bu yeni yerleşim birimine Yahudiler'i de davet etti. Gazi Ali Bey, H.913 (M.1507-08)'de vefat ederek caminin arkasındaki türbesine defnedildi. Prizrenli Şair Sûzi Çelebi, onun hayatını ve faaliyetlerini manzûm olarak kaleme almıştır.^[21]

H.922 (M.1516) yılına gelindiğinde şehirde 200 neferi Müslüman, 99 neferi Hıristiyan, 69 neferi Yahudi ve 11 neferi Çingene/Kıbtî olmak üzere toplam 379 nefer mütemekkindi. H.981 (M.1573-74)'te Mihaloğlu Ali Bey'in torunu Süleyman Bey, Klasik Osmanlı tarzının en iyi örneklerinden biri olan Kurşunlu Camii'ni inşa ettirdi. H.932 (M.1526) yılında Budin'e giren Osmanlılar, buradaki Yahudiler'i Plevne'ye yerleşmeye teşvik ettiler. H.957 (M.1550) tarihli tahrir defteri Plevne'deki Yahudi nüfusunu 41 hane olarak vermekte olup, aynı kaynak Almanyadan 62 ve diğer Latin topraklarından 84 nefer Yahudi'nin Plevne'ye yerleştirildiğinden bahseder. XV. yüzyılda 22 haneden ibaret Plevne adını taşıyan iki köy, H. 987 (M. 1579) tarihine gelindiğinde birleşerek 558'i Müslüman, 209'u Yahudi ve 180'i Bulgar olmak üzere toplam 947 hane ile meskûn bir şehir merkezi haline gelmiştir. Mücerredler ve muaf zümreler ile beraber şehir nüfusunun toplam 1282 neferi bulduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Plevne'nin etrafındaki vakıf köylerde *St. George ve Sadovets* manastırları tesbit edilmektedir. Bu dönemde şehirde ilim ve kültür hayatının en hareketli zamanları yaşanmaktaydı.^[22] Plevne Nahiyesi'nin Mihaloğulları neslinin vakıf eserleri çevresinde geliştiği görülmektedir.

Vakıfların çoğunun XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyıldan itibaren kurulduğu

[20] Kiel, "Niğbolu", s. 88; Tekindağ, "Niğbolu", s. 250-252.

[21] Şerafeddin Turan, "Plevne", *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 569; Machiel Kiel, "Plevne", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 302; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, (Haz. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2010, s. 164-165. Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişmesi ve Mimari Anıtlar*, Ankara 2000, s. 40-45

[22] Kiel, "Plevne", s. 302-303; Turan, "Plevne", s. 570; Başar, "Mihaloğulları", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 24; M. Tayyib Gökbilgin, "Mihaloğulları", *İA*, VIII, İstanbul 1987, s. 287-289. Sûzi Çelebi'nin yazdığı gazavatnâme için bkz. *Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi*, (Haz. Ağah Sırrı Levend), TTK, Ankara 1956.

görülmektedir. Nahiye, 322.684 akçe ile sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 19'unu karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reyadan 1016 neferinin Müslüman, 214 neferinin Yahudi ve 4053 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiye içinde selâtin vakfı olarak sadece Sultan Selim-i Sâni'nin vakfının adına rastlanmakta olup, bu tür vakıfların toplam gelir içinde sadece % 3 paya sahip olduğu görülmektedir (10.347 akçe). "Mihallü" neslinin nahiyede içinde kurduğu vakıfların akârâtı toplamı 260.445 akçeyi bulmakta olup, genel toplam içinde yaklaşık % 80 oranıyla temsil edilmektedir. Ancak sancak dâhilinde aynı aileye mensub kişilere ait mülk kayıtların da daha sonra vakıf haline dönüştüğü hesaba katılırsa bu ailenin kurduğu vakıflara ayrılan akarın 310.000 akçeyi aştığı ve genel toplam içinde yaklaşık % 97 oranıyla temsil edilebileceği söylenebilir. Bu aileye mensub olanlardan en fazla vakıf yapan kişinin Gazi Ali Bey olduğu anlaşılmaktadır. Aynı aileden Süleyman Bey, Hatice Sultan, Şehribânu Hatun ve Mâhitâb Hatun da şehrin gelişimine kurdukları vakıflar ile katkıda bulunmuşlardır. Nahiye içinde kaydedilen tek para vakfının Süleyman Bey Camii'ne Nohud Mustafa Çelebi tarafından yapıldığı görülmektedir (suyolları ile beraber 10.000 akçe). Nahiyede Mehmed Paşa'ya ait bir mülk kaydına da rastlanmaktadır. Hayrâtı nahiye içinde bulunan vakıfların geliri toplam gelir içinde % 97 paya sahiptir. Bu nahiye içinde tesbit edilen vakıfların toplam gelirinin sadece % 3'ünün nahiye dışında kurulmuş olan vakıflara akar olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Nahiye bu yönüyle gerçekten özel bir durum ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin Plevne şehrine verdiği önemin en önemli göstergesi olarak algılanabilir.^[23] (bkz. Tablo 2).

Niğbolu Sancağı'nın diğer bir nahiyesini oluşturan Rahova, Bulgaristan'ın Kuzey-batısında Tuna nehrinin sağ kıyısındaki bir düzlükte kurulmuştur. Ortaçağ'da sağlam bir kale etrafında küçük bir yerleşim yeri iken, Osmanlı döneminde Niğbolu Sancağı'nın büyük bir kaza merkezi ve önemli bir nehir iskelesidir. Şehrin ismi Slav kökenli olup, "cevizlik" manasındadır. Rahova'dan ilk defa 1283'te Macar Kralı IV. Ladislav'ın fermanında bahsedilir. Burada, Ladislav'ın babası Stephan'ın şehri ele geçirmesinden bahsedilmektedir. XIII. asırda Hristiyanlaşmış Kuman/Kıpçaklar Rahova bölgesine yerleşmişlerdir. Önemli bir kasaba olan Eltemir hâlâ bu koloninin izlerini taşır. H. 797 (M. 1395)'te Rahova, Niğbolu ile beraber Osmanlılar'ın eline geçti. Ertesi yıl Mareşal Boucicaut kumandasındaki Fransızlar tarafından şiddetli bir çatışma sonunda alınan şehrin kalesi yıkıldı. Yukarıda da değinildiği üzere 1461-62 yıllarında Vlad Tepeş, Rahova'yı imha ederek Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan nüfusun hepsini katletti. H. 884 (M. 1479) tarihli en eski Osmanlı tahrir kaydına göre, Rahova 100 Hristiyan ve dokuz Müslüman neferden müteşekkil 109 nefer nüfusa sahipti. 1519 yılında kasabanın nüfusu, 54 neferi Müslüman ve 140 neferi Hristiyan olmak üzere 194 nefere ulaştı. Şehir nüfusu âvârız vergisinden muaf olup,

[23] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 78, 80.

H.987 (M.1579) tarihli tahrir defterine göre 142 Müslüman ve 203 Hıristiyandan müteşekkil 345 nefere yükselmişti. Bu tarihte kasaba üçü Müslüman ve üçü gebran olmak üzere altı mahalleye ayrılmıştır. Müslümanlar'ın bir yeni camisi ve iki mescidi, Hıristiyanların ise ismi daha önce zikredilmeyen Sveti Spas adlı Manastırı bulunmaktaydı. 1596 yılındaki Eflâklı Mihal'in baskını şehir nüfusunu sadece 30 nefer Hıristiyandan ibaret bir hale getirmiştir. Rahova'ya bağlı köylerde de durum aynıdır.^[24] Rahova Nahiyesi'nde 67.183 akçelik vakıf geliri tesbit edilmiş olup, bu miktar sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 4'ünü karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 13 neferinin Müslüman ve 881 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiye içinde kayıtlı bulunan vakıf gelirlerinin tamamının Sultan Selim Han'ın İstanbul'daki türbesine tayin edildiği anlaşılmaktadır.^[25] (bkz. Tablo 2).

Herazgrad Nahiyesi, Deliorman bölgesi sınırında Makbul İbrahim Paşa'nın hayratı çevresinde kurulan bir şehir merkezinin etrafında şekillenmiş olup, camileri, mescidleri, hamamları, tekkeleri ve mahalleleriyle kısa sürede bir Türk-İslam merkezi haline gelmiştir. Bugünkü adı Razgrad olup, yakınlarında eski Roma kenti *Abrittus*'un kalıntılarına rastlanmıştır. VI. ve VII. yüzyılda gerçekleşen Slav istilası sonrasında da burada yerleşimin devam ettiği, 1000 yıllarından sonra Uz-Peçenek saldırıları ile buradaki Slav-Bulgar varlığının sona erdiği görülmektedir. XIII. yüzyılda bölgenin batısında yeni yerleşmeler kurulurken, doğu kısmı tenha kalmıştır. 1388-89 yıllarında Çandarlı Ali Paşa'nın kuvvetleri tarafından ele geçirilen bölgenin fethi 1393'te tamamlandı. Fetihden sonra Çernova kazası'nın bir bölümünü teşkil eden bölgenin batısından Tuna nehri üzerindeki Rusçuk'u Şumnu'ya ve Trakya'ya bağlayan önemli bir yol geçmekteydi. Şeyh Bedreddin hareketi sırasında devlet için sıkıntı kaynağı olan küçük bir grubun bölgede bulunduğu, Torlak, Aşıklar, Sufiler, Abdallar gibi köy adlarından anlaşılmaktadır. Herazgrad'ın şehir olarak kuruluşu, 1527'den kısa bir süre sonrasında rastlar.

Anadolu'da Kalendarı İsyanı'nı bastıran İbrahim Paşa, Aklom Irmağı kıyısında cami, medrese, mekteb, kervansaray, hamam ve dükkânlardan müteşekkil bir külliyeye inşa ettirerek temellerini atmıştır. Ekim 1533 tarihli İbrahim Paşa Vakfiyesi'nin tanziminden sonra ve 1542-43'te inşa edilen Ahmed Bey Camii'nin inşasından önce düzenlendiği sanılan bir vakıf defterinde geçen "*Yenice, nam-ı diğer Herazgrad-ı Cedid ve Kayacık dahi derler*" ibaresi bu durumu açık olarak gözler önüne serer. 1550 ve 1579-80 yıllarında tanzim edilen diğer defterler, tamamen Müslümanlar ile meskûn olan Herazgrad nefsi ile gebran nüfus ile mütemekkin olan Kayacıkpınarı'nı birbi-

[24] Kiel, "Rahova", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 424-425; 370 Numaralı Muahasebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri: 937/1530, II, (Neşr. Ahmet Özkılınç ve diğerleri), Ankara 2002, s. 508-509, 511, 520; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, (Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman), İstanbul 2003, s. 461-462.

[25] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 82.

rinden tefrik eder. Kayacıkpınarı, 1479'da bir, 1516'da ise beş hane Müslüman ile mütemekkin iken, 1537-38 yıllarında buraya 224 nefer gebran yerleştirilmiştir. İbrahim Paşa tarafından vakfedilen Dobrova ve Doymuşlar köylerinde de benzer bir durum söz konusudur. 1579-80'de tamamı Müslümanlar'dan müteşekkil 205 hane, 1642'de 473 haneye yükselmiş ve beş yeni mahalle daha kurulmuştu. Kayacık köyü de bir mahalle olarak şehir ile birleşmiştir. İrandan gelen Ermeniler de ayrı bir mahalle teşkil ettiler. Bu tarihlerde Arnavut köyü beş kiliseli bir Hıristiyan kültür merkezi haline geldi.^[26] Herazgrad Nahiyesi'nde, 171.187 akçelik vakıf geliri tesbit edilmiş olup, vakıfların tamamının XVI. yüzyılda kurulduğu görülmektedir. Nahiye, sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 10'unu karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 456 neferinin Müslüman ve 1651 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiye içinde selâtin vakfı olarak sadece Sultan Selim-i Sâni Türbesi vakfı bulunmakta olup, sadece 2463 akçe geliri bulunmaktadır.

Ümera vakıfları başlığı altında ise toplam üç vakıf incelenmiş olup, bu kategorideki vakıflar nahiyedeki toplam vakıf gelirinin neredeyse tamamını teşkil etmektedir. Ümera vakıfları içinde en fazla gelire sahip olan vakıf, yedi köyden hâsıl olan 128.174 akçe ile Makbûl ve Maktûl İbrahim Paşa'nın kurduğu vakıftır. Onu 30.000 akçe ile Piyale Paşa ve 10.550 akçe ile Yahya Paşa'nın oğlu Bali Bey'in vakfı takip etmektedir. Niğbolu'ya bağlı Herazgrad'ın da İbrahim Paşa'nın kurduğu vakıflar çevresinde geliştiği görülmektedir. Hayrâtı sancak içinde bulunan vakıfların geliri, 138.724 akçe ile toplam gelir içinde % 81 paya sahiptir. Bu nahiye içinde tesbit edilen vakıfların toplam gelirinin % 19'unun ise sancak dışında kurulmuş olan vakıflara akar olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Nahiye bu yönüyle Plevne ile benzer bir özellik göstermektedir.^[27] (bkz. Tablo 2).

Niğbolu Sancağı'nın bir diğer nahiyesi de Bulgaristan'ın en eski şehirlerinden biri olan Şumnu merkezi ekseninde teşekkül etmiştir. Büklüce Çayı'nın iki yakasında yükselen bir platoda kurulmuş olan şehirdeki kale Romalılardan kalmış olup, Trakyalı yerleşimciler tarafından işgal edilmiş, VI. yüzyılda İustiniaus tarafından yenilenmiştir. 681-970 yılları arasında siyasi areneda yer alan I. Bulgar Krallığı zamanında genişleyen şehir, XI.-XII. yüzyıl Bizans kaynaklarında *Simeonis* şeklinde geçmektedir. II. Bulgar Krallığı (1186-1393) zamanında, bu devletin askeri ve ekonomik merkezi durumuna gelmiştir. Şehrin Bulgarca'daki anlamı "*yeşillik, yaprak, or-*

[26] Kiel, "Herazgrad", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 297-300; Neşri, Cihannüma, I, s. 245, 255; Hoca Sâdeddin, *Tâcüt-Tevârih*, I, s. 132; Emecen, "XVI. Asırda Balkanların Kuzey-Doğu Kesiminde İskân Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler*, Ankara 1990, s. 543-550; Osman Keskinoglu, "Bulgaristan'da Bazı Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri", *VD*, VIII, Ankara 1969, s. 309-329; İ. Şahin-F. Emecen-Y. Halaçoğlu, "Turkish Settlement In Rumelia in the 15th and 16th Centuries", *İJTS*, IV/2, 1989, s.34-35; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, (Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman), İstanbul 1999, s. 310-311.

[27] Turgut, Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları, s. 78, 81.

manlık"tır. Şumnu'nun Osmanlılar tarafından 1388-89 yıllarında Çandarlı Ali Paşa komutasındaki kuvvetlerce ele geçirildiği, ancak kesin ele geçiriliş zamanının 1393 yılına rastladığı bilinmektedir. Şumnu, 1444 yılında Macar Kralı Vladislav ve Hunyadi Yanoş komutasındaki kuvvetlerce ele geçirilmiş ve tamamen tahrib edilmiştir. 1479 yılına ait tahrir defteri, şehirde 74 Hıristiyan ve 11 Müslüman'dan müteşekkil toplam 85 neferin mütemekkin olduğunu göstermektedir. 1516 yılına gelindiğinde Hıristiyanların sayısı 107 nefere, Müslümanlar'ın sayısı ise 94 nefere yükselmiştir. 1525 yılında şehirdeki nüfus oranı Müslümanlar lehine dönmüş olup (% 53), 1555'te 252 Müslüman'a karşılık 152 Hıristiyan ile meskûn hale gelen şehirde Müslümanlar'ın oranı % 62'ye yükselmiştir.

Yeni Şumnu şehrinin en eski bölümü batı ucunda Eski Pazar Mahallesi adı altında ortaya çıkmış, hemen doğusunda ise Eski Cami Mahallesi olarak da bilinen Cami-i Şerif Mahallesi meydana gelmiştir. 1500 yılından biraz önce Rumeli Beylerbeyi Yahya Paşa tarafından, kesme taştan ve ahşap çatılı olarak yaptırılan cami, 1992 yılına kadar ayakta kalmıştır. Bu caminin hemen yanında bir de hamam bulunmaktaydı. 1555 yılında *Veli Kadı, Yolcu ve Söğüdpınar* adında üç mahalle daha ortaya çıkmıştır. 1579 yılında Şumnu yöresindeki Müslüman nüfus, şehir hariç 168'i Türkçe isim taşıyan toplam 198 köyde 4319 haneye yükselmiştir. Kırsal nüfusta Müslümanlar'ın, toplam nüfusa oranı % 60'ı bulmaktaydı.^[28] Şumnu, Yahya Paşa'nın Üsküb'deki Vakfına ait dekâkîn icârelerine ait kayıtlar ile abdâlan zümresinden Genç Baba ve Seyyid-mevlevi vakıflarına ait kayıtlara rastlanılan bir merkez durumunda olup, bu vakıflar adına sadece 12.905 akçe hâsil kayıtlıdır.^[29] (bkz. Tablo 2).

Niğbolu Sancağı'nın bir diğer nahiyesi ve kaza merkezi olan Lofça, İzladı'yi de içine alacak biçimde, Tuna nehrinin bir kolu olan Osma'nın geniş Tuna Ovası'na ulaştığı yerde kurulmuştur. Bulgarca anlamı, "avcılar kalesi" olan şehir, günümüzde Lovca olarak anılmakta olup, antik Roma kenti *Melta*'nın bir devamı niteliğindedir. İusitinius zamanında güçlendiren kaleye dair tarihi kayıtlar, XI. Yüzyılda İsaakios Comnenos'un kaleyi işgal eden Peçenekler'e karşı harekete geçmesine kadar suskun kalır. Şehrin adı, XII. yüzyılda Bulgarlar'ın Bizanslılar'a karşı isyan ettiği sırada, Bulgar Çarlığı'nın bağımsızlığı tanıyan İsaakios Angelos'un Lofça Barış'ını imzalaması dolayısıyla geçer. Lofça, 1393 yılında Yıldırım Bayezid tarafından ele geçirilmiştir. 1444 yılında Haçlılar tarafından tahrib edilen kaleler arasında yer alan şehre, Anadolu'dan getirilen Türkler yerleştirildi. 1479'da şehirden ilk bahseden tahrir defterinden anlaşıldığı kadarıyla Lofça'da 124 gebrana karşılık, 51 Müslüman'dan

[28] Kiel, "Şumnu", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 227-229; Kiel, "The Heart of Bulgaria, Population and Settlement History of the Districts of Provadia, Novi-Pazar and Shoumen from the Late-Middle Ages till the end of the Ottoman Period", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Eskişehir 2005, s. 15-38.

[29] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 82.

müteşekkil 175 nefer mütemekkindir. Kasabanın nüfusu, 1516 yılına kadar iki katına çıkarken, Müslümanlar'ın toplam nüfusa oranı % 40'a, 1580'de ise iki katını da aşmış ve Müslümanlar'ın toplam nüfusa oranı % 53'e yükselmiştir. 1540 yılına ait vakıf defterinden anlaşıldığı üzere, Sultan Mehmed Camii'nin yanısıra Mehmed Çelebi Çavuş Muallimhanesi ve Mescidi, Abacı Muslihiddin Mescidi, Hacı Mehmed Mescidi, Kadı Abdurrahman Mescidi ve Ali Çelebi Muallimhanesi'nden bahsedilir. 1580 tarihli tahrir defterinde Yeni Cami olarak kaydedilen yeni bir eser ortaya çıkar.

XV. yüzyıl ortalarında Lofça kazası sınırları içinde Alaeddinler, Doyran Obası ve Tatarlar adında toplam 34 haneli üç Türk köyünün kurulduğu görülmektedir. 1516 yılında ise toplam 239 haneye sahip dört Türk köyüne tesadüf edilmektedir.^[30] Lofça Nahiyesi'nde ise 92.294 akçelik vakıf geliri tesbit edilmiş olup, vakıfların tamamının XVI. yüzyılda kurulduğu görülmektedir. Nahiye, sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 5'ini karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 159 neferinin Müslüman ve 790 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiye içinde selâtin vakfı olarak sadece Sultan Selim Han'ın türbe vakfı kaydına rastlanmakta olup, bu vakfın 60.762 akçelik geliri nahiyedeki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 65'ini karşılamaktadır. Ümeraya mensub olarak nahiyede Mustafa Paşa ve Tanrıvermiş Bey'in vakıf kayıtlarına rastlanmaktadır. Bundan başka Sultan Selim'in kızı Gevherhan Sultan'ın sonradan vakıf haline gelen mülk kayıtlarına da rastlanmaktadır. Nahiyede ilk etapta mülk olarak kaydedilen ve sonradan Medine'ye vakfedilen köylerden elde edilen hâsıl 5000 akçe bile değildir. Nahiyede kayıtlı bulunan vakıf gelirlerinden sadece Tanrıvermiş Bey'e ait 496 akçe dışındaki meblağın tamamı sancak dışındaki hayır müesseselerine tayin edilmiş durumdadır.^[31] (bkz. Tablo 2).

Lofça'nın sınırları içerisinde yer alan İzladi, neredeyse tamamen Müslümanlarca iskân edilmiş olan 15 köye sahip bir merkez durumundaydı. Bizans ve Slav çağında kır bölgesini tanımlamak için kullanılan İzladi, sahip olduğu geçitleriyle 1444 yılındaki Varna Savaşı'nda çok önemli bir yere sahip olmuştur. Antik çağdan itibaren Ortaçağ boyunca Trakya ovalarından Sofya ve Belgrad gibi Balkan içlerine kadar uzanan iki dağ yolundan biri buradan geçmekteydi. Kasabanın Bulgarca'daki manası "altın" olup, ismini Topolnica nehri ve güneyindeki dağlık bölgede bulunan altın madeninden almıştır. Bununla beraber burada arkeologlar tarafından Osmanlı öncesi Ortaçağ'dan kalma iki kale kalıntısına rastlanmıştır. 1479 tarihli tahrir defterine göre, İzladi'ye bağlı köy sayısı 12 olup, bunların dokuzunda Hristiyanlar, üçünde Müslümanlar'ın meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanlar'ın yaşadığı köylerin adları Paşayiğid Obası, Karlı Obası ve Kalanlar'dır.

[30] Kiel, "Lofça", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 203-204; *Gazâvât-ı Sultan Murad b. Muhammed Han* (Neşr. H. İnalçık-M. Oğuz), Ankara 1978, s. 45.

[31] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 82.

XVI. yüzyıldan itibaren Paşayığid, İzladi olarak anılmaya başlanmış olup, eski adının Proslav olduğu anlaşılmaktadır. Paşa Yiğid'in mahalli kuvvetlerle mücadele ederken şehit düştüğü ve defnedildiği yerde İzladi Kasabası'nın teşekkül ettiği bilinmektedir. Bulgar Tarihçi Petar Mutafciiev'in, burada Paşa Yiğid'e ait olduğu sanılan bir Osmanlıca kitâbe gördüğünü belirttiği anlaşılmaktadır. 1485 yılında Müslümanlar'ın nüfusu 87 neferden ibaret iken, Hristiyanların nüfusu 447 neferdir. XVI. yüzyılda çoğunluğu yörük olan Müslüman gruplar, yöreye yerleşmiş olup Kamerli-i Bâlâ, Kamerli-i Zir ve Tursunca adlı köylerin teşekkül ettiği görülmektedir. 1580 yılına gelindiğinde, Müslümanlar'ın toplam nüfusa oranının % 45'e ulaştığı hesaplanmaktadır. Hristiyan köylerinde mühtedilerden oluşan Müslüman grupların varlığı dikkat çekicidir. Paşayığid, 1580 yılında kasaba olarak kaydedilmiş olup, burası bir Cuma camisinin yanı sıra Mahmud Çelebi ve Yeniçeri Mustafa tarafından yaptırılan iki mescide sahipti.^[32]

Niğbolu Sancağı'nda günümüzde Targovişte adıyla anılan Eski Cuma ve Metogali adında bir kasabanın 1579'dan biraz önce teşekkül etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Tahrir kayıtlarına göre burada 136 nefer Müslüman'ın yanı sıra 16 nefer de Hristiyan müteşekkil 152 nefer meskündü.^[33] Niğbolu Sancağı'na bağlı nahiyelerden Çernova'ya tâbi bir kaza olan Rusçuk, bugün Bulgaristan'ın dördüncü büyük kentidir. Eski bir Hristiyan köyü iken, Osmanlı döneminde (1393-1878) 53 camisi, dokuz medresesi ve beş tekkesiyle Müslümanlar'ın çoğunlukta olduğu Kuzey Bulgaristan'ın en büyük kozmopolit şehirlerinden biri haline gelmiştir.

Lom Irmağı'nın Tuna'ya kavuştuğu yerin yakınında Tuna'nın sağ yakasında kurulan Rusçuk'un tam karşısında Romanya'nın Giugiu (Yer-Göğü) kentinin bulunduğu ovalar yer almaktadır. XV. ve XVI. yüzyıllardaki bazı Osmanlı kayıtları Rusçuk'tan "Yergöğü-Beriyaka", Yergöğü'nü ise "Yergöğü-Öteyaka" olarak bahseder. Rusçuk, İmparator Vaspasian (M.S. 69-79) idaresi altında güçlenen eski Roma nehri limanı Sexaginta Prista'nın alanı üzerinde inşa edilmiş olup, Batlamyus'ta Priste Polis olarak geçer. Bu yerleşim birimi, VI-VII. yüzyıllardaki Avar ve Bulgar işgali esnasında ortadan kalkmıştır. 1417'de Dobruca'ya ve Tuna boyunca Vidin ve Severin'e yönelik sefer sırasında Çelebi Mehmed tarafından ele geçirilen Rusçuk'ta bir kale inşa edildi. Şükrullah, Dobruca'nın fethi sırasında burada yıkılmış olan Sakçı, Yeni Sala ve Yorgovi Kaleleri'nin yeniden inşa edildiğini belirtir. Evliya Çelebi ise, Rusçuk'un Yıldırım Bayezid zamanında ele geçirildiğini ancak Ankara Savaşı'ndan sonra elden çıkınca Çelebi Mehmed zamanında yeniden alındığı bilgisini aktarır.

Varna Savaşı'ndan sonra *Walerand de Wavren* kumandasındaki Burgondiya donanması Yergöğü ve Totrakan'ı ele geçirmiş, Vlad Drakul'un talebi üzerine Rus-

[32] Kiel, "İzladi", *DİA*, C.23, İstanbul 2001, s. 513-514.

[33] Kiel, "Eski Cuma", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 396-397.

çuk'a doğru yönelmiş ve buradaki Osmanlı Garnizonu kaleyi ateşe vererek kaçmıştır. 1462'de Eflak Voyvodası, Rusçuk'u ele geçirerek şehirde meskûn olan Bulgar ve Türkler'den müteşekkil yaklaşık 6500 kişiyi katletmiştir. Fatih tarafından geri alınan Rusçuk'ta kale onarılmıştır. 1479 yılına ait tahrir defterinde Rusçuk'ta dördü Müslüman olan toplam 243 nefer mütemekkindir. 1530 tarihli kayıtlara göre ise 50'si Müslüman, 350'si gebran olmak üzere toplam 400 neferin şehirde meskûn oldukları anlaşılmaktadır. Çerven (Çernova) kazası'nın merkezi durumunda olan Rusçuk'un 1556'daki nüfusu 467'si Müslüman ve 628'i gebran olarak kaydedilen toplam 1095 neferi bulmaktadır. 1579'daki kayıtlarda Müslümanlar'ın nüfusu 525'e çıkmış iken, Hristiyanların nüfusu 532'ye gerilemiştir. Bu dönemde şehirde bir cami ve altı mescid tesbit edilmektedir. Çernova kazası'nın kuzey kesimlerinin Kalenderi İsyası sonrasında konar-göçer nüfus ile iskân edildiği anlaşılmaktadır. 1595 ve 1598 yıllarında Eflak Voyvodası Michael'in şehri önemli ölçüde tahrib ettiği anlaşılmaktadır. [34]ÇernovaNahiyesi'nde 116.376 akçelik vakıf geliri tesbit edilmiş olup, vakıfların tamamının Kanuni Sultan Süleyman'ın kızının İstanbul'daki imaretine ait kayıtlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Nahiye, sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 6.5'ini karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 340 neferinin Müslüman ve 2488 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiyede kayıtlı bulunan vakıf gelirlerinin tamamı sancak dışındaki hayır müessesesine tayin edilmiş durumdadır.^[35] (bkz. Tablo 2).

Bulgaristan'ın kuzey-doğusunda Tuna Nehri'ne ulaşan Yantra Suyu'nun yamaçları üzerinde kurulan Tırnova'nın tarihi Roma dönemine kadar uzanır. Yapılan kazılarda İmparator Herakleios ve Aleksios Komnenos dönemine ait kalıntılara rastlanmıştır. Ortaçağlarda II. Bulgar Krallığı'nın merkezi durumunda olan Tırnova, küçük ve korunaklı bir kent durumundaydı. Tırnova'nın da 1388-89 yılında Çandarlı Ali Paşa tarafından ele geçirilmekle beraber, tamamen Osmanlı Devleti'ne bağlanması 1393 yılına rastladığı anlaşılmaktadır. Osmanlı fethinden sonra Yıldırım Bayezid tarafından şehirdeki en büyük kilise camiye dönüştürüldü ve bir de zaviye inşa ettirildi. Tırnova'da Bulgar mirasının tamamen ortadan kaldırıldığı yönündeki iddia tamamen asılsız olup, 1185'ten kalan *Aziz Demetrios Kilisesi*, 1230'da Çar II. İvan tarafından yaptırılan *Kırk Şehid Kilisesi*, Çar Kaloyan tarafından yaptırılan *Aziz Peter*, *Aziz Paul* ve *Aziz Georg Kilisesi* günümüze kadar ayakta kalmıştır. Tırnova 1435 yılında Firuz b. Abdullah tarafından yapılan bir cami, iki mescid, medrese, imaret, mekteb, hamam, kervasaray ve Yantra üzerinde bir köprü ile İslami bir şehir kimliğine büründü. Şehrin gelişimi 1444 yundaki Haçlı saldırısı dolayısı ile duraksadı. 1479

[34] Kiel, "Rusçuk", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 247-249; F. Babinger-B. S. Baykal, "Rusçuk", *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 784-787; Şükrullah, *Behçetü't-Tevârih*, s.61; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, s. 312-315.

[35]Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 81-82.

yılına ait tahrir defterinde Tırnova'nın 28'i kalenin içerisinde olan 132 Müslüman hanesine karşılık 372 hane Hıristiyandan müteşekkil 504 nefer ile meskûn olduğu kaydedilmiştir. 1516 yılında ise şehirde iki camisi ve altı mescidi bulunan dokuz Müslüman Mahallesi mevcut olup, 257 Müslüman hanesine karşılık 397 Hıristiyan hanesinden müteşekkil 654 nefer mütemekkindir.

1540 yılında Hadım Süleyman Paşa'nın haslarına dâhil edilen Tırnova'da beş cami, altı mescid, 11 mahalle bir imaret ve yine imareti olan Kavak Baba (Şeyh) Zaviyesi'nin bulunduğu tesbit edilmiştir. Şehirde 270'i Müslüman, 309'u Hıristiyan ve 18'i Dubrovnikli tüccar olmak üzere 847 nefer meskûndur. 1579 yılında ise Müslümanlar'ın sayısı 294 nefer iken, Hıristiyanların nüfusu 425'e yükselmişti. 1598 yılında Tırnova'daki Hıristiyanların isyan ettiği ve bu isyanın Hafız Ahmed Paşa kumandasındaki birlikler tarafından kanlı bir şekilde bastırıldığı görülmektedir.^[36] Tırnova Nahiyesi'nde Yıldırım Bayezid zamanından itibaren vakıflar kurulmaya başlamıştır. Ancak vakıfların çoğunun XVI. yüzyılda kurulduğu görülmektedir. Nahiye, sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 20'sini karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 776 neferinin Müslüman ve 4460 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiye içinde selâtin vakfı olarak Yıldırım Bayezid Han ve Sultan Selim-i Sâni'nin vakfı bulunmakta olup, bu tür vakıfların toplam gelir içinde yaklaşık % 20 paya sahip olduğu görülmektedir (68.469 akçe).

Ümera-ulemâ vakıfları başlığı altında ise toplam 6 vakıf incelenmiş olup, bu vakıflar 270.803 akçe hâsıl ile genel toplam içinde yaklaşık % 80 oranıyla temsil edilmektedir. Tırnova Nahiyesi'nin, Sultan Murad Han dönemi kumandanlarından Mihaloğlu Firuz Bey'in vakıf eserleri çevresinde geliştiği görülmektedir. Firuz Bey'in banisi olduğu vakıf eserler için toplam 100.628 akçe hâsılı bulunan beş köy, iki hamam mukataası ve dükkân icâreleri akar olarak kaydedilmiştir. Onu 62.326 akçe ile Kasım Paşa, 57.727 akçe ile Rüsdem Paşa, 24.292 akçe ile Cafer Çelebi, 17.649 akçe ile Abdüsselam Bey ve 16.181 akçe ile Sekban Kara Ali Bey Vakfı takip etmektedir. Hayrâtı sancak içinde bulunan vakıfların geliri, 122.309 akçe ile toplam gelir içinde % 36 paya sahiptir. Bu nahiye içinde tesbit edilen vakıfların toplam gelirinin % 64'ünün ise sancak dışında kurulmuş olan vakıflara akar olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Nahiye bu yönüyle sancağın geneline paralel bir özellik göstermektedir.^[37] (bkz. Tablo 2).

Osmanlı Devleti zamanında teşekkül ettiği anlaşılan Yeni Zağra'nın bir bölümünün Çirmen Sancağı'na bağlı olduğu anlaşılmaktadır.^[38] Şehrin çevresinde çok sayıda Osmanlı öncesi, Ortaçağ yerleşim yeri bulunmaktadır. Dedeköy Höyüğü ve

[36] Kiel, "Tırnova", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 119-120; *Gâzâvât-ı Sultan Murad b. Muhammed Han*, (Haz. H. İnalçık-M. Oğuz), Ankara 1978, s. 46-47.

[37] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 80.

[38] Bkz. TADB. TTD 572 ve TADB. TTD 559 No'lu Defterler.

Karanovo antik kentleri bunun en güzel örnekleri olup, ikincisinde kilise kalıntılarına rastlanmaktadır. Karanovo, varlığını 1300 yılına kadar devam ettirmiş ise de daha sonra ortadan kalkmıştır. Yeni Zağra bölgesindeki yerleşim yerlerinin Haçlı seferleri ve Bulgar-Bizans savaşları neticesinde ortadan kalktığı ve bölgenin neredeyse tamamen boşaldığı anlaşılmaktadır. Arkeolojik bulgular şehrin, II. Andronikos tarafından yerle bir edildiğini göstermektedir. 1323-24 yılları arasındaki Bulgar iç savaşı sırasında bölge tamamen harab oldu.

Yarım yüzyıl sonra bütün bölge Osmanlılar tarafından fethedilince Anadolu'dan getirilen yürüklerle yeniden iskân edilmiştir. Şehre küçük bir yürük yerleşimini teşvik eden kişiler en önemlileri Saruca Paşa ve oğlu Umur Bey'dir. Saruca Paşa ve oğlu Umur Bey'in Murad Hüdâvendigâr ile Sultan II. Murad dönemlerini gördükleri ve Yenice-i Zağra'da büyük ölçüde imar faaliyetlerine giriştikleri anlaşılmaktadır. 1530 yılına ait kayıtlarda Yenice-i Zağra, 224 hâneli ve yedi mahalleye ayrılmış bir şehir olarak geçer. Debbâğan ve Çömlekçi mahalleleri, kasabanın ekonomik fonksiyonları hakkında bir fikir verir. Kaza, 26 köye sahip olup, biri hariç tamamı Türkçe adlar taşıyordu. Şehirle birlikte kazanın toplam nüfusu 798 hâneyi buluyordu ve bunların % 88'i Müslümandı. Hristiyan nüfusun tamamı Kortan adlı yüksekte kurulu büyük bir köyde yaşıyordu. Kortan, Edirne'deki Bayezid İmaretine vakfedilmişti.^[39]

Evliyâ Çelebi, Karacadağ'ın güneyinde kurulmuş olan Eski Zağra'nın eski adının Ugandıra olup, Rumca anlamının "*kızıl yumurta*" olduğunu ve bu adı şehirdeki büyük kilisede kızıl yumurta günü (Paskalya) etraf köy ve nahiyelerde bulunan Hristiyanların toplanmasından dolayı aldığını belirtmektedir. İnciciyan'a göre ise, kadılığın baş şehri durumunda olan Eski Zağra, Tunca Nehri kıyısında kurulmuş olup, Bulgarlar tarafından "*Zagora*" şeklinde anılıyordu. Ptolemaos'a göre Trakya Eyaleti'ne bağlı olan şehrin "*dağların arkasında*" manasına geldiği belirtilmektedir. Balkanların Develton denilen bir tepesinde kurulan antik şehir *Develtos* adını taşımakta olup, daha sonra İmparator Vespasianos Flavius'un ismine izâfeten "Flavius" olarak isimlendirilmiştir. Burada daha önce Beroe adlı antik bir yerleşim birimi olduğu da belirtilir. Roma döneminde Augusta Traiana adını alan bu yerleşim yeri tamamen yıkılınca Bizans döneminde yeniden Eirenepolis adıyla imar edildi. Şehrin adının Zagora'ya nasıl tahvil edildiği bilinmemektedir. Tarih boyunca birçok hükümdarın eline geçen şehir, H. 766'da Lala Şahin Paşa eliyle fethedilip kalesi harab edilmiştir.

1516 ve 1530 yıllarında 18 mahallesi bulunan şehirde yaklaşık 3000 hane yaşamaktaydı. Şehir nüfusunun tamamı Müslüman olup, gayrimüslimlerin buraya yüz yılın ikinci yarısında sadece 100 nefer ile temsil edildiği söylenebilir. 1570 yılına ait tahrirlere göre Cami-i Atik, Veled-i İvaz, Çırçır Murad, Hacı Mahmud, Debbâğan,

[39] Kiel, "Yenice-i Zağra", DİA, 43, s. 448-449; Sıddık Çalık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlarda Osmanlı Düzeni (15-16. Yüzyıllar)*, Ankara 2005, s. 85-87.

Hacı Hasan (Terzi Yusuf), Mihaliçlü ve Hacı Timurhan mahalleleri ön plana çıkmaktadır. Burada 1530'da Gümlüoğlu İmareti ve Karaca Ahmed Zaviyesi'nden başka iki cami, iki mescid ve beş hamam mevcuttu. 1570'te cami sayısı beş, mescid sayısı 12 civarındaydı.^[40] Zağra-i Eskihisar Nahiyesi'nde 105.562 akçelik vakıf geliri tesbit edilmiş olup, vakıfların tamamının XV. yüzyılda kurulduğu görülmektedir. Nahiyeye, sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 6'sını karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 157 neferinin Müslüman ve 921 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiyeye içinde selâtin vakfı olarak sadece Sultan Murad Han ve umerâdan Mahmud Paşa'nın vakıf kayıtlarına rastlanmaktadır. Mahmud Paşa'nın vakfına ait gelirler, nahiyedeki vakıf gelirlerinin yaklaşık % 75'ini teşkil etmektedir. Nahiyede kayıtlı bulunan vakıf gelirlerinin tamamı sancak dışındaki hayır müessesine tayin edilmiş durumdadır.^[41] (bkz. Tablo 2).

Vidin şehrinin tarihi VI. yüzyılda kurulan Bidin kentine kadar uzanır. Bizanslılar X. yüzyılda yıkılan bu kenti yeniden imar ettiler. Bulgar Çarı Simeon zamanında piskoposluk merkezi olan Vidin, 1003 yılında Bizanslılar'ın eline geçti ve 1185 yılına kadar Onların elinde kaldı. XIII. yüzyıl boyunca Macarlar, Kumanlar ve Rus Jakov'un arasında el değiştiren şehir 1277'de Kuman asilzâdesi Şişman'ın yönetimine girdi. Şişman'ın Sırp Miliutin'e karşı mücadelesinde başarılı olamadığı ve XIV. yüzyılın başından itibaren sırasıyla yerine oğlu Michael ve torunu İvan Alexander'ın geçtiği bilinmektedir. 1360 yılında İvan Strasimir Vidin'i yönetmeye başlarken, Macarlar 1365'te büyük bir saldırıyla şehri ele geçirdi ve Fransiskenlerin davet edilmesiyle şehir halkı mezheb değişikliğine zorlandı. Osmanlılar'ın Vidin ile ilk irtibatları bu olay dolayısıyla oldu. Sınır şehri olması hasebiyle Bizans hâkimiyeti zamanında kuzeyden ve kuzeybatıdan gelen akınlara karşı bir üst olarak kullanıldığından, XII. yüzyılda önemli bir kale mahiyetine bürünen Vidin, XIV. yüzyıla kadar Bizanslılar, Macarlar, Bulgarlar ve Sırp'lar arasında sık sık el değiştirmiştir. Osmanlılar'ın Balkanlarda gücünü iyice hissettirdiği zamanlarda Vidin, 1371'de bağımsızlığına kavuştu. Osmanlı Devleti, 1396 Niğbolu Savaşı'ndan sonra Vidin'i kendi topraklarına ilhak etti.

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne karşı Haçlı Seferleri düzenleyen Macarlar ve onlara katılan Alman, Fransız ve İspanyollar tarafından sık sık yağmalanıp yıkılan Vidin şehrinin nüfus yapılanması hakkında tahrir defterlerinde bazı bilgiler mevcuttur. Bu defterlere göre XV. yüzyılın sonlarında şehirde *Cami Mahallesi*, *Mezid Bey Mescidi Mahallesi*, *Çarvuş Bey Mescidi Mahallesi* ve *Dizdar Karaca Mescidi Mahallesi*

[40] İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", s. 23-24; İlhan Şahin, "Eski Zağra", *DİA*, C. 11, s. 394-396; Eyüp Coşkun-Ferhat Ensar, Ferhat "Eviya Çelebi Seyahatnâmesinde Bulgaristan'daki Bazı Kültür Merkezleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, XVII, Ankara 2011, s. 14.

[41] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 82.

olmak üzere dört Müslüman mahallesi mevcut olup 154 nefer Müslüman'a karşılık 232 nefer gebrandan müteşekkil 386 nefer meskûndur. Gayrimüslimlerin 187'si hane statüsündedir. Hristiyan mahallerinin isimleri sık sık değişmekte olup bu mahallelerin isimlerini papazlarından aldığı anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın ortasına kadar bir sınır sancağı halinde teşkilatlanan Vidin livasında *Vidin, Flordin, Belgrad, Banat, Feth-i İslam ve Seferlik* adında altı kale bulunmaktaydı. Livada toplam dört kaza, altı kale, dört nefis, 35 mahalle, bir müslim cemaati ile 987 köy ve 54 mezra tespit edilmiştir. Avârıdan muaf olan neferanın adedi 1610'u bulmakta olup bunların yarısını derbendçiler teşkil ediyordu. Şehirde beş cami, 15 mescid, beş zaviye ve dört hamam bulunmaktaydı. 1530 yılı kayıtlarına göre şehirde 308 Müslüman, 246 Hristiyan, yedi Yahudi ve beş Dubrovnikli Latin yaşıyordu. Vidin, Belgrad'ın özellikle de Temeşvar'ın fethinden sonra sınır şehri özelliğini kaybederek ikinci derece serhad şehri konumuna gerilemiştir. 1586 yılı kayıtlarına göre Vidin şehrinde 669 nefer Müslüman, 269 nefer Hristiyan, 31 nefer Yahudi ve 27 nefer göçmen çingene ailesinden müteşekkil 996 nefer mütemekkin olarak kaydedilmiştir.^[42] Vidin'de sadece Gazi Ali Bey'in Plevne'deki vakfına bağlı olan hamam mukataasına tesadüf edilmekte olup, bu hamamdan vakıf adına 54.100 akçe gelir sağlandığı belirtilmektedir.^[43]

Niğbolu'ya bağlı olan Yanbolu'nun kimi zaman Silistre'ye de bağlı olarak kaydedildiği görülür. Yanbolu'nun adı Meletios'a göre İoannapolis'ten gelmekte olup, eskiden Bulgar payitahtı olarak Parastleva/Parostlena adını taşıdığı anlaşılmaktadır. Şehrin isminin Diampolis'ten türediği de ileri sürülmektedir. Şehrin tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Bugünkü Yanbolu yakınlarında ilk olarak Traklar tarafından "Kabyle" adı verilen küçük bir yerleşim yeri kurulmuştur. Bu şehrin 587 yılında Avarlar tarafından yıkıldığı bilinmektedir. Osmanlılar devrinde Tavşantepe adıyla kurulan köyün, bu şehrin kalıntıları üzerinde olduğu tesbit edilmiştir. Daha sonra Makedonya Kralı II. Filip, burayı tahkim ederek önemli bir merkez haline getirmiştir. M.S.72'de Roma İmparatorluğu'nun eline geçen şehir, bir süre sonra bazı barbar kavimleri tarafından yağmalanmış ve yıkılmıştır.

[42] Ayşe Kayapınar, "İki Balkan Şehri Tırnova ve Vidin'de Türkler (Bulgar Çarlığı'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bil. Ens. Dergisi, Journal of Social Sciences*, C. 2004-2, S. 9, Bolu 2004, s. 118-119, 126-128; Kiel, "Vidin", *DİA*, C. 43, s. 103-106; Sadık M. Bilge, "Macaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin ve İdari Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişmesi", *OTAM*, S. 11, Ankara 2012, s. 65-66; Rossitsa Gradeva, "Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth", URL: <http://xa.yimg.com/kq/group/.../name/letters...>, 2012, s. 331; *XVI. Asırda Yazılmış Anonim Osmanlı Tarihi Giriş ve Metin: 1373-1512*, (Haz. Şerif Baştav), s. 99; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 288 ve 433; Gyula Nemeth, *Vidin Türkleri (Dil, Folklor, Din)*, Türk Dünyası Arş. Vakfı, İstanbul 1996, s. 4; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 6. Kitap (1. Cilt), (Haz. S. Ali Kahraman), İstanbul 2010, s. 214; İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, Prizren, Eylül 2005, s. 24.

[43] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 82.

IX. yüzyılda Bizans Hâkimiyeti altında olan şehrin Bulgarlar tarafından işgal edildiği anlaşılmaktadır. İmparator İoannes Tzimiskes 970 yılında Ruslar'ı Tunca nehri kıyısında yenerek şehri zapt etmiş ve Ordelius'a göre bu tarihten itibaren şehir onun adına izafeten şimdiki ismini almıştır. İmparator Alexios Komnenos zamanında sık sık Peçenek ve Kuman akınlarına maruz kalan ve bu dönemde Danbuli, Dampolis şeklinde anılan şehir, 1084'lerde Alexios'a karşı isyan eden Diogenes ve Kumanlara kapılarını açmıştır. 1304'te Bulgar Çarı Sevtoslav tarafından ele geçirilen Yanbolu'nun Bizans İmparatoru tarafından tahrib edildiği ancak Bulgarların elinden alınamadığı anlaşılmaktadır. Yanbolu'nun da içinde bulunduğu bölgenin fethine Murad Hüdâvendigâr zamanında başlanmış olup, şehrin 1365 veya 1373'de Timurtaş Paşa komutasındaki kuvvetler tarafından ele geçirildiği bilinmektedir.

XV. yüzyılın ikinci yarısına ait bir tahrir defterine göre şehir nüfusunun (768 nefer) % 95'i Müslümandı. Şehrin Müslüman kimliğini kazanmasında Noktacızâde Mehmed Efendi ve Atik Ali Paşa'nın vakıf eserlerinin önemli payı vardı. 1530 yılına gelindiğinde şehrin nüfusunda bir gerileme olmuştur. 14 mahalleye ayrılan şehirde 278 Müslüman ve 28 gayrimüslimden müteşekkil 306 nefer mütetekkin olarak kaydedilmiştir. Bütün Yanbolu'da meskûn olan nüfus ise 1499 hane olup, % 99'u Müslümandır. XVI. yüzyılın sonlarında giderek büyüdüğü anlaşılan şehirde üç cami ve sekiz mescid bulunmaktaydı. Şehirde 407 Müslüman, 110 gayrimüslim, yedi Çingene ve beş Yahudi olmak üzere toplam 529 hane meskûndü. Yanbolu şehrinin mahallelerini Akçaylı, Aydoslu, Bahadır Bey, Bali Subaşı, Cafer Çelebi, Cami, Eflak Şahin, Hacı Mustafa, Kadı Yakub, Kara Danişmend, Keşan, Mustafa Ağa, Sebil İsa, Şhreküstü, Şeyh, Şeyh Noktacı, Tur Ali, Veli Kadı, Yusufhan Bey teşkil etmektedir.

Şehirde Giray Sultan tarafından yapılmış bir saray da bulunmaktadır.^[44] Yanbolu Nahiyesi'nde Yıldırım Bayezid zamanından itibaren vakıflar kurulmaya başlamıştır. Ancak vakıfların çoğunun XVI. yüzyılda kurulduğu görülmektedir. Nahiye, 266.361 akçelik hâsılı ile sancaktaki toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 15'ini karşılamaktadır. Bu nahiyede vergileri vakıf adına toplanan reayadan 95 neferinin Müslüman ve 1605 neferinin gebran olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nahiye içinde sadece selâtin vakfına ait kayıtlara rastlanır. Sultan Murad Han, Sultan Bayezid Han ve Sultan Süleyman Han'ın validesi Ayşe Hafsa Sultan bu tür vakıfların temsilcileri olarak tes-

[44] Kiel, "Yanbolu", *DİA*, C. 43, s. 312-314; İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", s. 28. Anna Komnena, *Alexiad*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1996, s. 292; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 168-171; Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (Haz. K. Yavuz-A. Y. Saraç), İstanbul 2003, s. 330-336, Oruç Beğ, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008, s. 22-31, Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cibannüma*, I, s. 251-257, Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Haz. Kayhan Atik), Ankara 2001, s. 160-162, Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, (Haz. İsmail Erünsal), s. 104-105; Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan-Osmanlı Dönemi", *DİA*, 6, (1992), s. 396-397, Halil İnalçık, Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), İstanbul 2010, s. 84-86; Selcen Özyurt, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yanbolu Şehri", *GDAAD*, s. 14, İstanbul 2008-2009, s. 57-77.

bit edilmektedir. Hayrâtı nahiye içinde bulunan vakıfların geliri sadece 12.527 akçe olup, toplam gelir içinde yaklaşık % 5 paya sahiptir. Bu nahiye içinde tesbit edilen vakıfların toplam gelirinin % 95'inin ise Edirne'deki imaretlere akar olarak tahsis edildiği anlaşılmaktadır.^[45] (bkz. Tablo 2).

Niğbolu Sancağı'nda en fazla vakıf gelirine sahip olan nahiye 347.354 akçe ile Tırnova ve 322.684 akçe ile Plevne nahiyeleridir. Bu nahiyeleri 266.361 akçe ile Yanbolu, 200.414 akçe ile Niğbolu, 171.187 akçe ile Herazgrad, 116.376 akçe ile Çernova, 110.294 akçe ile Lofça, 105.562 akçe ile Zağra-i Eskihsar, 67.183 akçe ile Rahova, 54.100 akçe ile Vidin ve 12.905 akçe ile Şumnu takib etmektedir. Niğbolu Sancağı'na ait evkaf tahrir defterinde mukayyed olan vakıfların toplam hâsılı ise, 1.781.180 akçeyi bulmaktadır. Bu miktarın 71.257 akçesinin incelenen dönemde henüz mülk statüsünde olduğu ancak daha sonra bunların da devrin anlayışı ve sistemine uygun olarak vakfedildiği anlaşılmaktadır. Tesbiti yapılan toplam 1.781.180 akçenin 1.008.994 (yaklaşık % 60) akçesinin İstanbul, Edirne, Üsküb gibi sancak dışında kurulan vakıflara akar olarak kaydedildiği görülmektedir.

Sancağın İstanbul'daki vakıflara toplam 549.060, Edirne'deki vakıflara 366.924, Üsküb'deki vakıflara ise 93.000 akçe akar sağladığı hesaplanmaktadır. Bu tarz vakıflar arasında yer alan ve sancak dâhilinde de en fazla gelire sahip olan vakıf, Sultan II. Murad'ın Edirne'deki külliyesi ve Üç Şerefeli Camii için yaptığı vakıf olup, bu vakıfların toplam geliri 264.064 akçedir. II. Murad, Üç Şerefeli Camii için sancak dâhilindeki iki köyden sağlanan 48.439, Edirne'deki külliyesi için ise altısı Yanbolu biri Zağra-i Eskihsar Nahiyesi'ne bağlı yedi köyün geliri olan 215.585 akçeyi vakfetmiştir.^[46] Bu gruptaki vakıflar içinde geliri en fazla olan ikinci ve sancak içinde en fazla gelire sahip olan üçüncü vakıf ise Sultan II. Selim'in Ayasofya'daki Türbesi için yapılan vakfidir. Ayasofya Türbesi için sancak dâhilindeki muhtelif nahiyelere bağlı 19 köyün geliri olan 216.874 akçe vakfedilmiştir.^[47]

Niğbolu Sancağı'ndan elde ettiği hâsıl bakımından en büyük beşinci vakıf ise, Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'daki külliye vakfidir.^[48] Hayrâtı sancak dışında bulunan diğer vakıfları; Edirne'deki Sultan Bayezid Külliyesi^[49] 16.282 akçeyle, Koca Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki Külliyesi^[50] 31.352 akçeyle, Rüsdem Paşa'nın İstan-

[45] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 81.

[46] TADB. TTD. EV. 559, v. 18b-27b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 26-30, 122-130.

[47] TADB. TTD. EV. 559, v. 2a-14a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 30-35, 104-117.

[48] TADB. TTD. EV. 559, v. 31a-43a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 61-64, 132-139.

[49] TADB. TTD. EV. 559, v. 28a-b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 30, 130-132.

[50] TADB. TTD. EV. 559, v. 51a-52a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 51-52,

bul'daki Külliyesi^[51] 57.727 akçeyle, Piyâle Paşa'nın İstanbul'daki Vakfı^[52] 30.000 akçeyle, Mahmud Paşa'nın İstanbul'daki Külliyesi^[53] 70.090 akçeyle, Kasım Paşa'nın^[54] Edirne'deki vakfı 62.326 akçeyle, Malkoçoğlu Yahya Paşa'nın^[55] Üsküb'deki vakfı 51.182 akçeyle, Yahya Paşa'nın kızı Hâni Hatun'un^[56] Üsküb'deki Vakfı 47.820 akçeyle, Abdüsselam Bey'in^[57] İstanbul'daki vakfı 17.649 akçeyle, Tâcizâde Cafer Çelebi'nin Edirne'deki vakfı 24.292 akçeyle teşkil etmektedir.^[58] Vâkıfların II. Bayezid'in torunu Hâni Hatun ve Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'ın vakıfları dâhil olmak üzere beşinin selâtin, yedisinin ümera, ikisinin ise ulemaya mensûb oldukları görülmektedir. Burada Hani Hatun'un Mihaloğulları'ndan Hasan Bey (Paşa) ile evli olduğu anlaşılmakta olup, defterde kendisine ait mülk kayıtları da mevcuttur.^[59] (bkz. Tablo 1 ve Tablo 3).

Hem hayrâtı hem de akarı sancak dâhilinde mukayyed olan vakıflara gelince, sancakta mukayyed olan vakıf gelirlerinin yaklaşık % 40'ının bu kategorideki vakıflara ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu gruptaki vakıfların en büyüğünü Mihaloğlu Gazi Ali Bey'in Plevne'deki külliye vakfı teşkil etmektedir. Mihaloğulları neslinin Niğbolu Sancağı'ndaki vakıflarının çokluğu, Osmanlılar'ın Balkanlardaki fetihlerinin en büyük teminatlarından olduklarını da kanıtlamaktadır. Mihaloğlu Gazi Ali Bey'in Plevne'nin yeni kurucusu olduğu söylenebilir. Onun burada bânisi olduğu vakıf eserlerine akar olarak Plevne şehrinin gelirleri yanı sıra aynı nahiyeye bağlı olan 20 köyün geliri ve hamam mukataalarından elde edilen 254.166 akçeyi vakfettiği görülmektedir.^[60] Gazi Ali Bey'in eşi Mâhitâb Hatun'un da Plevne'nin gelişimine 15.354 akçe gelire sahip bir köyü vakfederek katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.^[61]

145-148.

[51] TADB. TTD. EV. 559, v. 52b-61a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 56-58, 148-153.

[52] TADB. TTD. EV. 559, v. 62b-63a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 58, 154.

[53] TADB. TTD. EV. 559, v. 65a-68b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 38-39, 157-159.

[54] TADB. TTD. EV. 559, v. 69a-71b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 52, 159-161.

[55] TADB. TTD. EV. 559, v. 72b-73b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 51, 161-162.

[56] TADB. TTD. EV. 559, v. 114a-117a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 59, 192-193.

[57] TADB. TTD. EV. 559, v. 103a-104a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 65, 192-193.

[58] TADB. TTD. EV. 559, v. 107a-108b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 65-66, 184-186.

[59] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 77-78.

[60] TADB. TTD. EV. 559, v. 80a-97a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 39-47, 163-179.

[61] TADB. TTD. EV. 559, v. 120a-b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 60, 195-196

Ali Bey'in torunu Süleyman Bey'in^[62] yaptırdığı külliyyeye 17.314, Mihaloğlu Hızır Bey'in kızı Şehribânu Hatun^[63] 14.667, Mihaloğlu Mehmed Bey'in kızı Hadice Sultan'ın ise 13.044 akçe vakfettiği anlaşılmaktadır.^[64] Mihaloğlu Mehmed Bey ile olan akrabalığı zahir olan Halil Voyvoda'nın oğlu Nohud Mustafa Çelebi'nin de Süleyman Bey Camii'ne ve suyollarına 5000'er, diğer oğlu Ali Bey'in de 18.000 akçe nakit vakfettikleri görülmektedir.^[65] Bunlarla beraber Mihallü neslinin Plevne'deki vakıflarına toplam 332.544 akçe vakfettiği söylenebilir.^[66] (bkz. Tablo 2).

Niğbolu Sancağı'nın en erken dönem vakıfları Yıldırım Bayezid, Şah Melik ve Kadı İvaz'ın yaptığı vakıflar olup, bu vakıfların akaratının toplamı 90.104 akçeyi bulmaktadır. Bu miktar sancağın toplam vakıf gelirinin yaklaşık % 6'sına tekabül etmektedir. Yine XV. yüzyılın ikinci yarısında II. Murad, Mihaloğlu ailesi ve Mahmud Paşa tarafından yapılan vakıfların akaratının toplamı ise 782.749 akçeyi bulmakta olup, bu miktar sancaktaki toplam vakıf gelirinin % 44'üne tekabül etmektedir. Niğbolu Sancağı'nda vakfedilen akaratın neredeyse yarısının XVI. yüzyılda vakfedildiği anlaşılır. Bayezid Hüdâvendigâr, Niğbolu nefsinde meydana getirdiği imaret ve medresesine 28.790, Tırnova'daki zaviyesine ise 13.500 akçe olmak üzere toplam 42.290 akçe hâsılı olan beş köyü vakfetmiştir.^[67] Onun gibi Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan'ın Yanbolu'da yaptırdığı cami için 12.527 akçe hâsılı olan bir köyü vakfettiği anlaşılmaktadır.^[68] Böylece Niğbolu'da hayır eserleri meydana getiren selâtinin, 54.817 akçelik hâsılı olan altı köy vakfettiği anlaşılmaktadır.

Sancak dâhilinde Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed'in ilk dönemlerinin önemli devlet adamlarından Şah Melik'in de Niğbolu'da bir cami ve zaviye bina ettirdiği ve hâsılı 26.627 akçeyi bulan üç köyü vakfettiği görülmektedir. Yine Yıldırım Bayezid'in Niğbolu'yu fethettikten sonra buraya ilk atadığı kadı olan İvaz'ın yaptırdığı zaviyeye 21.187 akçelik hâsılı bulunan bir köyün hâsılını vakfettiği söylenebilir.^[69] Sancak dâhilinde Niğbolu Nahiyesi'nde Ali Koçi ve Şumnu'da Genç Baba

[62]TADB. TTD. EV. 559, v. 117a-118b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 49, 193-194.

[63]TADB. TTD. EV. 559, v. 118b-119b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 60, 194-195.

[64]TADB. TTD. EV. 559, v. 74a-79a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 59, 162-163

[65]TADB. TTD. EV. 559, v. 122b-123a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 199-200.

[66]Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 78.

[67]TADB. TTD. EV. 559, v. 14b-18a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 25-26, 119-122.

[68]TADB. TTD. EV. 559, v. 30a-b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 64, 132-133.

[69]TADB. TTD. EV. 559, v. 111b-112b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 66, 189.

gibi abdalın zümresine mensub vâkıfların da bulunduğu ve sancağın şenlenmesine katkıda buldukları anlaşılmaktadır.^[70] (bkz. Tablo 2).

Niğbolu Sancağı'nda vakıf raiyyeti olarak sancağa bağı köylerde mütemekkin olarak toplam 22.356 nefer kaydedilmiştir. Bu neferlerden 18.576'sı Hristiyan, 3556'sı Müslüman ve tamamı Plevne nefsinde meskûn olarak kaydedilmiş sadece 214 neferi Yahudi'dir. Hristiyan re'ayanın 2488 neferinin Mihrimah Sultan Evkafı'na, 2440 neferinin Gazi Ali Bey Evkafı'na, 2248 neferinin Sultan Selim Evkafı'na, 1431 neferinin Sultan Murad Han Evkafı'na, 1717 neferinin Rüşdem Paşa Evkafı'na, 994 neferinin İbrahim Paşa Evkafı'na, 837 neferinin ise Firuz Bey Evkafı'na bağı oldukları görülmektedir.

Hristiyanların en yoğun olarak nüfuslandığı ve sancağın en kalabalık köylerinin başında Yahya Paşa'nın kızı Hani Hatun'un Vakfı'na bağı Dibnik (777 nefer) ile Mahmud Paşa'nın Vakfı'na bağı olan Mehelter (776 nefer) köyleri gelmektedir. Bu köyleri 720 nefer ile Kasım Paşa Evkafı'na bağı Dernova, 548 nefer ile Rüşdem Paşa Vakfı'na bağı Beylova nam-ı diğern Arnavudköy, 541 ve 468 nefer ile Mihrimah Sultan Evkafı'na bağı Çervenevode ve Tetova Derbendi, 455 nefer ile Firuz Bey Evkafı'na bağı Metropoli Pavlikan, 444 nefer ile İbrahim Paşa Evkafı'na bağı Dobruca, 439'ar nefer ile Sultan Selim Evkafı'na bağı Kilifar Derbendi ve Mihrimah Sultan Evkafı'na bağı Ester Kalova, 425 nefer ile yine Mihrimah Sultan Evkafı'na bağı Besaniç, 417 nefer ile Sultan Selim Evkafı'na bağı Tarnik, 411 nefer ile Rüşdem Paşa Evkafı'na bağı Leskofça köyleri takib etmektedir. Sancakta meskûn olarak kaydedilen Müslümanlar'ın durumuna gelince, bunların yaklaşık % 22'sinin (774 nefer) Mihaloğlu Gazi Ali Bey Evkafı'na bağı olduğu görülmektedir. Bu vakfa bağı olan Plevne şehrinin çoğunlukla Müslümanlar'la meskûn olduğu görülmektedir (751 nefer). Şehirde 214'ü Yahudi, 317'si Hristiyan olan 531 nefer de gayrimüslim mütemekkin olarak bulunmaktadır ki bu durumda şehrin daha XVI. yüzyıl sonlarında % 59 oranla Müslüman olduğu söylenebilir. Sancak dâhilinde vakıf reayası olarak kaydedilen Müslümanlar'ın 493 neferi Sultan Selim Han Vakfı'na, 374 neferinin İbrahim Paşa Vakfı'na, 360 neferinin ise Mihrimah Sultan Vakfı'na bağı olduğu anlaşılmaktadır. Plevne'den sonra vakıf raiyyeti olan Müslümanlar'ın en yoğun olarak kaydedildiği köy, Sekban Kara Ali Bey Vakfı'na bağı olan Brestov köyüdür. Bu köyü, 239 nefer ile Herazgrad şehri takib etmektedir. Şah-Melik Vakfı'na bağı olarak 167 nefer ile meskûn Kozarile-i Büzürg köyü ile Sultan Selim Han Vakfı'na bağı olarak 143 nefer ile meskûn Çatmapınarı köyleri de bu kalemden köyler olarak zikredilebilir.^[71] (bkz. Tablo 1 ve Tablo 2).

Sancak dâhilinde Selâtin Evkafı'na bağı akâratın miktarı 539.470 akçe olup,

[70] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 78-79.

[71] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 79.

umerâ ve ulema vakıflarından sonra en zengin akara sahip ikinci kategoriye oluşturmaktadır. Ancak bu miktarın hanedana mensub kadınların vakıfları da hesaba katılınca yaklaşık 673.000 akçeyi bulduğu söylenebilir. Çeşitli umera ve ulema erbabına ait evkafın akâratın miktarı ise yaklaşık 923.000 akçeyi bulduğu görülür. *Bacıyan-ı Rum* olarak zikredebileceğimiz kadınların kurduğu vakıfların akarı 219.788 akçe olup, bu gruptaki vakıflar sıralamada üçüncü sırada yer almaktadır. *Abdalan-ı Rum*'a dâhil olarak Ali Koçi^[72] ve Genç Baba^[73]'ya ait zaviyelerden tesbit edilebilen akarat miktarı yalnızca 3500 akçe olup, Genç Baba Zaviyesi'nin hâsılı kaydedilmediğinden bu miktardan daha fazla olması gerektiği söylenebilir. Sancak dâhilinde İvraca'dan iki para vakfi tesbit edilmiş olup, sermaye 28.000 akçe kadardır. Mezkûr miktarın % 15 ile murabahaya verildiği anlaşılmaktadır. Mevlana, Seyyid gibi ünvanlar taşıyan şahıslara yapılan vakıflar ile amme vakıfların toplam hâsılı ise 6405 akçe kadardır. Yüzyılın sonunda henüz vakfedilmeyip mülk statüsünde olan yerlerden elde edilen hâsılın ise 71.257 akçe olduğuna yukarıda değinilmişti.^[74] (bkz. Tablo 2).

Sancak dâhilinde en fazla gelire sahip olan köy, 85.705 akçe ile Murad Han Vakfı'ndan Yanbolu'ya bağlı olan İslimye köyüdür.^[75] Bu köyü 74.593 akçe ile Mahmud Paşa Vakfı'ndan Zağra-i Eskihisar'a bağlı Mehelter köyü takip etmektedir.^[76] Sancağın en fazla gelire sahip üçüncü vakıf köyü, 61.726 akçe hâsılı ile Kasım Paşa Vakfı'ndan Tırnova'ya bağlı Dernova köyüdür.^[77] Sancağın en fazla gelire sahip diğer vakıf köyleri ise şu şekilde ortaya çıkmaktadır: Hani Hatun Vakfı'na bağlı Niğbo-

[72] Ali Koçi'nin Koyun Baba müridlerinden olduğu bilinmekte olup, Niğbolu'nun fethine iştirak ettiği tahmin edilebilir. Koyun Baba, Osmancık'ta yaşamış olan ünlü bir derviş olup, Osmancık'taki zaviyesi için Sarualan ve Uçarı köylerinin vakfedildiği görülmüştür. Onun müridlerinden Ali Koçi'nin Niğbolu'nun fethine katıldığı ve Niğbolu'da adına Malkoçoğulları tarafından bir tekke kurulduğu anlaşılmaktadır. Koyun Baba müridlerinden Ali Koçi'nin, Hamidoğulları'nın kurucusu Hamid Bey'in babası Ebu'l-Kasım neslinden olması kuvvetle muhtemel Ali Koçi ile bir ilgisinin olabileceği akıllarda tutulmalıdır. Yine Çankırı'ya bağlı Keskün Nahiyesi'nde bir zaviye bina eden Koçi Baba'nın da Ali Koçi ile ilgisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Bütün bu bilgiler ışığında Malkoçoğulları'nın aile kökenlerinin Hamidoğulları'na dayanıyor olabileceğine yönelik zayıf kabul edilen ihtimal de kuvvetlenmektedir. TADB. TTD. EV. 559, v. 113a-b. BOA. TD. 382, s. 732-733; TADB. TTD. EV. 578, v. 85b; TADB. TTD. EV. 583, v. 87b-88a, 98a-b, 100a; Turgut, *Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 69; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, Eskişehir 2016, s. 295.

[73] "Anadolu'da velâyeti zahir olduğu belirtilen Genç Baba'nın Niğolu'ya Kütahya tarafından geldiği anlaşılmaktadır. TADB. TTD. EV. 560, v. 120b; TADB. TTD. EV. 559, v. 123b; Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 338-339; V. Turgut, *Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, s. 297; Turgut, *Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 69.

[74] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 79-80.

[75] TADB. TTD. EV. 559, v. 19a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 27, 28, 82, 84, 121, 142-146.

[76] TADB. TTD. EV. 559, v. 65a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 38, 79, 82, 87, 122, 177.

[77] TADB. TTD. EV. 559, v. 69a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 52, 79, 82, 87, 122, 179.

lu'nun Dibnik köyü^[78] 47.820, Sultan Selim Han Vakfı'na bağlı Tırnova'nın Kilifar Derbendi köyü^[79] 46.168, Firuz Bey Vakfı'na bağlı Tırnova'nın Metropoli Pavlikan köyü^[80] 45.511, İbrahim Paşa Vakfı'na bağlı Herazgrad'ın Dobruca köyü^[81] 41.468, Sultan Murad Han Vakfı'na bağlı Yanbolu'nun Yenice köyü^[82] 38.600, Gazi Ali Bey Vakfı'na bağlı Plevne nefsi^[83] 37.855, İbrahim Paşa Vakfı'na bağlı Herazgrad nefsi^[84] 34.247, İbrahim Paşa Vakfı'na bağlı Herazgrad'ın Kayacıkpınarı köyü^[85] 33.757, Piyale Paşa Vakfı'na bağlı Herazgrad'ın Ortaköyü 30.000 akçe^[86] (bkz. Tablo 1).

XVI. yüzyılda vakıf eserler için vakfedilen akarât türlerine bakıldığında köylerden elde edilen şahıs ve toprağa bağlı gelirler ile öşürlerin çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu türden vakıfların sancak dâhilindeki toplam vakıf gelirine oranı % 90'ın üzerindedir. Çeşitli dükkân, hamam, kervansaray gibi çatısı bulunan akarâttan elde edilen gelirler ise sadece 111.000 akçe kadardır. Sancak dâhilinde defterde kayıtlı olan bilgilere göre sadece 28.000 akçe nakit vakfedilmiş olup, bunların senelik ribhınının 4200 akçe olduğu hesaplanmaktadır. Buradan sancak dâhilinde para vakıflarının yaygınlaşmadığı sonucu çıkarılabilir. Herhangi bir akarı bulunmadığı için inceleyemediğimiz Hacı Budak, Hüsrev Çeribaşı, Baykuş Baba, Kâtib Nasuh, Murad Bey, Umur Bey, Ahmed Bey, Behram Bey, İskender Bey ve Mehmed Bey mescid ve camileri sadece ismen zikredilmiştir. Bununla beraber, toplumsal yaşamın bir gereği olarak bütün yerleşim birimlerinin bir vakıf eser etrafında teşekkül ettiği gerçeğinden yola çıkarak akarı olmadığı dolayısıyla kayıtlara geçmeyen bunlar gibi pekçok vakfın var olduğunu da kabul etmek gerekir.^[87]

[78] TADB. TTD. EV. 559, v. 114a-117a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 49, 59, 79, 82, 84, 90, 121, 124, 139.

[79] TADB. TTD. EV. 559, v. 12a-14a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 35, 79, 82, 84, 121, 137.

[80] TADB. TTD. EV. 559, v. 100b-102b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 79, 82, 89, 124, 201.

[81] TADB. TTD. EV. 559, v. 47a-49a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 54, 79, 82, 86, 122, 159, 161.

[82] TADB. TTD. EV. 559, v. 21a-22a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 27, 82, 144.

[83] TADB. TTD. EV. 559, v. 80a-85a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 59, 60, 182-197.

[84] TADB. TTD. EV. 559, v. 44a-45a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 78-83.

[85] TADB. TTD. EV. 559, v. 45b-47a; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 74, 75, 91, 224.

[86] TADB. TTD. EV. 559, v. 62a-63b; Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 58, 82, 87, 122, 173, 174.

[87] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 83.

Tablo 1: Niğbolu Sancağı Vakıfları^[1]

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDU- ĞU YER	MÜSLÜ- MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
Niğbolu	Berko- Paniçe	-	Niğbolu	İstanbul	-	121	-	10.422
Niğbolu	Süleyman Bey Mandrası	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	-	31	-	4386
Niğbolu	Gorna İstavroca	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	13	89	-	10.543
Niğbolu	Tarnik	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	-	417	-	28.195
Rahova	Ostrovin	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	-	375	-	28.445
Plevne	Yelteç	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	-	121	-	10.347
Lofça	İstaripivol	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	97	-	-	6390
Lofça	Jelin	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	13	8	-	7308
Lofça	İvraca	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	-	111	-	8906
Lofça	Ustreç	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	30	962	-	27.330
Herazgrad	Kara Hacı	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	59	-	-	1876
Herazgrad	Köleler nam-ı diğer Tonuzpınarı- Yörükler	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	19	-	-	587
Metogali	Uzun İsmail	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	37	-	-	2042
Eski Cuma	Bacoğlanları nam-ı diğer Ağcabazer- gan	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	56	-	-	4300
Lofça	Zagabiri Pavlikan nam-ı diğer Lijani	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	13	58	-	10.828

[1] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 83-92.

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDU- ĞU YER	MÜSLÜ- MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
Tırnova	Çatmapınarı	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	314	-	-	5319
Tırnova	Terne	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	-	10	-	-
Tırnova	Kilifar Derbendi	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	13	439	-	46.168
Tırnova	Trota	-	Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	-	73	-	3482
TOPLAM			Sultan Selim Han Türbesi Evkafı	İstanbul	493	2248	0	216.874
Niğbolu	Dibnik	-	Yıldırım Bayezid Han Evkafı	Niğbolu	-	128	-	17.200
Niğbolu	Toriçe	-	Yıldırım Bayezid Han Evkafı	Niğbolu	-	105	-	10.350
Niğbolu	Mestoça M.	-	Yıldırım Bayezid Han Evkafı	Niğbolu	-	-	-	1240
Tırnova	İstemar	-	Yıldırım Bayezid Han Evkafı	Tırnova	-	123	-	10.000
Tırnova	Samavode-i Köhne	-	Yıldırım Bayezid Han Evkafı	Tırnova	1	51	-	3500
TOPLAM			Yıldırım Bayezid Han Evkafı	Niğbolu- Tırnova	1	407	0	42.290
Yanbolu	İslimye	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	81	309	-	85.705
Yanbolu	Yenice	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	9	247	-	38.600
Yanbolu	Kramolin	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	2	119	-	21.804
Yanbolu	Kadıköy	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	2	75	-	14.276
Yanbolu	Koçohor	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	-	110	-	22.210
Yanbolu	Ketanlık	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	-	87	-	6518

ARŞIV VE TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÜR

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDU- ĞU YER	MÜSLÜ- MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
Zağra-i Eskihisar	Krasna	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	15	145	-	26.472
Yanbolu	Kamane	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne-Üç Şerefeli	1	151	-	22.047
Yanbolu	Çötre nam-1 diğer Yenice	-	Sultan Murad Han Evkafı	Edirne-Üç Şerefeli	-	188	-	26.392
TOPLAM			Sultan Murad Han Evkafı	Edirne	120	1431	0	264.024
Yanbolu	Havlı Köyü	-	Sultan Bayezid Han Evkafı	Edirne	-	80	-	6345
Yanbolu	Çenger Köyü	-	Sultan Bayezid Han Evkafı	Edirne	-	100	-	9937
TOPLAM			Sultan Bayezid Han Evkafı	Edirne	0	180	0	16.282
Yanbolu	Maki	-	Sultan Süleyman Han Validesi Ayşe Hafsa Sultan	Yanbolu	-	139	-	12.527
Çernova	Ester Kalova	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	35	439	-	20.249
Çernova	Çervenevode	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	41	541	-	22.608
Çernova	Tetova Derbendi	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	84	468	-	20.573
Çernova	Opar Der- bendi	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	-	294	-	13.080
Çernova	Komanberod nam-1 diğer Besaniç	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	-	425	-	17.527
Çernova	İsmail-i Müslim	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	72	-	-	1579
Çernova	Kütüklü	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	58	-	-	1325
Çernova	Güzelce Habibler	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	26	103	-	7361
Çernova	İsmail-i Cedid-i Kebir	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	-	218	-	11.579
Çernova	Çersova	-	Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	24	-	-	495

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDUĞU YER	MÜSLÜMAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/MEZRÂA	DİĞER						
TOPLAM			Mihrimah Sultan Evkafı	Üsküdar	360	2488	0	116.376
Herazgrad	Nefs-i Herazgrad	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	239	-	-	34.247
Herazgrad	Kayacıknarı	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	6	392	-	33.757
Herazgrad	Dobruca	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	36	444	-	41.468
Herazgrad	Doymuşlar nam-ı diğer Arnavudlar	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	-	158	-	14.000
Herazgrad	Dişbudak	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	40	-	-	1382
Herazgrad	Hasanlar	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	18	-	-	2294
Herazgrad	Sofular	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	5	-	-	513
Herazgrad	İnebeyi	-	İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	33	-	-	513
TOPLAM			İbrahim Paşa Evkafı	Herazgrad	374	994	0	128.174
Niğbolu	Doyran	-	Mustafa Paşa Evkafı	İstanbul	82	-	-	5000
Lofça	Trestenik	-	Mustafa Paşa Evkafı	İstanbul	-	132	-	9550
Lofça	Bela-Çerkova	-	Mustafa Paşa Evkafı	İstanbul	-	33	-	16.802
TOPLAM			Mustafa Paşa Evkafı	İstanbul	82	165	0	31.352
Tırnova	Leskofça	-	Rüstem Paşa Evkafı	İstanbul	-	411	-	12.961
Tırnova	Radoviçe-i Müslim	-	Rüstem Paşa Evkafı	İstanbul	41	267	-	9429
Tırnova	Radoviçe-i Kebir	-	Rüstem Paşa Evkafı	İstanbul	-	300	-	9652
Tırnova	Beylova nam-ı diğer Arnavudköy	-	Rüstem Paşa Evkafı	İstanbul	-	548	-	20.118
Tırnova	Hırsovapınarı	-	Rüstem Paşa Evkafı	İstanbul	14	191	-	5567
Toplam			Rüstem Paşa Evkafı	İstanbul	55	1717	0	57.727
Herazgrad	Ortaköy nam-ı diğer Göçpınar	-	Piyale Paşa Evkafı	Okmeydanı-İstanbul	1	397	-	30.000
Zağra-i Eskihisar	Mehelter	-	Mahmud Paşa Evkafı	İstanbul	27	776	-	74.593

ARŞIV VE TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÜR

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDU- ĞU YER	MÜSLÜ- MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
Zağra-i Eskihisar	Sofular	-	Mahmud Paşa Evkafı	İstanbul	65	-	-	2101
Zağra-i Eskihisar	Ulubeyli	-	Mahmud Paşa Evkafı	İstanbul	50	-	-	2396
TOPLAM			Mahmud Paşa Evkafı	İstanbul	142	776	0	79.090
Tırnova	Dernova	-	Kasım Paşa Evkafı	Edirne	17	720	-	61.726
Tırnova	-	İcare-i Dekâkîn	Kasım Paşa Evkafı	Edirne	-	-	-	600
Toplam			Kasım Paşa Evkafı	Edirne	17	720	0	62.326
Tırnova	Paşa nam-ı diğer Sarunç	-	Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	10	75	-	8682
Niğbolu	-	icare-i dekâkîn	Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	-	-	-	22.000
Niğbolu	-	Kerban- saray	Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	-	-	-	7000
Şumnu	-	icare-i dekâkîn	Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	-	-	-	7500
Şumnu	-	Hamam	Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	-	-	-	6000
İzladi	Çoban Kayası vd. Yaylağı	-	Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	-	-	-	-
TOPLAM			Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	10	75	0	51.182
Plevne	Nefs-i Plevne	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	751	317	214	37.855
Plevne	Dolna-Giv- riç	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	293	-	18.650
Plevne	Plevne-i Bala	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	31	-	3195
Plevne	Toryani	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	29	-	4370
Plevne	Kragoy	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	73	-	9100
Plevne	Berdilova	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	158	-	14.140
Plevne	Berçoviç	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	73	-	8460

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDU- ĞU YER	MÜSLÜ- MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
Plevne	Yokanik	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	45	-	4000
Plevne	Ostrovın	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	16	-	1537
Plevne	Gorna Metropolı	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	399	-	18.625
Plevne	Dolna Metropolı	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	121	-	8000
Plevne	Vuçındal	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	1	108	-	7487
Plevne	Tuceniçe	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	3	73	-	5848
Plevne	Brestoviçe	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	6	78	-	5990
Plevne	Bela Kamen nam-ı diğer Balazırınlar	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	2	115	-	9436
Plevne	Bikleş	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	69	-	7895
Plevne	Laskari	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	35	-	3467
Plevne	Novasil	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	77	-	5517
Plevne	Kaminiçe	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	89	-	6815
Plevne	Kışın	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	8	200	-	15.221
Plevne	Bukovlik	-	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	3	41	-	3953
Vidin	-	Hamam Muka- taası	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	-	-	54.100
Plevne	-	Bostan, Çayır, Bağ, Asiyâb, koru	Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	-	-	-	505

ARŞIV VE TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÜR

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTTIN BULUNDU- ĞU YER	MÜSLÜ- MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
TOPLAM			Gazi Ali Bey b. Mihal Bey Evkafı	Plevne	774	2440	214	254.166
Tırnova	Murad Bey	-	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	77	-	-	4244
Tırnova	Umur Bey	-	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	56	-	-	2497
Tırnova	Mihalçe-i Küçük	-	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	2	93	-	9295
Tırnova	Mihalçe-i Büzürg	-	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	7	289	-	25.381
Tırnova	Metropoli Pavlıkan	-	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	2	455	-	45.511
Niğbolu	-	Hamam Muka- taası	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	-	-	-	8000
Tırnova	-	Hamam Muka- taası	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	-	-	-	4500
Tırnova	-	İcare-i Dekâkin	Firuz Bey Evkafı	Tırnova	-	-	-	1200
TOPLAM			Firuz Bey Evkafı	Tırnova	143	837	0	100.628
Tırnova	Novasil	-	Abdüselam Bey Evkafı	İstanbul	9	238	-	17.649
Herazgrad	Sernova	-	Bali Bey bin Yahya Paşa Evkafı	Herazgrad	-	260	-	10.550
Plevne	Gorna-Gir- viç	-	Süleyman Bey Evkafı	Plevne	-	176	-	12.814
Plevne	Susğırlık nam-ı diğer Bivolıçe	-	Süleyman Bey Evkafı	Plevne	-	84	-	4500
TOPLAM			Süleyman Bey Evkafı	Plevne	0	260	0	17.314
Lofça	Sernova	-	Tanrıvermiş Bey Evkafı	Lofça	6	-	-	496
Niğbolu	Kozarile-i Büzürg	-	Şah Melik Evkafı	Niğbolu	167	-	-	9128
Niğbolu	Kozarile-i Küçük	-	Şah Melik Evkafı	Niğbolu	96	-	-	5144
Niğbolu	Kozarile-i Kebir	-	Şah Melik Evkafı	Niğbolu	-	191	-	12.355
TOPLAM			Şah Melik Evkafı	Niğbolu	263	191	0	26.627
Niğbolu	Dibnik	-	Hani Hatun duhter-i Yahya Paşa Evkafı	Üsküb	-	777	-	47.820

NAHIYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDU-ĞU YER	MÜSLÜ-MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
Plevne	Trestenik Pınarbaşı	-	Hadice Sultan bint-i Mehmed Bey bin Mihal Gazi	Plevne	14	254	-	13.044
Plevne	Ablaniçe	-	Şehribanu Hatun bint-i Hızır Bey b. Mihal Bey	Plevne	-	214	-	14.667
Plevne	Bohot	-	Mâhitâb Hatun Evkafı	Plevne	-	211	-	15.354
Tırnova	Boruş	-	Cafer Çelebi Evkafı	Edirne	23	-	-	1765
Tırnova	Armutlu	-	Cafer Çelebi Evkafı	Edirne	68	-	-	3397
Tırnova	Obratenik	-	Cafer Çelebi Evkafı	Edirne	5	252	-	19.130
TOPLAM			Cafer Çelebi Evkafı	Edirne	96	252	0	24.292
Niğbolu	Beşpınar	-	Kadı İvaz Evkafı	Niğbolu	6	236	-	21.187
Niğbolu	Dervişan nam-ı diğer Bulgarine-i Küçük	-	Ali Koçi Evkafı	Niğbolu	-	72	-	3500
Şumnu	İzlatar	-	Seyyid, Mevlevi Vakfı	Şumnu	61	-	-	4500
Şumnu	Kurudere	-	Seyyid, Mevlevi Vakfı	Şumnu	29	-	-	905
TOPLAM			Seyyid, Mevlevi Vakfı	Şumnu	100	0	0	5405
Plevne	Plevne ve İvraca	Nakid	Nohut Mustafa Çelebi	Süleyman Bey Camii ve İvraca Suyolu	-	-	-	10.000
İvraca	-	Nakid	Haraci Ali Bey	-	-	-	-	18.000
Şumnu	Mirahor	-	Genç Baba Evkafı	Şumnu	-	-	-	-
Lofça	Kalugreva	-	Gevherhan Sultan Mülk	-	-	32	-	3458
Lofça	Bayvelan	-	Gevherhan Sultan Mülk	-	-	12	-	1226
TOPLAM			Gevherhan Sultan Mülk	-	0	44	0	4684
Plevne	Dolna-Dişviçe	-	Mehmed Paşa Mülk	-	1	123	-	10.362

ARŞIV VE TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÜR

NAHİYE	AKARAT		VAKIF	HAYRÂTIN BULUNDU- ĞU YER	MÜSLÜ- MAN	GEBRAN	YAHUDİ	HÂSIL
	KÖY/ MEZRÂA	DİĞER						
Plevne	Dişviçe-i Bala	-	Mustafa Bey, Hüma Hatun ve Züleyha Hanım	-	74	82	-	11.182
Plevne	Zalova	-	Halil, Ayni Hatun, Hadi- ce Hatun ve Fahrünnisa Hatun	-	-	105	-	6200
Plevne	Kavak Pınarı	-	Hani hatun Mülkü	-	61	42	-	4883
Plevne	Dişviçe-i Dolna	-	Derviş, İlyas, Gevherhan Sultan ve Fahrünnisa	-	28	97	-	6645
Plevne	Gorna- Girviç	-	Cafer, Süleyman Efendiler ve Manend, Hani, Hanzâde ve Mahi Hatun Mülkü	-	64	104	-	11.120
Tırnova	Brestov	-	Sekban Kara Ali Bey	Tırnova	255	-	-	14.855
Tırnova	Aziz Sofular Nam-ı diğer Çavuş	-	Sekban Kara Ali Bey	Tırnova	43	-	-	1326
TOPLAM			Sekban Kara Ali Bey	Tırnova	298	0	0	16.181
Niğbolu	Dralgaca M.	-	Amme	-	-	-	-	1000
GENEL TOPLAM			-	-	3556	18.576	214	1.781.180

Tablo 2: Nahiyelere Göre Vakıflar^[2]

NAHIYE	HÂSIL	MÜSLÜMAN NEFER	GEBRAN NEFER	YAHUDİ NEFER
Niğbolu	192.368	361	1727	0
Rahova	67.183	13	881	0
Plevne	322.684	1016	4053	214
Lofça	92.294	159	790	0
Herazgrad	171.187	456	1651	0
Eski Cuma ve Metogali	5542	93	0	0
Tirnova	347.354	776	4460	0
Yanbolu	266.361	95	1605	0
Zağra-i Eskihisar	105.562	157	921	0
Çernova	116.376	340	2488	0
Şumnu	18.905	90	0	0
Vidin	54.100	0	0	0
TOPLAM	1.753.880	3556	18.576	214

[2] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 92.

Tablo 3: Niğbolu Sancağı Vakıf Türleri^[3]

VAKIF TÜRÜ	HÂSIL	MÜSLÜMAN NEFER	GEBRAN NEFER	YAHUDİ
Selâtin	539.470	614	4266	0
Umerâ ve Vüzerâ	922.941	2276	9367	214
Diğer	12.705	100	72	0
Mülk	71.257	228	597	0
Kadın Vakıf	219.788	374	4083	0
Hanedân Kadını	128.903	360	2627	0

[3] Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Niğbolu Sancağı Vakıfları*, s. 93.

FRANSIZ PAQUET KUMPANYASI “CIRCASSIE” VAPURUNDA YAŞANAN HADİSE

Süleyman UYGUN *

Avrupa’da XIX. Yüzyılda yaşanan Sanayi İnkılâbı sonrasında kapitalizm-devlet-bürokrasi ve toplum ilişkisinin kamusal alan işleyişinde disiplinli çalışma ve meslek ahlakı, siyasi ve sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak, derinden nüfuz etmeye başladı.

Geleneksel devletçi zihniyet, yerini zamanla şirketvari ve işletmecî zihniyete bıraktığından, bürokraside de akıl, nitelik ve meslek ahlakına daha fazla önem verildi. Bürokratin devletin/şirketin kendisine sağladığı sıfatı kendi çıkarına kullanması devletin/şirketin zarara maruz kalmasıyla eş değer şekilde tanımlanmıştır.^[1] Bu anlayış, Batı merkezli mikro-makro ölçekli işletmeler ve müstahdemlerince de vazgeçilmez ölçütler olarak benimsendi.

Bu yüzyılda Osmanlı Devleti’nin bütün müesseseleri liberal ekonomiye dâhil olmaya başladı. Yabancı sermayenin bilhassa Osmanlı liman kentleri merkezli yatırımlarda bulunması ve buralara yerleşmesi, kapital meslek/bürokrasi anlayışının klasik Osmanlı gündelik siyasi ve sosyal hayatına sirayet etmesine neden oldu. Gelenek ve modernlik ikilemiyle süregelen geçiş döneminde asker-sivil bürokratin bir kısmı

[*]Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

[1]Örneğin Weber çağdaş bürokrasiyi şu şekilde tasvir etmiştir. *Girişimciye özgü özelliklerden biri, işletmesinin birinci derecedeki görevlisi gibi davranmasıdır. Tıpkı çağdaş bürokratik bir devletin başkanının kendini devletin birinci hizmetkârı olarak tanımlaması gibi.* Daire yâda büro gibi uzmanlık isteyen tüm çağdaş iş yönetimi devlet memurları için olduğu kadar, özel işletmelerin modern yöneticileri ve görevlileri için de aynı derecede geçerlilik kazanmaktadır. Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 193-194.

kimi zaman patrimonyal^[2] yönetim mekanizmasını, kimi zaman da denetimsiz kapitalizmi pragmatist/fırsatçı bir yaklaşımla mesleki ve gündelik hayatlarına uyarlayabildiler. Kendi coğrafyaları dışında faaliyet gösteren Avrupalı şirketler/kumpanyalar, gördükleri bu farklı anlayış karşısında, sanki her şey Batıda oluşmuş öteki bunun dışında kalmış gibi disiplinli iş ve meslek hayatını öğretici ve terbiye edici bir yaklaşımla misyonlarını ifa edebilmekteydiler.^[3] Öncelikle farklı kültürlerle saygıyla başlayan bu süreç zamanla ötekileştirme ve çatışmaya dönüştü, nihayetinde ise Avrupalı yaşam şekli tüm kurumlarıyla çevre ülke ve toplumları değişim ve dönüşüme zorladı.

Yüzen Frengistan/Buharlı Gemilerin Osmanlı Toplumunu Üzerindeki Etkileri

19. Yüzyıla gelindiğinde yönünü büyük ölçüde uluslararası ticarete çeviren Osmanlı Devleti'nin ticaret limanları arasındaki ulaşım ağına bağlı olarak gerçekleşen finansal aktiviteler, devletin yıkışına dek etkisini gittikçe arttıran yabancı hâkimiyetine geçti. Bu durum Osmanlı Liman kentlerinin birbirleriyle olan bağından ziyade Marsilya, Havre, Londra, Napoli, Toskana gibi liman kentleriyle olan bağını pekiştirdi. Dolayısıyla buharlı gemiler temsil ettikleri değerleri ve medeniyeti gittikleri sahillere taşıma aracı olduklarından ekonomik, sosyo-kültürel ve benzeri yönlerden birer yabancılaşma aracı oldular. Buharlılarda uyulması gereken kurallar, adetler, bir seyyah anılarının ötesinde adeta öteki medeniyette yaşamak için bir kılavuz el kitabı titizliğiyle anlatıldı.^[4] Buharlılarda aynı zamanda bir medeniyet sembolü olarak Noel, yılbaşı, paskalya gibi çeşitli seremoniler de yapılmaktaydı. Bir yabancı seyyah için Doğu'nun gelenek ve görenekleri, Osmanlı limanlarında vapura binerken karşılaştığı klasik Osmanlı imajı sergileyen yolcu üzerinden tasvir edilirken benzer şekilde Osmanlı yolcusu için de Avrupa kültürüyle karşılaştığı mekân da yine aynı buharlı üzerinden tasvir edilmekteydi. Hâkeza bu vapurlar Doğu ile Batı'nın karşılaşma alanıydı. Yabancı bandıralı bir buharlıya binen Osmanlı insanının halet-i ruhiyesini Babanzade İsmail Hakkı Irak Mektupları adlı eserinde şöyle anlatır:

"Ecnebi vapura binen yolcular derhal memleketlerinden sanki binlerce fersah tebâüd etmişler gibi birçok âdete kerhen muti olurlar. Bir Türk'ü hiçbir hazırlığa, hiçbir idmana tabi tutmadan birden bire Fransa'nın bir köşesine atınız. Ve hemen orada yiyip içip, yatmak, yürümek oturmak ve saire için ne adetler var ise ona münkad kılınız. İşte her Osmanlı'nın ecnebi vapuruna binerken aldığı acınacak hal ve vaziyeti... Yemek bahsi de aynıyle böyledir. Fransızları'n yemeğini burada zemm etmek hatırıma bile gelmez.

[2] Patrimonyal Bürokrasi hakkında bakınız. Maks Weber, *Sosyoloji Yazıları*, (Çev Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1987. s. 217-218.

[3] Ahmet Özkiraz, "Sabri F. Ülgener'in MaxWeber Eleştirisi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 28, Mart 2003, s. 55.

[4] İlhan Ekinci, "Osmanlı'da Yabancı Vapur Kumpanyaları ve İmajları Hakkında", *Kebikeç*, sayı 21, 2006, s. 80-81.

Fakat Ağustos ayında, sebzelerin bu mebzuliyyeti zamanında kerevizli bir maide-i sema-viyyeaddiderek birinci kamara yolcularına yedirmek de elbette şayan-ı hayrettir. Mama-fih Osmanlılar içinde yaşamayan bir Fransız'ın kafasına nazaran bu pek tabiidir, zira onun nazarında sebze denilen şey patates, lahana, yer elması, kereviz havuç gibi şeylerdi... Fransız vapurları yine diğerlerinden iyidir... Diğer vapurların yemekleri büsbütün gayr-i kabil-i tahammüldür.”^[5]

Babanzade bu durumu yabancı buharlı gemilerin Osmanlı limanlarında demirlenmiş başka bir kültür ve medeniyetin uzantısı olduğunu belirtmektedir.^[6] Bu nedenledir ki Hayrullah Efendi Avrupa seyahatinde benzer şekilde vapurlarda uyulacak kurallar ve teamülleri uzun uzadıya anlatarak adeta buharlı gemileri topluma tanıtmaya çalışmaktaydı.^[7]

1830 yılı itibarıyla Avrupa'da birbiri ardına kurulan buharlı deniz kumpanyalarının^[8] Levant ve Osmanlı sularında düzenli olarak seyr ü seferde bulunmaları, Osmanlı ve Avrupa toplumlarının asırlarca konsolosların ve seyyahların anlatımlarından öğrendikleri doğu-batı imajından ziyade toplumların da ilk defa fiili olarak karşılaşması-kaynaşması ve etkileşmelerine vesile oldu. İki dünya arasındaki sosyo-kültürel bilinmezlik ve çatışma Doğu toplumu için olduğu kadar Batı toplumunun devlet ve özel müesseseleri için de hayli zor oldu.

Osmanlı limanlarında düzenli olarak sefer yapan bazı buharlı nakliyat kumpanyaları, vapur mürettebatının uyması gereken kurallar hakkında ciltlerce şirket iç tüzüğü hazırladılar. Örneğin Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası'nın 11 Temmuz 1853'te hazırlanan ve 1860'ta eklemeler yapılarak genişletilen iç tüzüğünde vapur mürettebatının yolculara karşı davranış kurallarını ayrıntılarıyla belirleyen bir hizmet tüzüğü yayımlandı.^[9] Tüzüğe göre yolculara oldukça kibar davranılmalı, onların inanç, gelenek ve görenekleriyle kesinlikle alay edilmemeliydi. Hatta tüzükte İslam dininin gündelik hayata dair uygulamalarına yer verilmiş, haremlik selamlığa vurgu yapılmış, Müslüman kadınların rahat bir şekilde seyahat edebilmeleri için haremlik bölümü dahi yapılmıştı. Ayrıca Müslüman yolcuların abdest almaları ve namaz kılabilmeleri için güvertede bir abdest mahalli ve mescit dahi tahsis edilmişti. Keza

[5] Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*, İstanbul 1329, s. 6.

[6] Ekinci, “Osmanlı'da Yabancı Vapur Kumpanyaları ve İmajları”, s. 81.

[7] Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (Haz. Belkıs Altunış-Gürsoy), Ankara 2002, s. X.

[8] Osmanlı limanlarında faaliyet gösteren ve de bu limanlarla Toskana ve Tuna iskele kentleri arasında münasebet kuran kumpanyalar Avusturya Tuna Buharlı Nakliyat Şirketi ve Lloyd Kumpanyaları. M. Emre Kılıçaslan, “Osmanlı Tunası'nda Avusturya Buharlıları”, *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, I, Kayseri 2015, s. 673-698. Fransız limanları ile bağlantı kuran Mesajeri, Paquet, Fraissinet, İngiliz Limanları ile bağlantı kuran Peninsular&Oriental, BellAsieMineur. İtalyan Limanları ile bağlantı kuran Florio Rubattino.

[9] *Service Maritimes des Messageries Impériales, Règlement General du Service Extérieur*, Tome Premier (2 me. Partie), Marseille 1864.

muhtelif inançtaki tüm yolcuların memnun edilebilmesi için buharlı gemilere ve acenta binalarına “*her kesimden insanların inanç, gelenek ve göreneklerine saygımız vardır.*” ibaresi asılmıştı.^[10]

Osmanlı sularında faaliyet gösteren yabancı buharlı deniz nakliyat kumpanyaları zamanla çoğaldı. Kumpanya tüzüklerinde teoride mevcut olan bu kurallar zamanla Batı üstünlüğü lehinde değişime uğradı. Donald Quataert de eserinde “*Avrupa ekonomisi dünya üzerinde yayılırken mevcut toplumsal, iktisadi ve siyasi kurumlarda her yerde boğuştu ve sonunda bu kurumları dönüştürdü.*” şeklinde yazmıştır.^[11]

Osmanlı toplumunun yabancı olduğu, lakin Avrupa toplumun Ortaçağ Avrupası’ndan günümüze öncelikle asalet ve soya göre daha sonra liberal ekonomiye geçişte, sermayeye göre tasnif ettiği ve vasıflandırdığı sınıflı insan tipolojisi, buharlı deniz nakliyat kumpanyalarıyla sınıf yolcusu şeklinde Osmanlı gündelik hayatına dâhil oldu. Buradan demiryolu şirketleri aracılığıyla giderek umuma yayıldı. Uyulması gereken kurallar buharlı deniz nakliyat şirketlerine ait tanıtım broşürlerinde kesin bir dille ifade edildi. Seyahat edilecek mahalden, limanlardan hareket saatine, navlun/bagaj miktarına kadar vakit ve kuralların tasarrufunun kesin çizgilerle çizilmeye başladığı kapital Avrupa anlayışına henüz çok yabancı bir durumda olan Osmanlı toplumunun önemli bir kısmı ilk olarak buharlılarda karşılaştıkları böyle bir düzen karşısında ikileme kaldılar. Avrupa daha ciddi ve katı kurallar ile zaman tasarrufu yaptı. Girişimciler verimi artırmak için çalışma saatlerini yevmiyeden, saate, saatten dakika ve saniyeye kadar indirdiler. 19. Yüzyıla damgasını vurmuş çalışmalardan biri olan W. Taylor’un *Time Studies* adlı çalışması devrim niteliğinde bir değişimin ayak sesleriydi.

Bundan sonra endüstride *Timekeeper*, *Zeitnehmer*, gibi denetlemeciler çoğu müessesede belirdiler. Buharlı Gemiler, Trenler, Telgraf hatları uzak mesafeler arasındaki iletişimi hızlandırdı, kamu sektörünü de benzer biçimde dönüşüme uğrattı.^[12] Oysa Osmanlı toplumunda zaman sadece yelkovanla ölçülmüş zaman değil, yaşanılmış, çile çekilmiş, tecrübe edinilmiş zamandı. Dolayısıyla zamanı oldukça cömert ve de hayatlarını sükûnet içerisinde idame ettiren Osmanlı toplumu için bu düzene alışmak hayli zor oldu. Zaman tasarrufunun en önemli araçlarından biri de buharlı

[10] Roger Carour, *Les Routes de la Meravec Les Messageries Maritimes*, Editions André Bonne, Paris 1968, s. 52-53.

[11] Donald Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara 1987, s. 13.

[12] Arno Borst, *Computus Avrupa Tarihinde Zaman ve Sayı*, (Ter. Zehra Aksu Yılmaz), Dost Kitabevi, Ankara 1997, s. 123-124. Nakliyat kumpanyaların yoğun faaliyetleri neticesinde zamandan başka Osmanlı toplumunda standardize edilen önemli bir husus da kileden tonilatoya tartı ve ölçülerin standardize edilmesi. İlhan, Ekinci, “Osmanlı Deniz Ticaretinde Ölçü Birimlerinin Batılılaşmasına Bir Örnek: Kile’den Tonilatoya, Moorsom Usulü’nün Uygulanması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV, sayı. 17, Bahar 2011, s. 311-324.

gemilerdi. Osmanlı limanlarına yanaşan buharlı gemi kaptanlarının da en çok şikâyet ettiği hususlardan biri de yolcuların ve de tüccarların vapuru ısrarla bekletme çabaları ve kural tanımazlıklarıydı. Bunlar ile seyahat eden ve yük taşıyan yolcuların kurallara uyması yönünde zuhur eden tartışma ve çatışmalar, kimi zaman konsolosların bile dâhil olduğu hukuki boyutu uluslararası boyutlara varabilecek sorunlara sebebiyet vermektedir.

Fransız Paquet Kumpanyası'nın Osmanlı sularında seyreden *Circassie* adlı vapurunda yaşanan iki hadise, bu sorunlardan sadece kısm-i çüzesine ait verilen örnekleri teşkil etmekteydi. Gündelik hayatta ise bunlara sıklıkla rastlanmaktaydı.

Fransız Paquet Kumpanyası'nın *Circassie* Vapurunda Yaşanan Hadise

Fransız Paquet Vapur Kumpanyası^[13] (*Nicolas Paquet&Cie*) da benzer bir anlayışla Osmanlı sularında faaliyet gösteren yabancı şirketlerden biriydi. Nicolas Paquet adında bir Fransız müteşebbis tarafından 1 Ocak 1860'ta kurulan Paquet Kumpanyası, 1878'den itibaren faaliyet ağını Karadeniz liman kentlerini de içine alacak şekilde genişletti.^[14] Daha sonra şirketin adı N. Paquet Ermeni ve Fas Nakliyat Kumpanyası'na (*Compagnie de Navigation Marocaine et Arménienne N. Paquet&Cie*) dönüştü.^[15] Şirket, filosunda bulunan *Armenie, Anatolie, Mingrellie, Le Georgie, Circassie* adlı yüksek tonajlı buharlılarıyla iki haftada bir Marsilya'dan hareketle Çanakkale-İstanbul-Samsun-Giresun-Trabzon ve Batum limanlarına düzenli olarak uğramaya başladı. Navlun durumuna göre İzmir, Selanik, Sinop, İnebolu, Ünye, Fatsa, Ordu limanlarına da uğranılabilecekti.^[16] Şirket filosundaki vapur sayısı zamanla artış gösterdi ve 1914'e gelindiğinde 20'ye yükseldi.^[17]

Paquet Kumpanyası kâr amacı güden tamamen liberal bir şirketti.^[18] Şirket bünyesinde istihdam edilen kaptanların olabildiğince geniş yetkileri bulunuyordu. Buna

[13] Paquet Kumpanyası hakkında ayrıca bkz. Süleyman Uygun, "Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 20, 2016, s. 137-172; Süleyman Uygun, "Paquet Vapur Nakliyat Kumpanyası (Compagnie de Navigation Paquet) ve Osmanlı Ermenileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 56, 2016, s. 1339-1363.

[14] Bernard Bernadac-Pierre Gallocher, *Histoire de la Compagnie de Navigation Paquet*, Marseille 1985, s. 19-20; AFL. 1997 002 4487, *Raport General de Service de Trebizonde*, Exercice 1880 Chapitre 4, Traffic; AFL. 1997 002 4487, *Raport General de Service de Trebizonde*, Exercice 1880 Chapitre 1, Personnel.

[15] Şirketin adı 1909 yılında ise *Compagnie de Navigation Paquet* olarak tekrar sadeleştirildi. 1960'ta *Compagnie Française de Navigation*, 1864'te *Nouvelle Compagnie de Paquebots*, 1970'te ise *Compagnies Croisieres Paquet*'ye dönüştü. Paul Bois, *Histoire du Commerce et de l'Industrie de Marseille XIX-XXe. Siecle, Armements Marseilles Compagnies de Navigation et Navires a Vapeur (1831-1988)*, Achevé d'Imprimer Marseille 1988, s. 115.

[16] Bois, *Armements Marseilles Compagnies de Navigation et Navires a Vapeur*, s. 118-122.

[17] Bernadac-Gallocher, *Navigation Paquet*, s. 64.

[18] Aynı dönemde kurulan birçok buharlı nakliyat şirketi tabii oldukları devletler tarafından sübvansede edilmekteydi.

bağlı olarak yolcu ve tüccarlarla ilişkiler daha liberal bir çizgi üzerinde yürütülmekteydi.

Yolcular ve yükleyiciler de olabildiğince sıkı pazarlıktan yana bir yol takip ettiklerinden bu durum suiistimalleri ve zaman zaman bir takım sorunları da ortaya çıkarabilmekteydi. Hele ki bu yolcular üst düzey devlet ricalinden oldukları zaman bu durum bir çeşit unvan ve sıfatı menfaat doğrultusunda kullanmak şeklinde karşımıza çıkmaktaydı.^[19] Bilhassa Batı ekonomisine has yaşam şeklinin ve kurallarının bütün kurumlarıyla Osmanlı müesseseleri ve toplumunu etkilediği bir süreçte bu sorun daha fazla kamuoyunu meşgul eder hale gelebilmekteydi.

Paquet Kumpanyası'na ait *Circassie* adlı vapurun *Trala* adındaki kaptanı ve gemi tayfasının Osmanlı tebaasıyla yaşadığı bazı sorunlar, Osmanlı ile Batı dünyası arasındaki farkı, gündelik yaşam, bürokrasi de uygulanan iltimas, sıkı iş disiplini ve ticaret anlayışı açısından göstermekteydi.

Hadiselerden ilki 4 Nisan 1895 tarihinde yaşanmıştı. Paquet Kumpanyası'nın *Circassie* adlı vapuruyla Marsilya'dan İstanbul'a seyahat eden 13 kişilik öğrenci grubu ile gemi Kaptanı *Trala* ve mürettebatı arasında tartışma yaşanmış, kısa sürede çatışmaya dönüşmüştü. Meselenin ortaya çıkmasına *bir bilet parası* sebebiyet vermişti. 13 kişilik talebe grubu içerisinde, 9 yaşında olan Süleyman adlı talebe için yaşı küçük olduğu gerekçesiyle bilet alınmamıştı. Hâlbuki Paquet Kumpanyası 3-7 yaş arası yolculara %50 indirimli bilet tarifesi uygulanmaktaydı yani bu durumda Süleyman adlı talebe için de bilet alınmalıydı.^[20]

Bu tarife kumpanyalara göre değişiklik arz etmekteydi. Mesela Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası'nın indirimi 2-10 yaş arasını kapsamaktaydı.^[21] 4 Nisan 1895 tarihinde denize açılan *Circassie* vapurunda bilet kontrolü yapan Kaptan *Tralabu* esnada 9 yaşındaki Süleyman adlı talebenin biletinin olmadığını fark edince ısrarla eksik olan bilet ücretini talep etti. Talebelere sorumlu olan Trabzonlu Mehmed Hulusi ve Ordulu İsmail efendiler bilet parasını vermemek için direnince ikisi de Kaptan *Trala* ve tayfaları tarafından fena şekilde darp edilmiş ve yaralanmışlardı. Mesele Babıali'ye sirayet ettiğinde dava uzamış ve kara suları meselesi ortaya çıkmış,

[19] Bu konuda ziyadesiyle çalışma vardır. Örneğin bir kaçına bkz. Gülden Sarıyıldız, "Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi", *İ.Ü. İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, 2002, s. 251-268; Erdoğan Keleş, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler 1839-1859", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, sayı 38, 2005, s. 259-280; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 187-190; Necdet Öztürk, *Çadırdan Saraya 14. 15. Yüzyıl Osmanlı Devlet Düzeni*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2012.

[20] *Chemin de Fer Paris Lyon Méditerranée, Agenda P.L.M.*, Paris 1914, s. 236.

[21] *Guide des Services Maritimes des Messageries Impériales Dans La Méditerranée*, Marseille, Janvier 1856, s. 21.

olayın Osmanlı karasularında geçip geçmediği tartışma konusu olmuştur. Söz konusu bu olayda Fransızlar haklı çıkabilmek adına, meseleyi uluslararası deniz hukuku argümanlarını kullanacak boyutlara getirmişlerdi.

Davanın ilginç olan yönü ise kaptanların bu türden hareketleri denizden 3 mil açıldıktan sonra yapmaya kalkışmalarıydı. Zira bu durumda yerel mahkemeler yarılama alanı içinden çıktıkları için olaya müdahil olamayacağından kaptanlar daha kolay aklanmış olabiliyorlardı.^[22] Daha da önemlisi uluslararası mahkemelerin usul ve kaidelerinden bihaber olan Osmanlı tebaasının haklı bile olsa sonucu belirsiz bir mecrada hakkını arayabilmesi ya da kullanabilmesi mümkün olmuyordu.

Öğrenci hadisesine karışmış olan *Circassie* adlı vapurun Kaptanı Tralatayfaları'nın aynı yıl içerisinde karıştıkları ikinci bir hadise daha vardır. Üstelik bu hadiseye konsoloslar da dâhil olmuştur. 5 Haziran 1895 gününde Karadeniz'den İstanbul'a gelen Nafia mühendisi Nafiz Efendi namındaki şahıs vapurun limana varmasını müteakip beraberinde getirdiği eşyasını almak için teşebbüs ettiğinde Kaptan Trala 3 mecrediye (12 Frank 60 Centimes) istediği halde Nafiz Efendi, Fransızca olarak eşyanın bedeli budur diyerek 2 mecrediye vermişti. Bunun üzerine kaptan ona hırsız manasında bir kelime söyleyince aralarında kavga çıkmıştı. O esnada kardeşini almak üzere orada bulunan Tophane-i Amire yüzbaşlarından Şekip Efendi meseleye müdahil olarak teskine çalıştığıında tayfalar ona da saldırmış. Yaşanan arbedede epeyce kişi yaralanmıştır. Olay akşamüzeri yaşandığından Şekip Efendi ve kardeşi vapurun içerisine alınarak ayaklarından ve ellerinden zincirle bağlanmışlardı.^[23] Mesele mahkemeye sirayet ettiğinde taraflar birbirlerini suçlamışlardır.^[24] Meseleye müdahil olan her iki taraf ayrıntılı tahkikat yaptırmış ve sonuç olarak tarafların kendilerini haklı gösterir mahiyette çelişkili durumları ortaya çıkmıştır.

Babıalı tarafından Zaptiye Nezareti'nce yaptırılan tahkikata göre mesele özetle şu şekilde gerçekleşmiştir.

Vapurun limana vusulünü müteakip Yüzbaşı Şekip Efendi biraderini istikbal için vapura giderek Nafiz Efendi ile mülakat ettikten sonra eşya-yıbeytiye için vapurun üçüncü kapudanı Nafiz Efendi'den 3 Mecidiye talep etmiş, mumaileyh ise iki mecrediye ita ile Fransızca olarak eşyanın kıymeti budur demiş olmasını kapudan-ı merkurum hırsız manasında telakki edip, mumaileyh Nafiz efendinin göğsüne bir yumruk vurmuş, Nafiz Efendi bu tecavüze karşı müdafaya kıyam etmekte iken vapur taifesinden birçok kişi gelerek üzerine hücum ile mumaileyhi darp ettikleri sırada, biraderinin büyük tehlike içinde olduğu-

[22] Olayın üç mil içeride mi yoksa dışarıda mı olduğu da tartışma konusu olmuştur. BOA. BEO. 595/44580, 7 Nisan 1905; BEO. 605/45317, 22 Nisan 1895; BEO. 671/50316, 20 Ağustos 1895.

[23] BOA. BEO. 640/47938, 14 Haz. 1895; BEO. 637/47745, 4 Haz. 1895; Y. PRK. BŞK. 41/61, 4 Haziran 1895.

[24] BOA. BEO. 637/47734, 7 Haz 1895; BEO. 640/47926, 13 Haz. 1895; BEO. 637/47734, 7 Haziran 1895.

nu gören Şekip Efendi kalabalığın içine girerek meseleyi teskine çalıştığı sırada tayfalar onu dahi darp ve belinde bulunan kılıcı aldıkları, şiddet-i darptan dolayı iki biraderin de ağzından ve burnundan kan geldiği halde mütecevizlerin buna kanaat etmeyipikisinin de ellerine kelepçe ve ayaklarına pranga vurarak vapurun direğine bağladığı, vapurun kamarasına hapsederek konsolosun gelmesini bekledikleri ...”^[25] belirtilmiştir.

Fransız sefaretinin kaptan ve taifeleri nezdinde yaptırdığı tahkikata göre ise olay tam tersine şu şekilde gelişmiştir. Öncelikle *“Dersaadet’e her defa vusulümüzde her ne kadar bu derece şiddetli bir surette değilse de bu misülli halat vukua gelmekte her ne zaman yolcularla aramızda bir münazaa zuhur etse bir takım zabitan vapura çıkararak, üniforma ve nişanlarına, sıfat-ı askeriyelerine lazım gelen hürmet ve riayete güvenerek işe müdahale ile güya akraba ve abbaılarından bulunan eşhası tayin ile navultediyesinden kurtarmak istemektedirler.”^[26] Diyerek bu tür hadiselerle sıklıkla karşılaştıklarını ancak bu kadar büyümediğini belirtmişlerdi. Dikkat çekici olan sefaretin hadiseyi kişiye münhasır bir yaklaşımla ele almaktan ziyade tüm askeri sınıfı hatta bürokrasi dahi içine alacak şekilde umuma yayarak terbiye edici oryantalist bir nazarla ele almasıdır. Konsolos diplomatik bir kıvraklıkla hadiseyi ele alarak Fransız ticaretine sorun teşkil edebilecek durumda olan asker ve bürokrasiyi hedef almaktadır. II. Abdülhamit dönemi milliyetçi ve ayrılıkçı isyanları bastırmak hususunda Avrupa bilhassa Fransa kamuoyunda hayli tepki toplayan ve kötü imajı olan, aynı zamanda Ermeni kaçak ve göçmenlerin anarşist, komitacı, ihtilalci olarak nitelendirdiği gruplara dolaylı ve doğrudan destek sağlayan^[27] kumpanyaları sıkı denetime tabi tutan Osmanlı askeri sınıfı ve bürokrasisinin her fırsatta hedef tahtasına konması manidardır.*

Daha sonra ise meselenin büyümesi hakkında kaptan şunları ifade etmiştir.

“Yolcu meblağı tediye den imtina ile bana (kaptan) hadsiz demiş ve hiçbir izahatta bulunmaksızın eşyasını cebren almak istemiştir. Ben vazifem iktizasınca buna mümanaat ettiğimde merhum üzerime atılarak refakatindeki zabitin muavenetiyle beni şediden darp eylemiştir. Tayfalardan bazıları kavga üzerine beni kurtarmaya çalışmışlarsa da Yüzbaşı Şekip Efendi kılıcını çekerek rast gelene vurmaya başlamıştır. Ben ve tayfalarım dan bir kaç kılıç darbesiyle ağır bir şekilde el, omuz ve gözünden cerhdar (yaralanmak) olmuştur. Üç dört kişi dahi tehlikesiz surette mecrub olmuşlardır. Nihayet zabitin kılıcı elinden alınarak, sinir halinde bulunan bu iki şahıs derdest edilmiş, kimseye zararları dokunmamak için ellerine bilekçe/kelepçe vurulmuştur.”^[28]

[25] BOA. BEO. 647/48487, 30 Haziran 1895.

[26] BOA. BEO. 666/49901, 9 Ağustos 1895.

[27] Ermeni olaylarında Paquet Kumpanyası'nın imajının pek de müspet olmadığı bizzat çalışmamızda ele alınmıştır. Bunun için bakınız. Süleyman Uygun, “Paquet Vapur Nakliyat Kumpanyası (Compagnie de Navigation Paquet) ve Osmanlı Ermenileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 56, 2016, s. 1339-1363.

[28] BOA. BEO. 666/49901, 12 Haziran 1895; BEO. 637/47757, 7 Haziran 1895.

Konsolos aynı zamanda maruzatına doktorun raporunu da eklemişti. Bahriye birinci sınıf doktorlarından *Goran* tarafından verilen rapor şu şekildedir. Tayfalardan *Derolak*'ın dirseği ile bileğinin ortasında iki santimetre uzunluğunda bir yara mevcut olup ciltten içeri tesir etmemiştir. Merkumun yüzünde dahi bir takım tırmık yaraları vardır. *Gorbon*'un sol eliyle alınında yaralar bulunduğu gibi omuzu dahi ciltten içeriye tesir etmeyecek şekilde yaralanmıştır. İkinci kaptan dahi sağ kaşının altından sivri bir alet ile yaralanmış ve bu yara gözüne isabet etmemiştir.^[29]

Tarafların iddiaları görüldüğü üzere tamamen tezat teşkil etmiştir. Babıali, “*Sa-dece Paquet kumpanyasından değil hiçbir kumpanya tarafından bu zamana kadar makam-ı acizaneyeye böyle bir şikâyetin vuku bulmadığını...*” belirterek basit bir hadisenin *dağdağalanmaması* için olayda ihmali görülenler hakkında *sıfat-ı askeriyelerini* bu türden işler için kullanan *umum ümera ve zabıtana tefhim olunmasının...* Tophanece icap edenlere ibret olacağı şekilde tebliğ edilmesi ve cezasının verilmesi hususunda gereğinin yapılmasını istemiştir. Anlaşılan o ki Babıali de benzer siyasi manevrayla hadiseyi umuma yaymadan kapatmak gayesindedir. Bu nedenle genel askeri sınıf ve de bürokrasi uyarılmış ancak ceza yalnızca hadisenin muhataplarına uygulanmıştır. Hadisede Nafiz ve Şekip efendiler bariz bir şekilde kusurlu bulunmuş ve “*bu çatışma mademki eşya navlun talebinden ileri gelmiştir o halde Nafiz Efendi'nin 1 mecdiye eksik olan navlun bedelini derhal ita etmesi lazım gelirken işe ehemmiyet vermeyip gâflet göstermesi iş bu münakaşa ve mudarebeyle sonuçlandığı ve Şekip Efendi'nin de orada mevcut bulunmasından dolayı vakiya iştirak ettiği tezahür olduğundan... Mülkiye ceza kanunnamesininin 179. Maddesi ahkâmına tevfiken Nafiz Efendi'nin 45 gün, sıfat-ı askeriyesini şu suretle ihlal etmiş olması hasebiyle Şekip Efendi'nin dahi iki ay hapsedilmelerine...*”^[30] yönelik karar alınmıştı. *Circassie* vapuru kaptan ve tayfalarının ise konsolosları tarafından gerekli şekilde uyarılmalarına karar verildi.

Şirket Kaptanı Trala'nın da belirttiği gibi aslında bu türden hadiseler sık sık yaşanmaktaydı. Osmanlı bürokrasisinin ise meseleyi basite indirgeyerek *vaka-i adiyeden* addetmesi aslında Doğu ile Batı arasındaki zihniyet farkına işaret etmekteydi. Yaşanan olaylarda kimin haklı olup kimin haklı olmadığı ayrı bir mevzuudur. Ancak bu olaylar tarafların meseleyi algılayış tarzı, yaklaşımları iki farklı dünyanın karşılaştığı ince çizgide nasıl farklılaşabildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Kadim toplumların çoğunda olduğu gibi Osmanlı toplumu ve gündelik yaşamında da hayatın esasını belirleyen temel unsur ticaret, tarım, hayvancılık ve inanç

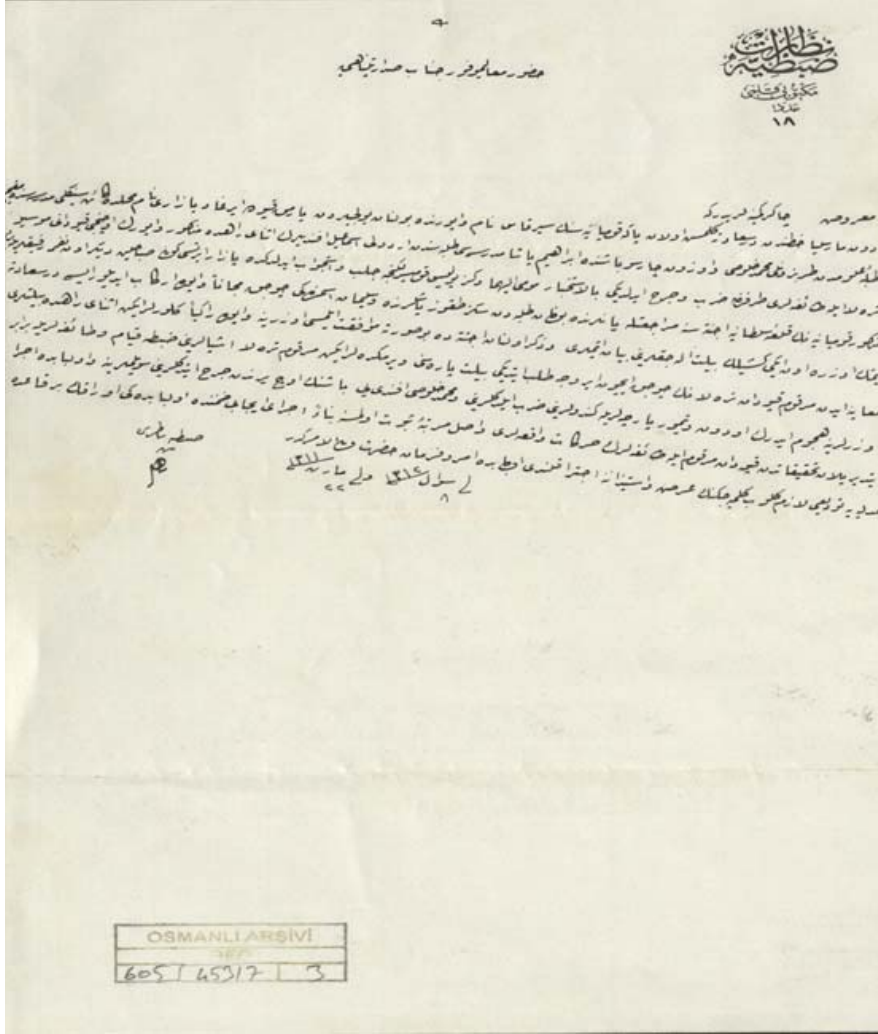
[29] Bahriye 1. Sınıf Doktorlarından “Goran” Tarafından “Petrol” vapuru kumandanı mösyö “Lamolak” a ita olunan raporun sureti tercümesidir. BOA. BEO. 666/49901, 9 Ağustos 1895.

[30] BOA. BEO. 666/49901, 21 Temmuz 1895.

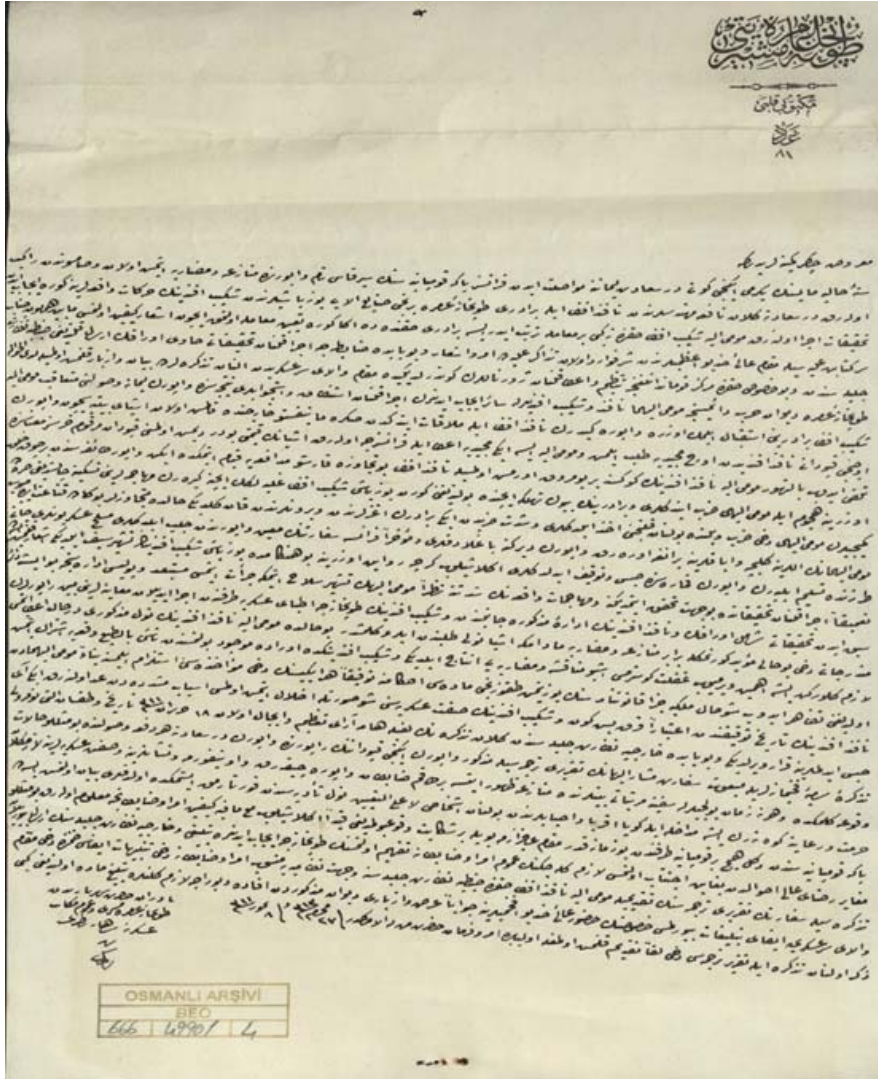
menşeli sosyo-kültürel ve ekonomik yapıydı. Dünya iktisadiyatına yön vermede merkez konuma yükselen Avrupa'da merkantilist kapitalizm, konumunu yavaş yavaş endüstriyel kapitalizmle taçlandırdı. Bu durum kadim geleneğe dayalı yönetim ve toplum anlayışını derinden sarstı. Batı toplumu ve müesseseleri için gündelik hayat-tan kültürel ve mesleki hayata kadar belirleyici temel unsur kapital hayata uyumdu. Matbuat ve eğitim gibi tüm araçlardan istifade edilerek fabrikalaşma ve pazar mantığı üzerine bina edilen Batı, insanın dünya görüşü tabiatıyla geleneksel anlayıştan ayrıldı. Tasarruf edilen zaman daha değerli olduğundan insan ve onun araçları arasındaki fark kayboldu. Bu gelişmeler kendisini merkeze yerleştiren Batı dünyasında olduğundan çevre ülkelere etkisi de kaçınılmaz oldu. Bu bir nevi makineleşen Batı, insanın modern hayatıyla dünyaya yayılmasıydı.

Batı tarzı yaşam hayatını Osmanlı topraklarına düzenli bir surette nakletmede Paquet gibi buharlı deniz nakliyat kumpanyaları ve karayolu ayağını tamamlayan demiryolu kumpanyaları vazgeçilmez araç oldular. Endüstriyel kapitalizmin kaçınılmaz yaşam anlayışı olan zamanın tasarrufu, katı disiplinli iş ve meslek hayatı, mutlak uyulması gerekli iç tüzükler, fiyat belirleme politikası gibi tüm öğeler Osmanlı toplumu gibi bu süreçleri yaşamayan toplumlara oldukça yabancı geldi. Osmanlı toplumu ve sivil-askeri bürokrasi için bu sınırların olabildiğince esnetilmesinde unvan ve yetkilerin kullanılmasında herhangi bir beis söz konusu olmayabilirdi. Hatta bu uygulama gündelik hayatta sıradan olarak görüldü. Osmanlı'nın gelenek ve modernleşme ikileminde yönünü bulmaya çalışan toplum ve bürokrasisini anlayamayan Paquet Kumpanyası ve çalışanlarının adeta terbiye eder yâda öğretir gibi bir yaklaşım içerisinde olması zihniyet dünyasındaki farklılığa iyi bir örnekti. Belirlenen sabit ücretlerde münferit olarak indirim yapma/pazarlık alışkanlığı şüphesiz kapitalizm öncesi tüm toplumlarda olağan karşılanan bir davranış idi. Lakin Osmanlı coğrafyasına kontrolden yoksun bir suretle nüfuz eden serbest piyasa/liberal ekonomisinin pratikteki uygulanışı doğunun şark kurnazlığı ve Batı'nın fırsatçılığıyla birleşince Circassia vapuru hadisesinde olduğu gibi birçok soruna sebebiyet verdi. Sınai kapitalizm sonrası üretim ve tüketimin olağanüstü arttığı bir süreçte küçük meblağların büyük kazançlara yâda kayba yol açtığı Batı merkezli düşünce sisteminde çok küçük meblağlara dahi büyük tepkiler verilebilmekteydi. Yüzyılın sonuna doğru muhtelif nedenlerden ötürü hedef tahtasında olan Osmanlı sivil-asker bürokratinin ise bu türden hadiseleri gündelik yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olarak görmesi ve bu derece büyük sorunlara dönüşeceğine dair öngöründe bulunamaması Batı diplomasisi ve kamuoyunda Oryantalist bir algıya ve propagandaya sebebiyet verdi. Aslında asıl mesele tarafların haklılığı yâda haksızlığında ziyade aynı hadiseye tarafların farklı yaklaşımıydı. Bu durum bireylerden ziyade ayrışan yâda bütünleşen zihniyet farkının bariz bir tezahürüydü.

Ekler

Ek 1: Trabzonlu Mehmet Hulusi ve Ordu İsmail Efendilerin Circassie Vapuru Kaptanı Trala Tarafından Darp Edildiklerine Dair, BOA. BEO. 605/45317, 4 Nisan 1895.

Ek 2: Yüzbaşı Şekip Efendi ve Biraderi Tophane-i Amire yüzbaşularından Şekip Efendi ile Cür-cassie Vapurı Taiyesi Arasında Geçen Hadisenin Tahkikati, BOA. BEO. 666/4990, 20 Temmuz 1895.

110 COMPAGNIES DE NAVIGATION A VAPEUR

COMPAGNIE DE NAVIGATION A VAPEUR MAROCAINE ET ARMÉNIENNE
N. PAQUET & CIE
 4, Place Centrale, MARSEILLE.

Service régulier de Bateaux à Vapeur Français
 ENTRE
MARSEILLE, CONSTANTINOPLE, SAMSOUN, TRÉBIZONDE, BATOUM et NOVOROSSISK
 ET ENTRE
MARSEILLE, LE MAROC ET LES ILES CANARIES
 DESSERVANT : GIBRALTAR, TANGER, CASABLANCA, MAZAGAN,
 MOGADOR, LANZAROTE, LAS PALMAS et Ste CROIX DE TENERIFFE.
DÉPART DE MARSEILLE POUR CONSTANTINOPLE
 les mercredis, chaque 14 jours.

Depart de Cons/plc pour Marseille chaque 2 semaines, le mardi.

ALLER			RETOUR		
	Arrivées	Départs		Arrivées	Départs
MARSEILLE	—	Mercredi mat.	BATOUM	—	Jeudi soir
DARDANELLES	Lundi matin	Lundi midi	TRÉBIZONDE	Vendredi matin	Vendredi soir
CONS/PLC	Mardi matin	Mardi soir	SAMSOUN	Samedi matin	Samedi soir
SAMSOUN	Jeudi matin	Jeudi soir	CONS/PLC	Lundi matin	Mardi soir
TRÉBIZONDE	Vendredi matin	Vendredi soir	SMYRNE	»	»
BATOUM	Samedi matin	—	MARSEILLE	»	»

PRIX DES PLACES

De Constantinople à	I classe	II classe	Pont piast.	De Constantinople à	I classe	II classe	Pont piast.
Paris	Fr. 250	178	—	Trébizonde	Liq 4.50	3.50	150
Marseille	» 200	150	50	Batoum	» 5	4	160
Samsoun	Liq 3.75	2.50	120	Dardanelles	» 1	0.75	20

Les services réguliers de quinzaine sont faits par les bateaux de 1er rang.

BATEAUX DE 1 ^{re} CLASSE.	
CIRCASSIE	3200 tonneaux.
ANATOLIE	3000 »
ARMENIE	3000 »
MINGRELIE	3000 »
LA GAULE	2400 »
MEUSE	1500 tonneaux.
MEURTHE	1200 »
LES VOSGES	1200 »
LA MOSELLE	400 »

Service Spécial pour Passagers.
 Expéditions pour toute la France et l'Étranger.
 Assurances pour compte des assureurs Français.

AGENTS DE LA COMPAGNIE AU LEVANT
A CONSTANTINOPLE, TIMOTHÉE REBOUL, Cité Française, 65, Galata.
 » TRÉBIZONDE, } HENRI GARAGNON.
 » BATOUM, }
 » POTT, }
AUX DARDANELLES,
A SMYRNE, J. CAPSUTO.
 » SAMSOUN, ARACHTINGI FRERES.
 » ORDOU, J. HEKIMIAN.
 » TIFLIS, EDOUARD CUMA.
 » NOVOROSSISK, L. RAYNAUD.
 VICTOR D'ARNAULT.

SUIT LE GRAND TABLEAU, Des Départs et Arrivées DES COURRIERS.

Ek 3: Fransız Paquet Kumpanyası'nın Sefer Tarifelerinin Gösteren İlan, C. Cervati, Annuaire-Orientaldu Commerce, 10 eme Année, İstanbul 1895, s. 140.

ERTUĞRUL SANCAĞINDA BULAŞICI HASTALIKLAR (1894-1914)

Halim DEMİRYÜREK *

On dokuzuncu yüzyıl öncesinde büyük ölçüde vakıflar aracılığıyla tanzim edilen genel sağlık hizmetleri, Tanzimat’la birlikte kurumsallaşma sürecine girdi ve sağlık hizmetleri doğrudan devlet tarafından atanan sağlık görevlilerince icra edilmeye başlandı.^[1] Tanzimat’ın ilanı sonrasında 1861 tarihli *Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamnâme* çerçevesinde hekimlerle ebelerin eğitim ve çalışmaları kayda geçirilerek, ülkedeki sağlık elemanlarının haritası çıkarıldı. Ayrıca 1871 tarihli *İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnâmesi*’yle taşraya hekim tayini ve görev süreleri meselesi düzenlenerek vilâyet, sancak ve kazâlarda Memleket Tabibi adıyla hekimler görevlendirdi. Bu tabiplerden tedavi edici hizmetin yanında halk sağlığı ve koruyucu sağlık hizmetleri vermeleri de istendi. Nizamnâme’ye göre belediye eczaneleri, diploması olan bir eczacının idâresinde olacaktı. Eczaneler için gerekli olan ilaç ve malzemeler, mahallî belediye tarafından karşılanacak, fakir olanlara ilaçlar ücretsiz verilecekti. Sağlık alanındaki örgütlenmeye sonraki yıllarda da devam edildi. 1913 tarihli *Vilâyet İdâre-i Sıhhiye Nizamnâmesi*’yle memleket tabipliği daha etkin bir hale getirilmeye çalışıldı ama hizmet anlayışı yönünden yeni bir gelişme olmadı. Bu düzenlemeyle Memleket Tabipliği yerine *Hükümet Tabipliği* adı benimsendi. Aynı zamanda şehirlerde sağlık müdürlüklerinin teşkili ve daha küçük idarî ünitelerdeki sağlık sorunlarına gerekli

[*] Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Bu makale, tarafımdan kaleme alınan Ertuğrul Sancağı (1900-1918) adlı eserin ‘Ertuğrul Sancağında Sağlık’ kısmından oluşmaktadır

[1] Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat*, c. 2, İstanbul 1999, s. 959.

müdahaleyi yapabilmek için ‘*Sıhhiye Meclisleri*’ kurulması kararlaştırıldı.^[2]

Yeni düzenlemeler doğrultusunda Ertuğrul sancağında da sağlık alanında teşkilatlanmaya gidildi. Sancak merkezi olan Bilecik’te hastane yoktu fakat hastaların tedavi edilmeleri için doktorlar tayin edilmişti. 1880’de Bilecik’te, Tabip Alako Efendi ve Cerrah Mehmed Efendi sağlık hizmeti vermekteydi.^[3] 1887’de *Memleket tabipliği* vazifesini Corci Efendi yürütmekteydi.^[4] 1894’e gelindiğinde Bilecik belediye tabibi olan Altunyan Efendi’nin azledilmesiyle, bu göreve Kirkor Harunyan Efendi tayin edilmişti.^[5] 1907’de ise Tabip Hasro Efendi söz konusu hizmeti görmekteydi.^[6] Bilecik’teki doktorların yanında sağlık örgütünün bir parçası olarak iki eczane faaliyet gösteriyordu.^[7]

Sağlık hizmetlerinin daha etkin verilebilmesi için doktorlardan başka yardımcı sağlık personeline de ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu bağlamda 1903 senesinde Bilecik’te bir ebe tayin edildi. Aynı dönemde Bilecik’te bir de aşı memuru bulunuyordu.^[8]

Sancak merkezindeki sağlık yapılanmasının benzerini kazâ ve nâhiyelerde de görmek mümkündür. Arşiv belgelerinden, 1902’de Küplü Nâhiyesinde 3 tabibin olduğunu, lâkin aynı yılın ortasında bunlardan birinin nizama aykırı istihdam edildiği gerekçesiyle görevden alındığını öğrenmekteyiz. Yöre halkı, nâhiyede sağlık hizmetlerinin daha iyi yürütülebilmesi için yardımcı sağlık personeline ihtiyaç duyduklarını dile getirince, Bilecik’teki ebenin sancak merkezine çok yakın olan bu nâhiyedeki ihtiyacı da karşılamasına 1909 da karar verilmiştir.^[9]

Şurası ilginçtir ki, nüfus potansiyeli açısından Küplü’den daha büyük bir yerleşim birimi olan Söğüt’teki sağlık hizmetleri daha sınırlı bir personel tarafından yürütülüyordu. Kazâda, 1907’de bir tabip (Mustafa Efendi) istihdam edilmişti.^[10] İki yıl sonra da bir ebe (Aliye Hanım) atanmıştı.^[11]

İnegöl’de sağlık hizmetlerinin nispeten daha iyi kurumsallaştığı anlaşılmaktadır. Burada 1907’de sağlık hizmeti veren bir Gureba Hastanesi vardı. Hastane komisyonu içinde Seyyar Frengi Tabibi Nuri Efendi, Belediye Tabibi Agop Efendi ve Ec-

[2] Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, s. 15, Ankara 2004, s. 190-201.

[3] *H.V.S* (H. 1297), s. 86-87.

[4] *H.V.S* (H. 1304), s. 149.

[5] BOA. DH. MKT. 87/25.

[6] *H.V.S* (H. 1324), s. 339.

[7] *A.g.e.*, s. 347.

[8] BOA. DH. MKT. 755/47.

[9] BOA. DH. MKT. 502/36; BOA. DH. MKT. 580/53; BOA. DH. MUİ. 18-2/51.

[10] *H.V.S* (H. 1325), s. 450.

[11] BOA. DH. MUİ. 37-1/36.

zacı Sadık Efendi yer alıyordu.^[12] Bölgede frengi hastalığının yaygınlaşması üzerine 1911'de kazâda ayrıca bir frengi hastanesi açıldı. Bir müddet sonra kapanan hastane 1913'te yeniden hizmet vermeye başladı. Hastanenin 15 personeli mevcuttu. Zamanla İnegöl'deki sağlık personeli sayısının arttığı görülmektedir. Nitekim 1914'te kazâdaki hastanelerde çalışan sağlık personeli sayısının 50'ye çıkartılmak istendiği anlaşılmaktadır.^[13] Yenişehir'le ilgili bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Arşiv belgelerinden kazâda 1917'de bir uzman göz doktorunun görev yaptığı öğrenilmektedir.^[14]

Sancakta sağlık hizmetleri veren doktorlar basit hastalıkları tedavi edebilecek düzeyde eğitim almışlardı. Çok ağır hastalıkları tedavi edebilecek uzmanlıkları yoktu. Tedavisi sancakta mümkün olmayan hastalıklara yakalananlar, uzman doktorların istihdam edildiği Bursa ve İstanbul gibi merkezlere sevk ediliyordu.^[15] Bununla birlikte Bilecik'e de dışarıdan hasta sevki yapılabiliyordu. Fakat gelen hastaların doktor tedavisi için değil, şehrin havasından faydalanmak üzere yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1915'te ruhsal bunalım yaşadığı doktor incelemesiyle sabit olan Galatasaray Sultanî Mektebi öğrencisi Murtaza Efendi, "*temiz havası nedeniyle fikren istirahat edebileceği*" Bilecik'e yollanmıştı.^[16] Aynı amaçla Eskişehir'den Bilecik'e gönderilen hastalar da vardı.^[17]

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise, sağlık malzemeleridir. Daha önce doktorların görev yaptığı yerlerde muhafaza edildiği sanılan tıbbî malzemelerin korunması ve sağlıklı bir ortamda tutulması amacıyla Bilecik'te 1913'te bir sıhhiye deposu açıldı.^[18] Anılan tarihten iki yıl sonra ise masrafi vilâyet bütçesinden karşılanmak üzere ikinci bir deponun açılmasına karar verildi.^[19] Ancak neden böyle bir ihtiyacın doğduğu anlaşılamamaktadır.

Salgın Hastalıklar: Frengi ve Kolera

Osmanlı ülkesinde bazı dönemlerde hastalıkların geniş alanlara yayılarak salgın hale geldiği görülmektedir. Seyahatler, sevkiyatlar ve savaşlar sonrasında yaşanan göçler, hastalıkları yaygınlaştıran etkenler olmuştur. Ayrıca ortak kullanılan mekânlar, lağım suyunun içme suyuna karışması, çöp gibi unsurlar da bu hastalıkları tetiklemiştir. *Kolera, frengi ve veba* Osmanlı'da görülen en yaygın salgın hastalıklardır. Ülkede olduğu gibi Ertuğrul sancağında da birçok insan adı geçen hastalıklara

[12] H.V.S (H. 1324), s. 375.

[13] BOA. DH. UMVM. 83/13.

[14] BOA. DH. EUM. 2. Şb. 42/18.

[15] BOA. ZB. 349/14; BOA. DH. EUM. 4. Şb. 10/29-B; BOA. DH. EUM. 4. Şb. 10/37.

[16] BOA. DH. EUM. 5. Şb. 43/15.

[17] BOA. DH. EUM. 2. Şb. 41/69.

[18] BOA. DH. UMVM. 83/13.

[19] BOA. DH. UMVM. 20/11.

yakalanmıştır.

Sancakta 20. yüzyıl başlarında frengi hastalığı Bilecik'te, Lefke'de ve özellikle de İnegöl'de yaygındı. İnegöl ve çevresinde baş gösteren frengi hastalığını önlemek için 1902 de Seyyar Frengi Tabibi Ömer Nuri Efendi görevlendirilmişti. Ömer Nuri Efendi, Domaniç'in köylerini tek tek dolaşarak hastalığa yakalananların isimlerini, hastalıklarının derecelerini bir deftere kaydetmişti. Ayrıca hastaların tedavisi için gerekli olan ilaçlar, İnegöl Eczanesi'nden alınarak hastalara ulaştırılmıştı. Öte yandan ahaliyi bilinçlendirme çalışmaları çerçevesinde hastalık hakkında bölge insanına bilgi verilmiş, Vilâyet Meclisi kararıyla frengi hastalığının nasıl yayıldığı hususunda halkın anlayabileceği düzeyde makaleler yazılmış ve vilâyet gazetesinde yayınlanmıştı. Yapılan incelemelerde sadece Domaniç ve çevresinde değil, İnegöl'e bağlı Mezid, Güney Kestane, Reşadiye, Karacakaya iskânı, Kanlı ve Tüfenkçikonak, Mesudiye, Kozluca, Şibali, Kulaca, Tekyedere ve Yenice gayrimüslim köylerinde de frenginin yaygın olduğu tespit edilmişti. Buralara gidilerek hasta kişilere İnegöl eczanesi'nden tedarik edilen ilaçlar ücretsiz olarak verilmişti. Bu dönemde ücretsiz ilaç verilen ve isimleri deftere kayıt edilen hastaların sayısı 1.393'e ulaşmıştır. Araştırmaların sonucunda, İnegöl köylerindeki frengi hastalığının köylüleri traş eden berberlerin usturalarından bulaştığı anlaşılmış, Bilecik ile Kütahya'da da hastalığın hüküm sürdüğü ve yayılmakta olduğu belirlenmiştir.^[20] 1902'de, 2 Şubat-14 Haziran arasındaki süreçte İnegöl ile Domaniç'e bağlı 14 köyde frengi hastalığı tespit edilmiş ve Vilâyet Seyyar Frengi Tabibi Ömer Efendi'nin çalışmalarıyla hastalar tedavi edilmeye çalışılmıştır.^[21]

Ömer Nuri Efendi, bölgede çok yaygın olan frenginin etkisiz hale getirilmesinin daha teşekküllü bir tedavi süreciyle mümkün olabileceği kanaatinde olduğu için İnegöl'de 40 ve Domaniç'te 20 yataklı hastanelerin inşâ edilmesi önerisini ilgili makamlara iletmisti. Bu düşünce yetkililer tarafından kabul görmüş ve 10 Kasım 1902'de Dâhiliye Nezâreti, vilâyetin, hastanelerin yapımı hususunda gerekli kolaylığı göstermesini istemişti.^[22] Burada bir parantez açıp belirtmeli ki, Ömer Nuri Efendi hastane inşâası türünden etkili teklifler sunmuş fakat hastalığın tedavisi için ortaya atılan Avrupa'dan tabip getirme fikrine pek sıcak bakmamıştı.^[23]

Bu arada İnegöl Belediye Meclisi hastalıkla mücadele adına Ömer Nuri Efendi'nin önerisini uygun bularak hastanelerin yapımını üstlendi. Lâkin sonradan hastanenin inşâat masraflarını karşılayacak kaynak bulunamadı. Bunun üzerine 31 Mart 1905'te Dâhiliye Nezâreti'nin vilâyete gönderdiği yazıyla inşâ edilecek hastanenin

[20] BOA. DH. MKT. 527/83.

[21] BOA. DH. MKT. 540/42.

[22] BOA. DH. MKT. 554/43.

[23] BOA. DH. MKT. 503/18.

daimî masrafları için başka bir kaynak temin edilmesi gerektiği dile getirildi.^[24] Bu arada bir taraftan frengi hastalığına yakalananların tedavi süreçleri devam ederken, diğer taraftan da hastalananların sayısı artmaktaydı. 30 Aralık 1909'da Hüdâvendigâr vilâyeti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda İnegöl, Lefke, Domaniç, Simav ve Atranos gibi mahallerde frengi hastalığının iyice yaygınlık kazandığının bildirilmesi üzerine gerekli çalışmalar yapıldı; söz konusu bölgelere doktor ve sıhhî heyetler gönderildi.^[25] Öte yandan bölgede hızla artan frengi hastalığına çözüm bulabilmek amacıyla Ömer Nuri Efendi'nin önerdiği hastane yapımı düşüncesi halkın yardım ve gayretleriyle hayata geçti. Burada 100 yataklık bir hastane inşa edildi; ancak hastanenin eksikleri vardı. Ertuğrul sancağı mebusu Mehmed Sadık Bey, 7 Ocak 1911'de verdiği tavrıyla konuyu meclise taşıdı ve hastane bütçesinin artırılmasını talep etti.

Nitekim hastanenin açılıp hizmet verebilmesi için *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Nezâreti* bütçesinden gerekli tahsisât ayrıldı.^[26] Fakat bundan üç yıl sonra Mehmed Sadık Bey'in mecliste yaptığı konuşmadan hastanenin açılmadığı anlaşılmaktadır.^[27]

Frengi gibi sancak halkını derinden etkileyen bir başka bulaşıcı hastalık da hijyen şartlarının ideal olmadığı yerlerde baş gösteren *koleraydı*. 1894 yılında ülke geneline sirayet eden hastalık, Ertuğrul sancağı halkını da sarsmıştı. Ertuğrul sancağında ilk olarak 1894'ün Ağustos ayı başlarında İznik'te ortaya çıkan kolera salgını Yenişehir genelinde yaygınlık kazanmıştı. Salgını önlemek için Erzurum Karantina Müfettişi Dr. Got buraya getirildi ve gerekli tedbirler alınmaya çalışıldı. İznik ve köylerinde yaşanan salgın yaklaşık 70 kişinin hastalığa yakalanmasına neden oldu ve hastaların takriben 50'si hayatını kaybetti. Buna karşılık, 20 Ağustos öncesinde Yenişehir'de başlayan salgın ancak 15-20 kişiyi kısılcasına alabilmiş ve bunların da yarısı ölmüştü. İnegöl'de ise 14 Ağustos itibarıyla hastalığın etkili olmaya başladığı anlaşılmıştı. Üç hafta süren salgında 100'e yakın olay tespit edilmiş ve hastaların %75'i hayatını kaybetmişti. Domaniç ve köyleri ile Bilecik'te de kolera vukuatı saptanmış lâkin yaşanan salgın endişe verecek boyutlara ulaşmamıştır.^[28]

Kolera, Bilecik'te sonraki yıllarda da tesirini sürdürmüştü. 1911'de Bilecik'te baş gösteren salgında günlük 20-25 kişi koleraya yakalanmakta ve günde ortalama 8 kişi

[24] BOA. DH. MKT. 718/13

[25] BOA. DH. MUI. 52-2/7.

[26] BOA. DH. İD. 50-1/33.

[27] M. M. Z.C, C. 3, D. 3, İÇ. 3, 5 Mart 1333, s. 52.

[28] Ayrıca 1895 yılında İstanbul'da bir kolera salgını yaşanmış ve salgının ilk kurbanı Ertuğrul sancağından gelerek, Mahmutpaşa'da bir handa ikamet eden İbrahim b. Süleyman olmuştu. Bilecikli olan bu şahıs hastalanınca, Gureba Hastanesi'nde tedavi altına alınmış ama kurtarılamamıştı. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, İstanbul 2007, s. 131-132.

hayatını kaybetmekteydi. Gelişmelerden infiale kapılan yöre halkı durumu mahallî hükümete bildirmiş ama gerekli tedbirler alınmamıştır. Bir müddet sonra durumu ciddiye alan merkezî hükümet 4 Eylül 1911'de Dâhiliye Nezâreti aracılığıyla Hüdâvendigâr vilâyetine gönderttiği yazıda, koleranın önlenmesi için yerel yönetimin tedbir almasını ve koleradan ölenlerin şehir dışına defnedilmesini istemişti.^[29] Konuyla ilgili olarak, 16 Eylül'de Bilecik'in ileri gelenleri tarafından Sadaret'e bir telgraf çekildi. Telgrafta, koleradan ölenlerin sayısının günlük 15-20 kişiye ulaştığı, Bilecik'te kolera vukuatının çoğalmasının kasaba lağımının suya karışmasından kaynaklandığı ifade ediliyordu. Problemin giderilmesi için suların demir borularla isalesi gerektiği, bu işi yapmak için 1.200 liraya ihtiyaç duyulduğu, ancak 6.000 nüfuslu ahalinin parayı karşılayamadığı, belediyenin de bütçesinin olmadığı vurgulanıyor ve belde insanının hayatının muhafazası için söz konusu paranın merkezden gönderilmesi isteniyordu.^[30] Fakat malî bunalım yaşayan merkezî hükümet, bu tür taleplere kulaklarını tıkamaktaydı. Şehir halkının dilekçelerine 20 Eylül 1911'de cevap veren Dâhiliye Nezâreti, bir nevi kendi işinizi kendiniz görün anlamında, halktan para toplayın, yeterli gelmezse merkezî hazineden destek sağlarız diyordu. Zikredilen cevap merkezî hükümetin konuya ilgisizliğini değil aksine tahsisât problemi yaşadığını göstermektedir.

Sonuç itibariyle, Ertuğrul sancağının farklı idarî ünitelerinde mukim olan halk salgın olarak nitelendirilen birçok hastalıkla karşı karşıya kalmış, malî sorunlar merkezî/mahallî hükümeti kimi zaman çaresiz bırakmış, bununla birlikte hastalıkların tedavisi/önlenmesi için imkânlar nispetinde doktor, hastane ve ilaç gereksinimleri tedarik edilmeye çalışılmıştır.

---

[29] BOA. DH. İD. 50-2/40.

[30] BOA. DH. İD. 35/11.

PARİS BARIŞ KONFERANSI'NDA İZMİR'İN İŞGAL İZİNİ İLE İLGİLİ BASINDA YUNAN PROPAGANDASI

Dilara USLU *

Paris Barış Konferansı, Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdirecek antlaşmaların kurgulanıp yazıya dökülmesi için toplanmıştı. Bu konferansta Yunan Başbakanı Venizelos, Yunanlılar'ın taleplerini belirtmek amacıyla Onlar Konseyi'nin karşısına çıkacaktı. Barışı getirmek için toplanan bir konferansta İzmir'in işgal izni ile ilgili kararın çıkması ise dikkat çekiciydi. Bu meseleyle ilgili çalışmalarını çok daha önceleri başlatan Venizelos, basını propaganda malzemesi olarak kullanmak konusunda oldukça maharetliydi. Yunan propagandasını İzmir üzerine yoğunlaştırmış, bu şehirde yaşayan Rumlar'ı da kullanarak hedefine ulaşmak istemişti.

İzmir ve Çevresindeki Rum Nüfusu Meselesi ve Yunan Propagandası

Osmanlı Devleti'nin mühim bir şehri olan İzmir, 20. yüzyıl başlarında; Aydın, Menteşe, Saruhan ve Denizli sancaklarını kapsayan ve Aydın vilayeti olarak kabul edilen bölgenin merkezi konumundaydı. Bölgede nüfusun etnik yapısı çeşitlilik arz etmekteydi. Bu bölgedeki Rum nüfusuyla ilgili konuşmalar ise Paris Barış Konferansı'nın odak noktalarından birini teşkil edecekti. Venizelos, Konferans Heyetine İzmir ile ilgili sunduğu raporunda merkez ilçede 416.494 kişilik toplam nüfusun 243.879'u Rum, 96.250'si Türk nüfusu olarak vermiştir.^[1] Fakat nüfus dağılımının bu şekilde olmadığı ve Venizelos'un nüfusla ilgili oynamalar yapıp İzmir ve çevresinin Rumlar'a ait olduğunu ispat etmeye ve kararsız durumdaki A.B.D. Başkanı Wilson'u

[*] Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

[1] Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyat, s. 34.

etkilemeye çalıştığı açıktır. Resmî istatistiklere göre Aydın vilayetinin toplam nüfusunda Rumlar'ın oranı %17,4 iken, Türk nüfusun oranı %79'dur. Nüfus meselesiyle ilgili İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden iki gün sonra Âti gazetesi, "Wilson Prensipleri Nerede?" başlıklı yazısında Aydın vilayeti içinde yer alan İzmir'deki nüfusla ilgili 111.486 Türk'e karşılık, 87.497 Rum olduğunu yazmaktadır. Venizelos'un nüfusla ilgili verdiği istatistikî bilgilerin mesnetsiz olduğu belirtilmektedir.^[2] Diğer taraftan savaş halinden yeni çıkmış olduğunu ve bu durum içinde sağlıklı nüfus sayımının yapılmasının mümkün olmadığını düşünmek, Türk tarafının nüfusla ilgili tezini çürütebilir gibi görünse de Balkanlardan ciddi bir Türk göçünün gerçekleştiği dikkate alınır, göçle beraber Batı Anadolu'daki kayıpların karşılandığı düşünülebilir. Ne olursa olsun Venizelos'un vermiş olduğu rakamların sağlam rakamlar olmadığı bir gerçektir. Venizelos'un nüfus ile ilgili çabasının arkasında İzmir'i işgal isteğinin olduğu düşünülürse, rakamlarla oynamaya en çok ihtiyaç duyan tarafın Yunanlılar olduğu, Mondros Mütarekesi'nden sonra bölge ile ilgili yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır.

İzmir'in İşgal İzninin Yunanlılar Lehine Çıkarılması ve Basına Yansımaları

Yunan Hükümeti İzmir'i işgal etmeye yönelik propaganda çalışmalarını, Avrupa başkentlerinde Kasım 1918'in başlarından itibaren adım adım gerçekleştirmeye başlamıştı. Bu yayın ve propagandalarla bir yandan Türkler "barbar" olarak gösterilmeye çalışılırken, diğer yandan da Batı Anadolu'daki Rum nüfusunun Türk nüfusundan fazla olduğu ve Wilson prensiplerine göre bu bölgenin Türk yönetiminden kurtarılıp, hürriyetine kavuşturulması gerektiği tezi işlenmekteydi.^[3]

Mütareke şartları kabul edilmeden önce İzmir Valisi Galip Bey'e, Fransız uyruklu bir tüccar olan M. Edmond, Mondros Mütarekesi öncesinde Yunan Başbakanı Venizelos'un İzmir ve hinterlandının Yunan nüfuz bölgesi olarak kabul edilmesi için harekete geçtiğine dair bilgilendirmişti.^[4] Dolayısıyla İzmir ve çevresini Yunanistan sınırları içine dâhil etmek konusunda en fazla çabayı gösterecek olan Venizelos, bu konudaki çalışmalarını Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918'den önce başlatmıştı. Venizelos, kendisinden "Veliahdım" diye bahsettiği ve o sırada tedavi için Paris'te bulunan Tarım Bakanı Andrea Mihalakopulos'a 17 Mayıs 1918'de bir mektup göndermiştir. Venizelos yakın arkadaşı olan Mihalakopulos'a Atina'dan gönderdiği bu mektupta, Paris'te yakınlarda bir konferans toplanacağını haber vererek bu konferansta Yunan Parlamento Heyeti'nin içerisinde yer almasını istediğini belirtmiştir. Mektubun devamında Yunan haklarının benimsenmesi hususunda müttefik devletlerin umumi efkârına yönelik propagandanın yapılmasının gereğ-

[2] Âti, 17 Mayıs 1919, s. 2.

[3] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2004, s. 252.

[4] Cihat Yıldırım, "İzmir'in İşgali'nin Basında Yankıları", *www.gefad.edu.tr*. (15 Mayıs 2010), s. 1125.

den bahsetmekle beraber, çeşitli ülkelere delegeler ordusu göndermenin lüzumu üzerinde durmaktadır. Venizelos, Mihalakopulos'a yazdığı mektubunda en önemli sıkıntının yetişmiş eleman sıkıntısı olduğunu söyleyerek, Paris'te cereyan edecek konferans öncesi ve sonrasında Yunan ve Rum haklarının savunulması için gereken altyapı çalışmalarını üst düzey politikacılar nezdinde yürütme işini kendisine havale etmek istediğini, kabul etmesi halinde çok memnun olacağını sözlerine eklemiştir. Bu mektuptan beş gün sonra Mihalakopulos'a Dışişleri Bakanı Nikola Politis'ten de bir mektup gelmiştir. Bu mektupta Politis, Başbakan Venizelos'un gönderdiği mektubun içeriğinden haberdar olduğunu ve bu görevi kabul etmesi halinde kendisinden istenilen görevleri açıkça yazmıştır. Mihalakopulos'tan istenilen iki görev vardır: Birincisi; milli propagandadır. Bu konuda istedikleri Helenizm'e olan ilginin arttırılmasına dair çalışmalar ve Yunanistan'ın yanında yer almanın büyük devletlere ne kadar menfaat sağlayacağı ile ilgili propaganda yapılmasıdır. Bunun için propagandanın hızlı bir şekilde yayılmasını sağlayacak her türlü imkânın, (kitap, broşür, dergi, gazete gibi her türlü aracın) kullanılması gerektiğini yazmaktadır. Mihalakopulos'tan istenen ikinci görev ise; harp sonrası dönemle ilgili incelenmelerde bulunmasıdır. Büyük merkezlerde olup bitenlerin öğrenilmesi, Yunanistan'ın tarım, ticaret, denizcilik gibi alanlarda gelişme kaydetmesi için yapılacaklar konusunda hazırlık yapılması ve gereken antlaşmaların imzalanması hususu ile ilgili bir görev olduğunu belirtmektedir. Mihalakopulos, Venizelos ve Politis'in mektuplarına yaklaşık bir ay sonra cevap yazmıştır. Mektubunda bu süre zarfında yapabilecekleri ve özellikle Londra'daki gazeteler konusunda hazırlık yaptığı anlaşılmaktadır. Görevi büyük bir onur duyarak kabul ettiğini bildiren Mihalakopulos, özellikle Londra'daki The Times gazetesinin en etkili yayın organlarından biri olduğunu yazmıştır. Gazete ile ilgili yaptığı ön çalışmada "Times'ın beyni ve ruhu" olarak nitelendirdiği, gazetenin dış politika direktörü olan Wickham Steed ile yakınlık kurduğunu ve gereken yardımı göstereceğine dair izlenim aldığını ifade etmektedir. Ayrıca The Times ile birlikte Daily Mail gazetesinin de sahibi olan Lord Northcliffe ile tanışmaya çalıştığını eklemektedir.^[5]

Venizelos, Dışişleri Bakanı Politis ve Mihalakopulos'un mektupları daha Paris Konferansı başlamadan, Yunanlılar'ın propaganda hazırlıklarına başladıklarını, propagandanın nasıl yürütüleceğine dair stratejiler belirlediklerini ve bilhassa basın gücünün kullanılmasının ne kadar etkili olacağını bilincinde olduklarının açık delili olmuştur. Yunanistan ve Anadolu Rumları'nın taleplerini dile getirecek olan Venizelos, bunları destekleyecek her türlü imkânı kullanmak için gereken hazırlıkları çok önceden başlatmıştı. Ancak en büyük sıkıntı Avrupa'daki çalışmaları sürdürebilecek uzmanların bulunup büyük merkezlere gönderilmesi meselesiydi. Mihalakopulos'un mektubundaki ifadeler özellikle yetişmiş büyükelçiler konusunda tereddüt yaşandı-

[5] Kitsikis, *Yunan Propagandası*, s. 99-100.

ğını göstermektedir. Konuyla yakından ilgileneceğini bildiren Mihalakopulos, mektubunda Avrupa başkentlerindeki Yunan temsilcilerinin özellikleri hakkında bilgi vermekle beraber bu konuda da Venizelos'tan tam destek almasının kendisine moral ve güç kazandırdığını belirtmiştir.

Görüldüğü gibi, her üç mektupta da Yunan propagandasının önemi üzerinde durulmuş ve bunun için özel dostlukların kurulması, toplantıların yapılması, sohbet yemeklerinin düzenlenmesi, üniversiteler başta olmak üzere çeşitli yerlerde konferansların verilmesi, komite ve dernekler kurularak büyük kentlerde baskı gruplarının oluşturulması ve özellikle de gazetecilerin ve yayın organlarının konuya ilgilerinin arttırılması hususlarında tam mutabakat sağlanmıştır. Yunan propagandası açısından bu çalışmalardan en hayati gazeteler aracılığıyla kamuoyu ilgisinin sıcak tutulması olduğuna özellikle dikkat çekilmiştir. Mihalakopulos'un mektubunda bu hususa önem verilmiş ve İngiliz basınında bir gelenek halini alan "yayın müdürüne mektup" bölümlerinde mümkün olduğunca fazla mektubu yayınlamak gerektiği üzerinde durulmuştur. Paris'te Türkiye'deki Rumlar'ın önde gelen temsilcilerinden biri olan Sofokles Hüdaverdioğlu, Londra'daki Yunan Büyükelçisi Kaklamanos'a yazdığı 28 Nisan 1919 tarihli mektubunda *Rumlar'ın taleplerini gerçekleştirmek noktasında bütün milli davalarda olduğu gibi en önemli faktörün İngiliz umumî efkârı olduğunu ifade etmiştir.*^[6] Bunun yanı sıra Yunanlı yazar Léon Maccas'ın "Küçük Asya Hellenizmi, Tarihi, Gücü Ve Geleceği" başlıklı kitabı Paris'te yazılıp, Venizelos'un Paris Barış Konferansı'ndaki Yunan ve Rum taleplerine yönelik yapacağı açıklamalar basılarak 5000 önemli kişiye gönderilmiştir. Maccas kitabında, Yunan kaynaklı birçok istatistiğe dayanarak Batı Anadolu'da Rumlar'ın çoğunlukta bulunduğunu ve Wilson'un "milliyetler prensibine" göre buraların Yunanistan'a katılması gerektiğini savunmuştur. Zaten kitapta kullanılan istatistikler Atina'dan özel olarak kendisine gönderilmiş propaganda malzemeleridir.^[7]

Rum din adamları da yaptıkları propagandalarla Rumlar'ı kışkırtmaya ve onları Türkler aleyhinde tahrik etmeye çalışmışlardır. Aya Fotini Kilisesi'nde Rum cemaatine hitap eden papazlar, "pek yakın bir gelecekte Yunan ordusunun İzmir ve çevresini işgal edeceğini" gururla açıklıyor, bu münasebetle ne kadar Türk kanı dökülürse, hepsinin Rumlar'a helal olduğunu ve bu uğurda çalışanların kutsanacaklarını müjdeleyen ifadeler kullanıyorlardı.^[8]

[6] Kitsikis, *Yunan Propagandası*, s. 110.

[7] Kitapta kullanılan istatistikler Atina'dan özel olarak kendisine gönderilmiş propaganda malzemeleridir. Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s. 115.

[8] Kerimoğlu, Rahşan Demir, "Osmanlı'nın Son Yüzylında İzmir'deki Rum Tebaa (1823-1923)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2003), s. 157.

Bir yanda propaganda çalışmaları devam ederken, diğer yanda mütareke maddelerinin uygulanma safhasına geçilmişti. Mondros Mütarekesi'ni müteakiben İtilaf donanmalarına ait gemiler İzmir Limanı'na demirlemeye başlamıştı. Fakat İtilaf donanmasında İngiliz, Amerikan ve İtalyan savaş gemileri yer almasına karşın Yunan donanmasına ait bir geminin yer almaması Rumlar arasında endişeye neden olmuştur. Yunanistan, Amiral Calthorpe'a müracaat ederek bir Yunan gemisinin İtilaf güçlerine katılmasını talep etmiştir. Yunan Donanma Komutanı Mavroudis ile bir görüşme yapan Amiral Calthorpe kendisinden Rumlar'ın bölgede taşkınlığa sebebiyet verecek bir olay yapmayacaklarına dair gerekli güvenceyi aldıktan sonra 23 Aralık'ta Yunan destroyeri Leon İzmir'e ulaşmıştır. Bu olay Rumlar'ın abartılı sevinç gösterilerine neden olmuştur.^[9] İtilaf devletleri adına İzmir'e ilk ulaşan temsilci olan İtilaf donanmasının Baş Komutanı Yarbay Dixon 4 Kasım'da gelmiştir. Bölgede Rumlar'ın yaptıkları taşkınlıkları önlemeye ve İzmir'de durumu normale döndürmek için tedbirler almaya çalışmış, yayınladığı bildirimlerle Rumlar'ı yapmış oldukları taşkınlıklardan vazgeçirmeye uğraşmıştır. Bir süre sessizlik yaşanmışsa da Fransız savaş gemisinin İzmir Limanına gelmesiyle gösteriler yeniden başlamıştır. Bunun üzerine ikinci bir bildiri yayınlayan Dixon'ın bu hareketi, Rumlar arasında Türk yanlısı olduğu kuşkusunu doğurmuştur. Bu nedenle Yunan Hükümeti, Dixon'ı İtilaf güçlerine şikâyet etmiş, fakat İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser yardımcısı Amiral Webb de Rumlar'ın taşkınlıkları üzerine ihtarda bulunmuştur.^[10]

İzmir'de ise Rumlar'ın hazırlıkları sürmekteydi. "İzmir'de Rumluk Tezahüratı" başlıklı habere göre, İzmir'e telgraf kablolarını tamir için gelen İngiliz torpidosunun varlığını fırsat bilen Rumlar Kordon boyunu Yunan bayrakları ile donatmış, Metropolitenden gelen bir heyet-i ruhani İngiliz bayrağını öperek bir resmi ayin düzenlemiştir. Ayinlerde İzmir'in Yunanistan'a ilhakı temennisi pervasızca izhar edilmiştir.^[11] Ertesi gün de İzmir'deki gelişmeler basında yankı bulmaya devam etmiştir. İkdam Gazetesi'nde "Dün gece İzmir'den alınan telgrafnamelere nazaran" manşetinin altında Rumlar'ın nümayişleri hakkında Patrik; "bunu yapanlar ayak takımıdır, aklı başında olan Rumlar bu gibi uygunsuz, münasebetsiz ahvale taraf olamazlar, gerek İzmir gerek sair yerlerdeki vakalardan Patrikhanenin resmen malûmatı yoktur" ifadeleri kullanılmıştır.^[12] İzmir'deki bu gelişmeler oldukça dikkat çekmiş ve Rumlar'ın faaliyetlerini azaltmaları hususunda ihtar aldığı gazetelerde yer almıştır. İngiliz Heyeti Askeriyesi Kumandanı Dikson'un, "Rumlar'ın nümayişlerini biraz hafifletmeleri

[9] Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri* (çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara, s. 2.

[10] İsmail Ediz, "Batı Anadolu'da Yunan İşgalleri (1919-1921)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi, İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2011), s. 18; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 7.

[11] İkdam, "İzmir'de Rumluk Tezahüratı", 8 Teşrin-i sani 1918, s. 2.

[12] İkdam, 9 Teşrin-i sani 1918, s. 2.

lüzumunu, bizzat Rum Metropoliti hanesine giderek beyan etmiş, Rum Heyyet-i mahsusası buna cevaben; senelerce çekilen bunca tazyikattan sonra bu gibi nümayişler olmasının pek tabii olduğunu, mamafih aynı ihtarın diğer milletlere dahi icrası ve bir Rum için en nazik nokta hissiyat-ı milliyesi olduğunun anasır-ı muhtelifce nazarı itibara alınması lazım geldiğini beyan etmişlerdir” şeklindeki ifadesi öne çıkarılmıştır.^[13]

Bununla birlikte Paris’te bulunan Yunan heyeti 30 Aralık 1918’deki toplantıda verdiği bir muhtıradan Yunanistan’ın problemlerini ve isteklerini dile getiriyordu. Heyet bu isteklerini sözde istatistikî bilgilerle kanıtlamaya çalışmıştır. Özellikle en çok üzerinde durulan mesele dünya harbi esnasında Türk baskısı altındaki 900.000 Rum ile 750.000 Ermeni’nin öldürüldüğü ve 450.000 Rum’un da dışlanarak Yunanistan’a kaçmaya mecbur edildikleri ve bu nedenle Rumlar’ın ve Ermeniler’in Türk idaresi altında yaşamalarına imkân olmadığına dair iddiadır. Bu muhtıra göz önünde tutularak Yunan istekleri “Yunan Meseleleri”ni görüşen komisyona havale edilmiş, Yunan delegasyonuna sözlü savunma hakkı verilmiştir. Yunanistan’ın verdiği bu muhtıraya göre Ermeniler’in yanı sıra Rumlar da Türk idaresi altında acı çekmişlerdi. Fakat savaş sonrası yapılan istatistikler ve uzmanların görüşleri durumun hiç de böyle olmadığını kanıtlayacaktır. Nüfusla ilgili tartışmalar Fransız basınına yansımıştır. Le Figaro gazetesinde Denys Cochin, İstanbul nüfusu ile ilgili verileri aktarırken Rum nüfusunu 370.000, Ermeni nüfusunu 125.000 ve Türk nüfusunu ise 450.000 olarak göstermiştir. Buna karşılık aynı gazetenin 18 Haziran 1919 tarihli nüshasında Pierre Loti bu verilere karşı çıkmış, Fransız istatistiklerine göre İstanbul’da Türk nüfusunun 700.000, Rum nüfusunun 180.000 olduğunu savunmuştur.^[14] Nüfusla ilgili olarak Mart 1919’da Türkler İstanbul’da Fransızca bir broşür yayınlayarak belgeleriyle Venizelos’un Barış Konferansı’nda ileri sürdüğü istekleri reddetmişlerdir. Bu broşürde Fransız Vital Cuinet’in yaptığı istatistiklerle Venizelos’un verdiği rakamlar karşılaştırılmış ve Rumlar’ın %15’lik bir orana sahip oldukları kanıtlanmıştır. Ayrıca ekonomik olarak gelişmiş olan bu bölgedeki Rumlar’ın varlığının Türkler’in başka din ve ırktan topluluklara gösterdiği hoşgörünün kanıtı olduğunu söyleyerek “Yunanistan’da kalan Müslüman topluluklar ne oldu?” diye sorulmaktadır.^[15]

Rumlar’ın ve Yunanlılar’ın İzmir’le ilgili hedeflerini gerçekleştirmek üzere asıl faaliyetleri Ocak 1919’da başlamıştı. Bu yöndeki ilk faaliyet, Birinci Dünya Savaşı başlarında İzmir’den uzaklaştırılan Metropolit Hrisostomos’un 1 Ocak 1919’da geri dönmesiydi. Bu dönüş, İzmir gazeteleri tarafından iyimser bir havada karşılanmış, okuyuculara da bu hava ile yansıtılmıştı. Köylü gazetesinin haberinde “İki yıldan beri İstanbul’da bulunan İzmir’in büyük metropoliti Hrisostomos Efendi, dün İz-

[13] İkdâm, 16 Teşrin-i sani 1918, s. 1.

[14] Le Figaro, 8 Haziran 1919 ve 18 Haziran 1919.

[15] Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, s. 117.

mir'e gelmiştir. Bundan böyle Osmanlı Türkleri ile Osmanlı Rumları'nı kardeş gibi geçindirecek yolları sağlayacağını ve buna hizmet edeceğini şüphesiz gözüyle bakar, kendilerine hoş geldiniz deriz"^[16] şeklinde bir yazıyla hitap etmişlerdir. Fakat bu iyimser yaklaşımın ne kadar boş olduğu çok geçmeden ortaya çıkacaktır. Çünkü Hrisostomos İzmir'e, bir planın uygulayıcısı olarak gelmiştir ve çünkü onun gelişiyle birlikte Ege çapında ayaklanmalar başlayacaktır. Söke ve civarında Rumlar, Yunan adalarından gelen çetecilerle Türk köylerine baskınlar yapmaya başlamışlardır.^[17] Hrisostomos Yunan Hükümeti'nin el altından desteklemesiyle İzmir, Aydın, Manisa, Balıkesir bölgelerinde Rum çeteleri oluşturarak asayiş bozmak ve isyanlar hazırlamak için her türlü yola başvuracaktır.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline izin verilmesi için Venizelos, elinden geliyorsa yapmaktadır. Paris'te Yunan işgalinin haklı gösterilebilmesi için Rumlar'ın katledildiğine dair propagandalar yapılırken, İzmir'de Salib-i Ahmer vapuruyla gelen silahlar işgale yardım etmeleri için Rumlar'a dağıtılmaktadır. Ayrıca 20 Ocak 1919'da Anfitriti Hastane gemisi İzmir'e gelmiş ve şehirde üç dispanser açılmıştır. Ayvalık'a ise bir Kızılhaç Heyeti getirilmiştir. İzmir ve Ayvalık'ta açılan bu kurumlara ilaç yerine silah, bomba, cephane ve askeri elbise getirilmiştir. Diğer yandan Rum okullarında oluşturulan İzcî Teşkilatı vasıtasıyla Rum çeteleri desteklenmiştir. Rumlar'ın İzmir ve çevresinde başlattıkları işgal öncesi hazırlıklar Yunan basını tarafından da bölgenin el değiştireceği haberleri için bir hazırlık çalışması gibi gözükmektedir. Fakat Venizelos İtilaf devletleri nezdinde İzmir Türkleri'nin Yunan egemenliğini görünüşte de olsa hazmedebilir görünmeleri konusuna dikkat etmeye çalışmıştır. Bunun için basını kullanmaya karar vermiştir. İzmir'deki Rum basını Türkler'le Yunanlılar'ın uygarlık ve ilerleme yolunda birlikte hareket etmeleri gerektiğini her fırsatta vurgulamaya çalışmışlardır. Taros adlı köşe yazarı "Hayat Ortaklığı" başlıklı makalesinde Türkler ve Rumlar'ın gelecekte ne suretle birlikte yaşayacaklarını düşünüp buna hazırlanmaları gerektiğini konu edinmiştir. Makalesinin devamında Yunan basınına telkinde bulunmaktan geri durmamış ve denizin fırtınalı dalgalarına yeterli miktarda zeytin dalı atılarak sükûnet bulmasına çalışmak gerektiğine işaret etmiştir.^[18]

Basın ne kadar sükûnete davet edildiyse, Şubat 1919 itibarıyla İzmir'de sükûnet sağlanamamıştır. İzmir'deki Rum basınında bölgenin geleceği ile ilgili haberler, Paris Konferansı ile bölgenin Yunanlılar'ın ilhakına bırakılacağı propagandasını yayıyordu. Kozmos, Amaltiya, Estiya, Patris gibi gazeteler ilhak haberlerinin baş aktörleri gibi çalışmaktaydı. Hukuk-u beşer gazetesinin Kozmos'tan yaptığı alıntıya göre, Bursa ve Aydın vilayetlerinin Yunanistan'a verilmesi uygun görülmüştü. Yazının devamının

[16] Köylü, 2 Kanun-i sani 1919, s. 2.

[17] Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971, s. 162.

[18] Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, c. IV., Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 1608.

da Bursa ve Aydın vilayetlerinin sınırlarının Konya'ya kadar uzatılacağına^[19] dair herhangi bir kaynağa dayanmayan yalan haberlerle propaganda yapılmaktaydı. Paris Konferansı ile ilgili spekülasyonların yapıldığı bu haberlerle Türkler'i psikolojik bir yenilgiye mahkûm etmek isteyen Rum tarafı, psikolojik savaşı devam ettirmekteydi. Rumca gazetelerin İzmir'in Yunanistan'a verileceği ile ilgili propagandalarına karşılık Türk basınında karşıt yazılar kaleme alınmaya başlamıştır. Hasan Tahsin Hukuk-u Beşer Gazetesi'ndeki "Suikasta Karşı" adlı yazısında bizden alınıp başkalarına verilmek istenen toprakların Wilson'un hangi ilkesine bağlı olduğunu soruyordu.^[20]

Kamuoyunu etkilemeye çalışan haber ve tartışmaların yanı sıra İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline zemin hazırlamak amacıyla bölgedeki Rumlar'ın Yunan askerine yardımları büyük bir hız kazanmıştır. Bu durum üniforma giyen Rumlarca İzmir'in çeşitli bölgelerinde Türkler'in öldürülmesi gibi olayları doğurmuştur. İzmir valisi Nurettin Paşa'nın 22 Şubat 1919 tarihli bir yazıyla Harbiye Nezareti'ne bildirdiğine göre Yunan ve İngiliz askerî üniforması giymiş bazı kişiler önde olarak bütün Akköy halkına ateş açmaları üzerine çatışma başlamış, Türk jandarmalarından dördü yaralanmış, sekizi kaybolmuş, köydeki karakol yağma edilmiştir. Rum çeteciler Türk askerlerinin müttefik devletlerin askerleriyle çatışmaya girmemek emri aldıklarını bildiklerinden bu kıyafetleri giymişlerdir.^[21] Benzer bir olay ise İzmir'in yerel basınından Köylü ve Musavat gazetelerinde 24 ve 25 Şubat tarihli nüshalarında yer alan, polis memuru Hamza Efendi'nin şehit edilmesi hadisesidir. Çayırlihahçe polis merkezi civarına dört binden fazla Rum'un toplanması ve silah atmalarıyla başlayan bu olay, nümayiş yapan Rumlar'ın dağıtılması sırasında bir Rum'un yaralanmasıyla başlamıştır. Olaylar sırasında polis memuru Hamza Efendi öldürülmüş, dört askerin de yaralanmasıyla sonuçlanmıştır.^[22] Bu tür olaylar çok sık tekrarlanmaya başlamış, fakat Türk hükümetinin olaylarla ilgili tedbir almasına İngilizler mani olmuş, askerlik çağına gelmiş kişilerin askere alınmasını engellemişlerdir. İzmir ve çevresinde gelişen Rum faaliyetleriyle ilgili endişesini resmî makamlara bildiren İzmirli yöneticiler pek de beledikleri karşılığı alamamışlardır. İzmir vali vekili Nurettin Paşa, 22 Şubat 1919'da Harbiye Nezareti'ne bu bölgenin Yunanlılar'a verileceği ile ilgili endişelerini bildirmiş, Harbiye Nezareti'nin verdiği cevapta ise bu söylentilerin aslı olmadığını Türkler'i korkutup kaçırmak ve böylece bölgedeki Rumlar'ın çoğunluğu sağlamaları için çıkarıldığı söylenmiştir. Aslında Yunanistan'ın amacı da budur.

İzmir Valisi Nurettin Paşa, 7-8 Mart 1919'da Harbiye Nezareti'ne sunduğu raporunda ise Epe(İpe) Ruhi adındaki Yunan vapuruyla 25 Yunan askeri ile Yunan ordusunda hizmet etmiş yerli Rumlar'dan 150 kişinin muhtelif kıyafetlerle İzmir'e

[19] Hukuk-u Beşer, 14 Şubat 1919, s. 1.

[20] Hukuk-u Beşer, 16 Şubat 1919, s. 2.

[21] Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlılar'ın Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1974. s. 50.

[22] Köylü, 24 Şubat 1919, s. 1; Musavat, 25 Şubat 1919, s. 1.

getirildiklerini, bunların Yunan emellerine hizmet etmek ve Türkler'e karşı düşmanca hareketlerde bulunmak üzere yemin ettirilmiş olduklarının haber alındığını, Filistin cephesinde esir düşen Rum askerlerinin de İngilizler tarafından Yunanistan'a verildiği, Yunanlılar'ın da bunları sivil elbise giydirerek Anadolu'ya getirildiğini yazmaktadır.^[23] Nurettin Paşa her fırsatta İzmir ve çevresinde yapılanları merkeze iletmektedir. Bununla birlikte İtalyan temsilcisi İzmir valisi Nurettin Paşa'yı ziyaret ederek bölgenin işgale açık olduğunu ve Yunanlılar'ın İtalya'nın güçlenmesini istemeyen İngiltere ve Fransa tarafından da destek alarak bölgede hak iddia etmeye çalıştığını, Türkler'in artık son sözlerini söyleme zamanının geldiğini ifade etmiştir. Nurettin Paşa buna cevaben Türk egemenliğinin sürmesinin en büyük istekleri olduğunu fakat illaki başka bir devletin hâkimiyeti olacaksa Yunanlıları katiyetle kabul etmeyeceklerini bunun yerine İtalya'nın düşünülebileceğini söylemiştir.^[24] Nurettin Paşa, Yunan tarih kitaplarında "Türkler için asıl tehlikenin İtalya değil, Yunanistan olduğunu anlayacak kadar zeki ve hızlı hareket eden" biri olarak gösterilmekte ve İzmir'deki subayları örgütlemek, iç bölgelerde silahlı birlikler oluşturmak ve dolayısıyla Yunan işgali esnasında olaylar çıkmasının zeminini hazırlamakla suçlanmaktadır. Diğer taraftan 1919 yılı Ocak ayı başında İzmir'e geri dönen İzmir Metropoliti Hrisostomos, İzmir Vali Vekili ve 17. Kolordu Komutanı Nurettin Paşa var olduğu sürece amaca erişmenin olanaksız olduğunu ve bu nedenle bir an önce İzmir'den uzaklaştırılması gerektiğini söylemiştir.^[25]

Osmanlı Genelkurmayının başındaki Fevzi Paşa (Çakmak) ise, İzmir'e bir Yunan çıkarmasını muhtemel görüyor ve hükümeti uyarıyordu. Fevzi Paşa, Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya iletmek üzere 3 Nisan ve 7 Nisan 1919'da Harbiye Nezareti eliyle iki rapor verdi. Bu raporlarında Yunanistan'da çıkan gazetelerde Dörtler Meclisi'nin Yunanistan'ın Anadolu'ya asker çıkarmasına müsaade ettiğine dair bir telgraf aldıklarının yazıldığını ifade etmiştir. Bu yazıya Hükümet 19 Nisan 1919'da verdiği cevapta, "Yunanlılar'ın İzmir'e asker çıkarmalarının İtalyanlar tarafından önlendiğini öğrendik, Yunan çıkarması ihtimaline karşı siz (yani Harbiye Nezareti) tedbir alın" diyerek sorumluluğu Harbiye Nezaretine atmıştır.^[26] Bu konuyla ilgili İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti temsilcilerini Mart sonunda huzuruna kabul eden padişah Vahdettin'in de İzmir'in vatandan ayrılmayacağı ile ilgili güvence verdiği haberi Köylü ve Alemdar gazetelerinde yerini almıştır. Bununla beraber Mütareke sonrasındaki her olayı İtilaf devletlerine karşı yapılan topyekûn planlı bir eylem olarak yansıtmaya çalışan Rumlar ve Paris'teki Yunan delegasyonu, hemen

[23] Seyfi Yıldırım ve Adnan Sofuoğlu, *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 2010, s. 129-130.

[24] Umar, *İzmir'de Yunanlılar'ın Son Günleri*, s. 46-47.

[25] Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 164.

[26] Umar, *İzmir'de Yunanlılar'ın Son Günleri*, s. 79-80.

her raporu değerlendirip toprak taleplerinin haklı olduğunu ispat için bir araç olarak kullanılmasına çalışmışlardır.^[27] Bu konuda en etkili araçlardan biri de basındır. Le Temps gazetesi, İzmirli Rumlar'ın talepleri olarak Yunanistan'a katılmayı kesin olarak istedikleri ve bu isteklerinin yüzyıllardır süregelen bir istek olduğunu okuyucularına iletmektedir. Basının her eve girmesinden doğan gücü ve etkisini göz ardı etmeyen Yunan delegasyonu her fırsatta İzmir'deki Rumlarla ilgili haberler yayınlamaya özen göstermişlerdir.

Diğer bir husus olan askerlik görevinden muaf tutulan Hristiyanların, Türkler tarafından yıldırma politikasıyla karşı karşıya bırakıldığı iddiası da İngiliz basınında yer almaktadır. Basındaki iddialara göre Hristiyanlar ya kendileri askere gitmeye zorlanıyor ya da yerlerine birisini bulmaları isteniyordu ve Türkler bu Hristiyanlardan zorla vergi alıyordu. Bu haberleri delil olarak Paris'te kullanan Venizelos iddialara eklemeler yaparak Aydın'daki Türk polis merkezinden güvenlik güçlerine Rumlar'ın imhasına yönelik ifadelerin yer aldığı emirlerin verildiğini söylemektedir. Verilen emirlerin içerisinde polisin güvenliği sağlamaya çalışmaması aksine her güvenlik kuvvetinin en az 4-5 Rum'u öldürmesi gibi ifadelerin yer aldığını iddia etmektedir.^[28] Bunun yanı sıra bu süreçte kamuoyunu etkileme yollarından biri de 1919 yılı Ocak ayından beri Fransa'nın çeşitli şehirlerinde verilen konferanslardır. Bu konferanslardan biri hakkında haber yapan Le Temps, 14 Mart'ta Sartiaux'ın "Yunanlı Küçük Asya" başlıklı konferansından notları okuyucularına iletmektedir. Bu konferansta Sartiaux, üç bin yıldır süregelen bir medeniyetin Yunanistan'a Küçük Asya'da özel haklar verdiği üzerinde durmuştur. Ayrıca Sartiaux'a göre Fransa'nın çıkarlarıyla bağdaşan tek çözüm yolu Küçük Asya Rumları'nın otonomiye kavuşup Yunanistan'a katılmasıdır.^[29] Bütün bunlar Paris'te İzmir'in Yunanlılar'ın hâkimiyeti altına verilmesi için yazılmış iddia senaryolarıdır. Bu senaryolarla Paris'teki talepleri için elini güçlendirmeye çalışan Venizelos istediğini almak için her yola başvurmadan geri durmamıştır. Venizelos, talepleri konusunda destekçi olarak İngiltere'nin varlığını önemsemekle beraber özellikle Rumlar'ın taleplerini elde etmesi hususunda İngiliz kamuoyuna ehemmiyet vermektedir. Bilhassa The Times gazetesinde Venizelos ve taleplerini destekler nitelikteki haberler dikkat çekici mahiyettedir.

The Times'da Yunan Propagandasını Destekleyen Mektup Trafığı

Paris'teki gelişmeler süratli bir şekilde The Times sütunlarına taşınmış akabinde de olaylarla ilgili olarak editöre yazılmış, isimli isimsiz mektuplara yer verilmiştir. 24 Mart 1919'da oldukça ilginç bir mektup trafiği başlamıştır. Bu tarihte Dörtler Konseyi'nin Yunan meselesini tartıştığı dönemde Times sütunlarında bir mektup

[27] The Times, 21 Mart 1919.

[28] The Times, 21 Mart 1919.

[29] Le Temps, 15 Mart 1919.

yayınlanmıştır. Bu mektubun yazarı Dr. Ronald Burrows Anadolu ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Mektupta Rumlar'ın Anadolu'da sadece İzmir sancağında ve Ayvalık kazasında çoğunlukta olduklarını eğer Atina'dan göç olursa diğer bölgelerde de çoğunluğa ulaşma durumlarının olabileceğini yazmıştır. Bu mektuptan üç gün sonra The Times sütunlarında bir başka mektup daha yayınlanmıştır. Bu mektubun sahibi adını vermemiş ve "bir İzmirli" imzasıyla mektubunu göndermiştir. Burrows'a cevap mahiyetindeki bu ikinci mektubun yazarı, İzmir'in Yunanistan'a bağlanmasına karşı olduğunu belirtmiştir. Kendisinin İzmir'den geldiğini belirten bu kişi İngiliz, Fransız ya da Amerikan himayesini kabul edebileceğini ama Yunan boyunduruğu altına girmek istemediğinin altını çizmiştir. Mektubun yazarı nüfus konusunda yanlışlık yapıldığını, Elenlerle Ortodoks reyanın bir tutulamayacağını ve konferansa verilen nüfusla ilgili istatistiklere de inanmadığını yazmıştır.^[30] Mektubun devamında İzmir'deki İngiliz Ticaret Odası'nın raporlarından yararlanmak suretiyle, Burrows'ın iddia ettiği gibi İzmir'in ticari açıdan gelişiminde Yunanlılar'ın değil yabancı devlet tüccarlarının ve şirketlerinin etkili olduğunu ifade ederek, Burrows'un görüşlerini düzeltmeye çalışmıştır.^[31]

Bu iki mektupla ilgili Yunan Dışişleri Bakanı Politis'i bilgilendiren Londra elçisi Kaklamanos, İzmir'deki İngiliz Ticaret Odası'ndan gelen haberlerin iyi olmadığını, şehrin Yunanistan'a bağlanmasının protesto edildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine derhal harekete geçen Venizelos Paris'ten Kaklamanos'a The Times'ta yayınlanmak üzere Batı Anadolu'daki sanayi hareketlerinde Rumlar'ın rolünü ortaya koymaya çalışan istatistiklerle dolu bir rapor göndermiştir. Rapor "Bir İzmirli"nin iddialarını çürütmek üzere Burrows'a verilmiştir. Burrows, hazırladığı metni Venizelos'a okuttuktan sonra The Times'a göndermiştir. Yunan tezlerini ortaya koyan ve Yunan propagandası yapan Burrows'ın makalesi 2 Nisan'da yayınlanmıştır. İkinci mektubunda Batı Anadolu'daki Rumlar'ın ekonomik açıdan gelişmemelerinin nedenini, limanın -Türkler'i kastederek- düşmanın elinde olmasından kaynaklandığını izah eden Burrows, Batı Anadolu'da artık şartların değiştiğini, Venizelos hükümetinin varlığı, Yunanistan'da birikmiş sermayenin ve bölgedeki Rum iş adamlarının desteği ile Anadolu Rumları'nın kaderinin değişeceğini ifade etmiştir.^[32]

Mektup trafiği son bulmamış 9 Nisan'da "Bir İzmirli"nin cevabı yayınlanmıştır. Bunun üzerine harekete geçen Kaklamanos, Burrows'un imzasını taşıyan bir mektupla beraber "üç İzmirli" imzasını taşıyan mektupları, 21 Nisan tarihli The Times'da yayınlamıştır. Ertesi gün aynı gazetede "elli yıldan beri Türkiye'de yaşayan bir İngiliz" imzalı yeni bir mektup yer almış ve Anadolu'da Yunan idaresinin kurulmasına tepkiyi dile getirmiştir. Özellikle cephelerdeki davranışlarından dolayı Yunanlılar'a

[30] Elenler derken Yunanlıları, Ortodoks reaya derken Türkiyeli Rumlar'ı kastetmektedir.

[31] The Times, 24 Mart 1919 ve 27 Mart 1919.

[32] The Times, 2 Nisan 1919.

olan güvenlerinin sarsılmasının tabii olduğunu belirtmiştir.^[33] Bunun üzerine ertesi gün Morning Post gazetesinde Oxford Üniversitesi profesörlerinden Richards imzalı, Ortodoks kilisesinin güçlenmesini kıskanan Protestanların Hristiyan mezhebindense İslamiyet’i tercih eder bir tavır takınmalarını anlamlandıramadığını ifade eden bir mektup yayınlanmıştır.^[34] The Times’daki mektup trafiğine son cevap 26 Mayıs’ta yerini almıştır. İzmir’deki İngiliz Ticaret Odası’ndan alınan bir telgraftan bahsedilerek şehrin Yunanistan’a verilmesinin felaketlere yol açacağı belirtildikten sonra bölge halkının İngiliz, Fransız veya Amerikan himayesine sıcak baktıklarına dair tez dile getirilmiştir.^[35]

The Times’da yaklaşık bir ay boyunca devam eden bu mektup trafiği oldukça dikkat çekicidir. Bu mektup trafiğinin Yunan hükümetinin İzmir’in işgalini haklı göstermek ve işgale yönelik tepkileri hafifletmek amacıyla başlattığı propaganda faaliyetlerinin bir parçası olduğu açıktır. İngiltere kamuoyunu etkilemeyi düşünen Yunan lobisi, mektuplar aracılığıyla Yunan tezini desteklemeyi amaçlamışlardır. İzmir’in işgalinden yaklaşık bir ay önce böyle bir tartışmanın yapılması ve bunun gazete sütunlarına taşınması en fazla, taleplerini dünyaya duyurmayı hedefleyen Yunanlılar’ın işine yaramıştır. Kamuoyunun ilgisini bir şekilde Anadolu’daki Rumlar’a çekmeyi amaçlayan bu faaliyetler hedefe ulaşmıştır. The Times gazetesinin tirajının bu süre zarfında artması da bu durumun açık bir göstergesidir. Bu mektupların nasıl sonlanacağını merak eden kamuoyu her gün gazete olarak bu mektup trafiğinden haberdar olmak istemiştir. Her ne kadar Yunan tezlerine karşı söylemler içeren mektuplar yayınlanmışsa da gazetelerdeki yazılar, işgal öncesinde Yunan iddialarının yayılmasında ve Rum meselesinin sıcak tutulmasında etkili olmuştur.

Sonuç

İzmir’in Yunanlılar tarafından işgaline izin verilmesi konusunda propaganda faaliyetleri Kasım 1918’den itibaren başlamış, Paris Barış Konferansı toplantıları devam ederken etkisini arttırmıştır. Yunan Hükümeti eliyle yapılan bu propagandalar da İzmir’in bir Rum şehri olduğu, nüfus yönünden Rumlar’ın çoğunlukta olduğuna dair iddialar, çarpıtılmış istatistikî veriler desteklenmiş ve konferansın çok öncesinde Yunan ideallerine destek verecek her türlü malzeme propaganda amacıyla basına da sunulmuştur. Özellikle İngiliz The Times gazetesi bu propagandanın başını çekmiştir. Paris’teki konferansta İzmir’in işgal kararının çıkması, yapılan propagandaların etkisini açık bir şekilde göstermektedir. Yunanlılar amaçlarına ulaşmada basın üzerinden yapılan propagandayı etkili bir şekilde kullanmış ve amaçları olan İzmir’in işgal kararını Paris Konferansı’ndaki temsilcilere kabul ettirmişlerdir.

[33] The Times, 22 Nisan 1919.

[34] Morning Post, 23 Nisan 1919.

[35] The Times, 26 Mayıs 1919.

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR TİCARET ŞEHİRİ ADAPAZARI VE GÜMRÜĞÜ

Resül NARİN *

Adapazarı adının “Ada” ve “Pazar” kelimelerinin kaynaşmasından meydana geldiği kabul edilmektedir. Buradan da bu şehrin nasıl bir iktisadi teşebbüs sonucu ortaya çıktığı anlaşılabilir. “Ada” kelimesi Sakarya Nehri’nin geçmişte günümüze göre daha coşkun akması ve bölgeyi ikiye ayırmasından dolayı verilmiş bir adıdır. Günümüzde dahi “nereye gidiyorsun?” sorusuna Adapazarılılar genellikle Ada’ya cevabını verirler. Şehrin adının ikinci bölümü yani “Pazar” kelimesi ise şehrin önemli bir ticari merkez olmasından dolayı verilmiştir. Bölgede kurulan önemli pazarlar şehrin adının oluşmasında da etken olmuştur.

İktisadi faktörlerin bir şehrin oluşumunda nasıl etkili olduğunun en güzel örneğini Adapazarı şehri vermektedir. Ada diye tabir edilen bölgede kurulan pazar şehrin adının da oluşmasına vesile olmuştur. Osmanlı Devleti zamanında pazarı ile meşhur olan bu bölge pazarın da etkisiyle zamanla gelişmiş ve müstakil bir kaza merkezi olmuştur. Osmanlı Devleti zamanından günümüze gelen Yağcılar, Semerciler, Kuyumcular, Papuççular ve Tığcılar gibi mahalle ve bölge isimleri de şehirdeki iktisadi oluşumlar hakkında bilgiler verebilmektedir.

Tarım ve hayvancılığa elverişli arazileri, madenleri ve önemli orman varlığıyla Adapazarı, iktisadi büyümesini yıldan yıla arttırmıştır. Bu iktisadi yapı Osmanlı’nın iç gümrüklerinden birinin Adapazarı’nda kurulmasına vesile olmuştur. Kocaeli sancağının en önemli kazalarından olan Adapazarı özellikle 20. yüzyıla girerken sancak

---

[*] Kocaeli Büyükşehir Belediyesi KÜGEM Koordinatörü

merkezi İzmit'i birçok alanda geri bırakmış ve nihayetinde 1954 yılında ayrı bir il merkezi olmuştur.

Adapazarı'nın İdari ve Ticari Gelişimi

Osmanlı Devleti, zamanında idari sınırların aynı yıl içerisinde dahi değiştiği görülmektedir. Adapazarı'nın bağlı olduğu Kocaeli vilayeti, Hüdavendigar, Bolu ve Cezayir-i Bahr-i Sefid gibi eyaletlerde zaman zaman yer değiştirmiştir. Önceleri bir köy, sonra nahiye, kaza, bir şehir ve günümüzde bir vilayet merkezi olan Adapazarı, 20. yüzyıla gelindiğinde Kocaeli sancağının bir kazası olarak geçmesine rağmen, sancak merkezi olan İzmit'ten, nüfus, ekonomik yapı gibi birçok unsuruyla önde olmuştur. Bu nedenlerle de Kocaeli'nden ayrılarak müstakil bir il olması sağlanmıştır. Osmanlı beyliği kurulmadan evvel de Adapazarı civarında Türkler bulunmaktaydılar. Dolayısı ile Osmanlının yayıldığı ilk coğrafya olması açısından Adapazarı önemli bir yere sahiptir.

Osmanlılar, Adapazarı'na 1305-1329 arasında yerleşmişlerdir. Osman Gazi döneminde Sapanca gölü kıyısında Gazi Akça Koca'nın İzmit'e akın merkezi olan Beşköprü'de bir komuta merkezi bulunuyordu.^[1] Adapazarı, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bir köy olarak kurulmuştur. "Ada" veya "Adaköy" denilen bu köy, 1530 yılı tahririne göre Anadolu eyaletinde Kocaeli sancağına bağlı Ada kazası olarak geçmekteydi.^[2] Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanan bir değişiklikte Ada kazasının bağlı olduğu Kocaeli sancağı, Anadolu eyaletinden alınarak 1533'te kurulan Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaletine bağlanmıştır.^[3] 29 Ağustos 1559 ve 12 Eylül 1564 tarihlerini taşıyan hükümlerde burası kaza (kadılık) merkezi idi.^[4] 1564-1565 tarihli mühimme kayıtlarında da bölge Ada ismi ile zikrediliyordu.^[5] 16. yüzyıl boyunca bu

[1] Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, İstanbul, 2014, s. 43-45.

[2] Bu Dönemde Kocaeli sancağının diğer kazaları: İznikmid, Kandıra, Şile, Yoros, Yalakabad, İznik, Gegbuze idi.

[3] Gülfettin Çelik, *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze, 2003, s. 12.

[4] M. Hüdayi Şentürk, "Osmanlılar Dönemi'nde Sakarya", *Sakarya İli Tarihi*, Sakarya, 2005, s. 177,189.

[5] Mühimme kayıtlarında ki ilgili belgede şöyle deniliyordu: "Kocaili beğine ve Göynük kâdisına hüküm ki:

Bunda akdem Akyazı ve Ada ve Geyve ve Akhisâr ve Taraklu Yenicesi ve Göl ve Beğbâzârı ve Mudurnu ve Göynük kazalarında ehl-i fesâd ü şenâ'atemr-i şerîfümle teftiş olundukda bazı gaybet idüp ele girmedükleri i'lâm olunup anun gibi gaybet iden ehl-i fesâd teftişinden sonra yirlerine geldükde ele getirilüp şer'le haklarından gelinmek lâzım olup sizün kemâl-i emânet ve hüsn-i diyânetinüze i'timâd-ı hümayûnum olmağın zikrolunan ehl-i fesâdı ele getürmesin size emridüp buyurdum ki:

Hükm-i şerîfüm varıcak, bu husûsa gereği gibi mukayyed olup ol yirde olan zü'amâvüerbâb-ı tîmâra ve yirlüsine istîmâlet virüp anun gibi teftişden gaybet idüp sonradan yirlerine gelen ehl-i fesâdı yataklan-durup tutdurmağa mu'in [ü] zahîr olup siz dahı te'hîr itmeyüp hüsn-i tedbîr ü tedârükle ele getürüp dahı ahvâllerin husamâ muvâcehesinde şer'-ı şerîf mücebince teftiş idüp fesâdı zâhir olan kimesnelerden arza muhtâc olanı habsidüp arzeyleyesiz; olmayanlar [bâbında] şol ki emr-i şer'-ı şerîfdür, mahal-

durum bu şekilde devam etmişti.

16. yüzyıl sonlarındaki tapu tahrir defterlerinde Adapazarı, yine Ada olarak geçmektedir ve Karasu ile beraber zikredilmektedir (Ada maa Karasu kazası). Bu kazanın herhangi bir merkezi bulunmayıp, Ayan Gölü, Kutluca-i Kebir ve Kutluca-ı Sagir köyleri beraberce nahiyenin merkezini teşkil etmektedir. Adapazarı kazasında haftada bir gün kurulan pazarın “kadîmden beri pazar günleri” kurulduğu ancak zımmilerin başvurusu üzerine pazarın önce cumartesi gününe “tahmil ve tahsisi” kararlaştırılmış ise de bu defa Cuma ibadetini eda edecek olan Müslümanlar’ın-pazara uzak yerden gelecekler için-zor duruma düşmesi üzerine pazarın pazartesi günü kurulması için hüküm yazıldığına dair bir kayıt bulunmaktadır. Kazaya bağlı olarak 24 köy ve 5 mezra’ kaydına rastlanmakta olup, bu yerlerde meskûn olan 2044 nefer Müslüman’dan sağlanan toplam 131.701 akça hâsılın kaydedildiği görülmektedir.^[6]

Özelde timar gelirlerinin kimlerin tasarrufunda olduğunu gösteren Derdest Defterleri içerisinde 525 numaralı defterde (H.1088-1099/M.1677-1687), Ada (Adapazarı) Kocaeli sancağına bağlı bir nahiye olarak geçmektedir. Bu deftere göre Kocaeli sancağı İznikmid, Kandırı, Genivize, Şili, Yalakâbâd, Ada, İznik ve Yoros nâhiyelerinden teşekkül etmektedir. Bu tasnif Kocaeli sancağının 16. yüzyıldaki idari taksimatına da denk düşmektedir. Yine bu deftere göre İznikmid’e tâbi 15 köy, Kandırı’ya tâbi 47 köy, Genivize tâbi 20 köy, Şili’ye tâbi 42 köy, Yalakâbâd’a tâbi 15 köy, Ada’ya tâbi 8 köy, İznik’e tâbi 16 köy ve Yoros’a tâbi 28 köy ve 6 mezra tespit edilmiştir.^[7] İznikmid Paşasına ve Sapanca Kadısına Nisan 1665 tarihinde yazılan bir yazıya göre Adapazarı bu dönemde Sapanca kazasına bağlı Ada Nahiyesi olarak geçmektedir.^[8]

Osmanlı Devleti’nin Başkenti olan İstanbul devlet içerisinde önemli bir nüfu-

---

linde icrâ idüp yirine koyasız. Ammâ; hîn-i teftişde hakk-ı sarîha tâbî olup tezvîrden ve şühûd-ı zûrdan ve hılâf-ı şer’-i şerif iş olmakdan hazer eyleyesiz ve ehl-i fesâdı bulmakda mu’in ü zahîr olanlar her kimler ise isimleri ve resimleri ile yazup arz eyleyesiz.” *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, Özet-transkripsiyon-indeks, (Yayına hazırlayan: Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioglu, Muhammet Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), c. I, Ankara, 1995, s. 92-93.

[6] Vedat Turgut-Enis Şahin, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Yalakabad ve Adapazarı Nahiyelerinde Demografik ve İktisadi Vaziyet”, *Kartepe Kitabı*, cilt 1, Kocaeli, 2014, s. 153.

[7] Emine Erdoğan Özünlü, “Kocaeli Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak: Derdest Defterleri” *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, cilt 1, s. 375-377.

[8] “İznikmid Paşasına ve Sapanca Kadısına: Tüccârdan Ali arzuhal etmiş. Bu Sapanca kazasına bağlı Ada nahiyesinde sakin iken aynı nahiyeden Yusuf ve Bayram adlı şakiler odasını açıp bir bohça ile bazı mallarını çalmışlar ve teaddide bulunmuşlar. Sicill ve hüccet olunub hüccet mücibince mahallinde adı geçen hırsızların ikrarları doğrultusunda çalınan eşyanın bunlardan alınması ve kendilerinin Asitaneye gönderilmeleri hakkında yazılmıştır. Evâsıt-ı N 75.” Rıza Karagöz, “Mühimme Kayıtları Işığında 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli ve Çevresine Dair Tespitler”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, cilt 1, s. 444.

su barındırıyordu. Buradaki askeri ve sivil kurumlar ile içinde padişah ve hanedan mensupları gibi seçkinlerin yaşadığı saray, şehir nüfusunun artmasına paralel olarak kentin gıda ve malzeme ihtiyacını körüklemekteydi. İstanbul'a yakınlığı nedeniyle Adapazarı'nda yetiştirilen tarım ürünlerinin baş alıcısı İstanbul olurdu. Adapazarı, İstanbul'un iâşesinde haklı bir yere sahipti.

18. yüzyıla gelince Kocaeli, İzmit, Şile, Kandıra, Yoros, Yalakabad, Gebze, Ada ve İznik kazalarından oluşuyordu.^[9] Bu dönemde de şehrin ismi kayıtlarda Ada olarak geçmekteydi. 1845 yılı temettuat defterleri incelendiğinde, Bolu eyaletine bağlı Kocaeli sancağı içerisinde yer alan Adapazarı kazasında 9 mahalle ve 30 köy mevcuttu. Bu kazaya bağlı bir de kasaba bulunuyordu. Adapazarı kazasının bağlı olduğu Sapanca kasabasında 4 mahalle ve 12 köy mevcut durumdaydı.^[10]

1890 yılında İzmit sancağına bağlı 4 kaza, 12 nahiye ve 606 köy bulunmaktadır. 4 kazadan biri olan Adapazarı kaza merkezi olup, Sapanca, Akyazı ve Hendek Adapazarı'na bağlı nahiyelerdi. Bu dönemde Adapazarı'nda 205 köy bulunmaktaydı. Bu köylerin dağılışı ise: Merkez Adapazarı'nda 52 köy, Adapazarı kazasına bağlı Sapanca'da 73, Akyazı'da 48 ve Hendek'te de 32 köy bulunmaktaydı.^[11] Yüzyılın sonuna gelindiğinde de Adapazarı idari yapısını aynı şekilde sürdürmüştür.

Adapazarı, bilhassa 19. yüzyılda bölgeye ve çevresindeki ovaya yerleştirilen muhacirlerin yetiştirdiği çeşitli zirai ürünlerin pazarlandığı bir ticaret ve hizmet merkezi olarak gelişti. 1899 yılında ise Haydarpaşa-Ankara demiryolundan Arifiye'ye ayrılan 9 km.lik bir hattın Adapazarı'na ulaşması, kentin gelişmesini daha çok hızlandırdı. Ayrıca İzmit-Geyve-Mudurnu üzerinden Ankara'ya giden yolun terk edilerek Ankara yolunun Adapazarı'ndan geçmesi de bu gelişme hızını arttırmıştır.

Adapazarı'nın sosyo-ekonomik olarak gelişmesinde özellikle 19. yüzyıl çok etkili bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda kazanılan birikim 20. yüzyıla girerken Adapazarı'nı bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin nüfus kayıtları da Adapazarı'ndaki gelişmenin bir kanıtı olacak niteliktedir. Adapazarı'nın sahibi olduğu birikimle, Türkiye'deki şahsi teşebbüs ve sermaye ile teşkil edilen ilk milli bankalardan biri olan "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" 14 Ocak 1914 tarihinde, Adapazarı'nda kurulmuştur.^[12] Yine 1917'de Türk ordusunun savunma sanayinin oluşturulmasında özel bir yeri olan Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme Fabri-

[9] Emine Dinceç, "18. Yüzyılda Menzıl Sistemi İçinde Kocaeli'nin Yeri", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, cilt 1, s. 396.

[10] Resül Narin, "Temettuat Defterlerine Göre Adapazarı Kazası". Sakarya Üniversitesi, *Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yrd. Doç. Dr. Orhan Hülagü Özel Sayısı*, (Editör: Recep Yaşa), cilt 10, sayı 1, Sakarya 2008, s. 228.

[11] *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1306 (1889)*, s. 309-311ve s. 804-807.

[12] Resül Narin-Mustafa Sarı, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Adapazarı İslam Ticaret Bankası", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri*, cilt II, Kocaeli, 2006, s. 941.

kası'nın ve 1919 yılında Adapazarı Emniyet Bankası'nın Adapazarı'nda kurulması şehrin nasıl bir iktisadi birikime sahip olduğunun bir göstergesidir. Cumhuriyet döneminde de Adapazarı gelişimini hızla sürdürmüştür.

Adapazarı Gümrüğü

Gümrük, bir ülkeye giren ve ülke kanunlarının tanıdığı istisnalar dışında kalan ve her çeşit eşyadan sınırları geçerken alınan vergidir. Osmanlılar, ülkeye gelen ve çıkan her türlü ticaret eşyasından gümrük vergisi aldığı gibi, ülke içinde de gümrük uygulamasına başvurmuştur. Temelde, "tüccar-ı seffar" denilen beldeler arasında ticaret yapanların, girişebilecekleri spekülasyonların doğuracağı sıkıntıları önlemek amacıyla başvurulan bir önlem olan bu uygulama aynı zamanda hazinenin en büyük kaynaklarından birini oluşturmuştur.^[13]

Adapazarı'nın sahibi olduğu ekonomik zenginlik bölgede bir gümrüğün de kurulmasına vesile olmuştur. Osmanlı ekonomik sisteminde önemli bir yere sahip olan gümrük, devletlerarası ticarete sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup bu geçiş sırasında alınan vergilere "gümrük resmi" denmektedir. Günümüzdeki uygulamayı ifade eden bu tarif, sanayi öncesi devirlerde bölge ve şehir sınırlarını da içine almaktaydı. Dolayısıyla harici gümrükler yanında dâhili gümrük sistemi de vardı. Dâhili gümrükler, Avrupa'da XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren kaldırılmaya başlanarak XIX. yüzyıl ortalarında mevcudiyetlerine tamamen son verilmişken Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür.^[14] Çalışmamızın konusu olan Adapazarı Gümrüğü de dâhili gümrük sınıfına girmektedir.

Osmanlı gümrükleri, sahil ve kara gümrükleriyle sınır gümrükleri olmak üzere ayrılmıştı. Kara gümrükleri genelde iç ticaret mallarına uygulanırken sahil gümrükleri hem iç hem dış ticaret malları için söz konusu oluyordu.

Kara yoluyla yapılan ticarete gümrük resmi alınması kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmişti. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakır, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrat gibi büyük şehirlerden başka Adapazarı gibi il merkezi olmayan iktisadi büyüklüğü ve kapasitesi nedeniyle önem kazanan bölgelerde de kara gümrükleri vardı. Küçük gümrükler genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanır ve bir ferman gönderilmesi yahut iltizama verilmesi gibi durumlarda yalnız büyük gümrüğün adı yazılır, diğerleri için "ve tevâbii gümrükleri" denmekle yetinilirdi. Adapazarı Gümrüğü de uzun yıllar İstanbul Gümrüğü'ne bağlı idi. Arşiv kayıtlarında bu durum genellikle "İstanbul Emtia Gümrüğü mülhakatından Adapazarı Gümrüğü" ola-

[13] Özer Ergenç, "XVIII. yüzyılda Osmanlı Ticaret ve Sanayi Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Bellekten*, cilt LII, sayı 203, Ankara, 1988, s. 573.

[14] Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlılarda Gümrük", *DİA*, cilt 14, İstanbul, 1996, s. 263.

rak geçmektedir.^[15] Uzun yıllar İstanbul'a bağlı olan Adapazarı Gümrüğü, 1862'de İzmit'e bağlı idi. Bu tarihte İzmit Gümrüğü'ne bağlı olan diğer gümrükler ise Yalova ve Karamürsel idi.^[16]

Özellikle Tanzimat'tan sonraki dönemde ihtiyaç duyuldukça yeni gümrükler kuruluyor, yeni memurlar tayin ediliyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra olduğu gibi özellikle Rumeli'de toprak kayıpları dolayısıyla sınırların değişmesi yeni gümrük noktalarının kurulmasını gerektiriyordu. Daha önce gümrük bulunmayan, fakat ticarî trafiğin artması dolayısıyla gümrük tesisine ihtiyaç duyulan yerlerde gümrük idaresi kurulurken gerekli memur, kâtip ve kolcular da tayin ediliyordu.

Resmini ödeyerek bu gümrüklerden birinden geçen mallar için sahiplerinin eline edâ tezkiresi verilir, böylece başka bir gümrüğe geldiğinde aynı mal için mükerrer gümrük resmi ödenmezdi. Buna rağmen nizama aykırı hareketlere de rastlanmıyor değildi. Böylesi durumlar Adapazarı Gümrüğü'nde de görülüyordu. 9 Mayıs 1848'de Hatabkapısı esnafının Adapazarı'ndan getirttikleri peynirin gümrük vergisini İstanbul'da ödemeleri gerekirken Adapazarı Gümrüğü'nden istendiği şikâyetleri İzmit kaymakamına bildiriliyordu.^[17]

1273'te (1857) Mahreç Nizâmnâmesi adıyla yayımlanan bir nizâmnâme ile gümrüğün çıktığı yerde alınması prensibi getirildi. Rayice bırakılmış malların resmi kara gümrüğünde ödendikten sonra liman şehrine gelindiğinde fiyatın burada daha yüksek olması halinde aradaki fark tüccardan, ilk tahsil edilen resim ise kara gümrükçüsünden alınmaya başlandı.^[18]

Tanzimat'la iltizam usulünün kaldırılıp gümrük vergilerinin de emaneten idaresine karar verilmesinin ardından İstanbul ve bağlı gümrükler "İstanbul Emtia Gümrükleri Emaneti" adıyla 1840'ta kurulan idare aracılığıyla, taşra gümrükleri ise muhassılların nezaretinde maaşlı ve yeminli gümrük memurlarınca yönetilmeye başlandı.^[19] Tanzimat'tan sonra kurulan kara gümrükleri 1843'te kaldırıldı; fakat eskiden beri mevcut olduğu için "kadim" adıyla anılanlar sürdü.^[20] Kadim olup devam eden gümrükler içerisinde Adapazarı gümrüğü de yer almaktaydı. Adapazarı gümrüğü için 13 Ekim 1846 tarihli bir belgede "Maliye nazırının Meclis-i Vâlâ'ya verilen fezlekesine göre; Adapazarı kazasında olan kara gümrüğünün emsali gibi afvının kaza halkı tarafından istirham edilmesine karşı, söz konusu gümrüğün bidâ-

[15] BOA. İ. DH. 139/7142.

[16] BOA. İ. MVL. 464/20957.

[17] BOA. A. MKT. DV. 8/21.

[18] Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 263.

[19] Burçin Yereli, "İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret vergileri ve Osmanlı Devleti'nde Gümrük Vergileri Uygulanması", *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, cilt 9, sayı 1, 1994, s. 87.

[20] Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 263.

yet-i Tanzimat'ta lağvedilen muhdes gümrükler kabilinden değil, ibka kılınan kadim gümrüklerden olduğu" söyleniyordu.^[21] Yine 5 Mart 1849 tarihli bir arşiv kaydında "Adapazarı kazası gümrüğü kadim olub mahrûs (Gözetilen, korunan) olduğundan" denilerek bu gümrüğün eskiden beri var olduğu belirtilmiştir.^[22]

Osmanlı idaresi; özellikle büyük orduların teşkili, idamesi ve uzak mesafeli savaşlardaki yüksek maliyeti nedeniyle muazzam miktarlarda nakit paraya ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş hazineye ait önemli gelir kaynakları mukataa olarak tanımlanmıştır. Mukataa, hazineye gelir temin eden bir müesseseydi.^[23]

Gümrükler de madenler, darphâneler, dalyanlar vb. gibi birer mukataa idi. Bütün mukataalar gibi emanet veya iltizamla idare edilirdi. Emanetle idarede emin, devlet tarafından tayin edilen bir memur statüsündeydi. Gümrükte çalışanların maaş ve aylıkları, kira, kırtasiye, temizlik ve yakacak masrafları, gümrüğüne göre ödemesi planlanan tophane, baruthane, kale neferleri ulufeleri, mütekâid ve duâgûyân vazifeleri, XIX. yüzyılda Asâkir-i Mansûre maaşları gibi harcamalar çıktıktan sonra artan para merkeze yollanırdı. Bir gümrüğün iltizama verilmeden önce hâsılatının tam olarak bilinmesi, iltizama çıkarıldığında istenilen rakamı bulamaması yahut ârizî bazı sebeplerden dolayı bir gümrüğün gelirinin azalması gibi hallerde mukataa emanet yoluyla idare edilirdi.^[24]

Osmanlı Devleti'nde gümrük vergileri iltizam veya emanet' usulü ile toplanmıştır. İltizam usulünde gümrükler arttırma yoluyla 1 ila 3 sene süre ile mültezimlere ihale ediliyordu. Emanet usulünde ise gümrük vergileri' gümrük eminleri ve memurları aracılığıyla Hazine hesabına alınıyordu. 1838 yılına kadar iç gümrük resimlerinin tahsil biçimi bir yerden bir yere değişiyordu. Bağdat ve Basra gibi ayrıcalıklı yerlerde emanet yönetiminde, İstanbul gibi yerlerde sarraflara taahhüt ettirmek ya da mültezimlere ihale olunmak yoluyla alınıyordu. Bu gelirlerin tümü hazineye toplanıyordu.^[25]

İltizamlar açık arttırma yoluyla yapılırdı. Diğer mukataalarda olduğu gibi gümrük mukataalarında da tek bir gümrük değil birkaçı bir arada, hatta dalyan, pençik vb. resimlere ait mukataalar da eklenerek iltizama verilirdi. Bundan maksat birinin kârının diğerinin zararını telâfi etmesiydi. Mültezimin hazineye ödediği miktarın üstünde elde ettiği gelir onun kârı olurdu. Bunun için gümrükten ne kadar çok mal

[21] BOA. MVL. 7/33.

[22] BOA. A. MKT. 179/7.

[23] Bilgehan Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII. Yüzyıllar)" *Belle-ten*, cilt LXXVII, sayı 279, 2013, s. 528.

[24] Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 264-266.

[25] Yereli, *a.g.m.*, s. 86.

geçerse o derecede kazancı artacak demektir.^[26] Adapazarı gümrüğü de zaman zaman müstakil olarak ihale edildiği gibi bazı yıllarda etrafındaki gümrükleri ile birlikte ihale edildiği de olurdu. 1862 yılında İzmit gümrüğüne bağlı olan Adapazarı gümrüğü 27 Nisan 1862'de Karamürsel ve Yalova gümrükleri ile birlikte ihale edilmişti.^[27] Adapazarı Gümrüğü'nün 16 Mart 1847 tarihinde Mültezimlerden Mustafa Ağa'ya ihale şöyle ifade ediliyordu:

“Seniyyü'l-himema devletlü inâyetlü atufetlü efendim hazretleri İstanbul Em-tiâ Gümrüğü mülhakâtından Adapazarı Gümrüğünün iki yüz altmış üç senesine mahsuben şerâit-i birlik ile idâre ve ta'rif-i matbua-ı mûcibince tahsil-i rûsûmat eylemek üzere elli bin guruş bedel sarrâf taahhüd ile sene-i kâmile için der-uhdesine mülteziminden Mustafa Ağa tâlib olmuş olduğundan gümrük-ü mezbûrun sene-i merkûmeye mahsûben mezkûr-ül mukadder bedel ve şerâit-i mezkûre ve sarraf taahhüdü ile mûmâ-ileyh uhdesine maktûan ihalesi istindat daire-i maliye nâzırı devletlü paşa hazretlerinin bir kıt'a takdiri menzur-u maa-l yed nûrcenab-ı cihân-bâni buyurulmak için savb -ı vâlalarına irsal kılınmış olmağla ber-mûcib-i takdir icrâ-yı iktizası muvaffak irade-i seniyye hazret padişahî buyurulur ise nâzır-ı müşârün-ileyh hazretlerine havale kılınacağı beyânıyla tezkere-i senaveri terkim olundu efendim fi 28 Ra 63”^[28]

19 Nisan 1850 tarihinde ise Adapazarı gümrüğü Mıgırđıç Efendi'ye şu ifadelerle ihale edilmiştir.

“Atufetlü Efendim Hazretleri Maliye nâzırı devletlü paşa hazretlerinin mazmûr-u âli buyurulmak için takdim kılınan takririyle merbut hülasa mealinden mustefad olduğu bahsiyle İstanbul emtiâ gümrüğü mülhakâtından Adapazarı kazası gümrüğünün iş bu altmış altı senesi Mart'ndan altmış sekiz senesi şubatı gayetine kadar üç seneliğinin şerait-i muharrerde ve senevisi seksen dört bin guruşdan üç seneliğinin beş yüz yedi kisebedelat ve kendi ve taahhüdü ile Hoca Mıgırđıç Efendiye bâzergân maktûan ihalesi istizan olunmuş ise de ol-babda her ne vechle emr ü ferman hazret padişahî şeref-sunûh buyurulur ise icrâ-yı muktezâ-yı âlisine ibtidar olunacağı beyânıyla tezkere-i senâveri terkim kılındı efendim fi 6 C 66”^[29]

1855 yılında Adapazarı Gümrüğü'nde Mustafa Efendi gümrük memuru olarak görev yapıyordu. Mustafa Efendi'nin çeşitli nedenlerden dolayı maaşı kesilmişti. Kendisine kesilen maaşının geri ödenmesi emrediliyordu.^[30] 9 Mayıs 1956 tarihinde ise Adapazarı Sabık Gümrük Memuru Mustafa Efendi'nin terfi ettirilerek münasip

[26] Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 264-266.

[27] BOA. İ. MVL. 464/20957.

[28] BOA. İ. DH. 139/7142.

[29] BOA. İ. DH. 212/12382.

[30] BOA. A. MKT. NZD. 142/55; BOA. A. MKT. NZD. 150/63.

bir kaza müdürlüğünde istihdamı isteniyordu.^[31] Osmanlı Devleti'nin iç gümrüklerinden olan Kadim Adapazarı Gümrüğü de 19. Yüzyılda lağvedilen gümrükler arsındadır. Bu gümrük için 13 Ağustos 1863 tarihinde lağvedilmesi hakkında şu yazı yazılmıştı:

Gümrük Emenet-i Celilesine

Kocaeli sancağına vaki Adapazarı kazasında bulunan kara gümrüğünün lağvı hakkında bazı ifade-i müttelik atufetlü Vefik Efendi hazretlerinin vürud iden tahrirâta leffen irsal kılınan bu babda suret-i umûmiyede olarak gümrük komisyonuna der-dest tedkik buyurulduğundan komisyon-u mezkûrun ve netica-i kararında dahi icab eden muamelenin icrâsıyla tahrirat-ı merkûmenin iadesi mevzu-u hümayunlardır.”^[32]

13 Mart 1874'ten itibaren geçerli olmak ve tütün, enfiye, müskirat ve tuz hariç tutulmak üzere kara gümrükleri lağvedildi. İç gümrükler Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan itibaren geniş bir uygulama konusu olarak tamamen tavsiye edildiği 1900 yıllarına kadar uzun bir süre boyunca Osmanlı maliyesinin ekonomiyi etkileyen önemli kurumları arasında bulunmuştur. Zamanımızda dahi gümrükler, ticaret siyasetinin en mühim vasıtaları olarak kabul edilmektedirler. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise XIX. asrın sonlarına kadar gümrük siyaseti ile ticaret siyasetinin aynı olduğu söylenebilir.^[33]

İç gümrükler yerli sanayi ile paralel olarak ortadan kalkmaya başlamışlardır, İç gümrüklerde 1840'tan itibaren %12 üzerinden alınan vergi, 1861'de imzalanan ticaret antlaşması ile %8'e indirilmesi İç gümrüklerin varlığını etkilemiştir. Bu tarihten itibaren yerli sanayiye korumak üzere tanınan gümrük muafiyetleri genişletilmiş ve nihayet 1874'de karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştır. Deniz yoluyla yapılan ticaret, yabancı gemilerin taşımacılığa geniş ölçüde katılmalarından dolayı, yerli ve yabancı malları birbirinden ayırmada zorluk çekildiğinden iç gümrükler biraz daha devam etmiş ve nihayet 1910 yılında Osmanlı Devleti'nde “İç Gümrük” kurumu tamamen sona ermiştir.^[34]

Bugün Uzunçarşılı, Çark Caddesi, Atatürk Bulvarı, Ankara Caddesi'nin kesişme noktasından güneye doğru, olan bölgenin ismi “Gümrükönü Caddesi” idi. 1894'de dönemin Adapazarı Kaymakamı Mehmet Nüzhet Paşa tarafından resmi binalar yaptırılmıştı. Buradaki ilk baştaki binanın adının “Gümrük Binası” olduğu, Cum-

[31] BOA. A. MKT. UM. 236/40.

[32] BOA. A. MKT. MHM. 272/100; BOA. MVL. 654/12.

[33] Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, 1980, s. 219.

[34] Mehmet Genç, “Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İstanbul, 1985, s. 786-790.

huriyetin kurulduğu 1923 yılından il olunduğu 1954 yılına kadar bu binaya “Mal Müdürlüğü Binası”, halk tarafından ise “Maliye Binası” denildiği bilinmektedir. Nitekim Orhan Camii’nden başlayıp (eski) vilayet binası önüne kadar devam eden caddenin adı buraya izafeten “Gümrük Caddesi” idi.^[35]

Sonuç

Şehirlerin ortaya çıkmasında birçok faktör rol oynamaktadır. Yer altı zenginlikleri, sahip olunan liman, önemli yolların kesiştiği yerde bulunmak veya başkent olmak gibi nedenlerden dolayı gelişen şehirlere pek çok örnek vermek mümkündür. Adapazarı ise isminden de anlaşılacağı üzere ticaretin geliştirdiği bir şehir olmuştur.

Adapazarı kelimesinin ikinci kökü olan Pazar sözcüğü ilk zamanlardan itibaren bölgede kurulan pazarın şehir için ne derece önemli olduğunu açıklamaktadır. Dolayısı ile bölgenin bir köy yapısından şehir statüsüne kavuşmasında bu pazarın etkisi çok fazladır. Şehirde kurulan pazarlarda sadece Müslümanlar’ın değil gayrimüslimlerin de rahatlıkla alışveriş yapabildikleri bir ortam mevcut idi. Tarım ekonomisinin hâkim olduğu Adapazarı’nda kurulan pazarlar zamanla şehrin gümrüğünün kurulmasına da vesile olmuştur.

Adapazarı’nda ihtiyaç fazlası üretilen ürünler pazarlarda değerlendirildiği gibi şehirlerarası veya ülkeler arası ticarete de kullanılmıştır. Bu durum Adapazarı’nda önemli bir gümrüğün de kurulmasına vesile olmuştur. Kadim sıfatıyla anılan yani geçmişe eskiye dayanan bu gümrük Osmanlı Devleti içerisindeki diğer kara gümrüklerine göre çok daha sonra lağvedilmiştir. Adapazarı’nın kadim gümrüğü günümüze kadar gelemese de bugün Gümrükönü adıyla bir bölge ve vergi dairesi ismi olarak yaşamaktadır.

[35] Fahri Tuna, *Adapazarı Yazıları*, İstanbul, 2007, s. 35.

Ekler

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a document or letter, with a date at the top right.

İstanbul Emtia Gümrüğü'ne bağlı Adapazarı Gümrüğü'nün Mıgırđıç Bazergana ihalesi hakkında. (BOA. A. AMD. 23-98)

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a document or letter, with a date at the top right.

Adapazarı Gümrüğü'nün Mültezimlerden Mustafa Ağa'ya İhalesi Hakkında (BOA. İ. DH. 139/7142)

Adapazarı'nın kuzeyinden bir manzara-1920'ler

1910'lu yıllarda Adapazarı Hükümet Konağı ile Telgrafhanesi

Adapazarı Gümrük Caddesi 1930'lar

Adapazarı Gümrükönü, 1950'ler

ATILLA ÇETİN'İN ADAPAZARI İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE

E. Bengü BAL *

Annesi Kandıralı, Babası Adapazarlı olan Prof. Dr. Atilla Çetin'in Kocaeli ve Sakarya ile ilgili pek çok meseleyi ele aldığı önemli yayınları bulunmaktadır. Bu makalede, Atilla Çetin'in Adapazarı ile ilgili şu çalışmaları ele alınmıştır: *Kocaeli-Sakarya Tarihinden*, Yayıncı Yayınları, İzmit 2004; "Osmanlı Devleti Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi", *Sakarya İli Tarihi*, c. I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 345-407; "Sakarya Meşhurları Üzerine Bir Deneme-Osmanlı Dönemi", *Sakarya İli Tarihi*, c I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 673-684; "Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa Vakfı Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara 2007, s. 155-183; "Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın Muhallefât Defteri", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Adapazarı 2000, s. 21-43; "Kocaeli ve Sakarya'nın Osmanlı'nın Gelişmesine Katkıları", *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu*, 4-5 Nisan Bursa 2005, s.125-128.

Kocaeli-Sakarya Tarihinden

Atilla Çetin'in Kocaeli ve Sakarya bölgesiyle ilgili en önemli çalışmalarından birisi *Kocaeli-Sakarya Tarihinden* adlı kitabıdır. Bu kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmı Kocaeli bölgesine, ikinci kısmı ise Sakarya'ya ayrılmıştır. Sakarya tarihinin, sosyal ve kültürel yapısının ele alındığı bu eser, 2004 yılında basılmış ve Atilla Çetin bu kitabını merhum annesi Ferhunde Çetin'e ithaf etmiştir. Atilla Çetin'in bu kitabının büyük bir kısmı, daha önce kaleme aldığı ve Adapazarı Ticaret ve Sa-

---

[*] Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

nayi Odası yayın organı olan *Sakarya Ekonomi Dergisi*, *Irmak Kültür Sanat Dergisi* (*Adapazarı*), *Bizim Sanat*, *Sakarya Yerel Kültür Dergisi* gibi yerel gazete ve dergilerde yayımlanmış makalelerden oluşmuşsa da, tamamı bunlardan ibaret değildir. Atilla Çetin kitabını Adapazarı'yla ilgili yeni çalışmalarıyla da zenginleştirmiştir.

Atilla Çetin'in *Kocaeli-Sakarya Tarihinden* adlı kitabı, gerek içindeki makalelerin konuları yönünden, gerekse araştırmalarda kullanılan arşiv malzemesi bakımından, Sakarya tarihine ilgi duyanlar için son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu kitapta Adapazarı tarihi ile ilgili kaleme alınan makalelerde kullanılan arşiv belgelerinin önemli bir kısmı kitabın sonundaki ekler kısmında verilmiştir.

Birçok değişik konunun ele alındığı kitaptaki en dikkat çekici kısım ise, 19. yüzyılda Kocaeli ve Sakarya bölgesinde bir gezi yapan Kont A. De Moustier'in gözlemlerinin ele alındığı kısımdır. Bu kısım şehir ve kültür tarihine önemli katkılar sunmaktadır. Moustier 25 Eylül 1862 tarihinde, Sultan Abdülaziz'den aldığı özel bir fermanla İstanbul'dan Efes'e kadar, bir gezi düzenlemiştir. Moustier'in elindeki bu ferman sayesinde geçtiği vilayet ve kasabaların yerel yöneticileri tarafından saygı ve hürmetle karşılanmış, geleneksel Türk misafirperverliği gösterilmiş, yiyecek ve hayvan ihtiyaçları temin edilmiş, zaptiyeler tarafından da güvenliği sağlanmıştır. Kont A. De Moustier'in gezi notları, özgün kroki ve fotoğraflara dayanan gravürlerle birlikte, 1864 yılında *Le Tour du Monde* (Dünya Turu) adlı 15 ciltlik kitabın 9. cildinde Fransızca olarak yayınlanmıştır. Atilla Çetin, adı geçen bu Fransızca eserin, Sakarya ili ile ilgili kısmını tercüme etmiştir.

Moustier'in eserinin 9. cildindeki başlığının "İstanbul'dan Efese" olduğunu belirten Atilla Çetin, İzmit, Kocaeli, Sapanca, Sakarya, İzmit, yörelerinin ilk fotoğraflarının da bu seyyah tarafından çekildiğini ifade etmektedir. Burada yayımlanan bazı gravürler, Moustier tarafından çekilen fotoğraflara ve krokilere dayanılarak, Castelli tarafından yapılmıştır. Bu yönüyle, hem bölge hem de Osmanlı fotoğraf tarihi açısından ilk olma özelliğini taşımaktadır. Sapanca Köprüsü, Kemer Köprü, çeşitli halk kıyafetleri ve tipleri gibi gravürler yanında, Atilla Çetin'in en çok ilgisini çekenlerden biri ise, Moustier ve ekibinin Aksaray veya Akhisar-ı Geyve'de (bugünkü Pamukova) misafir edildiği hükümet konağının selamlık odasını gösteren ve akşam yemeğini yerken resmedilmiş gravürüdür. Osmanlı sivil mimarisinin güzel bir örneği olan konağa Moustier hayran kalmıştır.

Moustier, gezi esnasında İzmit Kaymakamı ve bölgenin ileri gelenleri ile görüş-tükten sonra zaptiyeler ve posta atları ile Sapanca'ya hareket etmiştir. Atilla Çetin, bu kitabında Moustier'in gezi notlarından bazı kesitler de nakletmiştir. Moustier'in notlarında Adapazarı'na gidişleri ve nasıl karşılandıkları, neler yaşadıkları şu şekilde aktarılmıştır: "... *Nicomedia (İzmit) yöneticileri ile son selamlaşmalarımızı yaptıktan sonra, küçük topluluğumuz ile birlikte şehirden çıktık. İki refakatçi zaptiyemiz, birçok*

meslektaşları gibi güçlü bir yüze sahipti. Demek istediğim şu ki, savaşçı bir görünüm, özenle seçilmiş giyim ve silahları ile at üzerinde duruyorlardı. Türkiye’de zaptiyeler bizdeki jandarmaların işini yapıyorlardı. Ancak kuruluşlarının temel nedeni kamu düzenini ve insanları korumak olduğu rahatlıkla varsayılabilir. Detaylarda hiçbir benzerlikler yoktur. Üniforma konusunda itaatkâr değillerdir. Eğer milli başlıklarını normal bir fes ile değiştirirseniz, kıyafetleri bir Türk atlısınınkinden farklı değildir. Elbiselerin renkleri, işlemeli desenleri, bir yumak üzerindeki toplu iğne gibi her boy ve şekilde içine sokuşturulmuş, silahlar bulunan kırmızı kuşaklar ise her birinin zevkine göre değişiktir. Zaptiyelerin durumları Osmanlı’nın gözde tercihleri ile uyumludur. İyi bir at üzerinde devriye gezmek, dağlarda ve ovalarda çubuk tüttürerek rastgele dolaşmak ve her kasabada bir kahve, hatta bazen tavuk ve pilav ikram edilmek Türkiye’de imrenilecek bir yaşam tarzıdır.”

“Her kasabadaki müdürün bir konağı ve atlı zaptiyeleri olduğu, ayda ortalama 65 kuruş (15 frank) gelirleri olduğu, bana kesin olarak ifade edildi. Kanaatkârlıklarına ve her şeyin ucuz olmasına rağmen zaptiyelerin bu maaşları, örneğin refakat ettikleri yolcuların anlaşma içinde verdikleri bahşişler gibi, ek gelirleri olmasa yeterli olamazdı. Eğer bir reaya ile ilgili olursa bu ikramiyeler çok yüksek olabilirdi. Mola verdikleri bir kasabadan aç karnına kalktıkları enderdir ve genellikle kaymakam ya da müdürün masasından artanlar onlar için yeterlidir. Çıkarları bundan öteye gidiyor mu? Duyduğumuz kötü söylentiler gibi, haydutlar ve gizli servis elemanları arasından çıkar ilişkisi var mıdır? Ben aksine inanmayı tercih ediyorum. Eğer böyle bir şey görölmüş ise de bir istisnadır. Baş edemeyecekleri çeteler ile karşılaşmama da ustadırlar. Küçük zorbaların şekavetlerine göz yumabilir, tanıdık reaya ile ilgili raporlarında daha az kuşkulu olabilirler. Ancak birçok yakın geçmişte korumalarına verilen konvoyları, kervanları savunurken ölmekten korkmazlardı.”

“Ben inanıyorum ki, bir yolcu onlara emanet edildiğinde, en azından onların nüfuz alanlarında güvence altındadır. Kırsal alanda yaşayanları rahatsız ettiklerine, haraç aldıklarına dair benim bir anım olmadı. Bizim güvenliğimiz için yaptıkları hep namuslu, tetikte, saygı ve dikkat dolu idi. İzmit’ten Sapanca’ya mesafe 30 km kadar, kat etmemiz 6 saat sürdü. Yol yaklaşık 4 metre genişliğinde, düz ya da yuvarlak taşlarla örtölü ve atların yürüyemeyeceği derecede bozuktu. Birkaç gün süren yağmurlardan dolayı oluşmuş çatlaklar nedeniyle sık sık yarık patikalardan gitmek zorunda kaldık. Yol zaten kırık dökük ve birden fazla noktada ortadan yok oluyor. Eski Roma yolu, Kuzeybatıdan Güneydoğuya doğru Anadolu’yu geçerek Suriye sınırına ulaşırdı ki, ana arter bugün bile İran Körfezi’ni İstanbul Boğazına, Ermenistan, Mezopotamya ve Anadolu’nun büyük kentlerini imparatorluğun başkentine bağlamaktadır. Şüphesiz ki Osmanlı Sultanları yolların bakımını iyi yapmışlardır. Ancak bugün Türkiye’de ki tüm yapılarla aynı kaderi paylaşırçasına terk edilmiş bir durumdadır. Zaman zaman bir balçık çukurundan üzerine koca tomruk gövdeleri yüklenmiş iki veya üç çift tekerlekli arabaları, güçlerini zorlayarak çıkarmaya çalışan koşulu öküzleri, kimi zaman da bazıları yürüyüş halinde bazıları da açık alanda

kamp kurmaya hazırlanan deve kervanları görüyorduk.”

“Yolu çevreleyen baltalık ormanlar, sarmaşık ve yabani asmalar altında boğulmuş ve üzerlerinde çok büyük çınarların yükseldiği çayırarla karışmış geniş bir çalı serisi görüntüsü veriyorlardı. Bu ağaçların dalları genellikle yerden birkaç metre yukarıdan onların oransal güzelliklerine zarar verircesine kesilmiş. Tabandaki gövde alışıldığı üzere devecilerle bir sığınak ve ocak vazifesi görüyordu. Yolda sadece büyük çınarların gölgesi altında bir koruluk içindeki bir derbent önünde kısa bir mola vermek suretiyle, saat altı buçukta neredeyse karanlık basmak üzereyken Sapanca’ya vardık.”

“Yollar Türk şehirlerinin çoğunda olduğu gibi dar ve sanki evlerin çatılarını oluşturan saçaklarla örtülmüş gibidir. Bize söylendiği üzere kasabanın öbür ucunda ıssız bir yapı olan, yabancıların konaklamaları için yeni yapılmış bir han’a sahip Türkiye’de pek az şehir ya da büyük kasaba vardır. Bir vakfın hayır işi, gelirinin birçoğu da özel bağışlardan gelmektedir. Handa hiçbir mobilya gibi, ihtiyacına yönelik bir imkânda yok. Aynen söylendiği gibi kapısını bir gezgin açıyor, yerleşiyor ve besleniyoruz. Sapanca’da daha yepyeni, mutlu bir ayrıcalık olarak, hasır ve divanlarla döşeli iki oda bulunmaktaydı.”

“Giriş katındaki kahveci, zamanından harcayarak, bize omlet ve tavuklu pilav ikram etti. İlk günümüz böylece iyi şartlarda geçti. Sapanca Müdürü yoktu ama vekili bizi ziyaretinde, ertesi sabah saat altı için iyi atlar ve iki zaptiye sözü verdi. Öyle olmasa da, saat 7’den önce kervansarayın avlusunda hazır bulundular. Küçük kentten bir kısmını kat edince Türk şehirlerini sokaklarını arşınlayan işsizlerin çoktan kahvehaneleri doldurdıklarını gördük ve kuzeye doğru ilerleyerek, kasabadan birkaç yüz metre ötedeki Sapanca Gölü’ne vardık. Yüksek falezlerin çevirdiği kumsalı izledik. Zaman zaman ayaklarımızı ıslatacak şekilde suyun içine girdik. Plinius’un İmparator Trajanus’a yazdığı gibi, o zamanların tartışma konusu Sakarya nehri ve İzmit körfezi arasında, her ikisine de hâkim konumda olan, Sapanca gölü aracılığı ile bir kanal açmak istemişlerdi. Şüphelenmemek gerekir ki yedi sekiz yüz yıldır uykudaki bu proje bir gün tekrar gündeme gelecektir. Saat dokuz buçukta Sapanca (Sophon) köprüsünün girişine geldik. Altıncı yüzyılın ortalarında İmparator Justinianus tarafından şu an bir akarsu ağı ile dolu bataklıktan ibaret olan eski yatağından yönünü doğuya çevirmesi sonucunda, Sakarya nehri üzerinde yaptırılmıştır. Geniş bir bitki örtüsünü barındıran su ile gelen tabaka kemerlerinin su basımını kaplayarak neredeyse tonozlara kadar ulaşmaktaydı. Ancak yarısı asma ve incir ağaçları altında saklanmış yalnızlığında önemini kaybetmiş olsa da hala etkileyici bir eser görünümündedir.”

“Kaymakamın bize aktardığı bir Türk atasözüne göre “Namerd köprüsünü görmeyen, hiçbir şey görmemiştir.” Procope ve Konstantin Porphyrogente’in anlattıkları kanıtlıyor ki, Bizans Rumları hayranlığı ülkenin bugünkü sahiplerine yansımamış. Bu viyadük 400 metreden uzun, aynı yükseklikte olmasına rağmen çeşitli çaplarda 12 kemeri bulunuyor ve geniş döşeme taşları ile kaplı bir yüzeye sahipti. Yine bir seyyah olan C. Texier’in, l’Asie

Mineur adlı kitabı, 25 yıl önce göle en yakın uçta bir zafer takından söz etmektedir, ancak şuan tamamen yok olduğu anlaşılmaktadır. Ama karşı sabilde bir yönü Karadeniz'e bir yönü Toroslara uzanan yolun, köprüünün aksına göre iki dik açının kesiştiği noktasında bir yarı kubbe görülmektedir. Yakın bir yerde, kemerlerden birinin güney yüzü ile bitişik, hatta nehir yatağında bir takım tonozlu yapılar görülmektedir. Bir anıt, bir tapınak veya bir konaklama yeri olması muhtemeldir. Atlarımızı bir Bizans kubbesi altında bırakarak, çizimler yapıp, fotoğraflar çektikten sonra, son incelemeler için dört köşe sütun kalıntıları üzerine oturduk. Önümüzden tavır ve kıyafetleri çok farklı atlılar, erkekler ve kadınlar geçti. Dendiğine göre bunlar komşu bir kasabaya giden Ermenilermiş."

"Sakız ağaçları topluluğu ortasından kıvrılarak geçen yola koyulmak üzere saat 2'de hareket ettik. Bir süre sonra, güzel küçük bir vadinin ötesinde Adapazarı veya Adaköy'ün minareleri görüldü. Adapazarı Sakarya nehrinin sol kıyısında, 10.000 kişilik bir nüfusu barındırmaktadır. Bunun üçte biri Ermeni, bin kadarı da Rum olduğu anlaşılmaktadır. Kılavuzluk yapan zaptiyelerimizden biri müdürü bulamadı, fakat Rum çorbacı (Rum topluluğunu idare etmekle yükümlü olan kişi) yanımıza gelerek, bizi kendi dindaşlarından hoş sobbet birinin evine götürdü. Divanlı bir odaya yerleştik. Reçeller, kahve, sigara devamlı ikram edildi. Ev sahibimiz canlı hareketlerle bizi rahat ettirmek istediğini gösterdi. Ayaklarımızın önüne çömelmiş olarak, sürekli "hoşnut olabilmemiz için ne yapabileceğini" soruyordu. Canlı ve zeki görümlü çocuklar ve haber ilettikleri büyükleri ve arkadaşları ile birlikte geldiler "Şehri gezelim" dediğimizde bizi binlerce renkli alacaklı bir odadan oluşan Rum kilisesine götürdüler. Bu kilisede bir ızgara ve bir perde mihrabı gizliyordu. Rusya'da, Yunanistan'da ve doğuda bugüne kadar hiç değişmeyen Bizans stili sahte mücevherler, göklere taş çıkarırcasına, altın yıldız boyalı Aziz resimleri altında duvarlar kayboluyordu. Ev sahibimizin evinin başodasında da Kudüs'ü cennet ve cehennem arasında tasvir eden bu resimlerden bir tane vardı."

"Bu kilise ziyaretinden sonra, İngiliz korumasındaki Pera'lı (Beyoğlu) bir tüccar olan Raffaeli'nin monte ettiği bir buharlı hızarı görmeye gittik. Bizi saygıyla karşılayan Raffael, Avrupa için ceviz ağacından tüfenk kabzası imal etmekteydi. Bölge cüsseli ceviz ağaçlar bakımından çok zengin bir yerdi. Zaten etraf bakir bir ormanlıktı. Ne yazık ki, bu zenginliği gelecek nesillere hazırlayıp bırakanları takip eden kimse yoktu. Birkaç yıl önce bir Fransız tüccar, Adapazarı'ndan muayyen bir uzaklıktaki ceviz ağaçlarının kontrolü için gitmiş ve çadırında hizmetkârları ile birlikte katledilmişti."

"Adapazarlı Rum ve Ermeni kadınları geniş şalvarlar ve çok belirgin, tek renkli (maavi, pembe, sarı) cepkenler giyiyorlardı. Bir türban gibi fuların çevrelediği başlık takıyorlardı. Çok ince ve sık uçları deniz kabukluları ile süslenmiş saçları omuzlarına kadar iniyordu. Bazıları alınları ve boyunlarında altınlardan süsler taşıyordu. İlkel toplumlar da kadınların mücevherleri bir tasarruf kasası işlevini görmektedir."

"Ev sahibimizin bütün imkânlarını sunduğu yemekten sonra, yer yatakları ve yor-

ganlar serildi ve bizim gelişimizle büyük konukseverlik gösteren bu evde istirahat vakti geldi. Ertesi sabah, 27 Eylül 1862'de, saat altı buçukta atlarımıza bindik. Atlar iyi, sürücü ve zaptiyeler hareketliydi. Böylece en iyi adımlarla birlikte Adapazarı'nı terk ettik ..."

Moustier'in yukarıda nakledilen notlarından da anlaşılacağı üzere, Moustier ve ekibi Sakarya bölgesinin eşsiz güzelliği ve halkının misafirperver tutumu karşısında oldukça memnun olmuşlar ve gezi esnasında yaşadıkları hoş anları, Sakarya halkının kendilerinde bıraktığı izleri, tutum ve davranışları gezi notlarına yansımıştır. Atilla Çetin bu gezi notlarını Fransızcadan çevirerek, Sakarya tarihi ve kültürü ile ilgili yapılacak çalışmalara önemli katkılarda bulunmuştur.

Atilla Çetin'in *Kocaeli ve Sakarya Tarihinden* adlı kitabında ele aldığı diğer önemli bir konu ise, Sakarya bölgesinde ki Tahta Serdarlığı yapanların ehliyetsiz davranışları ile ilgilidir. Bu kısım III. Selim dönemi Osmanlı Arşivi belgeleri kullanılarak kaleme alınmıştır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde "ağaç denizi" adıyla ünlenen Kocaeli ve Sakarya bölgelerinde görev yapan yerel yöneticilerden biri de Tahta Serdarı'dır. İstanbul, İzmit, Kefken tersaneleri için tomruk, kütük, keresteler, İstanbul halkının ihtiyacı için yakacak ekseriyetle bu bölgelerden sağlanmaktaydı. Sakarya'nın Sapanca, Akyazı, Karasu, Geyve, Akhisar (Pamukova), Taraklı gibi kazaları "Kereste keşân", (Kereste çeken) kazalardı.

Tahta Serdarı olan kimse ise bölgenin korunması, güvenliğin sağlanması, Tersane-i Âmire denilen İstanbul Kasımpaşa'daki Devlet Tersanesi'ne gönderilecek kerestelerin zamanında kesimi ve ulaştırılması, fakir ve zayıfların korunması, zulüm edilmemesi, yolların emniyeti, eşkiyadan temizlenmesi, sefer dönemlerinde askerinin zamanında çıkarılması gibi önemli görevler üstlenmiştir.

İşinin ehli olan serdarlar tarafından bu hizmetler muntazaman yürütülmüştür. Ehil olmayan kimseler görevde iken, devlet için son derece önem teşkil eden bu işlerde aksamalar meydana gelmiştir. Böyle durumlarda halk zaman zaman yaşanan sorunları dile getirerek, söz konusu şahıslarla ilgili şikâyetlerde bulunmuşlardır. Nitekim III. Selim dönemine ait bir belgede, İzmit, Adapazarı ve Âb-ı Safi (Karapürçek) kadıları ve Adapazarı ahali tarafından, tahta serdarları İstanbul'a şikâyet edilmiştir. Tahta serdarı olanların ehliyetsizliği yüzünden işlerin iyi gitmediği, sıkıntılar çektiklerini, bu yüzden herkesin güvendiği bir kişi olan Kaymas kazası ileri gelenlerinden Ayân-zâde Mehmet Ağa'nın bu göreve tayin edilmesini istemişlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda Mehmet Ağa'nın gerçekten de her bakımdan bu işleri yürütebilecek liyakat ve ehliyete sahip olduğu anlaşıldığından, konu sadrazam tarafından padişahın onayına sunulmuştur. Konuyla ilgili yazılan Hatt-ı Hümayûn da Sultan, bu kötü gidişi ve devlet adamlarının ihmallerini eleştirerek, Mehmet Ağa'nın Serdar olarak atanmasına izin vermiştir. Atilla Çetin, bu kitabında III. Selim'in Hatt-ı Hümayûnu'nun tamamını yayınlamıştır.

Atilla Çetin *Kocaeli ve Sakarya Tarihinden* adlı kitabında, Sakarya'da ki Vakıfları da ele almıştır. Çetin, Osmanlı döneminde Sakarya bölgesinde, Kara Osman Vakfı, Hacı Alemdar Vakfı, Hüseyin Paşa Vakfı, Meşki-zâde el-Hac Hüseyin Vakfı, Yörgüç Mustafa Ağa Vakfı, Karaoğlan Zaviyesi Vakfı ve Kocababa Zaviyesi Vakfı gibi birçok vakfin kurulduğuna işaret ederek, kitabında bunlardan iki tanesi üzerinde durmuştur.

Bunlardan ilki Pamukova'da Sultan III. Mustafa döneminde kurulan Karaoğlan Zaviyesi Vakfıdır. Arşiv vesikalarındaki kayıtlara göre, Karaoğlan Zaviyesi vakfında günlük iki akçe ile çalışan İbrahim Halil'in ölümü üzerine, bu vakıf 1177 senesi Zilhiccesinin 19. günü padişahın berat-ı şerifi ile günlük iki akçe ve yıllık üç müd hinta (buğday) ve üç müd şa'ir (arpa) ile Hafız Abdurrahman'a verilmiştir. İkinci vakıf ise Geyve'de kurulan Kocababa Zaviyesi Vakfı olup, Hacı Bektaş-ı Veli tarikatı mensuplarının vakfidir. Kocababa Zaviyesi Vakfı'nın zaviyedârı es-Seyyid el-Hac Ahmet ve oğulları es-Seyyid el-Hac Mehmet Emin ve es-Seyyid Ali aynı görevde bulunmak üzere merkeze arzihal bildirmişlerdir. Netice itibariyle Safer 1184 tarihli Sadrazam buyrulduzu ile babalarından boş kalan göreve tayin edilmelerine izin çıkmıştır.

Atilla Çetin'in kitabında bahsedilen diğer bir konu ise, Osmanlı döneminde Ege Adalarına sürgün edilen Adapazarlılar hakkındadır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin ceza sisteminde insanları terbiye etmenin bir yolu da, belli bir suç işlemiş kişi veya görevlileri buldukları yerden başka yerlere sürgün etmektir. Özellikle Rodos, Midilli, Sakız, İstanköy, Kıbrıs gibi adalar bu iş için uygun görülmüştür. Atilla Çetin bu konuyu da Osmanlı Arşiv verileri çerçevesinde ele almıştır. 1817 yılı başlarında bazı Adapazarlılar Ege Adalarına sürgün edilmiştir. Suçları ise, Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın idamından sonra, Adapazarı ahalisinden Genç Ali, Kara Mehmet ve Hamamcıoğlu Ahmet gibi bazı kimseler, Kara Osman Ağa'nın vakıf paralarının tahsiline engel olmak ve buna dair Padişah emir ve buyruklarına karşı gelmektir.

Bu suçlular Kocaeli ve Hüdavendigâr sancakları mutasarrıfı Vezir Mehmet Nurullah Paşa'nın emriyle, suç ortağı arkadaşlarıyla birlikte, önce İzmit'e celp edilerek hapsedilmiştir. Daha sonra ise çıkarılan bir emirle, Divan-ı Hümâyûn çavuşlarından birine teslim edilerek Rodos'a zorunlu ikamet için gönderilmiştir. Ayrıca ferman olmadan başka bir yere, bir adım bile atılmaması noktasında Kocaeli Mütesseslimi ve Rodos Adası Nâibi'ne talimat verilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Kocaeli ve Hüdavendigâr sancakları mutasarrıfı Vezir Mehmet Nurullah Paşa, Adapazarı Eski Ayânı Kara Osman Ağa'nın 1816 da idamından sonra, çıkması muhtemel olaylara karışacak kişiler olursa, bu kişilerin Adapazarı'ndan belli bir süre uzaklaştırılması noktasında yetkilendirilmiştir.

Kocaeli Sakarya Tarihinden kitabında Sakarya Nehri üzerindeki Odun Taşıma-

çılığı konusu da ele alınmıştır. Sakarya Nehri, tarih boyunca taşıma hizmetlerinde kullanılan bir nehir olmuştur. Yolların bozuk olduğu zamanlarda kara taşımacılığı yerine nehir ve deniz taşımacılığı daha kolay ve daha güvenli olarak kabul edilmiştir. Bilhassa Sakarya ormanlarından kesilen ve İstanbul'a nakledilen odun, kereste gibi orman ürünlerinin taşınmasında Sakarya Nehri'nin belli bir hacmi ve önemi olmuştur. Taşımacılık ise kayak, yelkenli gibi nehir gemileri vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu.

Atilla Çetin, kitabında Sakarya Nehri'ndeki taşımacılık ve özellikle İstanbul'a sevk edilen odunlar hakkında, arşiv belgelerine dayanarak ilginç bilgiler vermektedir. Söz konusu arşiv verilerinde Sakarya Nehri'nin iki tarafında bulunan Karasu ve Şeyhler (Kaynarca) kazası arasında bir rekabetin oluştuğunu, bundan dolayı Karasu ve Şeyhler (Kaynarca) halkı arasında bir geçimsizlik başladığı belirtilmektedir. Bu durumdan rahatsızlık duyan ileri gelenler, Sakarya Nehri üzerinden geçen odun taşıyıcılarından para alındığını da görünce İstanbul'a şikâyetle bulunmuşlardır. Bunun üzerine İstanbul'dan gelen bir emirle, Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Şemseddin Bey ve Karasu kazası naibi uyarılarak, yetkililere emir verilmesi ve İstanbul'a odun taşıyan ve Sakarya Nehri'nde gemi işletenlerden eski geleneğe aykırı olarak bir para veya vergi istenmemesi emredilmiştir.

Atilla Çetin *Kocaeli Sakarya Tarihinden* adlı kitabına, Fahri Tuna'nın Sakarya ile ilgili kendisiyle yaptığı bir söyleşisini de eklemiştir. "Sakarya'nın üç bin yıllık tarihi" adı altında yapılan söyleşi, Fahri Tuna'nın Çetin'e "Sakaryalı oluşu ve Sakarya'nın onun için ne anlam ifade ettiği" sorusu ile başlamaktadır. Bu soruyu Atilla Çetin, Annesi Ferhunde Çetin'in İzmit-Kandıralı, babası Mehmet Tevfik Çetin'in ise Adapazarlı olduğunu söyler ve babasının Adapazarı merkez ilçesi, Başlar Mahallesi (Yenigün) nüfusuna kayıtlı olduğunu belirtir. Babası devlet memuru olduğundan dolayı, eğitim hayatının Anadolu'nun çeşitli yerlerinde geçtiğini, 1954-55'te babası Akyazı'da görev yaptığından dolayı, ilkokul 5'i Akyazı'da tamamladığını ve ortaokul 1. sınıfı da Akyazı'da okuduğunu ifade eder.

Anne ve babasını çok sevdiğini ve onlara olan vefa borcunu, ana-baba diyarı olan Kocaeli ve Sakarya tarihinin geçmişini araştırıp bir şeyler ortaya koyarak doldurma ihtiyacını hissettiğini belirtir. "Zengin olsaydım vakıf kurardım, okul açardım, cami yaptırırdım, bilim adamı olunca anne ve baba diyarımıza vefa borcumu âcizine ancak araştırma ve kalemimle ödemeye çalışıyorum" şeklinde duygularını ifade eder. "Sakarya ile ilgili araştırmalarım" başta Sakarya Ekonomi Dergisi olmak üzere, değişik dergilerde yayımlandığını belirterek, "Ben Adapazarı ve kazalarının da içinde olduğu "Kocaeli Sancağını" bir bütün olarak araştırıyorum, günümüzdeki Kocaeli'ni kastetmiyorum." der.

Fahri Tuna, "kamuoyunda sanki İzmit ve Adapazarı dünkü şehirlermiş, tarihi yokmuş gibi algılanıyor, siz bölge uzmanı olarak, bu bakış açısı hakkında ne düşünün-

yorsunuz?” sorusuna Atilla Çetin şöyle cevap vermiştir: *“Bitinya, Bizans, Roma, Osmanlı dönemlerinde, bu bölgede daima yerleşik halk ve medeniyetler vardır. Kocaeli’nin ve Sakarya’nın M.Ö. 1000 yılından önce tarihi vardır. Yani 3000 yıllık tarihten söz edilebilir. Bu bölgede hangi yeri kazarsanız kazın: Kandıra, Kaynarca, Karasu, Geyve, Taraklı, Sapanca; heykel çıkar, para çıkar, lahut çıkar, sikke çıkar, yer altı eşsiz bir tarih hazinesidir. Hiç kimse bunu inkâr edemez. Selçukluların da ilk ayak bastıkları yer burasıdır. Bu bölge Osmanlı beyliğinin ilk fethettiği yerlerdendir ve çok önemlidir; Osmanlı arkeolojisinin çok önemli araştırmalar yapması gereken yerlerden birisi bu bölgedir.”*

Bunun akabinde Fahri Tuna’nın “şehir merkezleri hakkında görüşleriniz nelerdir?” sorusuna ise Atilla Çetin, *“Adapazarı, Karasu, Geyve gibi merkez ilçeler açısından yapılmış araştırmalar çok azdır ve yetersizdir. Osmanlı Arşivlerinde binlerce belge ve defterler mevcuttur. Bunlara ulaşmadan gerçek tarih yazılamaz. Bir örnek verelim: 1844’te bütün imparatorlukta hâne hâne sayım yapıldı ve yazıldı. Bunlara Temettuât (gelir vergisi) Defterleri deniliyor. Gelirler ve mal varlıkları yazıldı. Adapazarı merkezi en azından iki ciltlik bir kitap olur. Bazı yüksek lisans öğrencilerime Karasu, Taraklı, Hendek gibi kazalarının Temettuât Defterlerini tez olarak yaptırдыm. 16. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerinde de Adapazarı geçmektedir”* şeklinde cevap verir.

Fahri Tuna’nın sorduğu diğer bir soru ise, “Sakarya halkının yerleşik olup olmadığı ve kendini nasıl tanımladığı” hakkındadır. Atilla Çetin bu soruyu; *“Bölgemizde de Türkiye’nin farklı yerlerinde de yerli halk, ilk Osmanlı fatihleri Oğuz, Türkmen ve Yörük, geleneklerini sürdüren munis, ağırbaşlı, inanç ve geleneklerine bağlı kavgacı olmayan, yardımsever, devletine ve milletine bağlı insanları ifade eder. Manav budur. Ancak bu çok ağırbaşlı ve sakin insanlar, haksızlığa ve adaletsizliğe tahammül edemez. Böyle hallerde o yumuşak manav birden sertleşebilir. Kocaeli ve Sakarya manavlarının 800 yıllık bir geçmişi var. Bu da bir oturmuş kültürü ifade eder. Manavların dili, gelenekleri, folkloru, yemekleri hiç bozulmadan yüzyıllarca devam etmiştir. Bu bölge 1300’den 1921’e kadar hiç düşman istilasına uğramadı, yabancı kültür akınına yaşamadı.”* şeklinde cevaplamıştır.

Fahri Tuna’nın “Osmanlı Coğrafyasından bu bölgeye gelen göçler, bölge kültürünü nasıl etkiledi?” sorusunu Atilla Çetin şöyle açıklamıştır: *“Osmanlı coğrafyasından gelenler Müslüman ve Osmanlı kimliğini bilenlerdi. Bu vasıf üzerlerinde vardı. Bölgesel bazı niteliklerini veya dil özelliklerini bölgemize taşıyarak, uyum içinde mahalli kültürümüze zenginleştirdiler, renklendirdiler, çeşitlendirdiler. 1870’lerden sonra gerçekleşen bu göçlerden yerel manav kültürü zarar görmedi, bilakis gelenlerin katkılarıyla ve gelenlerin de manavalardan etkileşimleriyle, gelişmiş ve kaynaşmış bir toplum bilinci oluştu.”*

Atilla Çetin “Adapazarı’nda yaşayan Rum ve Ermeniler’in” durumlarına yönelik soruyu ise *“Rumlar Osmanlı’dan önce Anadolu’nun yerlileriydi, inkâr edemeyiz. Ermeniler’in çoğu 1606’da Şah Abbas’ın İrandan kovduğu Ermenilerdir. Bir miktar da Yahudi vardı. Bu gayrimüslimler, büyük kentlerde ve kasabalarda esnaf, ticaret erbabı, bankerlik,*

ustalık gibi görevler üstlenmişlerdi. Birçok binaları Rum ve Ermeni ustalar yapardı. Türk ve Müslümanlar ise daha çok tarım, hayvancılık ve askerlikle meşguldürler. Osmanlı toplumsal ve gündelik yaşamında gayrimüslimlerin katkılarını, etkilerini inkâr edemeyiz. Türk ziraatçı, usta Rum, kuyumcu Ermeni, küçük tacir Musevi'nin olmadığı bir toplumsal düzen düşünülemez. Ancak bunlar birbirinin dinine, geleneklerine ve sosyal yaşamlarına saygılı ve hoşgörülü idiler. Yüksek Osmanlı idaresi ve adaleti, bunu yüzyıllarca sağlayabilmiştir. Kaynaklarda Adapazarı ve kazalarında da Müslümanlar çoğunlukta ama 3-5 bin arasında Rum ve Ermeni de yaşamıştır. Ama Müslüman nüfus yoğundur.” şeklinde açıklamıştır.

Bu söyleşide Fahri Tuna'nın Atilla Çetin'e son olarak “Tarih araştırmaları bağlamında sizce neler yapılmalıdır?” sorusuna ise Atilla Çetin, “*Sakarya'nın çok zengin, ilk çağ dönemi için arkeolojik araştırmaların, Bitinya, Roma, Bizans dönemlerine ait çok ciddi inceleme ve kazıların yapılması gerekir. Osmanlı-Türk dönemi için bütün kaynaklarda bölgeye ait bilgiler toplanmalı, Osmanlı Arşivlerindeki belge serilerinden beş-on ciltlik belge külliyatları basılmalıdır. Kurtuluş Savaşı dönemi için de özgün araştırmalara ihtiyacımız vardır. Sanat tarihi araştırmalarının da köyler üzerinde incelenmesi gerekir. Osmanlı arkeolojisince aydınlatılacak birçok önemli hususlar bulunmaktadır.*” şeklinde cevap vermiştir.

Kocaeli Sakarya Tarihinden adlı kitabın son bölümünde ise, Sultan II. Abdülhamid döneminde Adapazarı Kaymakamlığı yapan Mehmet Nüzhet Paşa'nın biyografisinden bahsedilmiştir. Kocaeli ve kazalarında 13,5 yıl üst düzey yöneticilik yapan ve önemli hizmetlerde bulunan Nüzhet Paşa, 1888-1890 yılında Kandıra Kaymakamlığı ve 1891-1899 yılları arasında sekiz yıl Adapazarı Kaymakamlığı, 1899-1900 yılları arasında İzmit Mutasarrıflığı yapmıştır. Dürüstlüğü ve çalışkanlığı ile tanınan Nüzhet Paşa, her gittiği yerde eserler veren, seviyeli, devleti ve milleti düşünen bir yöneticidir. Atilla Çetin kitabında Adapazarı Kaymakamı Nüzhet Paşa'nın Osmanlı Arşivi'nden Sicill-i Ahvâl kaydını bulup, onun biyografisini ilk kez kendisinin yazdığını belirtmektedir. Nüzhet Paşa'nın Adapazarı için çok önemli bir şahsiyet olduğunu vurgulayan Atilla Çetin, onun her gittiği yerde imar faaliyetleri yaptığını, eğitime büyük önem verdiğini, okul, köprü ve yollar yaptırdığını ifade etmiştir. Nüzhet Paşa'nın bu görevlerinden dolayı Osmanlı Devleti tarafından daima nişanlar verilmek suretiyle ödüllendirilmiştir. Hayırlı hizmetlerine yalnızca Adapazarı ve İzmit bölgesinde devam etmekle kalmamış, İzmit Sancağı'ndan sonra Mardin, İçel, Karesi, Bolu, İzmit ve Mersin sancaklarında da önemli hizmetlerde bulunan Nüzhet Paşa, Bolu Sancağı'nda 41 adet ilkokul açmıştır. 1813'te ikinci kez Mersin Mutasarrıflığı yapmıştır.

“Osmanlı Devleti -Yakın Çağ Döneminde Sakarya Tarihi”

Prof. Dr. Atilla Çetin'in yukarıda tanıtılan kitabından sonraki en önemli çalışmalarından biri de, 2005 yılında, Sakarya Üniversitesi tarafından yayınlanan *Sakarya İli Tarihi*'nin I. cildinde, 345-407. sayfaları arasında yer alan, “Osmanlı Devleti-Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi” başlıklı makalesidir.

Sakarya'nın yakınçağ döneminde, Kocaeli Sancağı veya Livası'na bağlı bir birim olarak yönetildiğini söyleyen Atilla Çetin, Cumhuriyet döneminde de Kocaeli yönetimine bağlı bir ilçe iken, 1954 yılında müstakil bir il haline getirildiğini belirtir. Atilla Çetin adı geçen makalesinde, 19. yüzyıl başlarında Kocaeli Sancağının; Üsküdar, İznikmid (İzmit) İznik, Yoros, Geyve, Sabancı maa Adapazarı, Akhisar-ı Geyve (bugün Pamukova), Pazarsuyu (Karasu), Sarıçayır, Yalakabad (Yalova), Ab-ı safi (Karapürçek), Gürle, Akyazı, Kos, Kartal, Kandırı (Kandıra, Genceli (veya Gencali), bugün Şile, Karamürsel, Kaymas (Araman), Taşköprü, Şeyhler, Hocaköy (Kaynarca) adlı kazalarından meydana geldiğini yazar.

Atilla Çetin idari yapıyı ise şöyle açıklamaktadır: Kocaeli Sancağı bazen müstakil, bazen de Hüdavendigâr (Bursa), Sultanönü (Eskişehir) ve Karesi (Balıkesir) sancaklarıyla birlikte yönetilir, yönetimin başında bazen vezir (üç tuğlu paşa) veya mirmiran (tek tuğlu paşa) tayin edilirdi. Sancak merkezi İzmit veya Bursa kentlerinden biriydi, vezir olanlar genelde Bursa'da otururlardı. Kocaeli ise mütesellim tarafından yönetilirdi. Mütesellim, Paşa'nın vekili olarak vergileri toplar, tüm idare işleri Paşa adına düzenlerdi. Genellikle yerli tanınmış hanedan ailelerinden Mütesellim atandığı gibi, dışarıdan da mütesellim tayin edilebilirdi. Bölgeyi bilen ve tanıyan yerli ailelerin bu görev için daha çok tercih edildiğini söyleyen Atilla Çetin, İzmitli Nuri Bey'in bunun tipik bir örneği olduğunu söyler.

Atilla Çetin makalesinde, tespit edebildiği Kocaeli Sancağı Mutasarrıflarının isimlerini de şöyle listelemiştir: Es-Seyyid Mustafa Paş-za, Mısırî Ahmed Paşa, Seyyid Mehmed Paşa, Hasan Paşa, Evkatlı-zâde Seyyid Mustafa Paşa, Abdurrahim Paşa, Ömer Paşa, Silahdar Mustafa Paşa, Tripoliçeli Nakib-zâde Seyyid Mustafa Paşa, Adapazarlı Seyyid Hüseyin Paşa, Darendeli Ali Paşa, Mehmed Hüsrev Paşa, Melek Ahmed Paşa-zâde Osman Paşa, Leskovili Tahir Paşa, Derviş Hasan Paşa, İnce Mehmed Paşa, Seyyid Abdullah Râmiz Paşa, Hüsrev Mehmed Paşa, Aziz Ahmet Paşa, Mehmed Said Galip Paşa, Ahmet Fevzi Paşa, Mustafa Hıfzı Paşa, El-Hâc Mehmed Akif Paşa, Ahmed Zekeriya Paşa.

Atilla Çetin bu makalesinde Mutasarrıfların yanı sıra Mütesellimler'e de yer vermiş ve bazı mütesellimleri de tek tek tanıtmıştır. 18. yüzyılda vezir, mirmiran gibi üst rütbedeki Osmanlı yöneticilerinin seferde oldukları ya da farklı bir bölgede görevlendirildiklerinden dolayı, görev yerlerine gidemedikleri zamanlarda yerlerine vekil olarak tayin edilen kişilere mütesellim adı verilirdi. Mütesellimlerin görev sü-

releri birkaç ay olabildiği gibi, birkaç Yıl da olabilirdi. Atilla Çetin'in yapmış olduğu araştırmalarla arşiv kayıtlarından tespit ettiği, Kocaeli Sancağı ve Sakarya Bölgesi'nde mütesellim olarak görev yapmış, Nuh Ali oğlu Mehmet Bey ile Moralı Osman Efendi'yi makalesinde şöyle tanıtmaktadır:

III. Selim zamanında Kocaeli ve Sakarya bölgesinin önemli kişilerinden biri olan Nuh Bey, Kocaeli mütesellimleri arasında en tanınmış kişilerden biridir. Resmî kayıtlarda asıl künyesi Nuh Ali oğlu Mehmet olarak geçen Nuh Bey, Osmanlı devlet ricalinin saydığı ve itimat ettiği bir kişiydi. Sakarya Bölgesini çok iyi bilen Nuh Bey, bölgede herhangi bir karışıklık çıktığı zaman meseleleri barış yoluyla, kan dökmeden çözmeyi bilen ve asayiş konularında ödün vermeyen biri olarak tanınırdı. Nuh Bey, hizmet ettiği yıllar boyunca İzmit Kereste Eminliği, Gümrük Eminliği, Mütesellimlik gibi yerel üst düzey görevler yürütmüştür. Örneğin, 1789'da Silahtar Mustafa Paşa'nın, 1792'de Tahir Paşa'nın İzmit'e gelinceye kadar işlerini İzmit Gümrük Emmini Nuh Bey Mütessellim olarak yürütmüştür. Kocaeli Mutasarrıfı Seyyid Hüseyin Paşa, askerleriyle 1795'te Rumeli Valisi maiyetine görevlendirildiğinde, yerine İzmit Kereste Emmini Nuh Bey, tayin edilmiştir. Bununla birlikte Geyve, Adapazarı, Sapanca, Karasu, Kandıra, Akhisar, Kaymas kazalarında bir asayiş problemi ve karışıklık çıktığı vakit, Nuh Bey'in bölgedeki nüfuzundan yararlanır ve sorunları kan dökmeden çözmesi istenirdi.

Atilla Çetin'in tespit ettiği diğer bir mütesellim ise Moralı Osman Efendidir. Osman Efendi, devlet ricali tarafından dürüstlüğü ve vatanseverliği ile tanınan biriydi. İstanbul'da Başmukataacı, Başdefterdar Tersane Eminliği, Çavuşbaşılik, Sadaret kethüdalığı, Nişancılık gibi görevler ifa eden Osman Efendi, II. Mahmut döneminde birkaç yıl Kocaeli ve Sakarya bölgesinde de, yüksek idari birimlerde hizmetlerde bulunmuştur. Bir süre İzmit Kereste Eminliği yapan Osman Efendi, özellikle Karasu, Adapazarı, Geyve, Akhisar (Pamukova), Sapanca bölgelerinin idari işleri ile ilgili görevlerde bulunarak, bu bölgeler hakkında merkeze gönderilmek üzere raporlar hazırlamıştır. II. Mahmut döneminde Sakarya bölgesinin mütesellimliğini de yapan Osman Efendi, Sultanın da sevdiği ve memnun olduğu yöneticilerden birisidir.

Atilla Çetin "Osmanlı Devleti-Yakın Çağ Döneminde Sakarya Tarihi" adlı makalesinde ayânlık hakkında bilgi vererek, bölge ayânlarının bazılarını da listelemiştir. 17. yüzyıl sonlarından başlayarak, 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, vergi dağıtımı ve toplanması, zahire ve hayvan temini, ihtiyaç olan bölgeye asker sağlanması gibi işlerle ilgilenen zümreye ayân denirdi. Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu bölgelerinde, çoğu yerli eşraf ve zengin aileler arasından çıkan bu zümre, devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, merkezi otoriteye kafa tutacak hale gelmişlerdir.

Kocaeli Sancağı, İstanbul'a yakınlığı, bazı kazalarının kereste sağlama ve Tersane-i Âmire'ye ocaklık olması, aynı zamanda toprak ve tarımsal ürünleri ve hayvan

varlığı gibi sahip olduğu özellikleriyle, Osmanlı Devleti için önemli bir sancaktı. Bununla birlikte İstanbul-Anadolu arasındaki ulaşım, askeri sevkiyat için geçiş yolu ve her yıl Müslümanlar'ın Hac ziyareti için kullandığı bir güzergâh olması bakımından da ayrıca önemlidir. Tüm bu sebeplerden dolayı, bu sancağın yönetiminde güvenlik ve düzenin sağlanması, karışıklıklar olmaması ve özellikle kereste ve odun sevkiyatının sürekli olması arzu edilerek, güçlü vezir ve mirmiranların yönetiminde olması istenmiştir. Bu bakımdan, derebeylerin ve güçlü ayânların hayat bulmasına devlet merkezi tarafından pek imkân verilmemiştir. Bilhassa Kandıra, Kefken gibi kereste sevkiyatı yapılan yerlerde merkezi otorite oldukça güçlü tutulmaya çalışılmıştır. Ancak, sancak merkezine daha uzak bölgelerde merkezi kontrolün daha zayıf olduğu yerlerde, bazı ayânların varlığı söz konusu olmuştur. Resmi kayıtlarda Geyve, Yalova, Pazarköy (Orhangazi), Adapazarı kazalarında ayânların varlığından bahseden Atilla Çetin, Adapazarı'nın en güçlü ayânının Kara Osman Ağa olduğunu, Kara Osman Ağa'nın dışında diğer ayânları da şöyle sıralamaktadır: Geyve Ayânı Balaban Ahmet Ağa, Akhisar-ı Geyve (Pamukova), Ayânı Bekir Ağa, Şeyhler kazası (Kaynarca) Ayânı Hacı Mustafa Bey, Karasu kazası Ayânı Mustafa Bey, Kaymas Ayânı Ayân Oğlu Mustafa Bey, gibi isimler zikredilebilir.

Makalesinde Sakarya bölgesindeki eşkıyalık hareketlerini de ele alan Atilla Çetin, Osmanlı Arşivinde tespit ettiği bölge eşkıyalarının bazılarını tek tek anlatırken bazılarının ise sadece isimlerini vermiştir. Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik sıkıntılar yaşadığı dönemlerde, Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesinde eşkıyalık ve zorbalık hareketlerine rastlandığı bilinmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başlarında birçok bölgede eşkıyalık hareketlerine rastlanmıştır ki, Sakarya bölgesi de bu bölgelerden biridir. Sakarya bölgesinde en göze çarpan eşkıyalardan biri Kandıralı Mehmet Paşadır. "Şaki Kandıralı Mehmet" olarak anılan Mehmet Paşa, cesur ve gözü kara olarak tanınmaktadır. Kandıra, Karasu, Şeyhler, Yalova, Sapanca, Karamürsel taraflarında yol kesme, baskın, ev yakma, mal gaspı, adam öldürme, adam kaçırma gibi işlere karışmıştır. Kandıralı Mehmet'in bir dönem İzmit körfezinde korsanlık yaptığı da bilinmektedir.

Yaptığı işlerin bir neticesi olarak Kandıralı Mehmet, hasımları tarafından 17 Temmuz 1816 gecesini bıçaklanarak öldürülmüştür. Kocaeli ve Sakarya bölgesinde eşkıyalık hareketlerinde nam salmış isimlerden biri de, Deli Balta isimli kişidir. Deli Balta, köylere baskın yaparak mal ve para gaspı, soygunculuk ve adam öldürme gibi işlerle uğraşmıştır. Hakkında birkaç kez yakalanması için ferman çıkarılmasına rağmen yakalanamamıştır. Ancak Deli Balta isimli eşkıya yine kendisi gibi Karamürsel kazasının köylerinde eşkıyalık yapan Kandıralı Mehmet tarafından başı kesilerek öldürülmüştür. Sakarya bölgesinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunanlardan bir diğeri ise arşiv kayıtlarında Hasan Nam Şaki adı ile geçen kişidir. Hasan Nam Şaki, Kefken ve Karasu taraflarında derebeylik iddiasında bulunarak, bölge halkını huzursuz

etmiştir. Ancak III. Selim'in emriyle yakalanarak idam edilmiştir. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında Sakarya bölgesinde eşkıyalık faaliyetinde bulunan, Atilla Çetin'in tespit ettiği diğer isimler ise şöyledir: Fenerci Oğlu Mustafa, Kara Mutaf, Yarım Ağa Lakaplı Abdülfettah, Söğütlülü Mehmet, Karasulu Hacı Hasanoglu İsmail Feyzullah, Kapusuz Mustafa, İnce Mehmet.

Atilla Çetin makalesinde, Sakarya'da bulunan Medrese ve zaviyelere de yer vererek, Sakarya bölgesinde yaşayan ahiler, dervişler, tarikat erbabı kimseler, devlet adamları ve zenginler, bölgede bu tür kurumlar kurdurarak vakıf kültürünü geliştirmişlerdir der. Osmanlı döneminde Sakarya bölgesinde kurulan medreseleri Atilla Çetin şöyle sıralar: Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa tarafından yaptırılan, Osman Ağa Vakfı ve Medresesi, Taraklı bölgesinde Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından kurulan Süleyman Paşa Medresesi ve 1790 yılında halkın katkısıyla Ali Efendi adında birisinin müderris olarak tayin edildiği Geyve Medresesi'dir. Atilla Çetin makalesinde, Osmanlı döneminde Sakarya bölgesinde kurulan zaviyelerin isimlerini ise şöyle sıralar: Geyve'de İzmit'e bağlı Ahiler köyüne vakfedilen Büyük ve Küçük Evhatlar Zaviyesi, Koca Baba adlı tarihi kimliği meçhul olan bir zat tarafından yaptırılan Koca Baba Zaviyesi, Seccar-zâde Mehmet Çelebi tarafından Geyve'de kurulan Seccar-zâde Mehmet Çelebi Zaviyesi, yine Geyve'de kim tarafından kurulduğu belli olmayan Karateke ve Şabaniye zaviyeleri ve Akhisar-ı Geyve'de Orhan Gazi'nin oğlu, Süleyman Paşa anısına yaptırdığı Karaoğlan Zaviyeleri.

Atilla Çetin makalesinde, yerel tarih araştırmaları açısından diğer bir önemli konunun ise bir bölgenin nüfusu, sosyal ve ekonomik yapısının değerlendirilmesi olduğunu belirterek, sağlıklı bilgilerin hangi kaynaklardan elde edilebileceği ve bu kaynakların önemi üzerinde durarak bu kaynakları detaylı bir şekilde tanıtır.

Osmanlı taşrasının anlaşılabilmesi için Defter-i Hakanîler olarak da bilinen, Tapu-Tahrir Defterleri son derece önemlidir. Bu defterlerde bir bölgenin köy ve mezra seviyesine göre vergi mükellefleri, bu mükelleflerden tahsil edilmesi gereken toplam vergi tutarları ve bu vergilerin hangi kalemlerden oluşacakları tek tek kaydedilmiştir. Bu defterlerin, 16. yüzyılda bir bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymak için temel kaynaklar olduğunu söyleyen Atilla Çetin, 19. yüzyıl için ise cizye, nüfus ve Temettuat Defterleri ve salnamelerin önemine dikkat çeker.

Tanzimat döneminde Osmanlı coğrafyasının büyük bir kesiminde Emlak, Arazi ve Hayvanat sayımları yapılarak, *Temettuat Defterleri* denilen bir koleksiyon oluşturulmuştur. Temettuat, kar etme, fayda görme, temettü vergisi ise, herkesin kazancıyla orantılı olarak devlete verdiği vergi, esnaf vergisi anlamına gelmektedir. Bu defterler 1840'lı yıllarda Tanzimat Fermanı ile imparatorluğa gelen yeni bir sosyal ve ekonomik anlayışın sonucudur. Temettuat defterlerinde şahıs önemli olup, vergi mükellefinin adı, vergiye esas olan gelir kaynakları, kaynakların yıllık geliri ve bu gelire

dayanarak tarh olunan vergi miktarını vermektedir. Ekonomik yapıyı belirleme açısından, toprak miktarı, ekili ve nadas alanlarının miktarı, topraktan sağlanan ürünler ve miktarları, tarım işletmeciliği, hayvan varlığı ve miktarları, sınaî, ticari ve hizmet alanları, Müslim, gayrimüslim nüfus, kimi kesim arasındaki vergi dağılımı gibi konularda sağlam bilgiler içermektedir. Hane esaslı üzerine yapılan bu sayımlarda yer alan bilgilerin temel olarak üçe ayrıldığını söyleyen Atilla Çetin bunların, Taşınır ve Taşınmaz Mallar, Gelirler, Vergi Ödemeleri olduğunu belirtir.

Defterlerdeki hane sayısı beş ile çarpılarak nüfus sayısına ulaşılmaktadır. Kısacası Temettuat Defterleri bütün Osmanlı eyalet, vilayet, kasaba ve köyleri için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Adapazarı, Sapanca, Akyazı, Hendek, Ab-ı safi, Şeyhler, Karasu, Geyve, Akhisar, Kaymas, Söğütlü, Ferizli, Taraklı kazaları ve köylerine ait tüm Temettuat Defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur. Atilla Çetin, henüz tamamı okunmamış olan bu Temettuat Defterleri'nin Sakarya'nın tarihi, nüfusu, sosyal ve ekonomik durumunun öğrenilmesi açısından oldukça önemli olduğunu vurgular.

Atilla Çetin'in makalesinin son bölümünde ise, yakınçağ döneminde Sakarya'da sosyal hayat ele alınmıştır. Atilla Çetin, Osmanlı beyliğinin ilk fethettiği yerlerden birisi olan Sakarya bölgesinde topografik, toponomik ve Osmanlı arkeolojisi üzerinde mukayeseli tetkiklerinin, Sakarya ili tarihi açısından önemli bir çalışma olacağı üzerinde durmaktadır.

Çetin, Sakarya'da dini günlerin ve bayramlarda yapılan sevinç gösterilerinin, Ramazan ayının manevi atmosferinde kutsal mekânların ziyaretlerinin, Hristiyanların Noel eğlencelerinin, Musevilerin hamursuz (Roş aşana) günlerinin sosyal yaşamın bir parçası olduğunu vurgular. Sakarya bölgesinde sosyal yaşamla ilgili önemli bir diğer konu ise, bölgede çokça rastlanan, Yörük, Türkmen ve göçebelerin yaşamlarıdır. Koyun, keçi, inek gibi hayvan sürülerinin peşinde yaylak ve kışlak yaşamını sürdüren Yörükler ve Türkmenler, Sakarya'da Adapazarı, Akyazı, Karasu, Geyve, Taraklı, Ab-ı safi, Hendek, Şeyhler civarında bulunan yaylalara bahar mevsimi başlangıcında giderler, bahar, yaz ve sonbaharı orada geçirerek, kışın daha sıcak ova bölgelerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Geçimlerini hayvan ürünleri ile sağlayan Yörük ve Türkmenler, güzel halı, kilim, yün yapmışlar, bir kısmını diğer ihtiyaçları için satmak suretiyle tahıl ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Atilla Çetin, buna bağlı olarak Sakarya bölgesi kazalarında zengin bir Yörük ve Türkmen göçebe kültürü ve folkloru da mevcuttur der.

“Sakarya Meşhurları Üzerine Bir Deneme-Osmanlı Dönemi”

Prof. Dr. Atilla Çetin’in 2005 yılında, Sakarya Üniversitesi tarafından yayınlanan *Sakarya İli Tarihi*’nin I. cildinde, 673-684 sayfaları arasında yer alan diğer bir çalışması da, “Sakarya Meşhurları Üzerine Bir Deneme-Osmanlı Dönemi” başlıklı ikinci makalesidir. Bu makalesinde Atilla Çetin, Arşiv vesikaları ışığında Osmanlı Dönemi’nde, Sakarya’da yaşamış bazı ünlü şahsiyetleri ele almıştır. Bir bölgenin ünlü şahsiyetlerini bulmanın oldukça meşakkatli bir araştırma süreci gerektirdiğini ifade eden Atilla Çetin, yerel kaynakların yeterince korunamadığı için, bu tip araştırmaların çok zahmet ve emek isteyen bir iş olduğunu ifade ederek sözlerine başlamıştır.

Makalesinde Sakarya bölgesinde nam salmış bazı ayânların, vezirlerin, beylerin ve paşaların hayatları hakkında bilgiler vererek yaşadıkları dönem hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunlar arasında Adapazarı’nda 1786 yılında Tahta Serdarlığı ve 1793 yılında da Kocaeli Sancağı mutasarrıflığı yapan Adapazarlı Seyyid Hüseyin, yine Adapazarı eşrafından olup 1802 yılında Aksaray Sancağı Mutasarrıflığına tayin edilen Seyyid Mehmet Paşa, Adapazarı’nda ün salan ve yeniçeri ocağında zağarcıbaşılığa kadar yükseldikten sonra Adapazarı bölgesinde ayânlık yapan, kendi adına cami, okul ve vakıflar açtıran Kara Osman Ağa zikredilebilir. Bununla birlikte II. Bayezid döneminde Kandıra, Şeyhler (Kaynarca), Taşköprü taraflarında geniş bir vakıf kuran ve 1486 yılında ilaveli olarak Arapça Vakfiyesini yazan Kısahan Elhac Muslihiddin, Kandıra’daki camisi, tekkesi, mektebi ve köprüsü ile bölgeye hizmet etmiş oldukça ünlü bir şahsiyettir. Atilla Çetin’in makalesinde tanıttığı bir diğer Sakaryalı meşhur ise, Hendek Şeyhler köyünün kurucusu olarak bilinen Şeyh İzzeddin İsmail’dir. Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında Orhan Gazi şeyhe miladi 1301 tarihi bir berat vererek, meskûn bulunduğu yerleri ve civarını vakıf olarak bağışlamıştır. Orhan Gazi’den sonra gelen bütün Osmanlı padişahları da Şeyh İzzeddin İsmail ve evlatlarına ilgi ve teveccühlerini devam ettirmişlerdir.

Sakarya’da, 1800’lü yıllarda Tahta Serdarlığı yapan Hendekli Mustafa Ağa, Sakarya halkı için hayırlı hizmetleriyle nam salmış ve 1734 yılında Çark Mesire (Çark Suyu) üzerinde ilk defa bir su dolabı ve terazisi yaptırarak modern anlamda su sorununu çözen Deveoğlu Mustafa ve Sakarya’da Tozlu Camii’yi (eski adıyla Gubari-zade Camii-1837) yaptıran Hatip-zade El-Hac Ahmet Efendi de, Osmanlı döneminde yaşamış Sakaryalı meşhurlar arasında zikredilir. Yine Sakarya Geyve doğumlu olan ve Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Savaşı’na katılan, bu faaliyetlerinin yanı sıra dil ve folklor açısından zengin kabul edilen Pendname, Gurbetname, İbretname gibi eserlerin sahibi olan Mehmet Süreyya da Sakarya meşhurları arasındadır.

Bununla birlikte Kaynarca kazasının ileri gelenlerinden Müderris-zadeler ailesine mensup olan Edip Paşa, Süleymaniye dersiamlarından ve kibar-ı müderrisinden el-Hac Hafız İsmail Hakkı Efendi’nin oğlu olan, 1901’de Üsküdar İdadisi Dini

Ahlaki İlimler Muavinliği, 1917'de Süleymaniye Medresesi Usul-i Fıkıfı müderrisliği, 1919'da Üsküdar Medresesi İhzan İhtiyat Sınıfı Müdürlüğü, 1921'de Medaris Müfettiş Muavinliği görevlerinde bulunan Akhisar-ı Geyveli Nazif Efendi de bu meşhurlar arasındadır. 1901 yılında Anadolu Kazaskerliği görevine tayin edilen Adapazarlı Tevfik Efendi, 1905 yılında Sapanca Mektebi muallimliğine tayin edilen Sapançalı Osman Lütfü Efendi, 1915-1916 yıllarında Elmalı ve Beyşehir Kazası kadıliklarına tayin edilen Hendekli Mustafa Seyfi Efendiler de Sakarya meşhurları arasındaki önemli isimlerdendir.

Bunların dışında 1891-1892 yılları arasında Süleymaniye Camiinde dersiamlık yapan ve 1899'da İbtidai Hariç İstanbul Müderrisliği ilmi payesi uhdesine tevcih buyurulan Geyveli İbrahim Enver Efendi, 1911 yılında Geyve'de İbrahim Paşa Medresesi'nde müderrislik yapan Geyveli Ali Rıza Efendi, Adapazarı Şer'iyye Mahkemesi'nde kâtiplik yapan Geyveli Ali Faik Efendi, 1922 yılında Karaman idadisi Riyaziye Muallimi iken, *Karaman Ahval-i İctimaiyye, Coğrafiye ve Tarihiyyesi* adı ile bir eser telif etmiş olan Sapançalı Hüseyinde söz konusu meşhurlar içerisinde zikredilmektedir.

“Adapazarı Âyanı Kara Osman Ağa Vakfı Vakfiyesi”

Atilla Çetin'in Vakıflar Dergisi'nin XXX sayısında, 2007 tarihinde, 155-183 sayfaları arasında yer alan diğer bir çalışması da “Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa Vakfı Vakfiyesi” adlı makalesidir. 1800'lü yılların başında Adapazarı bölgesinde ayânlık yapan Kara Osman Ağa'yı, 1816 yılına kadar bölgede varlığını hissettirmiş güçlü bir ayân olarak tarif eden Atilla Çetin, Kara Osman Ağa vakfı hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Günümüzde adı bir mahalle, bir sokak ve bir camide yaşatılan Kara Osman Ağa'nın mal varlığı 1954 yılından sonra farklı kimselerin eline geçmiş ve bu mal varlığından yaptırdığı vakıf yerlerinden, günümüze ancak az bir kısmı ulaşabilmiştir. 1800'lü yıllarda Adapazarı civarında, Geyve, Karamürsel, Yalakâbad, Pazarköy, Gemlik gibi kazalarda Reis-i Âyan denilen toplumun ve diğer ayânların saydığı ve itaat ettiği bazı ayânlar vardı. Kara Osman Ağa'da kendi dönemde gücü ve kudretiyle adını duyurmuş ve zaman zaman da yaptığı işlerle Osmanlı Devlet'ni uzun bir süre meşgul etmişti. Yaşadığı müddet boyunca adını günümüze kadar taşıyacak hayratlar yaptıran Kara Osman Ağa, Adapazarı'nın kentleşme, eğitim, bayındırlık ve ziraat tarihinde de önemli yeri olan bir şahsiyettir.

Atilla Çetin, Kara Osman Ağa'nın şahsiyeti üzerinde de durarak, onun farklı bir kişiliğe sahip olduğunu vurgulayıp, Muhallefât defteri bilgilerinden yola çıkarak, onu şöyle tanıtır: “Kara Osman Ağa'nın serkeş hareketleri gerçek bir başkaldırı anlamına gelir miydi? sorusunun cevabını vermek zordur. Yaptığı hayır hasenat işlerine

rağmen, onunla ilgili arşiv vesikalarında “şaki”, “hain”, olduğu, “şekavetinden”, “reayaya mezaliminden”, “başerat makûlesinden” olduğu ve “fesadından”, “çıkardığı ihtilâlden” ifadeleri geçmektedir. 1816’da cezalandırılmasından sonra devletçe el konulan paralarının mal ve mülklerini kalem kalem dökümünü içeren Muhallefât defterinin başında “*Su’i ahvâline binâen hakkında fermân-ı kazâ sudûr eden*” ifadeleri geçmektedir. İlk yıllarında iyi bir asker, güçlü bir yerel yönetici olan Kara Osman, sonradan serkeşâne ve baskısı ile zulmedici faaliyetlerde bulunan biri haline gelmiştir. Bunda etkili olan nedenler arasında İstanbul’daki Yüksek Askeri görevinden uzaklaştırılması ve netice itibarıyla yaşadığı psikolojik bunalım olabileceği gibi, yaşadığı bazı ekonomik sorunlara bağlı olarak mal mülk ve şöhret hırsı da olabilir”.

Kocaeli Sancağı İstanbul için odun, kereste, tahıl, hayvan ve hayvan ürünleri, meyve, sebze gibi, temel bazı maddelerin ve malzemelerin temini açısından merkeze yakınlığı dolayısıyla ulaşım kolaylığına sahip bir yerdir. Denizden İzmit, Kefken, Karasu iskeleleri; karadan Geyve, Sapanca, İzmit, Akyazı, Gebze, üzerindeki yollar ve menziller üzerinden ulaşım sağlanırdı. Tersane-i Amire için kerestenin düzenli gelmesi çok önemliydi. Kocaeli sancağının bazı kazaları ocaklık olarak kereste göndermekle yükümlüydüler. Bu konularda Mühimme Defterleri’nde birçok hüküm ve emir bulunmaktadır. Kocaeli sancağının güvenlik ve asayiş içinde bulunmasına, yolların güvenlik açısından emin ve açık olmasına eşkıyanın fazla gün yüzüne çıkmamasına bağlı olduğunu söyleyen Atilla Çetin, “bu itibarla Kocaeli yöneticilerine daima muhkem emirler yollanır, özellikle kereste maslahatına ve sevkine engel olacakların te’dbileri istenirdi” der.

18. yüzyılın ortalarından itibaren, Kocaeli sancağında çoğu idari, sosyal ve ekonomik nedenlere bağlı olarak birçok eşkıyalık olayı meydana gelmiştir. Eşkıyalık olaylarından önemli ölçüde zarar gören halk ve köylülerin şikâyetleri üzerine Osmanlı Devleti bu asilerin faaliyetlerini durdurmak amacıyla bazı önlemler almış, bunlardan bir kısmını sürgün etmiş ve bir kısmını ise idam etmiştir. Kara Osman Ağa ise idam edilenler arasındadır. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Adapazarı için önemli bir şahsiyet ve yerel yönetici olduğunu belirten Atilla Çetin, Kara Osman Ağa ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde birçok belgenin mevcut olduğuna dikkat çeker.

Her ne kadar resmi kayıtlarda Kara Osman Ağa’nın ayânlık yaptığı dönemlerin ilk yıllarıyla ilgili yeterli bilgiler mevcut olmasa da, belgelerde onun halka zulmünden ve eşkıyalık faaliyetlerinden sıkça söz edilmektedir. Yine aynı belgelerde, onun askerlik mesleğini seçtiği ve yeniçeri olarak savaflara katıldığını belirten Atilla Çetin, “resmi kayıtlarda “Adapazarlı Kara Osman Ağa” şeklinde geçiyor olması, onun Adapazarlı ve muhtemelen de bölgenin yerlilerinden olduğu” kanaatindedir.

Yeniçeri Ocağında yetişen Kara Osman’ın vakfiyesinde geçen bilgilere göre ba-

basının adının Mehmet olup künyesinin *Kara Osman bin Mehmet* şeklinde olduğunu söyleyen Çetin, Kara Osman Ağa'nın, zamanla askerlik mesleğinde ilerlediğini ve Yeniçeri Ocağı'nda Zağarcıbaşı'ya (korgeneral) kadar yükseldiğini ifade etmiştir. Bu bakımdan Kara Osman Ağa'nın, devlet ricali ve Sultan III. Selim tarafından bilinen bir isimdir. Muhtemelen devlet katında hoşla gitmeyen bazı davranışlarından dolayı bu görevinden azledilerek memleketi Adapazarı'na gönderilmişti.

Mizacı itibarıyla zeki, kurnaz, cevval olan Kara Osman, sert ve dik başlı bir kişiliğe sahipti. İnsanlar ile arasında oldukça iyi bir diyalog geliştiren Kara Osman, gayrimüslim tebaa ile de iyi ilişkiler kurmayı başarmıştı. Adapazarı halkı arasında namı dilden dile yayılan Kara Osman'ın kendine güvenli ve ciddi tavırlarıyla, halk arasında korku saldığı aşikârdır. Böylelikle Eski zağarcıbaşı ve asker Kara Osman, üç erkek kardeşi ve yeğenleri ile birlikte kendisine taraftar bulduktan sonra, daha önceleri mütevacı sayılan mal varlığını ve ticari ilişkilerini genişletmiştir. Zamanla Adapazarı'nın sayılı zenginlerinden biri olan Kara Osman, 1800'lü yılların başında halkın saygı duyduğu ve itibar gösterdiği bir ayân oldu. Kara Osman Ağa'nın, kısa süre içinde nam salması, onun, Adapazarı'nın yerlilerinden olmasına, daha evvelki yıllarda yeniçerilik yapmış olmasına, kuvvetli mizacı ile sözü geçen ve sayılan bir kişiliğe sahip olmasına bağlanabilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Kara Osman'ın gayrimüslim tebaa ile de iyi ilişkiler içinde bulunması, onun hâkimiyet ve etki alanını oldukça genişletmiştir. Nitekim Muhallefât Defterlerinde alacak-verecek ile ilgili hesaplarda birçok gayrimüslim adına rastlanılmaktadır. Kara Osman Ağa zamanla hâkimiyet alanını daha da genişleterek, İzmit'in bir bölümü, Sapanca, Akyazı, Hendek, Geyve, Pamukova (Akhisar-ı Geyve), Mudurnu, Düzce, Kaynarca (Şeyhler), Karasu civarında hükmünü yürütmüş, yakın ve uzak çevredeki bazı ayânlar ile işbirliği içerisine girmiştir. Onun bölge içerisinde oldukça güçlenmesi ve taşkın hareketleri, devlet merkezinden bazı ileri gelenlerin dikkatini çekmiş ve nitekim Kocaeli mutasarrıfı Vezir Seyit Ahmet Paşa, Kara Osman Ağa'yı yakalamakla görevlendirilmiştir. Vezir Seyit Ahmet Paşa'nın Adapazarı'nda bir ay kalmasına rağmen onu ele geçiremediği belirten Atilla Çetin, Kara Osman'ın on yedi gün bir reyanın evinde gizlendikten sonra firar ettiğini söyler. Bu süreç içerisinde halk içinden hiç kimse onu ihbar etmemiş veya buna cesaret gösterememiştir.

Kara Osman Ağa, ayânlık yaptığı yıllarda Adapazarı ve çevresinde tasarruf ettiği geniş arazi ve çiftliklerinin gelirleriyle bir vakıf kurmuş ve bu vakfa bağlı olarak Adapazarı'nda Camii okul ve vakıf dükkânları inşa ettirmiştir. Bununla birlikte Kara Osman, bölgenin kalkınması hususunda tarımı teşvik etmiş ve toprağın ekilmesi ve üretimin artırılması hususunda bizzat kendisi örnek olmuştur. Bazı köylerin kalkınmasına destek olarak ekonomik yönden zor durumda olan köylere hayvan ve tohum dağıtmış ve bu köylerin yollarını yaptırmıştır. Adapazarı köylerindeki bu imar faa-

liyetleri ve yardımseverliği, halkın dilinde, kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Bu itibarla Adapazarı Bölgesi'nin en önemli hayır hasenat sahibi kişileri arasında zikredilebilir. Ayrıca üç erkek kardeşi ve yeğenleri de Adapazarı ve çevresinde mal mülk sahibi zengin kişilerdir.

Kara Osman, XIX. yüzyılın başlangıcında Osmanlı Merkez yönetimi ile ters düşmüş ve 1803-1816 yılları arasında Kocaeli Sancağı Mutasarrıflarını zaman zaman uğraştıran önemli bir sorun olmuştur. Atilla Çetin, neden olarak “resmi belgelere göre” merkezin emirlerini dinlememe, serkeşlik ve halka gösterdiği baskı ve zulüm sayılabilir der. Onun baskı ve zulmü karşısında, halk, onun gücünü ve baskın karakterini bildiğinden dolayı sinmiş ve itaat göstermiştir. Bununla birlikte Kara Osman'ın İstanbul'da bazı koruyucularının bulunması, sıkışınca belli bir süre Adapazarı'nın kuzeyindeki dağlarda sığınacak yerlerinin ve işbirlikçilerinin varlığı, onu daha da cesaretlendirmiş ve kural tanımaz bir hale getirmiştir. Osmanlı Devleti, onun bu tutum ve davranışlarının karşısında kan dökülmesini istemediğinden, önce-leri hoşgörülü ve müsamahalı davranmışsa da, onun bölge halkına korku salarak gücünü arttırması üzerine tedbirler almaya ve uyarılarda bulunmaya başlamıştır. Kara Osman böyle zamanlarda çevre ayânlar ve arabulucular ile devletten af isteğinde bulunmuş, halka karşı daha yumuşak ve anlayışlı davranacağını ve eski huylarından vazgeçerek edebiyatla oturacağını söylemiştir.

Osmanlı Devleti, Tersane-i Amire için Kocaeli bölgesinden gelen kerestenin zamanında gelmesinin önemini bildiğinden, bu bölgede herhangi bir huzursuzluk ve sorun çıkmamasına özen göstermiş ve daima bu bölgede güvenliği sağlamaya yönelik tedbirler almıştır. Bunun için Kara Osman, dik başlı ve sert mizacına ve bölge civarındaki bazı ayânlarla yaptığı işbirliğine rağmen, Osmanlı Devleti tarafından birçok kez bağışlanmıştır. Bununla birlikte bölgede yaşanan olaylarla ilgili resmi kayıtlarda Kara Osman Ağa'nın şahsi bir savunmasına rastlanmadığını söyleyen Atilla Çetin, “şu ihtimali de göz önünde bulundurmak gerekir ki bölgede yaşanan olaylar Kocaeli Mutasarrıfları tarafından devlet merkezine abartılarak da bildirilmiş olabilir. Bu yönüyle resmi belgelerin iyi değerlendirilmesi” gerektiğine dikkat çeker.

Atilla Çetin, Kara Osman Ağa Vakfı hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Kara Osman Ağa, Adapazarı ayânı iken, 11 Temmuz 1814 tarihli vakfiyesi ile bir cami, bir medrese, bir okul tesis edip, bu vakfın geliri için ise birçok dükkân, arsa ve iki değirmen tahsis etmiştir. Geliri oldukça fazla olan bu vakıf uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Kara Osman'ın idamından sonra da vakıf işlemeye devam etmiş, fakat Kara Osman'ın görkemli konağı, II. Mahmut'un emriyle yıktırılmıştır. Adapazarı'nda Kara Osman Ağa'nın adı günümüzde bir okul, bir cami, bir mahalle ve bir sokakta varlığını sürdürmektedir. Bahsettiği geniş vakıf yerleri 1930'lu yıllardan sonra başka kişilerin mülkiyetine geçmiştir. Kendi adını taşıyan caminin bahçesinde taş işçiliğinin güzel örneklerinden olan mezarı ve mezar taşı yerinden sökülerek Yorgalar Me-

zarlığı'na nakledilmiştir. Atilla Çetin makalesinde günümüze kadar sağlam olarak ulaşan mezar taşı kitabesinde şu ifadelerin yazıldığını belirtir.

- Hüve'l-Hallakül-Bâki
- Bugün va'dem itmâm oldu erişdi emr-i Rabbani
- Ki teslim eyledim Hakka emânet verilen canı
- Ecel damına düşdüm halâsa yoktur çare
- Sebeb-i mağfiretdir bu imiş takdir-i Subhâni
- Merhûm mağfûr el-muhtâc ilâ rahmeti
- Rabbihi el-gafûr Adapazarı Ayânı
- ..... Kara Osman Ağa'nın
- Ruhıçün rızaen lillah el-Fatiha
- Sene 1232

Mezar taşına düşülen tarihten de anlaşılacağı üzere, Kara Osman Ağa 1231 yılında idam edilmiş, mezar taşı ise bir yıl sonra 1232 yılında yapılmıştır.

Atilla Çetin bu makalesinde, Kara Osman Ağa'nın idamından iki yıl önce kurduğu vakıfla, Adapazarı'nda inşa ettirdiği, sıbyan mektebi cami-i şerif ve diğer hayratı için akarat olarak da bir diğer vakfiye tanzim ettirdiği, Adapazarı'ndaki emlakinden dükkânlar yağhane, boyahane mahzenler, iki göz değirmen ve bunların kira gelirlerini buraya vakfettiğini yazar. Kara Osman Ağa'nın idamından sonra mal varlığına ve nakdine devletçe el konulmasına rağmen, bir Hattı Hümayun ile vakfa ait nakit ve kira gelirlerine dokunulmadan vakfın görevlerinin devam etmesi sağlanmıştır. Atilla Çetin bu makalesini şu ifadelerle tamamlamaktadır: “Kara Osman Ağa zenginliğini halk ile paylaşmak istemiş ve kurduğu Sıbyan Mektebi ve Kırk Odalı Medrese ile eğitim öğretim alanında ilk önemli atılımı gerçekleştirmiştir. Camii, han ve nü kud vakıfları ile hayırla anılmaya layık bir isimdir”.

“Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın Muhallefât Defteri”

Atilla Çetin'in, Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa ile ilgili bir diğer çalışması da, 2000 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından hazırlanan, merhum *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı* kitabının 21-43 sayfaları arasında yer alan, “Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın Muhallefât Defteri” adlı makalesidir. Atilla Çetin bu makalesinde, Adapazarı Ayânı Kara Osman'ın faaliyetlerini, 1816 tarihli bir Muhallefât Defterindeki bilgiler ışığında ele alarak incelemektedir.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Adapazarı ve yöresinin ayânı olan Kara Osman Ağa'nın Yeniçeri ocağında yetiştiğini ve Zağarcıbaşılığa kadar yükseldiğini, bu makalesinde de tekrar dile getiren Atilla Çetin, Kara Osman Ağa'nın Zağarcıbaşılığa yükseldikten sonra merkezi yönetim tarafından, hizmet etmek üzere Adapazarı'na gönderildiğini belirtmektedir. Kara Osman Ağa'nın sert mizaçlı ve dik başlı ol-

duğunu vurgulayan Çetin, Kara Osman'ın iki defa devlet merkezi ile ters düştüğünü, fakat ilkinde bağışlandığını, ancak ikincisinde devletin güçlerine yenik düşüp, 1816 yılında ise idam edildiği bilgisini vermektedir. Kara Osman'ın, elindeki geniş gelirler sayesinde, Adapazarı ve civarında önemli vakıf eserleri vücuda getirerek, kendi adına cami, okul ve dükkânlar yaptırdığını belirten Çetin, bu yönüyle Kara Osman Ağa'nın ismi Adapazarı bölgesine hizmet etmiş önemli hayır sahipleri arasında zikredildiğini söylemektedir. Adapazarı tarihi açısından önemli olan bu kişinin faaliyetlerinin ve çalışmalarının ortaya konması Adapazarı tarihi açısından ehemmiyet arz ettiğine de dikkat çekmektedir.

Atilla Çetin bu makalesinde, Kara Osman'ın faaliyetleri hakkında 1816 tarihli bir Muhallefât defterinin varlığından bahsederek, bu defterdeki bilgiler ışığında Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa ve faaliyetleri hakkında şu bilgileri verir. “Bilindiği gibi Adapazarı bölgesi 1816 yılında Hüdavendigar Kocaeli sancağına bağlıydı. Valisi ise Bursa'da oturan Mehmet Nurullah Paşa idi. Kocaeli ve Hüdavendigar sancakları valisi Vezir Mehmet Nurullah Paşa'nın görevlendirdiği hazine kâtibi Salih Efendi, Adapazarı Kadısı Mehdizade İsmail Efendi ve ileri gelenlerinin yardımıyla, Kara Osman'ın bütün malı, mültezimi, alacağı, hayvanları, tahılı gibi bütün bilgiler kalem kalem kayıt altına alınmıştır”. Adapazarı Kadı'sının tasdik etmesinin ardından, bu defter İstanbul'a gönderilmiştir.

Atilla Çetin, adı geçen Muhallefât defterinde ki bu önemli bilgileri şöyle nakleder. “Bu defterdeki bilgilerden anlaşıldığına göre, Kara Osman'ın Adapazarı'nda konağı, okulu, vakıf dükkânı, camisi, İzmit'in Kulaksız köyünde ayrı bir konağı, çiftliği, Sapanca Menzil hanesi, karşısında samanlığı vardır”. Yine bu defterdeki bilgilere göre, Kara Osman'ın üç erkek kardeşinin olduğunu, “birisinin adının Mustafa, onun oğullarının ise Hüseyin Ahmet ve İsmail olduğunu” belirtir. Yine aynı kayıtlarda “Kara Osman'ın kardeşleri üzerine bazı tarlaların olduğunu ve bu tarlaları müştereken işlettikleri” de geçmektedir. İzmit'in Kulaksız köyünde Kulaksız Çiftliği'nin Kara Osman'a ait olduğunu ve Sapanca Menzil hanesi yakınında da ayrıca bir mülkünün bulunması “onun, geniş bir çevrede hüküm sürdüğünün delilidir” der. Atilla Çetin makalesini, “Adapazarı'nda bir mahalle, bir okul, bir cami Kara Osman adını” taşımaktadır. Böyle önemli bir “yerel yönetici olarak tarihe geçmiş bu kişiyi unutmamak gerekir” uyarısıyla makalesini tamamlamaktadır.

“Kocaeli ve Sakarya'nın Osmanlı'nın Gelişmesine Katkıları”

Atilla Çetin'in bu çalışmada yer verilen son makalesi ise, 2005 tarihinde Bursa'da basılan, *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu* bildiri kitabının 125-128 sayfaları arasında yer alan, “Kocaeli ve Sakarya'nın Osmanlı'nın Gelişmesine Katkıları”, başlıklı çalışmasıdır. Sakarya ve Kocaeli'nde yerel tarihçilik alanında geniş çaplı bir araştırma yapılmadığını, bu çalışmasında dile getiren Atilla Çetin, Kocaeli ve Sakarya'nın Osmanlı Devleti için nasıl bir önem arz ettiğini vurgulayarak, bu bölgenin maddi ve manevi zenginlikleri üzerinde durmuştur.

Bilindiği gibi, Sakarya ve Kocaeli Bölgesi Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin meşhur komutanlarından Akça Koca ve Konur Alp'in Kandıra, Karasu, Hendek ve Düzce bölgelerine kadar fetih yapmaları ile Osmanlı sınırları içerisine katılmıştır. Atilla Çetin makalesinde bu bilgileri verdikten sonra, Konur Alp ve Akça Koca'nın bu fetihlerine dair günümüzde bazı belgeler var olmakla birlikte, bu belgeler toplu olarak bir araya getirilmemiş ve geniş çaplı bir araştırma yapılmamıştır der.

Atilla Çetin bu konuya ilişkin olarak, rahmetli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin, Sakarya bölgesinde bulunan, Osmanlı dönemi, dini mimari eserlerinin güzel bir örneğini ortaya koyduğunu ifade ederek, “Ayverdi çalışmaları ile “Çandı” adı verilen ilk geleneğini Orta Asya'dan alan kesme taşlardan yapılmış camilerden 24 tanesinin varlığını tespit ettiğini söyler. Atilla Çetin makalesinde bölgeyle ilgili şu bilgileri vermektedir: Bununla birlikte Osmanlı'nın kuruluş yıllarından itibaren Sakarya ve Kocaeli bölgesinde vakıfların büyük bir yer işgal ettiği görülmektedir. Osmanlı Türkmenlerinin ilk defa Karadeniz Bölgesi'ne çıkmaları Karadeniz kıyılarını tanımları ile olmuştur diyen Atilla Çetin, İzmit Körfezi, Gemlik ve Karadeniz kıyıları Osmanlı Devleti'nin ilk Tersanelerinin kurulduğu yerler olması açısından önemli sayılmaktadır. Dolayısıyla denizci bir beylik olmayan Osmanlılar'ın, deniz ile tanışması Kocaeli Sancağı ile olmuştur der.

Diğer yandan idari açıdan bakıldığında, Kocaeli ile Bursa birbirine o kadar benzerdir ki, Osmanlı Devleti zaman zaman Kocaeli ile Hüdavendigâr sancağını aynı vezirin idaresinde birleştirmiştir. Vezir Bursa'da ikamet etmiş, Kocaeli Sancağını ise Mütesellim aracılığıyla İzmit'ten yönetmiştir. Bunun avantajlarından biri de bölgenin toprak, ürün ve insan unsuru bakımından birbirine benzemesi olmuştur. Evliya Çelebi seyahatnamesinde de geçtiği üzere, bu bölge orman zenginliği bakımından çok güçlüdür, birçok gemi yapımına elverişli Karaağaç, Dışbudak, İhlamur gibi ağaçlardan oluşan zengin ormanlarla kaplıdır. Bu bakımdan yüzyıllarca gerek İzmit-Kefken tersanelerinin, gerekse Tersane-i Amire'nin kereste ihtiyaçları bu bölgeden temin edilmiştir. Bu bölge ahaliyi yüzyıllar boyunca hem Tersaneye hem de İstanbul'a yakacak ihtiyaçları açısından önemli bir kaynak olmuştur.

Prof. Dr. Atilla etin'in Sakarya ile ilgili çalışmalarının tamamı tabi ki yukarıda tanıtılmaya alışılanlardan ibaret değildir. Onun Sakarya ve çevresi ile ilgili tespit edebildiğimiz bütün çalışmalarının listesi bu makalenin sonunda verilmektedir. Görüldüğü gibi merhum Atilla etin hayatına çok Şey sığdırmıştır. Başbakanlık Arşivi'ndeki incelemeleri sonucu kaleme aldığı eserleriyle, Sakarya tarihine önemli katkılarda bulunduğu gibi, yapılacak çalışmalara da öncülük etmiştir. Ruhu şad olsun.

Prof. Dr. Atilla ÇETİN'in Sakarya ile İlgili Çalışmaları

Kitaplar

Kocaeli-Sakarya Tarihinden, Yayıncı Yayınları, İzmit 2004.

Makaleler

“Osmanlı Devleti Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi”, *Sakarya İli Tarihi*, c I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 345-407.

“Sakarya Meşhurları Üzerine Bir Deneme–Osmanlı Dönemi”, *Sakarya İli Tarihi*, c I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 673-684.

“Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa Vakfı Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara 2007, s. 155-183.

“Sıradışı Bir Yerel Yönetici: Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa”, *Toplumsal Tarih*, 82 (Ekim 2000), s. 45-49.

“Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa ve Kardeşlerinin Mal Varlığı”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına Armağan Kitap*, İstanbul 2008, s. 629-648.

“Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın Muhallefat Defteri”, *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Adapazarı 2000, s. 21-43.

“Fetva ile Tamir (Adapazarı ve İzmit'te Kiliseler)”, *Tarih ve Düşünce*, (6 Nisan 2000), s. 62-63.

“Kocaeli ve Sakarya'nın Osmanlı'nın Gelişmesine Katkıları”, *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu*, 4-5 Nisan Bursa 2005, s.125-128.

Sakarya Ekonomi Dergisi ve Diğer Yerel Dergilerdeki Makaleleri

“Adapazarı Kaymakamı Mehmet Nüzhet Paşa”, *Sakarya Ekonomi*, 35 (Temmuz-Ağustos 2004), s. 48-51.

“Adapazarı Gümrüğü, Adapazarı İpek Fabrikası, Taşrada Fabrika Açma İzni”, *Sakarya Ekonomi*, 37 (Ocak, Şubat, Mart 2005), s. 46-48.

“Akyazı'da Batum Göçmenleri-Karasu'da Rum Kilisesi, Adapazarı'nda İngiliz Askerleri”, *Sakarya Ekonomi*, 39 (Haziran-Temmuz 2005), s. 43-45.

“Adapazarı'nda Reşâdiye Mahallesi'nin Kuruluşu-Hendek'e Fabrika ve Madenler”, *Sakarya Ekonomi*, 44 (Mayıs-Haziran 2006).

“Yabancı Bir Gezginin Kont A. De Moustier'nin Gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi”, *Sakarya Ekonomi*, 15 (Ocak-Şubat 2001), s. 29-32.

“Eski Fotoğraflar, Eski Anılar”, *Sakarya Ekonomi*, 17 (Mayıs-Haziran 2001), s. 20-21.

“Sakarya’da Tahta Serdari”, *Sakarya Ekonomi*, 20 (Şubat-Mart 2002), s. 33-34.

“Sakarya’da Vakıflar, Akhisar’da (Karaoğlan Zaviyesi Vakfı, Geyve’de Kocababa Vakfıyesi)”, *Sakarya Ekonomi*, 22 (Mayıs-Haziran 2002), s. 32-33.

“Akyazı, Karapürçek, Sarıçayır Ahalilerinin Haklı Şikâyeti”, *Sakarya Ekonomi*, 24 (Eylül-Ekim 2002), s. 37-38.

“1786’da Adapazarı Olayları”, *Sakarya Ekonomi*, 25 (Kasım-Aralık 2002), s. 43-45.

“Karasu Kazası Ayânı Mustafa Bey ve Bir Dava Konusu”, *Sakarya Ekonomi*, 28 (Mayıs-Haziran 2003), s.27-28.

“Şeyhler (Kaynarca) Kazasından 300 Nefer Asker Gönderilmesi”, *Sakarya Ekonomi*, 26 (Ocak-Şubat 2003), s.43-44.

“Kaynarcalı Edip Paşa” *Sakarya Ekonomi*, 30 (Eylül-Ekim, 2003), s. 47-48.

“Adapazarı ve Akhisar-ı Geyve’de (Pamukova) 1783 Yılı Olayları”, *Sakarya Ekonomi*, 32 (Şubat-Mart 2004), s.43-46.

“Geyveli ve Akhisarlı Bekir Ağalar”, *Sakarya Ekonomi*, 21 (Nisan-Mayıs 2002), s. 39-40.

“Adapazarı Kaymakamı Mehmet Nüzhet Paşa”, *Sakarya Ekonomi*, 35 (Temmuz-Ağustos 2004), s. 48-51.

“Adapazarı Gümrüğü, Adapazarı İpek Fabrikası, Taşrada Fabrika Açma İzni”, *Sakarya Ekonomi*, 37 (Ocak, Şubat, Mart 2005), s. 46-48.

“Akyazı’da Batum Göçmenleri-Karasu’da Rum Kilisesi, Adapazarı’nda İngiliz Askerleri”, *Sakarya Ekonomi*, 39 (Haziran-Temmuz 2005), s. 43-45.

“Adapazarı’nda Reşâdiye Mahallesi’nin Kuruluşu-Hendek’e Fabrika ve Madenler”, *Sakarya Ekonomi*, 44 (Mayıs-Haziran 2006).

“Yabancı Bir Gezginin Kont A. De Moustier’nin Gözüyle 1862’de Sakarya Bölgesi”, *Sakarya Ekonomi*, 15 (Ocak-Şubat 2001), s. 29-32.

“Eski Fotoğraflar, Eski Anılar”, *Sakarya Ekonomi*, 17 (Mayıs-Haziran 2001), s. 20-21.

“Sakarya’da Tahta Serdari”, *Sakarya Ekonomi*, 20 (Şubat-Mart 2002), s. 33-34.

“1786’da Adapazarı Olayları”, *Sakarya Ekonomi*, 25 (Kasım-Aralık 2002), s. 43-45.

“Adapazarı ve Akhisar-ı Geyve’de (Pamukova) 1783 Yılı Olayları”, *Sakarya Ekonomi*, 32 (Şubat-Mart 2004), s.43-46.

“Geyveli Bir Hatunun Af Dilekçesi”, *Sakarya Ekonomi*, 33 (Mart-Nisan 2004), s.46-47.

“Adapazarı Kaymakamı Mehmet Nüzhet Paşa”, *Sakarya Ekonomi*, 35 (Temmuz-Ağustos 2004), s. 48-51.

“Karasu Ayanı Hacı Abdi Bey, Geyve Köprüsünün Onarımı”, *Sakarya Ekonomi*, 36 (Ekim-Kasım, Aralık 2004), s. 45-46.

“Adapazarı Gümrüğü, Adapazarı İpek Fabrikası, Taşrada Fabrika Açma İzni”, *Sakarya Ekonomi*, 37 (Ocak, Şubat, Mart 2005), s. 46-48.

“Akyazı’da Batum Göçmenleri-Karasu’da Rum Kilisesi, Adapazarı’nda İngiliz Askerleri”, *Sakarya Ekonomi*, 39 (Haziran-Temmuz 2005), s. 43-45.

“Ermişe (Akmeşe) Ermenileri”, *Sakarya Ekonomi*, 38, (Nisan, Mayıs, Haziran 2005), s. 46-50.

“Erenler ve Tepekum Mahallelerinin Kuruluşu”, *Sakarya Ekonomi*, 42, (Ocak-Şubat 2006), s. 50-53.

“Şeyhler (Kaynarca) Kazası Ayanı Hacı Mustafa Bey”, *Sakarya Ekonomi*, 43 (Mart-Nisan 2006).

“Adapazarı’nda Reşâdiye Mahallesinin Kuruluşu-Hendek’e Fabrika ve Madenler”, *Sakarya Ekonomi*, 44 (Mayıs-Haziran 2006).

“İzmit ve Adapazarı’nda Fotoğrafçılık ve Fotoğraf Ustaları”, *Irmak*, 41 (Mayıs 2004), s.6-7.

“Fahri Tuna, Söyleşi: Sakarya’nın Üç Bin Yıllık Bir Tarihi Var”, *Irmak*, 37 (Ocak 2004), s.16-17.

“Adapazarlı Seyyid Hüseyin Paşa’nın Sarayı”, *Sakarya Yerel Kültür Dergisi*, 2 (2004).

FOTOĞRAFLARLA PROF. DR. ATILLA ÇETİN

Atilla Çetin 6 aylıkken Annesi Ferbunde Hanım ile birlikte

Atilla Çetin Yeni Doğduğu Zaman Aile Efradı ile

Atilla Çetin 6 yaşında iken

Atilla Çetin İlkokul 5. sınıfta iken

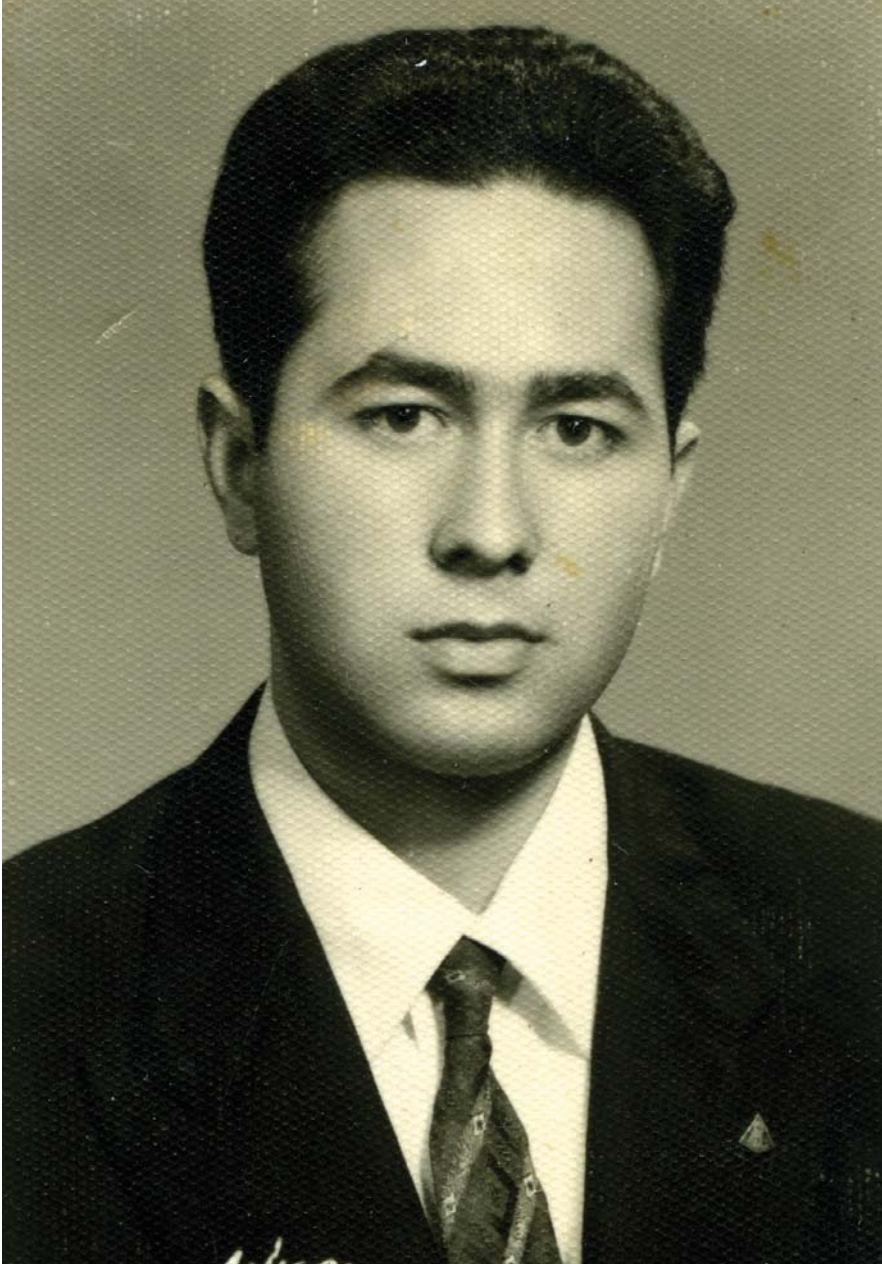

1950 yılında 5. sınıfta iken Sınıf Arkadaşları ile

1959 yılında Adana'da Lise Talebesiyken Ailesiyle

Atilla Çetin'in 1961 yılında Lise Mezuniyet Günü

1960 yılında Bursa Erkek Lisesi'nde Atilla Çetin'in Arkadaşları

1961 yılında Annesi Ferhunde Hanım ve Kardeşi Aylın Hanım ile

Atilla Çetin Üniversite Öğrencisiyken

1964 yılında Ailesi ile Birlikte

Ailesi ile Aylın Hanım'ın Mezuniyet Töreninde

Yedek Subay iken

1980 yılında İbrahim Hakkı Konyalı ile

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdür Vekili iken

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mesai Arkadaşları ile

Kız Kardeşi Aylın Hanım'ın Mezuniyet Töreni

Mibail Guboğlu ile

Annisi Ferbunde Hanım ve Kardeşi Aylin Hanımla

Atilla Çetin Annisi Ferbunde Hanım ile

Mithat Sertoğlu ile

Faruk Sümer ile

Merhum Mahmut Şakiroğlu ile

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü Personeli ile

Kardeşi Aylın Çetin ile

Kardeşi Aylin Çetin Hanım'ın Meslektaşları ile

Öğrenci ve Meslektaşları ile Gezi'de

Meslektaş ve Öğrencileriyle

Işın Demirkent, Münir Atalay, Ezel Kurat Shaw ile

İzmit Belediye Başkanı Dr. Nevzat Doğan ve Atilla Çetin'in Kız Kardeşi

Mehmet İpşirli, Cevdet Küçük ve İdris Bostan ile

Öğrenci ve Meslektaşları ile Akyazı Gezisi

Öğrencileri ile

Öğrencileri ile

Tuncer Baykara, Yusuf Oğuzoğlu ve diğer arkadaşları ile

Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü Mehmet Durman'ın Şükran Belgesi Takdimi

Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü İsmail Çallı'nın Profesörlük Belgesi Takdimi

Kocaeli Aydınlar Ocağında

2000 yılında Sakarya Üniversitesi Açılış Töreninde Kardeşi Aylin Çetin ve Babası Mehmet Tevfik Çetin Bey ile

Bursa Erkek Lisesi 50. Yıl Mezuniyet Kutlaması

Kız Kardeşi Aylin Hanımla

Kardeşi Aylın Hanımla

Tarih Bölüm Başkanı Arif Bilgin'i ziyareti

Bursa Erkek Lisesi'nden Arkadaşları ile

Atilla Çetin Tanbur Dinletisinde

Halil İnalçık ile

Hüsni Gürsel, Fabri Tuna, Yılmaz Güney, Altan Balcıoğlu ile

Mehmet İpşirli ve İsmail Erünsal ile

Kızkardeşi Aylin Hanımla

Halil İnalçık ile

Hüsni Gürsel, Fabri Tuna, Yılmaz Güney, Altan Balcıoğlu ile

Mehmet İpşirli ve İsmail Erünsal ile

Öğrencileriyle Bayram Kutlaması

Öğretmen Arkadaşlarıyla

KYÖD Tören Hatırası, 2002

Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu ile

Muğla Üniversitesi Zeybek Kültürü Sempozyumunda

Macaristan Gezisinden

Atilla Çetin'in Mezarı

ATILLA ŞETİN HOCAMA
Asil evladı Türk milletinin,
Bu yol mihnetlidir; şetindir, ŞETİN..
Elli yıl durmadan yazmış ta kalem,
Tarihe adanmış kemiğin, etin..
İnsan faniyse de bakıdır eser,
Amelden öndedir iyi niyetin..
Gökkubbede bize bir iz bıraktın,
Başa gider sanma bunca gayretin..
"Zerretün hayray yereh" buyuruyor kitabım,
Karşılığı vardır her eziyetin..
Seni tanımakla şerefyâb olduk,
Yaşa üstad "Baba Atilla Şetin"
22.11.2013
Murat Kavaklı
بابا اتیلا حنین = 941
" + 1 + 3 + 3

Murat Kavaklı'nın Hocaya Yazdığı Şiir

